ԱՂԹԱՑԻՆ ՄԱՏԻՆԱԴԱՐԱՆ

Ց.

ԿԻՒՐԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ-ՎՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

(Քառասնամեայ շրջան Հայոց ներկեղեցական պատմութեան. 574—610)

ՊԱՏՄ[illegible] ՊՕԼԻԹԻՒՆ

Պ.

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ԲԱՀՏԻՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1910.

ԿԻԼԻԿԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՑ

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Յ.

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՑ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1910.

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑ-ՎՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

(Քառասնամեայ շրջան Հայոց եկեղեցական պատմութեան. 574—610)

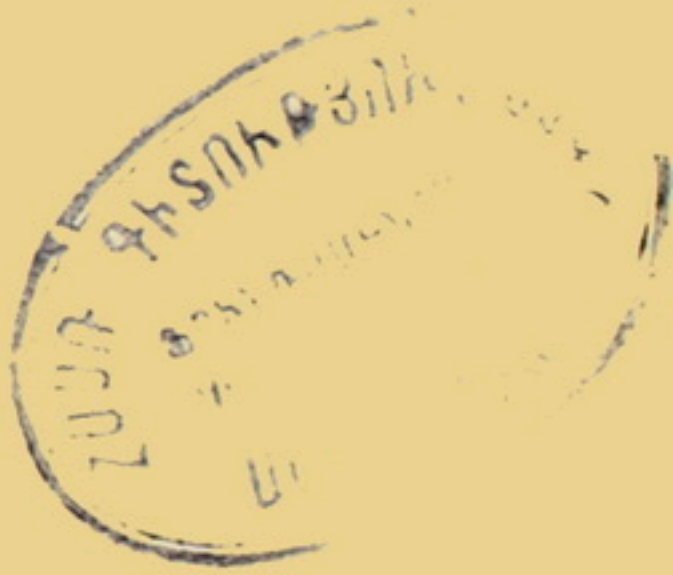
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1910.

ԱՄԵՆԱԳԱՑԻ ԵՒ ՄԵԾԱԳԱՑԾԸ

ՏԵՐՈՆ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻ Վ.Ի ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ

ԸՆԴՀ. ՈՒՐՈՒՑՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՎԻԵՆՆԱՑ

ԱՌԹԻՒ Ս. ՕՁՄԱՆ

ՅԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԾԲՆԱՅ

ՆՈՒԻՐԷ

ՅԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿ

ՑԵՏԻՆՆ ՑՈՐԳԻՈՅ

ԾԱՌԱՋԱԲԱՆ

—

Թերեւս անյարմար նկատուի ընտրած խորագիրս ուսումնասիրութեան մը, որ նուիրուած է ամբողջապէս Հայոց եկեղեցական պատմութեան փոքրիկ շրջանի մը: Ստոյգ է Կիւրիոն չէ շրջանիս միակ հերոսը. բայց անիկա է ծինին, որուն վրայ կը դառնայ քառասնամեայ պատմութիւնս: Որո՞ւն ծանօթ է Կիւրիոն անունն եւ անյայտ այդ անուան հետ անքաժին կապուած այն դերը, զոր կատարեց նա: Վրաց Հայոցմէ Բաժանման պատմութիւնը, զոր նիւթ առած ենք յատկապէս ուսումնասիրութեանս, Կիւրիոնի գործունէութեան պատմութիւնն է միանգամայն. իսկ այս այնպէս սերտ կապուած է Հայոց կաթողիկոսարանի 574–610 շրջանի պատմութեան հետ, որ կարելի չէ առանց միոյն նկատել միւսը, առանց երկրորդին լուսաւորել առաջինը: Երկուքն ի միասին կը կազմեն ամբողջութիւն մը:

Այս երկու դրացի ազգաց եկեղեցական պատմութեան սերտ կապակցութիւնն անհրաժեշտ կ'ընէ ուրեմն երկուքին միանգամայն ուսումնասիրութիւնը. այսպէս ընթացանք մենք ալ: Ըստ այսմ՝ ուսումնասիրութիւնս հարկ է նկատել երկու Եկեղեցեաց յարաբերութեանց քառասնամեայ պատմութիւնը (574–610): Բաժանման գաղափարը կ'ենթադրէ նախ միութիւն. իսկ թէ ուստի էր այս միութիւնը երկու դրացի ազգաց մէջ՝ այն եւս կարեւոր համարեցանք լուսաբանել հին յարաբերութեանց վրայ ակնարկ մը նետելով: Կարեւոր էր նաեւ գնահատութիւն մը աղբերաց՝ Թղթոց Դրքին եւ Ոսխտանիսի, զոր տուած ենք Ներածոդիեան մէջ:

Բաղձալի էր մեզի ուսումնասիրութեանս մէջ առանձին գլխով խօսիլ նաեւ վրթանէս Քերդողի վրայ, որ այս շրջանին կարեւորագոյն անձերէն մին է, բայց

ստիպուեցանք այս քաղծանքը առանձին հատորի մէջ իրագործել, շատ ընդարձակ էջեր պահանջելուն: Մեր ընթերցողներու առանձին ուշադրութեան կը յանձնենք զայն իբրեւ ուսումնասիրութեանս շարունակութիւն եւ ամբողջացուցիչ մասը [1]:

Անշուշտ անթերի չէ մեր աշխատութիւնը, ինչպէս համոզուած ենք: Պակասութիւն մը մանաւանդ զգալի է, զոր ուսումնասիրութեանս առաջին իսկ քայլին զգացած էինք (տմմտ. "Հանդ. Ամս.„ 1907, էջ 289). այն է անհմուտ ըլլալով վրացերէն լեզուի չկրցանք ի մտոյ անմիջնորդաբար օգտուիլ մեր նիւթի վերաբերեալ վրացերէն գրականութենէ: Բնականաբար անաչառ դատաստան կտրելու համար իրողութեան վրայ կարեւոր էր լսել երկու կողման ալ պատճառաբանութիւնք: Բայց այս թերութիւնը մեծ բիծ մը չի դներ մեր ուսումնասիրութեան, վասն զի ինչպէս վրաց մատենագրութեան մօտէն ծանօթ ծերունեաս անձանց՝ Բրոսէի, Մառի, Գուսէնի եւ Ջաւախովի գրուածներէն կը տեսնուի, վրաց քաժանման եւ յարակից խնդրոց վրայ նշանակալից հնութեան նշխարք չէ յայտնուած տակաւին. նոյն իսկ Արսէն Կաթողիկոսի գրուածքն, զոր կարեւոր կը համարէի, գուրկ է նշանակալից բովանդակութենէ (Տես այս մասին Ցառնգոտած, էջ 289–91): Վրացի գիտնական Ջաւախով իսկ իւր մենագրութեան մէջ վրաց քաժանման վրայ իրացս համար աղբիւր կը գտնէ միայն հայերէն մատենագրութեան մէջ: Կան, այո, գեղեցիկ յիշատակարաններ հին եւ նոր յարաբերութեանց համար. բայց այս կէտը երկրորդաբար միայն նիւթ եղած է մեր ուսումնասիրութեան. եւ կարեւորագոյն յիշատակարանները չանսացած ենք ծանօթանալ միջնորդութեամբ Մառի եւ այլոց գրուածքներու եւ պատրաստակամութեան: Քաղցր պարտք կը մնայ ինծ հրապարակաւ ալ յայտնելու ջերմ շնորհակալութիւնս հայերէնագետ Մեծ. Հ. Գուսէնի, որ հաճեցաւ տրամադրութեանս ներքեւ դնել Արսէն Կաթողիկոսի գրուածքը իւր գերմաներէն թարգմանութեամբ, եւ Պրոֆ. Ն. Մառի, որ հոգաց ինձ Ջաւախովի եւ այլոց կարեւոր գրութիւնները:

---

1 *Տես Վրթանէս վարդապետ Քերդող եւ իւր երկասիրութիւնները. Վիեննա 1910 = "Հանդէս Ամսօրեայ„ 1910, էջ 8–11, 37–46 եւն:*

Բաց ի վրացական յիշատակարաններէ կարեւոր էր նաեւ ի մօտոյ ծանօթութիւն հայերէն ձեռագիր աղբիւրներու, որոնք կը գտնուին Ձեռագրաց հաւաքածոներու մէջ: Այսպէս Ձեռագրաց ցուցակներու համաձայն կարեւոր կը թուէին Էջմիածնի Թ. 1466 (Կար. 1429), Լազարեան ճեմարանի Թ. 267 Ձեռագիրները: Բայց ինչպէս ապա իմացայ աննշանակ եւ անարժէք բաներ էին: Էջմիածնի Ձեռագրին մասը նկարագրութիւնը հաճեցաւ տալ Արժ. Ս. Վ. Ամատունի (Տմմիո. էջ 265–267), որուն կը յայտնեմ հրապարակաւ պարտաւոր շնորհակալութիւնս: Լազարեան ճեմարանի նոտրագիր Ձեռագիրը (ըստ **Каталогъ книгъ и рукописей Библіотекъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ, Москва 1888, стр. 80, No. 1216**) *ԺԸ. դարէ՝ կը բովանդակէ. "Մարտիրոսի քանք ի վերայ զանազան նիւթոց հին եւ նոր կտակարանաց, այլ եւ ի վերայ ժողովոց եւ հերձուածողաց ոմանց եւ յայտնութեան Մահմէտի եւ բաժանման վրաց ի հայոց„: Մարտիրոսի անձն օտար, ասոր կը թուի, որով օտարի մը տողերը ինդրոյս համար մեծարժէք կրնան ըլլալ: Բայց ինչպէս ծանօթանալով բովանդակութեան համոզուեցայ, Մարտիրոս ազգային մ'է հաւանականաբար ԺԶ–ԺԷ դարէ, եւ հատուածն (թղ. 232) "Բաժանումն վրաց ի հայոց. ի թուին ԿԲ (= 603) բաժանեցան վրացիքն ի միաբանութենէն հայոց . . .„ սկզբնաւորութեամբ, էջ մը քաղուածք մ'է Ուխտանիսի գրքէն: – Հ. Գ. Զարբհանալեան (Պատմ. հայկ. հին Դպր. 589) խօսելով Անանիա Սանահնեցւոյ Բան հակառաւոխեան ընդդէմ եղկաբնակաց գրութեան վրայ կը յիշէ թէ հոն կայ գլուխ մը նաեւ "վրաց բաժանման վրայ„. գրութիւնը չունինք մեր Մատենադարանին մէջ, բայց առանց տարակուսի քաղուածք մ'է Ուխտանիսի Բ. Գրքէն, նման Պօղոս Տարօնեցւոյ գրութեան, զոր յիշեցինք (էջ 249, ծն. 2.):*

Մեր ուսումնասիրութիւնը սկսաւ մաս առ մաս լոյս տեսնել նախ "Հանդէս Ամսօրեայ„ի մէջ 1907 ին եւ աւարտեցաւ 1909 Նոյեմբերին յընթացս երեք տարւոյ[1]: Տարիներու ընթացքը բնականաբար շատ նոր

---

1 *Տես "Հանդ. Ամս. 1907, Հայ-վրացական յարաբերութիւնք Գ-է դարուց մէջ. էջ 289–296. Վրաստանի*

քան տրվեցուց մեզի – dies diem docet – *եւ այդ միջոցին նաեւ ուրիշ քանասէրներ եթէ աւելի մեր յօդուածներու եւ եթէ ինքնաբերաբար զբաղեցան հոս շօշափուած հարցերով, որոնց գրուածներու չկրցանք ծանօթանալ ժամանակին եւ օգտուիլ: Այս տեղ պարտք կայ ուրեմն մեր վրայ համառօտիւ համար տալ ասոնց մասին յամբողջութիւն մեր ուսումնասիրութեան:*

Ինչ ինչ տպագրական վրիպակներ եւ lapsus calami *ուղղած ենք Ուղղելեաց բաժնին մէջ, ուր ըրած ենք նաեւ ինչ ինչ յաւելումներ՝ ընդարձակ եւ համառօտ, զորոնք կը յանձնենք մասնաւորապէս ընթերցողներու ուշադրութեան: Ուղղութեանց մեծ մասը կը պարտիմ հանդերձ շնորհակալութեամբ Մեծ. Նորայր Բիւզանդացւոյ ազնիւ թելադրութեանց ի ծեռն նամակի, որոնք հրատարակուած են ժամանակին "Հանդէս Ամսօրեայ„ի մէջ*[1]*:*

Վրաց հարցի հայող գրուածքներէն կ'արժէ հոս յիշատակել հետեւեալ երեքը.

1. Մ. Ք. Ղազարեան 1907 ին Արարատ ամսագրի մէջ հրատարակեց երկու ընդարձակ յօդուած՝ "Վրաց եկեղեցւոյ ինքնագլուխ կառավարութեան խնդիրը Ռուսաց նախապատերազմական եկեղեցական ժողովում„ խորագրով (էջ 847–863, 971–983), որ համառօտ ամփոփումն է 1906ին Վրաց անկախութեան խնդրոյն քննութեան համար Պետերբուրգ կայացած ժողովքին արձանագրութեանց՝ քաղուած Церковныя Вѣдомости *թերթէն, ուր լոյս տեսած են ժողովոյն արձանագրութիւնք: Յօդուածն հետաքրքրական է այնու որ վրացի գիտնականք համախմբուած ուսումնասիրած են վրական*

քաղաքական հանգամանքները Զ–Ը տարուց մէջ, 347—350. Թղթոց գրքին հաւաքիչն եւ հաւաքման ժամանակը, էջ 371–374. Ուխտանէս եպ. Պատմագիր, **1908.** *էջ 17–20, 70–74, 112-115: – Կիւրիոն Կաթ. Վրաց, էջ 166–172, 202–204, 334-339.* **1909.** *էջ 14–26, 76–81, 103–106, 141–148, 176–181, 193–197, 257–267, 327–332:*

[1] *"Հանդ. Ամս.„ 1908, էջ 155–156, 221. 1909, էջ 216–221:*

եւ այլ աղբիւրներու եւ աւանդութեանց հիման վրայ թէ ի հնումն վրաց եկեղեցին որ Աթոռոյն իրաւասութեան ենթարկուած էր. խնդիր մը, որ մեզ ալ զբաղցուցած է նեղրածոռթեան մէջ: Շատ հետաքրքրական է յատկապէս Պրոֆ. Մառի զեկուցումը, որ բոլորովին նոր տեսութեամբ կը հերքէ վրաց Կիւրիոն եպիսկոպոսի եւ այլոց հաստատութիւնը, թէ ի հնումն Անտիոքայ կամ Բիւզանդիոնի իրաւասութեան ներքեւ էին: Մենք պատշաճ համարեցանք առանձին Յաւելուածի մէջ յառաջ բերել ժողովքի մէջ կարդացուած զեկուցումները ընդարձակ գիծերով (էջ 273—289):

2. Երկրորդ գրութիւնն է H. Goussenի *հատուածն՝* Die georgische Bibelübersetzung, *որուն առաջին մասն միայն լոյս տեսած է տակաւին* Oriens Christianus *թերթին մէջ (Հտր. VI, 1906, լոյս տեսած 1909ին. էջ 300–318), որուն նիւթն է "վրաստանի եկեղեցական կախում Հայաստանէն եւ Ս. Գրոց հնագոյն վրացերէն թարգմանութիւնը – հայերէնի վրայէն„: Գուսէն եւս այն համոզումն ունի թէ վրաստան քրիստոնէութիւնն մուած է ընդ Հայաստան ճամբով ի ծեռն Գրիգորի. եւ թէ վրաց գիր տուած է առաջին անգամ Մաշտոց եւ Ս. Գիրքը հայերէնի վրայէն թարգմանուած է վրացերէն նոյն դարուն: Յօդուածին կցած է Յաւելուած մը (էջ 315–318), ուր կու տայ քաղուածներ Արսէն Կաթողիկոսի ճառէն եւ Մառի "Մկրտութիւն Հայոց...„ գրութենէն հայ-վրական յարաբերութեան վրայ:*

3. Ուսելի մտադրութեան արժանի է И. Джаваховъի *գրութիւնը* Исторія церковного разрыва между Грузіей и Арменіей въ началѣ VII вѣка *(= Պատմութիւն եկեղեցական բաժանման վրաց եւ Հայոց մէջ Ը դարու սկիզբը).* С.-Петерб. *1908, ուր վրացի գիտնականը կ'ուսումնասիրէ վրաց բաժանման պատմութեան աղբիւրները՝ Ոխտանակն, Արսէն Կաթողիկոս եւ Թղթոց Գիրք. առաջին երկուքը անարժէք կը գտնէ, մանաւանդ երբ իրենց հիմ ունին Թղթոց Գիրքը. բաժանման պատմութեան համար միակ արժանահաւատ աղբիւր կը ցուցնէ Թղթոց Գիրքը (էջ 433–446), ուր ամիսոփուած են թէեւ ոչ ամբողջութեամբ՝ ժամանակակից վաւերագիրներ: Այնուհետեւ կ'անցնի խնդրի քննութեան. վրաց եւ Հայոց*

յարաբերութիւնք սիրով էին մինչեւ բաժանում՝ (էջ 512–517), յարաբերութեանց քայքայումն պատճառեցաւ կրօնական անհամաձայնութեանց շնորհիւ՝ վիրք ընդունած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը (էջ 517–524): Բաժնուելով Հայերէն սկսան յարաբերութեան մէջ մտնել Յունաց մանաւանդ Երուսաղէմի հետ (էջ 524–527): Բաց ի Քաղկեդոնի ինդրէն կային նաեւ երկրորդական ինդիրներ, որոնք թէեւ շարժառիթ չհկատուեցան բաժանման, բայց եղան պատճառ ինդրոց. այսպէս Ս. Շուշանկան պաշտաման վրացերէն լեզուաւ ալ կատարուիլը: Այս կէտի մէջ Ջաւախով Կիւրիոնի վարմանց մէջ ազգասիրական ձգտում մը կը տեսնէ, որով կը դիտէ ոչնչացընել ի Յուրտաւ Հայոց ազդեցութիւնը՝ բնակչութիւն վրացընելու աշխատելով· բայց այս Բաժանման վրայ ազդեցութիւն չէ ըրած (էջ 528–530): Անիմաստ կը գտնէ նաեւ Ուխտանիսի ի մէջ բերած երկու պատճառները՝ ծերոց աւանդութիւնն եւ դասակարգութեանց ինդիրը (էջ 530–535). ակնարկով մը բաժանման հետեւութեան վրայ կը փակէ ուսումնասիրութիւնը (էջ 534–536):

Գեղեցիկ է Ջաւախովի գործը եւ միաբան յամենայնի մեր եզրակացութեանց հետ:

Ինչ ինչ կարեւոր ծանօթութիւններ այս եւ այլ գրուածներէ առած ենք Յառնդոռածի մէջ:

Կը յուսանք թէ մեր ուսումնասիրութիւնը եթէ չէ ամբողջական, բայց ընտրուած շրջանին պատկերը կը ներկայացընէ իւր էական գծերով. եւ այս բաւական է· աւելին ընել կը մնայ ժամանակին եւ կարողազոյն անձանց. նորագիւտ աղբիւրներ, նորանոր քննութիւնք ի հարկէ շատ բան ուրիշ կերպ պիտի մեկնեն. իսկ եթէ այդ մեկնութեանց շարժառիթ կամ ծեռնտու նկատուի մեր աշխատութիւնը, այն վարձատրութիւն է արդէն մեզի:

Վիեննա, 12 Յունիս 1910: ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	Ի—ԺԲ
Բովանդակութիւն	ԺԳ—ԺԶ
Մատենագրութիւն	ԺԷ—ԻՀ
ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ	1—81

1. *Հայ-վրացական յարաբերութիւնքը Դ-Ի դարուց մէջ. 1–26: – Վրաստան սահմանակից Հայաստանի. յարաբերութիւնք. քրիստոնէութեան մուտքն ի Վիրս. 1–3: – Վրաց Եկեղեցւոյն կախումը Անտիոքէն, Կոստանդնուպոլսէն. 3–9: – Կախումը Հայաստանէն. 9–20: – Վրաց կաթողիկոսաց ցանկը. 22: – Տարեգրոց արժէքը. 23–26:*
2. *Վրաստանի քաղաքական հանգամանքները Զ-Ի դարուց մէջ. 26–37: — Տիրող սխալ ժամանակագրութիւնը. 26–27: – Գուարամ Կիւրապաղատ. 27—29: — Ստեփանոս Թագաւոր. 29–30: – Ատրներսեհ. 30–35:*
3. *Աղբերք վրաց քաժանման պատմութեան. 36–37:*
4. *Թղթոց Գիրքը. հատաքիչն եւ հատարման ժամանակը. 37–47: – Անտոնեան հարց Օրինակը. հնագոյն խմբագրութիւնք. 37–41: – Հաւաքիչն է Յովհ. Օծնեցի կամ Ասանիա Մոկացի՝ այլ Ցուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը. 41—43: — Անհարազատ ընդմիջարկութիւնք. 44: – Ժամանակագրութիւն վրաց քաժանման առթիւ գրուած թղթոց. 45—47:*
5. *Ոչխտանէս եպիսկոպոս պատմագիր. 47–81: – Մատենախօսական, 47–48: – Կենսագրական. 49–57: – Ժամանակ վախճան եւ Խաչիկ կաթողիկոսաց. 50–51: – Ուխտանիսի գրութիւնք՝*

ա. Պատմութիւն Հայոց. 58–62: – բ. Պատմութիւն բաժանման վրաց. 62–71: – գ. Պատմութիւն Մկրտութեան ծադաց. ծադերու ծագումը եւն. 71–81:

ԿԻՒՐԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՑ 83–272

ԳԼՈՒԽ Ա. Միաբանութիւն էր վրաց եւ Հայոց ընդ միմեանս. 83–101: – Քրիստոնէութեան մուտքն ի վիրս ի ծեռն Գրիգորի. քաղեկամական յարաբերութիւնք երկուստեք. 83–85: Մաշտոցի գործունէութիւնն ի վիրս. 85–87: Երթեւեկութիւնք ի Հայս եւ ի վիրս, ինամութիւնք, սովորութիւնք. 87–89: – Բաբգէնի ժողովը ի Վաղարշապատ. վիրք միաբնեայ. 89–95: – Յարաբերութիւնք Երուսաղէմի հետ. 95–99: — Մակար Երուսաղէմացւոյ թուղթը առ վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոս. 98: – Յարաբերութիւնք Բիւզանդիոնի հետ. Narratio de rebus Armeniae. 99–101:

ԳԼՈՒԽ Բ. Հայկական ազդեցութիւնը վրաց Մաուռնագրութեան վրայ. 102–108: – Վրացի ուսանողներ Յունաստան եւ Հայաստան. 102–103: – Մաշտոց վրաց գիր կու տայ. ծագումն վրաց նշանագիրներու. 104–106: – Հայերէնէ վրացերէն թարգմանութիւնք՝ Ս. Գրոց եւն. 106–107:

ԳԼՈՒԽ Գ. Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի. 108–124: – Դունոյ Կաթողիկոսարանը Զ. դարու վերջին քառորդին. Ցովհաննէս Բ. Կաթողիկոս. Դունոյ 572ի ապստամբութիւնը. 108–111: – Մովսէս Բ. Կաթողիկոս կ'ընտրուի. 111—113: — Հայոց թուականութեան հաստատութեան խնդիրը. 113–114: – Հակաքաղկեդոնական խնդիրք. ժողովք ի Կ. Պոլիս. 114–116: – Հայաստանի բաժանումը 591ին. 116–118: – Բանակցութիւնք ի Կ. Պոլիս. Կաթողիկոսական աթոռոյն բաժանումը. 118–121: Առաքելութիւն ի վրկան. Մովսէսի վերջին օրերը. 122–124:

ԳԼՈՒԽ Դ. Ցովհաննու Կաթողիկոս Բագրատունեցի. 124–148: – Կենսագրական. 124–129: – Հակաքաղկեդոնական խնդիրք. Թուղթ Սորմէնի. 129–133: — Վրթանէս Քերդողի պատասխանը.

134–137: – Դունոյ 606ի ժողովոյն կանոնները. 138–146: – Յովհաննու վերջին օրերը. 147–148:
ԳԼՈՒԽ Ե. Աբրահամ կաթողիկոս Աղբաթանեցի. 149–157: – Կենսագրական. 148–151: – Աղուանից հետ խնդիրք. 151–152: – Գրիգոր Քերդող. 152–155: – Ս. Գրիգորի շինութիւնը. 155–156:
ԳԼՈՒԽ Զ. Սմբատ Բագրատունի վրկան Մարզպան. 157–164: – Կենսագրական. 157–159: – Սմբատ ի վրկան. 159–160: – Սմբատ Հայաստան. 160—162: — Վասպուրական քաղին ստուգաբանութիւնը. 161: – Սմբատ Հեփթաղաց դէմ. 162–163: – վերջին օրերը եւ նկարագիրը. 163–164:
ԳԼՈՒԽ Է. Կիւրիոնի առաջին կեանքը եւ կաթողիկոս ձեռնադրուիլը. 164–173: – Գուգարաց նահանգը. 164–165: – Կենսագրական. 166–170: – Կիւրիոն՝ կաթողիկոս. 170–172:
ԳԼՈՒԽ Ը. Կիւրիոնի գործունէութիւնն ի վիրս. Խուժիկ Նեստորականաց խնդիրը եւ Գրիգոր Մեծի թուղթը առ Կիւրիոն. 173–197: – Վրաստանի հանգամանքները. 173–174: – Խուժիկ Նեստորականք ի Հայս եւ ի Վիրս. անոնց գաղտնիքը. 175–182: – Գրիգոր Մեծի թուղթը. 182–192: – Կիս խուժիկը. թղթակցութիւնք Մովսէս կաթողիկոսի եւ Կիւրիոնի մէջ. 192–196:
ԳԼՈՒԽ Թ. Կիւրիոն եւ Մովսէս Ցուրտաւայ եպիսկոպոսը. 197–223: – Ցուրտաւայ դիրքը. 198—200: — Մովսէսի կենսագրութիւնը. 198—202: – Կիւրիոնի հետ ընդհարումը. 202–211: – Մովսէս Հայաստան. թղթակցութիւնք Մովսէսի, Վրթանէսի եւ Աբրահամի մէջ. 211–222: – Մովսէսի վերջին օրերը. 222–223:
ԳԼՈՒԽ Ժ. Կիւրիոն, Աբրահամ եւ Սմբատ. 223–242: – Կիւրիոնի գործանէութիւնն ի վիրս. 223–226: – Վրթանէս քերդողի թղթերը առ վիրս. 226–230: – Աբրահամու եւ Սմբատայ թղթակցութիւնք Կիւրիոնի հետ. 230–242:
ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Բաժանումն Հայոց ի վրաց. 243–256: – Աբրահամու Երջանկայականը. 243—246: — Յովհ. Պատմաբան վրաց Բաժանման վրայ. 247–

248: – Բաժանումը ըստ յետին պատմիչներու. Սողոմոն Մաքենոցաց վանահայրը. 248–252: – Ծերոց աւանդութիւնը ըստ Ուխտանէսի. 253–254: – Բաժանման պատճառը. 254–255: – Ժամանակը. 255–256:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Կիւրիոն քաժանուելն եւ իր վերջին օրերը. 256–261: – Աբրահամու Երջանեպարականին ազդեցութիւնը. 256–258: – Փորձեր միաբանութեան համար. Կոմիտաս եպ. Մամիկոնենից ի վիրս. 258–259: – Կիւրիոնի վերջին օրերը. 260–261:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Կիւրիոն իբրեւ Մատենագիր. 261–267: – Կիւրիոնի թղթերը. անոնց արժէքը. 261–264: – "Բարձրացուցէք„ ճառին Մեկնութիւնն իրեն չէ. Էջմիածնի ձեռագիրը. 264–267:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Պետրոս եպիսկոպոս. 267–272: Պետրոսի անձնաւորութիւնն ըստ Ուխտանիսի. 267–268: Իր դերը Բաժանման խնդրոց մէջ. 268–269: – Վրաց զրոյցք իր մասին. 269–271: – Իրեն չէ "Պետրոս„ի թուղթն ի Գիրս Թղթոց, այլ Պետրոս Անտիոքացւոյն. 271–272:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ . . . . . 273—291

ՅԱՒԵԼԼԻՔ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻՔ . . . . . 293—300

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ . . . . . 301—315

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ*

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, *պատմութիւն. Վենետիկ*, 1862։

ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., *Այրարատ. Վենետիկ*, 1890։

— *Հայապատում. Վենետիկ*, 1901։

— *Շիրակ. Վենետիկ*, 1881։

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., *Աշուշայի կնիքը. Հանդ. Ամ.* 1907, էջ 121—126, 296—300։

— *"Խոսրովիկ Թարգմանիչ" եւ իւր երկասիրութիւնները. Հանդ. Ամ.* 1904, էջ 262—270, 304—316, 353—361. 1905, էջ 19—22, 114—116, 213—230, 361—370։

— *Հայոց թուականութեան հաստատութեան ժամանակը. Հանդ. Ամ.* 1904, էջ 97—102, 218—224։

— *Պետրոս եպ. Սիւնեաց. Հանդ Ամ.* 1903, էջ 245—252. 1904, էջ 18—22, 77—83, 105—113։

— *Վրթանէս Վարդապետ Քերդող եւ իւր երկասիրութիւնները. Հանդ. Ամ.* 1910, էջ 8—11, 37—46 *եւն*։

ԱՃԱՌԵԱՆ Հր., *Զայնաբանութիւն վրացերէնից փոխառեալ բառերի*, ԱՐԱՐԱՏ, 1898, էջ 309—351, 365—371։

---

* *Այս տեղ կ'ամփոփուին այն գրութիւնները միայն, որոնք Տայ-վրաական յարաբերութեանց համար նշանակալից են եւ կամ յաճախ յիշատակուած ուսումնասիրութեանս մէջ։*

ԱՆԱՆԻԱ ԿԱԹ. ՄՈԿԱՑԻՈՑ Թուղթք, հրտ. Գ. ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ, ԱՐԱՐԱՏ, 1897, էջ 91—96, 129—144, 275—288.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ *խմբագիր յօրինեալ յէ. դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց.* հրտ. Հ. Բ. Սարգիսեան. Վենետ. 1904: = *Գիրք կայսերաց:*

BAUMGARTNER A.: Die georgische Literatur *ի գիրս* Geschichte der Weltliteratur. I. Freiburg in B. 1897.

BRÉHIER L.: L'Eglise et l'Orient au moyen age. Paris, 1907.

BROSSET M.: Analise critique de la Всеобщая исторія de Vardan. St. Pétersb. 1862.

— Description des monastères arméniens d'Hagbat et de Sanahin. St. Pétersb. 1863.

— Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe siècle, Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties, traduits par —. St. Pétersb. 1871.

— Etudes sur l'historien arménien Oukhtanès. Mélanges Asiatiques, t. VI (1868), p. 13—89.

— Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès relatif à la prétandue conquête „de l'Iberie" par Nabouchodonosor. Mél. As. V (1864), p. 742—760.

— Histoire de la Géorgie, t. I. St. Pétersb. 1849 = Hist. I.

— Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. St. Pétersb. 1851.

BROSSET M.: Histoire chronologique par Mkhithar d'Airivank, traduite de l'arménien par —. St. Pétersb. 1869.

— Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St. Pétersb. 1850.

ԳԱԹԼՐՃԵԱՆ Հ. Յ., *Իրաւախոհի կեղծիքը. Բ. (ձեռագիր)*:

— *Տիեզերական պատմութիւն. Ա. Բ. Վիեննա*, 1849—1852:

ԳԱԼԷՄ-ՔԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., *Պատմութիւն հայ լրագրութեան, Վիեննա*, 1893:

ԳԱՒԱԶ. ԿԱԹ. = *Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Հայոց, հրտ. Ա. Տէր-Մկրտչեան ի Ցաւելուածս Սամ. Անեցւոյ ժամանակագրութեան. Վաղարշապատ*, 1893, էջ 266—277:

ԳԵԼՑԷՐ Հ., *Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան բանակաթեմերու դրութեան, թարգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան. Վիեննա*, 1903:

GEORGII CYPRII Descriptio orbis Romani. Ed. H. Gelzer. Lipsiae, 1890.

ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑ. *Տփղիս*, 1901:

GOUSSEN H., Die georgische Bibelübersetzung. (Oriens Christianus, VI. S. 300—318) Rom, 1906.

GREGORII I. PAPAE Registrum Epistolarum (Ed. L. M. Hartmann *ի հաւաքման* Monumenta Germaniae) t. II. Pars. II. Berolini, 1890 (1899), p. 324—327.

ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՑԻ, *Ἔκθεσις πρωτοκλήσων πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν. Հրտ. Ն. Ֆինկ, Տփղիս*, 1902:

ZAGARELLI A.: Historische Skizze der Beziehungen Grusiens zum heiligen Lande und zum Sinai. Թարգմ. ռուս. սերբէնէ A. Andres. Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereines, XII (1889), S. 35—73.

ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն. Վենետ. 1897։

— Մատենագարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց. Վենետ. 1889։

ԶԵՆՈՒ ԳԼԱԿ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետ. 1889։

ԷՄԻՆ Մ. Изслѣдованія и статьи, Москва 1896. (էջ 137—138, о цадахъ: էջ 154—157, объ отпаденіи Грузинской церквы отъ Армянской.)

ԹԷՈՓԱՆԷՍ Խոստովանող. տպ. Բոննի։

ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Մաս Ա. Հտր. Ա. Վենետ. 1806։

— Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. Վենետ. 1822։

ԼԱԼԱԾԵԱՆՑ Ե., Ջաւախք, նիւթեր ուսումնասիրութեան համար. ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ. Ա. (1897), էջ 117—380։

LANGLOIS V.: Essai de classification des suites monetaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu' à nos jours. Paris 1860.

ХАХАНОВЪ А. С.: Источники по введенію христіанства въ Грузіи, ѣ Древности Восточныя изданные подъ редакціей М. В. Никольскаго, томъ I. 3. Москва, 1893, стр. 299 – 345.

CHACHANOW A.: Le fonti della storia del christianismo in Georgia, Թարգմ.

վերնոյն, Besarione, X (1905—1906), 9, p. 84—95, 171—178.

CHACHANOW A.: Ueber den gegenwärtigen Stand der grusinischen Philologie: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, VII (1893), S. 310—337.

ԽԱԽԱՆՕՓ ԱՂ., *Հայոց դիրքը վրաց թագաւորութեան մէջ*։ թարգմ. գաղղ.է։ ԲԱՆԱՍԷՐ, 1899, էջ 57—66։ — *Գաղղիերէնը* Journ. As. 1898, 337—44.

ԿԱՐԻՆԵԱՆ Ց., *Մայր Ցուցակ Ձեռագիր Մատենից գրադարանի Ս. Աթոռոյն Էջմիածնի*. *Տփղիս* 1863։

KAULEN FR.: Iberien *ի գիրս* Wetzer und Welte's Kirchenlexikon, 2. Auflage, VI. Band, S. 560—568. Freiburg, 1889.

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, *Պատմութիւն*, *վենետ*. 1865։

ԿԻԼԷՍԷՐԵԱՆ Բ. Վ., *Կոլոտ Ցովհաննէս Պատրիարք*. *Վիեննա*, 1904։

CUMONT FR. et E.: Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et Petite Arménie, Bruxelles, 1906 (Studia Pontica, II).

ԿՈՆԻԲԵՐ ՓՐ., *Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակի խնդիրը*. թարգմ. Հ. Ց. Տ. Հանդ. Ամ. 1902, էջ 1—6, 85—90։

ԿՈՐԻՒՆ ՎՐԴ. *Վարք Մաշտոցի*. *Վենետիկ*, 1894.

HEFELE K. J.: Conciliengeschichte, 2. Aufl., II. Bd. Freiburg in B., 1875.

HÜBSCHMANN H.: Armenische Grammatik I. Leipzig, 1895—1897.

— *Հին Հայոց Տեղւոյ անուններըր*. թարգմ. Հ. Բ. Պիլէպիկճեան. *Վիեննա*, 1907։

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, *Պատմութիւն Հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. Տփղիս*, 1904։

ՂԱԶԱՐԵԱՆ Մ. ՔՀ.՝ *Վրաց եկեղեցու ինքնագլուխ կառավարութեան խնդիրը Ռուսաց նախապատրաստական եկեղեցական ժողովքում.* ԱՐԱՐԱՏ, 1907, էջ 847—863, 971—983։

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ, *Պատմութիւն Հայոց. Ս. Պետերբ.* 1887։

ՃԱՆԻԿԵԱՆ Ց. Կ., *Հնութիւնք Ակնայ. Տփղիս* 1895։

ՃՈՒԱՓԱՂ *ամնագիր, Հրտ. Մ. Մսերեանց, Մոսկուա*, 1860—1862։

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ *թուղթ առ Գէորգ Ա, Գառնեցի վան Սիւնեաց Խաչին.* ԱՐԱՐԱՏ. 1902, էջ 748—753։

MATAGNE H.: *Ներածութիւն ի վարս Ս. Նէոփիտոսի, ի Հաւաքմանն* Acta Sanctorum Octobris, t. XII, editio altera, Bruxellis, 1884, p. 642—647. *Յաճախ յիշուած* A. SS. *Համառօտագրութեամբ։*

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՑԵՑԻ, *Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ*, 1898։

MARQUART J.: Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci. Berlin, 1901.

МАРРЪ Н.: Аркʿаунъ, монгольское названіе христіанъ, въ связи съ вопросомъ объ Армянахъ - халкедонитахъ (Виз. Врем XII). С.-Петерб. 1905.

— Изъ поѣздки на Аѳонъ, С.-Петерб. 1899, *Հմմտ. առ այս* ԱՐԱՐԱՏ 1899, էջ 208—219, 1900, էջ 596։

МАРРЪ Н.: Крещеніе Армянъ, Грузинъ, Абхазовъ и Алановъ Св. Григоріемъ (Арабская версія) [Зап. Вост. Отдѣл. имп. Русск. Археолог. Общ. XVI.] С.-Петерб. 1905, стр. 60—211.

— Объ единствѣ задачъ Армяно-грузинской филологіи. Тифлисъ, 1902.

— *Հայ-Վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում* (Պրոֆ. Մարրի բանակութիւը իշխ. Ակակի Ծերեթելու հետ). *Թարգմանութիւն ծանօթութիւններով* Ա. Արաս-խանեանցի (Արտատպ. ՄՈՒՐՃ *ամսագրից*), Տփղիս, 1898: Ն. Մառի ռուսերէն երկու յօդուածներն հրտ. են Новое Обозрѣніе *թերթին* 1898 *փետր.* 5 *եւ* 6. *եւ* 31 Մարտ *եւ* 2 Ապր. *թուերու մէջ. առաջին յօդուածն արտատպուած է քաղուածաբար ի հաւաքման* Братская помощъ Армянамъ, Բ. *տպ.* Москва, 1898, *էջ* 560—569 (Отповѣдъ проф. Марра грузинскому „Сборнику Акакія“):

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, *ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ*, 1871:

— Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jakobite d'Antioche (1166—1199). Ed. pour la primière fois et traduite en français par J. B. Chabot. Paris, 1899.

ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԳՈՇ, *Թուղթ յաղագս Վրաց.* **ԱՐԱՐԱՏ**, 1900, *էջ* 497—504, 562—568. 1901, *էջ* 55—61. 121—7:

ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑՒՈՅ *Պատմութիւն ժամանակագրական.* Ս. Պետերբ. 1867:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, *Պատմ. Հայոց* Վենետ. 1865:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՑՈՒԱՑԻ, *Պատմութիւն. Հրտ. Մ. Էմինի. Մոսկուա*, 1860։

MÜLLER FR.: Über den Ursprung der gruzinischen Schrift *f* Sitzungsberichte d. k. Akad. der Wiss. in Wien, phil. hist. Cl. **137** (1897), S. 1—12.

ՅԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՑԻ *Տեղագիր վերին Հայոց. Հրտ. Կ. Կոստ. Վաղարշապատ*, 1903։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՄԱՍԿԱՑԻ՝ *Պատասխանիք առ Հայս. Հրտ. Բ. Վ. Կիւլէսէրեան.* ԼՈՑՍ *շաբաթաթերթ*, 1905 – 1906։

JOHANNES VON EPHESUS: Kirchengeschichte. Aus dem Syrischen übersetzt von J. M. Schönfelder. München, 1862.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՐՈՒՍԱղԷՄԻ *Թուղթ առ Աբաս Սպուանից կաթ.։ Հրտ. Կ. Վ. Տէր Մկրտչեան. Վաղարշապատ*, 1896 (*Արտատպ. ԱՐԱՐԱՏ* 1896, *էջ* 252—56)։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ԿԱԹ. *Պատմութիւն Հայոց. Հրտ. Մ. Էմինի. Մոսկուա*, 1853։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹ. ՕԶՆԵՑԻ, *Մատենագրութիւնք. Վենետ.* 1833։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ՝ *Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետ.* 1889։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ Ա. ԵՊ., *Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի. Ա—Բ Հտր. Երուսաղէմ*, 1890։

Narratio de rebus Armeniae. Migne, Patrologia graeca, t. **132**, col. 1237—1258.

ՆԵՂՈՍԻ ԴՈՒՔՍԱՊԱՏՈՒԻ *կարգադրութիւն պատրիարքական աթոռոյն, Հայերէն եւ յունարէն Հրտ. Ֆ. Ն. Ֆինկ. Վաղարշապատ*, 1902։

NÖLDEKE Th.: Aus der arabischen Chronik des Tabari. Leyden, 1879.

— Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik, übersetzt und commentiert. (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wiss. phil. hist. Cl. **128**.) Wien, 1893.

ՆՈՐԱՑՒ ԲԻԶԱՆԴԱՑԻ, *Հայկական Բառաբննութիւն. Կ. Պոլիս*, 1880։

— *Կորիւն վրդ. եւ նորին Թարգմանութիւնք. Տփղիս*, 1900։

ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ Կ. Վ., *Դաշանց Թղթոյ քննութիւն ու Հերքումք. Պարիս*, 1862։

CHAPOT V.: La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe. Paris, 1907.

SCHULTZE K.: Das Martyrium des heil. Abo von Tiflis. Leipzig, 1905.

ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊ., *Պատմութիւն Հայոց եւ բաժանման վրաց ի Հայոց. Ա եւ Բ. Հտր. Վաղարշապատ*, 1871։

ՉԱՄՉԵԱՆ Հ. Մ., *Պատմութիւն Հայոց. Հտր. Ա—Գ. Վենետիկ*։

PALMIERI P. A.: La conversione officiale degl' Iberi al christianismo, *ի թերթին* Oriens Christianus, II (1902), p. 130—150, III (1903), p. 148—172.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ՆԵՐՍԻՍԻ ՊԱՐԹԵԻ *Հայոց Հայրապետի. Վենետ.* 1853 (*Սոփերք Հայկ. Զ.*)։

ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ Հ. Մ., *Հայ կաթողիկոսութիւն. ԲԱԶՄԱՎԷՊ*, 1906, 399—405։

ՊՐՈԿՈՊԻՈՍ, De Bello Persico. ed. Dindorf. Bonn, 1833.

ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ Ս. ԵՊ., *Ճանապարհորդութիւնք ի Մեծն Հայաստան. Բ. Տփղիս*, 1858։

ДЖАВАХОВЪ И. А.: Исторія церковнаго разрыва между Грузіей и Арменіей въ началѣ VII вѣка. С.-Петерб. 1908 (= Արտատպ. ի Թերթէն Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Pétersb. 1908, p. 433—446, 511—536.

— Гасударственный строй древней Грузіи и древней Арменіи. I. С.-Петерб. 1905.

— Das Martyrium des heil. Eustatius von Mzchetha. Aus dem Georgischen übersetzt von Dschawachoff, bearbeitet von Harnack. Berl. Sitzungsberichte, 1901, S. 875—902.

ՋՈՒԱՆՇԷՐ, *Համառօտ պատմութիւն վրաց. վէնետ.* 1884։

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, *Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց (ժամանակագրութիւն), հրտ. Ա. Տէր-Միքէլեան. վաղարշապատ,* 1893։

ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ, *Տարեգիրք. հրտ. Շահնազարեանի. պարիս,* 1859։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ, *Պատմութիւն Տիեզերական. Տփղիս,* 1887,

ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԻՉ, *Հաւաքումն պատմութեան. վէնետ.* 1862։

WEBER S.: Die katholische Kirche in Armenien. Freiburg in B., 1903.

ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ՀՈՒՀԱՆՆԿԱՆ *դասեր Մեծին Վարդանայ. վէնետ.* 1853 (*Սոփ. Թ.*)։

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԴՈՂ, *Պատասխանի ի Հայոց Թղթոյն Ագուանից. հրտ. կ. Վրդ.*, ԱՐԱՐԱՑ, 1898, *էջ* 477—488։

ՏԱՇԵԱՆ Հ. Յ., *Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. Ա. Վիեննա.* 1895։

— *Վարդապետութիւն Առաքելոց անվաւերական մատեանը. Վիեննա,* 1896։

ՏԱՇԵԱՆ Հ. Ց., Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մխիթ. Մատենադարանին ի Վիեննա, 1895։

ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ Ե. Վ., Այսպէս կոչուած Պարսից ժողովը. ԱՐԱՐԱՏ, 1907, էջ 179—195։

— Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen. Leipzig, 1904.

— Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիների հետ. Վաղարշապատ, 1908։

ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ., Գրիգոր Մանաճիհր Ռաժիկ, Մխիթան տոհմից. Վաղարշապատ, 1902 (Արտատպ. ԱՐԱՐԱՏ)։

TER-MKRTSCHIAN K.: Die Paulikaner. Leipzig, 1893.

ՏԷՐ-ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ Մ. Վ., Էջմիածին եւ Հայոց հնագոյն եկեղեցիներ. ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ, ԺԵ (1907), էջ 85 - 128, ԺԶ. 130—204։

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲՒԶԱՆԴ, Պատմ. Հայոց. Հրտ. Ք. Պատկ. Պետերբ. 1879.

ՓՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՈԼՍՈՅ, Թուղթք առ Հայս. Հրտ. Ն. Մառ ի Православный Палестинскій Сборникъ. Հտր. XI, 1. С.-Петерб. 1892.

FINCK F. N.: Die georgische Literatur. [Die Kultur der Gegenwart, I. 7. S. 299—310.]

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ-վրացական յարաբերութիւնք Դ—Է դարուց մէջ։

Կասպիական ծովու եւ Եւքսինեան Պոնտոսի մէջ տեղ կը տարածուի ընդարձակ երկիր մը ջրաւէտ եւ արգաւանդ, որուն հիւսիսային սահմաններն կը ձգին մինչեւ կաւկասեան բարձունքը եւ հարաւէն արարատեան լեռնաշղթաները. վրաստան կը կոչուի այդ երկիրը հայերէն, բնիկներէն Սագարթուիլոյ, հինք անուանած են Իբերիա, այժմ ծանօթ առ հասարակ ոչ-վիր ժողովրդեան Գէորգիա կամ Գրուզիա անուամբ։ Բնակչութիւնն ի հնուց արդէն յայտնի էր իբրեւ պատերազմասէր ժողովուրդ եւ այժմ իսկ կը նկարագրէ զայն բանաստեղծ Գրիգոր Օրբէլեան՝ գոռ պատերազմող, ազնիւ եւ անկեղծ, ծանր օրհասներ կրելէ վերջն ալ արի եւ քաջապինդ պողպատի նման[1]։ Իւր պատմական անցեալն նոյն եղած է հայաստանի բախտին հետ։

Սահմանաց մօտաւորութիւնն շատ անգամ առիթ տուած է երկու ժողովրդոց անձուկ շփման մէջ մտնելու իրարու հետ, մերթ խաղաղական եւ մերթ թշնամական յարաբերութեամբ։ Ա յսպիսի յարաբերութեանց ակնարկութեամբք լի են երկու

---

1 A. Baumgartner, Die georgische Literatur, *ի գիրս* Geschichte der Weltliteratur. I. Freiburg, 1897, p. 256–58.

ազգացս գրաւոր յիշատակարանք: Երկրին բնական դիրքն առիթ տուած է նաեւ մեր հզօր արքայից ձեռաց տակ երբեմն նահանգ դառնալու եւ հայ թագաւորական գահին վրայ վրացի բարձրանալու[1]: Վրաց Տարեգիրք կը պատմեն նոյն իսկ թէ այդ երկրի ժողովրդեան բարբառն ժամանակ մը եղած է հայերէն[2]:

Սահմանակցութեան եւ յաճախակի յարաբերութեան շնորհիւ՝ կրօնականի եւ ուսումնականի նկատմամբ ալ դոյզն ազդեցութիւն չեն կրած վիրք հայոցմէ: Հայք Գ դարուն Ս. Գրիգորի քարոզութեամբն ընդգրկեցին քրիստոնէական կրօնն: Այդ գարն եղաւ նաեւ գար լուսաւորութեան վրաստանի: Հայոց Լուսաւորիչն չբաւականացաւ գՀայաստան միայն լուսաւորելով, այլ ուզեց եւ յաջողցուց իսկ, քրիստոնէական լուսոյն ճառագայթները նաեւ դրացի երկիրներն — ի վիրս, Աղուանս... տարածել եւ հեթանոսութեան աղջամուղջ խաւարն փարատել: Որչափ ալ մութ է վրաստանի ի քրիստոնէութիւն դարձին պատմութիւնն եւ ազգային զրոյցներն այլ եւ այլ գոյներով կը ներկայացընեն, սակայն երկու ազգաց — Հայոց եւ Վրաց հնագոյն գրաւոր եւ անգիր աւանդութիւնները եւ համոզումն ի նկատի առնելով չենք կրնար ժխտել այն հաստատութիւնն թէ Գրիգոր Լուսաւորիչն եղած է առաջին եւ գլխաւոր առաքեալն Վրաց[3]:

---

[1] Տիեզ. պատմ. Բ. 107:

[2] Марръ, Объ единствѣ задачъ армяно-грузинской филологіи. Тифлисъ. 1902. p. 4.

[3] Հմմտ. Н. Марръ, Крещеніе Армянъ, Грузинъ, Абхазовъ и Алановъ святымъ Григоріемъ (= Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց եւ Աղուանից ի ձեռն Ս. Գրիգորի). Санктпетерб. 1905. — P. A. Palmieri, La conversione ufficiale degl' Iberi al christianismo, ի Oriens Christianus. II (1902), p. 130–150, III (1903), p. 148–172.

Մինչեւ հոս թոյլ կու տան յառաջանալ այժմեան քննութիւնք. բայց ասկէ անդին առաջին իսկ քայլին կը յառնեն խոչընդոտներ։ Գլխաւոր դժուարութիւնն կը կայանայ յայնմ թէ ո՛ր պատրիարքական աթոռի իրաւասութեան ենթարկուեցաւ Վրաստան։ Երեք հակառակ պատասխաններ կը տրուին հարցմանս. վրական հին աւանդութիւն մը՝ միաբան յոյն մատենագիրներու հետ, Անթիոքայ՝ իսկ Տարեգիրք՝ Բիւզանդիոնի աթոռոյն կ'ենթարկեն Վրաց Եկեղեցին. Հայք երբեմն կաթողիկոսին իրաւասութեան ներքեւ կը ճանչնան։ Ո՛րն է սակայն ճշմարիտը։ Առ այս հարկ է մանր քննութեան ենթարկել իւրաքանչիւրին ապացոյցները[1]։

Վրաստանի դարձին ժամանակը որչափ ալ պէս պէս կը նշանակուի գիտուններէ, այսու հանդերձ ամէնն ալ միաբան են յայնմ թէ տեղւոյն նեցած է Դ. դարու առաջին քառորդին. ուրեմն ճիշդ այն ժամանակներն, երբ կը գումարուէր Նիկիոյ ժողովն (325)։ Այս կէտն նշանակալից է առաջիկայ խնդրոյս համար. վասն զի Նիկիոյ ժողովոյն Զ կանոնին մէջ, ուր իւրաքանչիւր պատրիարքութեան իրաւասութեան սահմաններն կը գծուին, Անտիոքայ պատրիարքութեան ներքեւ կը ձգուի նաեւ Վրաց եկեղեցին Ասիոյ միւս եկեղեցեաց հետ[2]։ Զայս կը թուի հաստատել այն պարագան ալ, որ Դ. դարու սկիզբներն Վրաստանի առաջին եպիսկոպոսն (Եւստաթէոս) Անտիոքէն եկաւ — ինչպէս կը հաստատեն Վիրք[3], թէեւ կը լռեն տա-

---

1 Իրաց նկատմամբ խօսած են այլ եւ այլ տեսակէտներով H. Matagne Բոլանդեանն, Acta Sanctorum Octobris, t. XII, editio altera, Bruxellis, 1884, p. 642–647 (Քննութիւն վարուց Ս. Նեովիտոսի). K. Schultze, Das Martyrium des hl. Abo von Tiflis, Leipzig 1905, p. 5–8.

2 Hefele, Conciliengeschichte. I. p. 388 ff.

3 Տե՛ս վկայութիւնքն առ Բրոսէի Histoire de la Géorgie, S. Pétersb. 1849. I. p. 118. n. 3. եւ մանրա-

բեգիրք, որոնք հակառակ ազգային հնագոյն աւանդութեան՝ Կ. Պոլսէն կը ջանան եկած ցուցանել՝ այլ առանց հիման՝։ Վրաց աւանդութիւնն իրեն թիկունք ունի նաեւ յոյն մատենագիրներ, զորոնք արհամարհելն արդարեւ յանդգնութիւն կը համարինք. ասոնց վկայութիւններն ի կարգին։ Նոյն իսկ եթէ միտ դնենք, Վրաց Տարեգրոց մէջ իսկ կրնանք գտնել հեռաւոր յիշատակութիւններ այս նկատմամբ։ Տարեգրոց այն մասին մէջ ուր Վախթանգ առաջնոյ փառաւոր թագաւորին վարքը կը պատմուի, եւ որ թ. դարուն գրուած կ'ըսուի, սակայն յիրականին հազիւ ԺԴ դարու հնութիւն ունի[2], կը կարդանք թէ Եդարու սկիզբը Կ. Պոլսոյ պատրիարքէն Անտիոքայ պատրիարքին այսպիսի խօսքեր ուղղուած են. "Ի սկզբանէ անտի դարձին Վրաստանի ի ձեռն կնոջ ուրումն Հռոմայեցւոյ՝ որում անուն Նունէ, աստի առաքեցաւ առ ձեզ առաջին եպիսկոպոսն Վրաց, վասն պատերազմացն որ ընդ մէջ Պարսից եւ Յունաց, եւ այսր իսկ ազագաւ իրքս չգործեցան ըստ եկեղեցական օրինաց։ Գիտեմք իսկ եթէ Վրաստան, արեւելք եւ հիւսիս ընդ իշխանութեամբ այսր աթոռոյ են, որպէս եւ յաւետարանի անդ յայտ արարին զերաւունս իւրաքանչիւր ուրուք առաքեալքն . . .։ Ապա յե-

---

գոյնս Palmieri, Or. Chr. III. p. 161—171. *որոնք թէեւ թ. դարէն յառաջ չեն ձգտիր. սակայն յոյն մատենագրաց հետ համաձայնելովին՝ վերիպական չեն կրնար նկատուիլ։ Մեր նպատակէն դուրս է այն խնդիրն թէ յիրաւի Եւսեբեոս Անտիոքայ եպիսկոպոսն է եկողը, որ կը ժխտուի առ հասարակ ամէնէն (տես.* Goussenի *հատուածն* Theologische Revue. 1906, p. 85)։

1 Brosset, Histoire de la Géorgie. I. p. 118—19. *եւ* Intr. XXXVI—VII. *Այս կարծիքն ունին նաեւ Վրացի նոր հեղինակներէ ոմանք. տես.* Oriens Christianus, II. p. 150, n. 3.

2 Hist. I., Intr. p. I. *եւն։* — Acta Sanctorum *անդ.* p. 642.

Նոքբեջե+ վաղվաղակի զերկուս զդուստ, զորս թագաւորն վ֊րաց խնդրեաց եւ զայլ մետասանս, զորս դուքդ ընտրեալս եւ արժանաւորս համարիցիք։ Ցետ ձեռնադրութեանն այսր առ մեզ եկեսցեն, զի եւ զայլ շնորհս եւ զամենայն կարեւորն շնորհիցեմք նոցա„[1]։ — Թէ թուղթս անհարազատ է, որուն համաձայն ըստ եկեղեցական, մանաւանդ թէ նոյն իսկ առաքելական օրինաց, Դ դարու սկիզբները վ֊րաստան Կ. Պոլսոյ աթոռոյն իրաւասութեան կը վերաբերէր, ոչ ոք կը տարակուսի. սակայն նշանակալից է, ըստ որում բաւականաչափ կը պատկերէ մեր աչաց առջեւ հին վ֊րաց կարծիքն։ Վասն զի թղթոյն գրութեան ժամանակն կ'իյնայ այնպիսի ատեն մը, երբ վ֊րք ամենայն զօրութեամբ կը ջանային ինք զինքնին Կ. Պոլսոյ իրաւասութեան ներքեւ ցուցրնել ժխտելով Անտիոքայ տակ գըտնուիլն երբեմն. սակայն որչափ ալ ջանային, չէին կրնար միանգամայն հերքել հիներուն աւանդութիւնը, թէպէտ այսպիսի վարդապետ մը սքողել փորձէին։ Այս կեղծիքը լաւ կը պարզէ Տարեգրոց աւելի հնագոյն հայ խմբագրութիւնն ընդ անուամբ Ջուանշէրի, ուր այս պատգամաւորութեան (թղթակցութեան) համար կը գրուի[2]. "Կայսրն եւ պատրիարգն Կ. Պոլսոյ առաքեցին զՊետրոս քահանայ եւ զՍամուէլ կրօնաւոր՝ յԱնտաք (Անտիոք), զի անդ առցեն ձեռնադրութիւն, զի՝ չէ՞ր է, ասեն, վճռին այն։ Եւ կատարեալ զինդիրն՝ ուր֊էցին ընդառաջ վ֊էր„։ Հետեւաբար աննշանակ կը ճնան Տարեգրոց տողերը. բայց ասկից ենթադրելով իսկ հայ խմբագրին խօսքերն անհարազատ, զարմանալի կը ճնայ միշտ Տարեգրոց գործածած այս ոճը. ի՞նչ կ'ուզուի ապացուցուիլ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին բերանը դրուած խօսքերով. ի՞նչ պատճառաւ ի Բիւ-

---

1 Hist. I. p. 191–2.

2 Տպ. Վ֊ենետ. 1884, էջ 90–91։

զանդիոն առ ոտս պատրիարքին հասած հետամուտք կ'ուղղուին թղթով մը յԱնտիոք: Պատասխանն չ'արժեր տալ՝ հերքումն իւր մէջն ըլլալով: Եւ արդէն վախթանգայ (Ա) վարքն լի է առասպելներով: Այսպէս մինչ անպատասխանի կը մնայ այս ի նպաստ Ս. Պոլսոյ աթոռոյն խնդիրն, հակառակ կարծիքն ի նպաստ Անտիոքեան իրաւասութեան հաստատելու համար բացի Ջուանշէրէ՝ օգնութեան ձեռք կը կարկառէ Թէոդորոս Բալսամոն (ԺԲ դար) երբ կը գրէ. "Ասի թէ ի ժամանակս Ս. Պատրիարքին աստուածային քաղաքին Մեծին Անտիոքայ, Տեառն Պետրոսի, սիւնհոդոսական կանոնաւ (οἰκονομία συνοδική) սահմանեալ էին անդ թէ եկեղեցին Վրաց լինի ազատ եւ ինքնագլուխ, այլ կարգեալ ընդ պատրիարքաւ Անտիոքայ"[1]: Այս Պետրոսն, ինչպէս կը դիտէ Բրոսէ[2], պիտի ըլլայ Պետրոս Թոթթոմն որ կ'ինայ ընդ մէջ ամացն 475—488: Հանգոյն Բալսամոնի ԺԱ դարուն առ Ռոգերիոս (Ռոճէր ըստ հայ թարգմ.) արքայն Սիկիլիոյ կը գրէր Նեղոս դոքսապատիւ վանահայրն. "Հին ժամանակ ի վէրս Անտիոքայ պատրիարքէն կը խաւրուէր կաթողիկոս"[3]: Իսկ իւր ժամանակն այս նահանգը Ս. Պոլսոյ իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր եւ Ս. Պոլսոյ պատրիարքէն կ'առաքուէր Վրաց մետրապոլիտ[4]: Նման ունի նաեւ Եպիփան Կիպրացի "Վէրք

---

1 Bevergius, Synodicon seu Pandectae Canonum, t. I. p, 88.

2 Hist. p. 192. n. 2.

3 Հրտ. Փինկ, Վաղարշապատ 1902, էջ 5: Հայ թարգմ. ունի "ձեռնադրէ եւ առաքէ", որ սխալ է. յունարէնն անկատար ժամանակ է: — Պէտք է դիտել որ ըստ Տարեգրոց՝ Վրաց կաթողիկոսութիւնն հիմնուեցաւ Վախթանգ Գուրգասլանի օրով, որ առաջարկելով Լեւոն կայսեր եւ Ս. Պոլսոյ պատրիարքին այսպիսի խնդիր մը, անոնց միջնորդութեամբ ընդունեցաւ Անտիոքէն առաջին կաթողիկոսն Պետրոս (Hist. I. p. 191—2. Intr. XLIV—V).

4 Անդ, էջ 29:

առաւ Անտիոքայ՝ եւ եղեւ ինքնագլուխ կաթողիկոսն նոցա՝ վասն անաստուածս այլազեանց գերութեանն„[1]: Յամենայն դէպս ի նպաստ Բաղրատմնի նշանակալից է Գէորգ Կիպրացւոյ լռութիւնն այսնկատմամբ, որ մանրամասն տորագրելով (Զ—Է դարուց մէջ, առ Մօրկաւ կամ Փոկասու) Բիւզանդական պետութեան մետրապոլտութեանց իրաւասութեան սահմանները, ոչինչ յիշատակութիւն կ'ընէ Վրաց նկատմամբ[2]: Ժամանակ մը Անտիոքացիք ջանացին ժամանակակից վրացի մատենագրի մը վկայութեամբ ցուցընել թէ Վրաստան իրենց պատրիարքութեան կը վերաբերի դարձեալ[3]: Ասոր կը համաձայնի Եղիա Դամասկացի մետրապոլտի Տախտակն (Tabula), որ Վրաց եպիսկոպոսութիւնը Նեստորական կաթողիկոսի ներքեւ գրտնուղ նահանգաց մէջ կը թուէ[4] եւ այն հանգամանքն որ Վրաց կաթողիկոսի տիտղոսն Անտիոքայ պատրիարքութիւնն ցայժմ իրեն կը սեպհականէ, ըստ վկայութեան Պղատոնի Իւսելեան[5]: Նոյնպէս յամի իբր 1470 Անտիոքի Միքայէլ պատրիարքը այն հրովարտակաւ, որով Իմերեթի կամ արեւմտեան Վրաստանի յատուկ կաթողիկոս տուաւ, կը հաստատէ թէ իրեն ծանօթ է թէ հին ժամանակներն Վրաստանի կաթողիկոսներն Անտիոքի պատրիարքներէն կը հաստատուէին[6]: Ա յսչափ արտաքին վկաներ ունենալէն յետոյ յայտնի կեղծիք կը համարիմ Matgneի հետ Վրաց տարեգրոց վիպած-

---

1 Եպ. կիպրացի, հրտ. Փինկ. Տփ. 1902, էջ 16:

2 Հմմտ. Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani. Ed. H. Gelzer. Lipsiae 1890.

3 Hist. I, p. 118. n. 3.

4 Assemani, Bibl. Orient. t. II. p. 460.

5 Առ Բրոսէի, Hist. I. p. 194. n.

6 Acad. de St. Pétersb. Bulletin hist. phil. t. I. p. 312—3.

ներն թէ Կ. Պոլսոյ իրաւասութեան ներքեւ էին Վիրք ԺԱ կամ թէ Ը դարէն յառաջ։

Վիրք, միտ դնելով Տարեգրոց խօսքերուն, յայտնապէս չեն ուզեր ըսել զայս, այլ մեղմով իմն յայն հանիլ կը ճգնին. այսպէս կը պատմեն այլուր[1] թէ իրենք գտնուած են ժամանակ մը Անտիոքայ իրաւասութեան ներքեւ, բայց ապա է դարուն առաջին կիսուն անկախ ինքնագլուխ հրատարակուեցան եւ թէ Զ Տիեզ. ժողովոյն մէջ Վրաց մետրապոլտին պատրիարքական իրաւունք տրուեցաւ։ Ա յսչափ Վրաց եկեղեցւոյն Անտիոքայ եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեանց հետ յարաբերութեան նկատմամբ. ի՞նչ աղերս ունէր հայ եկեղեցւոյն հետ։ Նախ քան քննութեան մատչիլը աւելորդ չեմ համարիր հոս կցել H. Matagneի խօսքերն, ուր հակիրճ կերպով ընդհանուր պատկեր մը կը գծուի Վրաց եկեղ. հանգամանաց։

"Վրաց այն հին կարծիքն թէ առաջին եպիսկոպոսն Անտիոքէն եկաւ, անոր համար հնարուած է, որպէս զի Վրաստան, որ քաղկեդոնի ԻԸ կանոնիւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կը վերաբերէր, մայր եկեղեցիէն չբաժնուի, եւ անոր հաւատարիմ մնայ. ապա երբ ճանապարհք փակուեցան եւ Անտիոքի եկեղեցւոյն իշխանութիւնն Ղեւտորականութեան պատճառաւ քայքայեցաւ եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն հակառակէն օր ըստ օրէ աճեցաւ, յարեցաւ բիւզանդական Ցունաց։ Այս փոփոխութիւնն սակաւ ուսեալ ժողովրդոց մէջ յառաջ բերին մէկ կողմանէ Տիեզ. ժողովոյն տուած իշխանութիւնն եւ միւս կողմանէ իրաց քաղաքական հանգամանքներն, որ զՑոյներն եւ զՎրացիները ընդդէմ Արաբացւոց եւ Թուրքաց յարձակմանց ի հարկէ դաշնակից ըրին։ Այսպէս երբ իրաց բերմամբ գեր ի վերոյ եղաւ Կ. Պոլսոյ աթոռն եւ Վիրք ան-

---

1 Հմմտ. Hist. I. p, 229—30, 235—36.

ձուկ յարաբերութեան մէջ մտան Բիւզանդականաց հետ, այնուհետեւ վերք հարիւ թէ մտքերնին կրնային բերել իրենց հին սովորութիւնն — Անտիոքի իրաւասութեան ներքեւ րլլալը: Երբ Անտիոքայ իրաւասութեան տակ կը գտնուէր Վրաստան, երեք կերպով կառավարուեցաւ. յառաջագոյն եպիսկոպոս միայն ունէին, որուն ձեռնադրութիւնն ապահովապէս — ինչպէս պիտի տեսնենք — հայ մետրապոլտութեան յանձնուած էր: Ապա երբ Անտիոքի պատրիարքութեան դլուխն անցաւ պետրոս Թոթով, այն է ընդ մէջ ամաց 471—488, Վրաց յատուկ մետրապոլտութիւն տրուեցաւ, այնպէս որ նահանդ եղաւ: Ը դարուն Թէոփիլակտոս պատրիարքի օրով Վրաց եկեղեցին եղաւ ինքնօրէն եւ անուամբ միայն Անտիոքի տակ„[1]:

Յամենայնի չեմ կրնար համամիտ րլլալ գիտուն Բոլանդեանին. յատկապէս այն կէտին մէջ թէ մինչեւ ցՊետրոս Փուղոն, ուրեմն մինչեւ Ե դարու վերջին քառորդն միայն՝ հայ կաթողիկոսէն կը ձեռնադրուէին եւ այն լոկ եպիսկոպոս: Իր հիմն առ այս մի միայն հայ պատմագիրներն են, եւ այն, ինչպէս կը տեսնուի, յետինդարեանք, որոնք եթէ ոչ բնաւ, գոնէ շատ դոյդն հեղինակութիւն կրնան ներկայել այս խնդրոյս մէջ: Քննենք ընդ Հայս ճանապարհով այս հարցը:

Ըստ Դաշանց թղթոյն[2] — որուն խօսքերն իհարկէ աննշանակ են մեզ համար քանի որ գործ է ԺԱ—ԺԳ դարու, Ս. Սեղբեստրոս Հռոմայ քահանայապետն իշխանութիւն շնորհած է որ „Հայոց հայրապետն ձեռնադրեսցէ կաթողիկոս Վրաց աշխարհին„: Ա յս տողերս առանց ազդեցութեան չեն գրուած հնագոյն պատմագիրներէ. արդէն Յովհաննէս պատմագիր, Ուխտանէս եւ այլք հռչակած

---

1 Acta SS. t. XII. Oct. p. 644.

2 Թուղթ Դաշանց, հրտ. Շահնազ. էջ 25:

էին Կիւրիոնի — է դարուն — "ապստամբութիւնն„ Հայ կաթողիկոսէն, որոնց արձագանքն ու հետեւութիւնն է որ Նոս կը լսուի: Նոյն հայ հեղինակներէ ուսեալ կը գրէ այս նկատումով նմանապէս եւ Հ. Ղ. Ինճիճեան[1], որուն խօսքերն կարեւոր կը համարինք ամբողջութեամբ յառաջ բերել, ուր ամփոփուած են նաեւ պատմագրաց խօսքերը: "Սահման իշխանութեան կաթողիկոսին (Հայոց) ձգէր ոչ միայն ի վերայ Հայոց, այլ նաեւ ի վերայ Վրաց եւ Աղուանից„: Ի մէջ բերելէ ետքը Դաշանց թղթոյն խօսքն, կը շարունակէ. "Այլ թողեալ զբանն թղթոյն՝ զգործադրութիւնն գտանեմք հաճաձայն այսմ ասացուածոյ. զի Կիրակոս վանն Նորին իսկ Ս. Գրիգորի ասէ. "Ձեռնադրեաց զորդի իւր զՍ. Առիստակէս եպիսկոպոսապետ Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից„ (Կիր. էջ 7). Յովհաննէս կաթողիկոս յաւելու եւ զեգերացիս... Այլ ի գործադրութենէն երեւի՝ ոչ անմիջապէս ընդ իշխանութեամբ կաթողիկոսին Հայոց անկեալ Եգերացւոցն, այլ միջնորդութեամբ Վրացն: Բայց եւ այս իշխանութիւն ի վերայ Վրաց՝ տեւեաց մինչեւ ցնախայիշեալն Կիւրիոն, զոր Ք Մովսէս ի մէջն անդ Զ դարուն ձեռնադրեաց. զի ասէ Կիրակոս. "Մինչեւ ցայն վայր (մինչեւ ցԿիւրիոն) ի Հայոց առնուին Վիրք ձեռնադրութիւն... եւ յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւն Վրաց որ ի Հայոց, զի՛ սկսան նոքա զՑունոք թեւակոխել„ (Կիր. 26):

Եթէ համաձայն Հ. Ինճիճեանի եւ հայ մատենագրաց կարծեաց նկատենք իրողութիւնն, տարակուսական կը մնան Պետրոս Թափիչէի մասին վերագոյն աւանդուածները: Սակայն մենք չենք կրնար ամէն բանի մէջ հաւատ ընծայել հայ մատենագրաց, մանաւանդ երբ առջեւնիս ելլեն հակառակէն ծանր հեղինակութիւններ: Շատ հնա-

---

1 Հնախօսութիւնք Հայաստանի, հտր. գ. էջ 262:

բաւոր կրնայ ըլլալ Դ—Ե դարուց նկատմամբ այս ամէնը: Ձմերժելով հանդերձ վրաց Անտիոքի ներքեւ ըլլալը, կ'ընդունիմ վրաց "կաթողիկոսաց-ձեռնադրութիւնն Հայոցմէ ժամանակ մը: Հայք երբ տակաւին կեսարիոյ տակն էին, էին միեւնոյն ժամանակ նաեւ Անտիոքայ տակ, ըստ որում այդ դարերուն կեսարիոյ մետրապոլտութիւնն էր մետրապոլտութիւն ընդ Անտիոքաւ[1]: Այս պատճառաւ ալ ներսես դոքսապատիւ (էջ 5) Հայոց կաթողիկոսաց ձեռնադրութիւնն կը դնէ Անտիոքէն: Ակէ դիւրաւ թոյլտուութիւն կրնային ընդունիլ իրենց դրացի վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսներն ձեռնադրելու, որոնց յարաբերութեամբ Հայք էին primus inter pares. Այսպիսի պատճառաբանութեամբ դիւրաւ կրնան մեկնուիլ հայ պատմագրաց աւանդածներն: Ա. այս նշանակալից է Յովհ. Պատմաբանի այն տեղին, ուր խօսելով եկեղ. նուիրապետութեանց ներսիսի (Ա) օրով կարգաւորութեան վրայ՝ կ'ըսէ թէ վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսք "արքեպիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա (ներսիսի) կարգեալ„ եղան (Յովհ. կաթ. էջ 29): Կիրակոսի այն հաստատութիւնն թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ զԱռիստակէս ձեռնադրեց վրաց "եպիսկոպոսապետ„, չունի որեւիցէ յենակէտ: Հնագոյն պատմագիրներէն ոչ ոք կը յիշէ այսպիսի բան մը, եւ ԺԳ դարու վիպագրի մը խօսքերն չեն կրնար ծանրակշիռ հեղինակութիւն արժել հոս: Բայց ունինք նման վկայութիւն մը ոչ դոյզն հեղինակէ մը. Փաւստոս կը գրէ. "Գրիգորիս եհաս յեպիսկոպոսութիւն կողմանց Աղուանից եւ վրաց„ (Գ. ե. 10). եւ այլուր՝ "վասն Գրիգորի եպիսկոպոսի, որդւոյ Վրթանայ, որ կոչեցեալ էր կողմանց վրաց եւ Աղուանից (Գ.

---

1 S. Weber, Die katholische Kirche in Armenien. Freib. 1903, p. 356. Hefele, անդ. p. 390 եւն:

գ. 12)։ Այս կրկին վկայութիւններէն մանաւանդ երկրորդն յայտնի կը դնէ մեր առջեւն թէ Գրիգորիս "կաթողիկոս„ էր "կոդմանցն„ վրաց եւ Աղուանից։ Բայց ինչ պէտք ենք հասկրնալ այս "կոդմանց„ով։ Բրոսէ կը գրէ. "Յայտնի է որ այս ոճն, որով կը պատմէ Փ. Բիւզանդ, կարծել կու տայ — եթէ այս խօսքերն ճիշդ իմաստով չառնուին — թէ Գրիգորիս իրապէս հոգեւոր գլուխ եղաւ Աղուանից եւ վրաց։ Բայց որովհետեւ յամի 340 — երբ կր պատահի այս — վիրք իրենց եպիսկոպոսն ունէին, պարզ է որ վրաստան ըսելով պէտք է հասկրնալ ոչ թէ բուն վրաստան այլ այս երկրին այն մասն, որ մերթ Հայոց կ'ըլլար եւ մերթ վրաց, այս է Սամսէթն եւ այն երկիրներն որ ապա կաղէթ կոչուեցան[1]։„ Բրոսէ միտ չէ դրած Փաւստոսի երկրորդ տեղւոյն, եւ կր շարունակէ ըսել թէ յետին դարեան մատենագիրք "եպիսկոպոս„ վրաց եւ Աղուանից բացատրութիւնն կաթ. ի փոխած են, այսպէս Մովսէս Կաղանկատուացին եւն։ Սակայն Բրոսէի այս յանդուգն դատաստանը ուղիղ չեմ կարծեր։ Վրաց Տարեգրոց յիշատակած կաթողիկոսն կրնար այդ ժամանակ վախճանած եւ նոր մր խնդրուած ըլլալ։ Եւ բնդհանրապէս խոհեմութեան չէ՝ հետեւիլ կէտ առ կէտ Տարեգրոց — ինչպէս կր վարուի Բրոսէ հոս եւ այլուր — եւ արհամարհել երբ մէկն հակառակի անոնց։ Հայոց "կոդմանց„ով բմբռնածն շատ բնդարձակ դաղափար է. եւ ամենայն հաւանականութեամբ հոս այդ բառով բովանդակ վրաստանն կ'իմացուի։ Ա՛ս այս թէեւ չունինք ուրիշ նման դիպաց յիշատակութիւններ մինչեւ ցԱխուրիոն, այսու հանդերձ Փաւստոսի բացատրութեան ոճէն կարելի է հետեւցընել թէ մինչեւ ե դար այդպէս կը շարունակուէր։

1 Hist. I. p. 194.

Հ. Պատուբեան նկատելով Գրիգորիսի այդ դէպքն եւ ապա Կիւրիոնինը, այսպէս կը գծէ Հայոց Կաթողիկոսին իրաւասութեան սահմանները[1]. "Հայ Կաթողիկոսը ժամանակաւ Վրաց եւ Աղուանից վրայ կրօնական իշխանութիւն ունեցած է, թէեւ այդ իշխանութիւնն բացարձակ չէր, այլ մասնական. եւ պատճառն ալ այն կը համարինք որ անոնք մեր առաջնորդութեամբ ընդունած են քրիստոնէութեան լոյսը։" Ա՛ւ այս ի մէջ կը բերէ ըստ (Ագաթանգեղոսի եւ) Խորենացւոյ. "Նունէ... Գր. Լուսաւորչի կը դիմէ, որ հոն եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ ղրկէ, որուն խնդիրն իսկոյն կը կատարէ Հայոց Լուսաւորիչը. եւ այս պատճառաւ ուրեմն Հայ Կաթողիկոսը Վրաց եպիսկոպոսը ձեռնադրելու իրաւասութիւնը կը ստանայ։" Սակայն այս եկեղեցականութիւնս, որ զԽորենացին իրեն հիմ ունի, արդիւնք է թիւրիմացութեան մը։ Խորենացին չ'ըսեր թէ Գր. եպիսկոպոսներ եւն խաւրեց, այլ պարզապէս. "Խնդրեալ (այս է՝ վինտուելով Նունէ) արս հաւատարիմս՝ յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զինչ հրամայեսցէ նմա գործել այնուհետեւ... եւ հրամանն ընդունի կործանել զկուռսն... եւ կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչեւ յօր գալոյ Տեառն հովիւ յաջորդութիւն։" (Խոր. Բ. ձգ. 170։) Յայտնի է որ այժմեան Ագաթ.ի մէջ չկայ Նունէի մասին խօսք. եւ, ինչպէս ըսինք, Կիրակոսի վկայութիւններն առաջիկայ հարցին համար նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ։ Հետեւաբար անհիմն է նաեւ նոյն մատենագրին այս հաստատութիւնս. "Զի ինքն յայն վայր (ցԿիւրիոն) ի Հայոց առնուին վիրք ձեռնադրութիւն" (Կիր. 25)։ Ուղղագոյն կը թուին Հ. Գաթրճեանի խօսքերս. "Ամբողջ Վրաստան՝ որուն բարձրագոյն մետրապոլիտն էր

---

[1] ՔԶՄ. 1906, թ. 9, էջ 402։

միշտ Հայոց Կաթողիկոսը, կոչեց իւր հաղորդութիւնը Դունոյ աթոռէն„ առ Կիւրիոնիս[1]: Գաթըղճեանի այս կարծիքն այն առմամբ որ Հայք կը նկատուէին վրաց ինչպէս եւ Աղուանից — բարձրագոյն մետրապոլիտ (primus inter pares), այս է հաւատոյ իրաց մէջ անոր առաջնորդութեան կը հետեւէին, շատ ճիշդ է: Ասոր վկայ են. յամի 449 Հայոց հետ միաբան կը պատասխանեն Միհրներսեհին Վիրք եւ Աղուանք (Փարպ. 45): 508ին վրաց (Գաբրիէլ) եւ Աղուանից կաթողիկոսունք ի Վաղարշապատ Բաբգենի հետ ի ժողով կը գումարուին եւ կը կը նզովեն Քաղկեդոնի ժողովն...: Այսպիսի օրինակներ յայտնի կը ցուցընեն թէ միշտ վեր կը նկատուէր Հայոց կաթողիկոսն այդ երկու ազգաց կաթ.ներէն եւ թէ ատոնք հնազանդ էին Հայոց կաթ.ին: Կիւրիոն կը գրէ առ Աբրահամ. "թէպէտ եւ դու ինքնին իսկ քաջ գիտես, սակայն յիշեցուցանել եւ մեզ չէ զլեան, զի որ յառաջ քան զքեզ յայդ ի սուրբ եկեղեցւոջ վարդապետք (կաթ.) էին, եւ որ ի մեր տեղւոջս վարդապետք (կաթ.) լինէին, ընդ միմեանս խաղաղութիւն էր եւ սէր. ի մին հաւատ էր եւ կարգաւորութիւն„ (Գ. Թղթ. 178): — Անշուշտ այս սիրոյն պատճառն ալ էր մասամբ Հայաստանի քաղաքական դիրքն. Փարպեցի Միհրներսեհի բերնով կը խօսի Հայոց. "Եւ յորժամ դուք իբրեւ զմեզ ճանաչողք ճշմարիտ մեր օրինացս լինիք՝ Վիրք եւ Աղուանք բստ մեր եւ ձեր կամս չհիշեսեն ելանել:„ (Փարպ. 44:) Համմա. եւ (էջ 43) "Յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են:„ Ուր անշուշտ կը նկատուէր այդ երկու ազգաց հոգեւոր կապակցութիւնն Հայոց հետ: Այս "բարձրագոյն մետրապոլտուիւնն„ հաւատոյ խնդրոց մէջ էր միայն. եւ իրաւասական

---

1 Իրաւախոհի կեղծիքը. Ռ. (առիթ):

որեւիցէ արժէք չունէր: Հայոց կաթողիկոսն չէր կրնար միջամտիլ Վրաց եկեղեցւոյ դատաստանական իրաց մէջ. գոնէ այս կը ցուցընէ Կիւրիոնի այն վարմունքը, որով բողոքեց թէ ինչպէս կրնայ Աբրահամ մտնել իւր իրաւասութեան տակ եղող Մովսէս եպիսկոպոսի դատին մէջ: — Դարձեալ Մովսէս կաթողիկոս երբ խնդրուեցաւ ձեռնադրել Վրաց կաթողիկոս մը, չանաց այնպիսի անձ մ'ընտրել, որ միշտ պահպանէ հաւատոյ միութիւնն Հայոց հետ եւ ոչ թէ հպատակութիւնն հաւատարմաբար ցոյց տայ: Մտադրութեան արժանի է այն կէտն ալ որ երբ Կիւրիոն կտրեց յարաբերութիւնն Հայոց հետ, չլսուեցաւ որեւիցէ բողոք թէ այսու եկեղ. իրաւասութեան բռնաբարում կ'ըլլայ:

Թէեւ կը հաստատենք այս կէտը, այսու հանդերձ չենք ալ կրնար մեկնել այն առեղծուածն, զոր կ'առաջարկեն հայ մատենագիրք. ինչ հիմամբ Վրաց կաթողիկոսք Հայոց կաթողիկոսէն կ'ընտրուէին. զ. օր. Կիւրիոն Մովսեսէն. Այս հարցին հետ անձուկ կապուած է նաեւ այն թէ ե՞րբ սկսաւ այս եւ մինչեւ Կիւրիոն անընդհատ շարունակուեցաւ:

Կը խոստովանինք, անբաւական ենք մեր ձեռքը գտնուած աղբիւրներէն դատելով ճշդիւ գտակաւ պատասխանել: Առ այս հարկ է միտդնել հայ եկեղ. պատմութեան: Չկայ պատճառ մինչեւ Դ դարու Բ կէսն ընդհատուած ենթադրելու[1]. այս

---

[1] Վրաց Տարեգիրք (I. p. 136) եւ Ջուանշէր (էջ 70) կը յիշեն այսպէս Ցակոբ կաթողիկոսին ձեռնադրութիւնն Ներսէս Պարթեւէն (†372). "Զկնի Ցովհաննիսի՝ եղեւ եպիսկոպոս Ցակոբ եւ յետ նորա՝ Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց՝ ձեռնադրեաց զսարկաւագն իւր զՑակոբ (ըստ Տարեգրոց՝ Ցոբ)՝ եպիսկոպոս (իմա՝ կաթողիկոս) Վրաց, եւ առաքեաց": Ջուանշէրի հրատարակիչն ի ծան 5. այս Ներսէսը կը համարի Աշտարակեցին, որ հարկաւ անձիդ է, քանի որ կը պատահի ձեռնադրութիւնն Մխիթարայ Թագաւորի (364--379) օրով:

ժամանակակէտէն վերջը շատ պատճառներ ունինք ենթադրելու: Առաջին հաւանականագոյն առիթն ընծայեցաւ 372ին, երբ Պապ գեղելով բարձաւ ի կենաց զՍ. Ներսէս եւ տեղն կարգեց "առանց կեսարիոյ Հայրապետին (Բարսղի) գիտութեան„ զՅուսիկ Բ, որ հակառակ էր եկեղ. իրաւանց: Այս կեսարիոյ իրաւասութեան բռնաբարութիւնն գըրգռեց Ս. Բարսղի սրտմտութիւնն, որ եւ չճանչցաւ զՅուսիկ՝ կաթողիկոս Հայոց, այլ սոսկ եպ. Դրան: Այս ընթացքը տեւեց մինչեւ յՍ. Սահակ, գրեթէ 20 տարւան միջոց: Յայտնի չեն Ս. Սահակայ (390—439) ձեռնադրութեան հանգամանքներն. գիտենք որ այլ եւ այլ պատճառներով յաջորդն Սահակայ Ս. Յովսէփ († 454) չուներ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն: Իսկ Մեղիտէի, Մովսէսի ինչպէս եւ Գիւտայ եւ Յովհաննու ձեռնադրութիւնքն ալ նոյնպէս անյայտ են, թէեւ էին պատուով կաթողիկոս: Այսպիսի անորոշութեան մէջ կրնայինն վերք դիմել Հայոց կաթ.ին եւ խնդրել ձեռնադրութիւն. կեսարիոյ (կամ Անտիոքայ) եկեղեցին կրնա՞ր հանդուրժել սաոր: Ի հարկէ ոչ: Եւ ըստ մեզ կեսարիոյ Հայրապետն նովին գործով իսկ որ արգելեց Յուսկան եպ. ձեռնադրել, վերապահեց իրեն նաեւ վրաց կաթողիկոս ձեռնադրելու իշխանութիւնը: (Համմտ. առ այս Բուզ. Ե. էմ. 190—191. "Կայոյց թագաւորն պապ զՅուսիկ եպ... եւ հրաման ունել նմա զտեղի Հայրապետացն՝...: Բայց լուաւ եպիսկոպոսապետն կեսարու՝ թէ սպանին զմեծ Հայրապետն Ներսէս, եւ փոխանակ նորա տեղի նորուն զոր կացուցին զՅուսիկ՝ ա՜ռանց նորա հրամանի եղեալ...: Եւ եղեւ ժողով եպիսկոպոսացն սիւնհոդոսին նահանգին կեսարու... եւ լուծին զիշխանութիւնն կաթողիկոսութեանն, զի որ լինի Հայրապետ Հայոց... մի իշխեսցէ ձեռնադրել զեպիսկոպոսն Հայոց, որպէս սովորութիւն էր ի բնէ: Եւ յայնմ

հետէ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց ընդ ի-ո-ն ձեռնադրել. այլ որ լինէին ե-ի-ո-ո-... երթային ի ս-ղ-ն կաթողիկոսն, և- առ նմա լինէին ե-ի-ո-ո-:„)

— Այս արգելքն "Հայոց սահմանաց„ եպիսկոպոսաց համար կ'արժէր, ինչպէս յայտնապէս կը շեշտէ Փաւստոս։ Ի դարու վերջերն (յամի 390) Հայաստանի կրկին բաժանման — մէկ մասն Յունաց եւ միւսն Պարսից ձեռքն եղած ատեն ի հարկէ փոխուեցաւ նոյն իսկ Հայոց Հայրապետին դրութիւնն, երբ դիւրութեամբ Պարսից սահմանէն ի կեսարիա անցնիլն անկարելի ըլլալով՝ ի հարկէ տրուեցաւ Հայոց իշխանութիւն, Պարսից սահմանի համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու։ Բայց թէ այսու նաեւ հրաման տրուեցաւ վրաց միւսանգամ Հայոց կաթողիկոսէն առնելու ձեռնադրութիւն, ըստ յառաջուան սովորութեան, դժուարին է հաստատել, քանի որ արտաքինք հակառակը կը վկայեն եւ տոհմայինք ոչ ինչ բացայայտ կ'ըսեն։

Ուսուցչապետն Սիմոն Վեբեր ծանրութեամբ կշռելով Հայոց եւ վրաց մատենագրաց վկայութիւնքն այսպիսի եզրակացութեան կը յանգի. "Վրաց վկայութեանց վրայ հիմնուած կարծիքն թէ Վրաստան Անտիոքի պատրիարքութեան կցուած էր[1], ուսկից եկաւ առաջին եպիսկոպոս առաքելը, չի կրնար Լուսաւորչի եւ իւր գործոց պատմութեան հիմամբ հերքուիլ[2]։„ Այս մեր՝ ցայժմ տուած

---

1 Վեբեր կ'առաքէ Kirchenlexikon, VI. 562. Lübeck, Reichseinteilung und kirchliche Hierarchie des Orients. Münster, 1901. p. 101, 134 ff. Ջուանչեր 95։

2 Die kath. Kirche, p. 198—9. Հմմտ. եւ p. 195—98. Իսկ Palmieri (Oriens Christianus, անդ. p. 50) ընդ հակառակն աներկբայ կը համարի Վրաց եկեղեցւոյն Հայ եկեղեցւոյ ազդեցութեան եւ իրաւասութեան ներքեւ գտնուիլն անդամին Դ. դարէն։

Մեկնութեամբ կարելի է ճշմարիտ առնուլ, բայց ոչ խիստ առմամբ։

Թ. Բաղսամոնի խօսքերն թէ Պետրոս Թափիչի ժամանակ (և գարու Բ կիսուն) "ապատ եւ ինքնագլուխ „հրատարակուեցաւ վրաստան, ինդիրն կը դժուարացընեն։ Ա՛չ հայք գիտեն այսպիսի բան մը եւ ո՛չ վիրք։ Բրոսէ ի մէջ կը բերէ Բաղսամոնէն այսպիսի նախադասութիւն մը "Յուստինիանոս քանի մը եկեղեցի ինքնագլուխ սահմանեց, ի միջի այլոց նաեւ վրացը[1]„, որ սակայն յոյն բնագրի թիւրիմացութենէ ծագած է[2]։ Բայց նման գաղափար մը կը գտնուի վրաց Տարեգրոց եւ հայ Ջուանշէրի (ասկէ նաեւ Մխ. Անեցւոյ) քով[3]։ Յամի 549 վիրք խնդրելով հրաման Յուստինիանոսէն որ իրենց կաթողիկոսներն բնտրուին վրացիներէն, փոխանակ Յունաստանէն գալու, այս թագաւորն իւր կնքով կնքուած թղթով մը սահմանեց որ այս երկրին կաթողիկոսներն բլլան վրացի եւ եկեղեցական բոլոր դասակարգութեանց մէջ աւագութիւնն ունենան[4]։ Կամ ըստ Ջուանշէրի. Յետ Հիմաքայ "նստուցին կաթուղիկոս՝ առանց Անտաքու (Անտիոքու) գԱաբա, զի յայնմ հետէ ինքեանք իսկ վիրք գնէին կաթուղիկոս յապգէ նախարարացն, քանզի գկնի Սաբայ՝ նստաւ Յեղաթի„ (Ջուանշէր, 95)։ Այս կը պատահի ըստ Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ "Յամի 50 Հայոց թուականին (որ է 601 Յ. Ք.), Սաբայ նստի կաթ. ի վիրս, առանց պատրիարգին Անտիոքու„ (Հրտ. Պատկ. 64)։ Այրիվանեցւոյ նշանակած թուականն սակայն չի կրնար վստահելի համարուիլ, վասն զի այդ ժամանակամիջոցին պիտի տեսնենք վրաց

---

1 Hist. I. p. 202 n. 6.

2 *Հմմտ.* Matagne, A. SS. p. 644.

3 *Հմմտ.* Hist. I. 202, n. 6.

4 Et qu'ils eusset la superiorité sur tous les dignitaires du clergé des églises.

ամեոռոյն վրայ գԱիւրիոն: Հաւանականաբար մասամբ Մխիթարէն օգտուելով կը դրէ Կասուլէն. Յամի 556 Փարսման կաթողիկոսն Անտիոքայ պատրիարքութենէն ելաւ, սակայն 601ին Սաբա կաթողիկոսին ժամանակ հազիւ վրաց նահանգին անկախութիւնն ճանչցուեցաւ[1]: „Մեծանուն յօդուածագրին այս տողերն շատ նշանակալից կրնան ըլլալ մեր խնդրոյն համար, եթէ գործածած աղբիւրն — զոր չի նշանակեր հոս մանաւորապէս — վաւերականութեան գոյն ունի, որ բոլոր մեզ տարակուսական է: Վերք չեն գիտեր Փարսման անուն կաթողիկոս յամի 556, երբ կայ համանուն անձ թագաւորական գահի վրայ[2]: Վրայ տարեգրոց ալ կը կարդանք (անդ.) "Զիրմաք մեռնելով նոյն թագաւորն (Փարսման) անոր տեղ կարգեց եւ կաթողիկոս պԱաբա: Ասկէ ետքը փոխանակ կաթողիկոսներն Յունաստանէն գալու, այս տիտղոսն կը տրուէր պաղեստինցի վրացւոց:„ Սաբայէն վերջը փոխանորդ կարգեց նոյն արքայն գԵւլաւիոս: Հետեւաբար ամենայն հաւանականութեամբ չփոթութիւն մը տեղի ունեցած պէտք ենք ենթադրել: Այս ամէնը սակայն դժուարութիւն չեն պատճառեր մեզ եւ չեն հակառակիր հոյ պատմագրաց աւանդութեան:

Բուն ձանրաչիռ կէտն հետագայ դէպքն է: Զ դարու վերջին տարիները, այն է 598ին, յանկարծական կերպով ի միջ կ'ելլէ Սիւրիոնի խնդիրն, որուն նախորդ կամ հետեւորդ պեղիոն չունինք: Եւ հոս իսկ է բոլոր դժուարութեանց հանգոյցը: Ըստ Ուխտանիսի վրաց կաթուղիկոսն մեռնելով՝ յաջորդին համար Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին դիմեցին: Զ'բաներ պատմագիրս թէ եղաւ այդ բան սովորութեան կամ բան իրաւասութեան օրի-

---

1 Kirchenlexikon. VI, 562.

2 Հմմտ. Brosset I. p. 202: Փարսման Զ. 542–557:

նաց։ Մովսէս, ինչպէս կը գրէ ինքն առ Կիւրիոն, կը կացուցանէ "առաջնորդ վրաց աշխարհին„ իւր տնէն՝ բայց ազգաւ վրացի մէկն — գԿիւրիոն "ըստ կամաց նորա„ (Համմատ. Ուխտ. Բ. 11)։ Այս է մեր բովանդակ գիտցածն ընտրութեան հանգամանաց մասին։ Բայց ասկէ կարելի՛ է հետեւցընել սովորութիւն մը։ Ըստ մեզ գոնէ փոքր մի ժամանակ այսպէս կատարուած վայել է մտածել։ Ահա թէ ինչո՛ւ։

Վաղարշապատու 508ի ժողովոյն մէջ ամբաստանեցաւ Հայոց, վրաց (Գաբրիէլ կաթ. ի ներկայութեամբ) եւ Աղուանից մէջ հաւատոյ միութիւնն։ Այս միութեամբ երեք ազգաց հոգեւոր պետերը ստորագրեցին Զենոնի Հենոտիկոնին եւ Անաստասայ թղթոյն եւ այսու մերժեցին եւ նզովեցին լուսթեամբ քաղկեդոնի ժողովն։ Ցարշափ որ կենդանի էր Անաստաս, այդ երեք ազգերն մի էին նաեւ Հոռոմոց հետ, հետեւաբար մի նաեւ Անտիոքայ աթոռոյն հետ։ Բայց երբ Անաստասայ մահուամբ (518) Յուստինոս եւ այլք բարձրացան կայսերական գահն եւ կրօնական խնդիրք այլ գոյն զգեցան, բնական էր որ նախկին միութիւնն խզէր, եւ արդեամբք ալ խզեցաւ՝ ինչպէս Հայոց նոյնպէս վրաց եւ Աղուանից կողմանէ։ Զայս քալ կ'ապացուցանեն քաղկեդոնական եւ Հակաքաղկեդոնական (յատկապէս ընդ մէջ Հայոց եւ Յունաց) խնդիրները։ Այս դէպքն, զոր կը լռեն վէրք, չհիշատակելով անգամ զԳաբրիէլ կաթողիկոս եւ ապա զԿիւրիոն, այնպիսի վաւերական յիշատակարաններով պահպանուած է, որ կարելի չէ ուրանալ[1]։ Գաբրիէլ կաթողիկոսն յաւիտեանս չէր կրնար ապրիլ, այդ ժողովէն վերջը շատ շատ ապրած պիտի ըլլայ 20—40 տարի. եւ յամենայն դէպս 540ին

---

1 Տիրք թղթոց, էջ 177, 182։

վախճանած[1]: Ո՞վ պիտի ըլլար յաջորդն եւ որո՞ւն ձեռնադրութեամբը: Ի հարկէ Անտիոքայ պատրիարքէն չէ. վասն զի շատոնց խզուած էր այդ հայրապետութեան հետ կրօնի միութիւնն եւ դայթակղական պիտի ըլլար ժողովրդեան աչքին առջեւ: 539ին Անտիոք յարձակմամբ գրաւուեցաւ Խոսրով Ա.էն, որ եւ գրեթէ քանդեց եւ աւերակ ձգեց քաղաքն միջի բնակիչները հետը իբր գերութիւն խաղացնելով ի Պարսս: Թէեւ քիչ վերջը Յոյնք կրկին առին Պարսից ձեռքէն: Ի նկատի առնելու ենք միւս կողմանէ նաեւ Յունաց եւ Պարսից քաղաքական հանգամանքները, երբ երկուստեք հապճեպ մարտ կը մղուէր: Վերք ստիպուած էին կամ Աղուաններէն առնուլ ձեռնադրութիւնն եւ կամ Հայոցմէ: Ի հարկէ բարձրագոյն մետրապոլտութիւնն Հայոցն էր. եւ ըստ հնագոյն սովորութեան դարձեալ եկան Հայոց կաթողիկոսին դուռը եւ ընդունեցան իրենց կաթողիկոս: 508—598 յետ Գաբրիէլի մահուան՝ ապահովութեամբ կրնանք 2—3 կաթ. փնտռել Մծխեթայի աթոռոյն վրայ մինչեւ Կիւրիոնի ընտրութիւն: Այսպէսով կարելի կ'ըլլայ վրաց տարեգրոց այն խօսքերն թէ առ Փարսմանաւ Յուստինիանոսի հրովարտակաւ Անտիոքէն անկախ հրատարակուեցան վրաց կաթողիկոսք, իմանալ ճիշդ իմաստով: Առ Կիւրիոնիւ բաժնուեցան յայտնապէս Հայոցմէ:

Եթէ Անտիոքէն կը խորշէին վերք՝ քաղկեդոնիտ ըլլալուն համար, իրենք ալ ապա քաղկեդոնիտ ըլլալով բնական ճամբով պիտի մօտենային միւսանգամ Յունաց Բիւզանդականաց՝ այժմ խորշելով Հայոցմէ: Այլ եւս չէին կրնար վերք Անտիոք դիմել տեղւոյն քայքայեալ եւ Հայրա-

---

1 Դունդ 508ի ժողովոյն հարց մին՝ Մերշապուհ եպիսկոպոսն կենդանի էր դեռ յամի 556 (Գ. Թղթոց, էջ 70—76):

պետին Միաբնեայ բլլալուն պատճառաւ, խոհեմութիւնն էր անկախ կամ Բիւզանդիոնի հպատակ ձնալ։ Թէ ան՛ն լաւագոյն համարուեցաւ, յաջորդ դարուց պատմութիւնն կը վկայէ արդէն։ — Այս մեկնութիւնս որչափ ալ յեցած է ենթադրութեան վրայ, այսու հանդերձ այժմեան աղբիւրներով հաւանականագոյնը կը համարինք։

Հոս ուրիշ մէկ դժուարութիւն կը ծագի, զոր առիթ ունեցանք արդէն նշանակելու։ Դժուարութիւնն Վրաց Տարեգրոց կողմանէ է, որոնք այս ժամանակներս Վրաց կաթողիկոսութեան աթոռն կը հանեն այլ եւ այլ անուամբ կաթողիկոսներ՝ առանց յիշատակելու պ. Աբրիել. Հոս կը դնենք այդ կաթողիկոսաց ցանկն ըստ Տարեգրոց։[1]

1.	Պետրոս	† առ Դաչի արքայիւ 499—514։
2.	Սամուէլ Ա.	առ Դաչի արքայիւ 499—514։
3.	Թա՛ փիչաք	առ Փարսմանաւ Ե. 528—542։
4.	Զրմաք	առ Փարսմանաւ Ե. 528—542։
5.	Սարա	առ Փարսմանաւ Զ. 542—557։
6.	Եւթաւիոս	առ Փարսմանաւ Զ. 542—557։
7.	Մակար	առ Բակուրաւ Գ. 557—570։
8.	Սիմէոն	առ Գուարամաւ 575—600։
9.	Սամուէլ Բ.	առ Գուարամաւ 575—600։
10.	Սամուէլ Գ.	առ Գուարամաւ 575—600։

Բայց ինչպէս թագաւորաց ժամանակն վերպատկան է եւ հակառակ ժամանակագրութեան (ասոր վրայ ապա), նոյնպէս յայտնի կը տեսնուի կաթողիկոսացն ալ։

Բրոսէ այս անմիաբանութիւնը նկատելով ուրիշ մեկնութիւն մը տալ կը փորձէ, զոր H. Matagneի (A. SS. 645) հետ անհիմն կը համարիմ։ Բրոսէ[2] կը կարծէ թէ Հայ մատենագրաց քով յի-

---

[1] Brosset I, p. 201–221.

[2] Hist. I. 194. Addit. et éclers 107 n. 3, իսկ Deux hist. p. 24 n. 5 քիչ մը մեղմացուցած է առաջակայն։

շուած վրայ "կաթողիկոսք", այսպէս Գաբրիէլ, Սիւրիոն՝ հայ եպիսկոպոսներ են իբրեւ առաջնորդ վրաստանաբնակ Հայոց վրայ։ Ասոր կր հակառակին գիրք թղթոցի էջերն, ուր բազմիցս կր շեշտուին այսպիսի նախադասութիւններ "որ կաթուղիկոսդ անուանի", "կաթողիկոս վրաց" եւն, եւ դարձեալ այն պարագան որ Աբրահամ բոլոր վրացիներն նզովեց։ Զայս նկատելով նոյն Բրոսէն կր գրէ յետոյ[2]. "Ասկից կ'երեւայ թէ Սիւրիոնի բուռանդակ պատմութեան մէջ ոչ թէ վրաստանի Հայոց պարզ առաջնորդի մր վրայ է խնդիրն, այլ ինքնին վրաց։ Բայց այդ ժամանակները վիրք իրենց յատուկ կաթողիկոսն ունին, ինչպէս Տարեգրքերէ կր տեսնուի, հետեւաբար Սիւրիոն կամ լոկ հայ եպիսկոպոս էր կամ վրաստանի այն մասին, որ իւր իրաւասութեան տակն էր"։ Մեզ զարմանալի են Բրոսէի պէս վրաց Տարեգրոց հեղինակի քաջ ծանօթ անձի մր այս խօսքերը[3]։ Նա այդ Տարեգրոց ծանօթութեանց

---

1 Ա. յա երկու կաթողիկոսաներէն զատ կր յիշուին հայ մատենագրաց քով, 1. Օրիգորիս (Բուզ. 10 եւն), 2. Փառէն "եպիսկոպոս վրաց", որ կ'ուղեցկի (360) Ս. Ներսիսի ի կեսարիա (Սուիերք, Զ. 26). 3. Սամուէլ "դլուխ եպիսկոպոսաց" վրաց (Վկայաբանութիւն Ս. Շուշանկան, Սուիերք. Թ. 44)։

2 Deux hist. 24, n. 5.

3 Ուրիշ առթիւ մը այսպէս կ'ամփոփէ Բրոսէ իւր կարծիքն (Analyse critique de la Всеобщая исторія de Vardan, S. Pétersb. 1862, p. 18). "Սիւրիոն՝ վրաստանի Հայոց եկեղ. առաջնորդը, Քաղկեդոնի ժողովն ընդդիմելու համար էր հօգին ձեռնադրած տուը էր՝ սխալով վրաստանը իրեն հետ դասած։ Ասոնց բաժանումն կերպապէս հրատարակուեցաւ Աբրահամ կաթողիկոսէն՝ 596ին ի Դուին գումարուած ժողովով. եւ անկէ ի վեր կատարուեցաւ անյետակոչելի իրողութիւն մր։" Բրոսէ չեմ տարակուսիր, կ'ըսէ այժմ, գործողութեան էրէխանութիւն եւ Ախտանիթի ճշմարտախօսութեան վրայ, կը զարմանամ միայն

մէջ քանիցս շեշտած է հակաժամանակագրականը լլլալը, այժմ կը դժուարի ընդունիլ նոյնը այս դէպքիս մէջ[1]։ Տարեգիրք առ հասարակ Զ—Է դարուց Վրաստանի եկեղ. հանգամանաց վրայ կը լռեն, անգամ չեն յիշեր թէ ինկած են երբեմն միաբնեայ աղանդոյն մէջ, որուն ճշմարտութիւնն սակայն հաղիւ թէ կարելի է ժխտել։ "Վիրք, կը գրէ Հ. Գուսաէն, իրենց եկեղեցւոյն երբեմն Հայոցմէ կախում ունենալն ժխտելու, եւ այսու նաեւ միաբնեայ աղանդոյն մէջ կործանած լլլալնին եկեղ. պատմութենէն անհետացընելու համար, այս կաթողիկոսն մոռացութեան մատնած են եւ զրուցաց ամբողջ շղթայ մը հիւսած„[2]։ "Ցայտնի չէ, կը հարցընէ իրաւամբ Matagne, որ Վրաց Տարեգիրքը Վախթանգի թագաւորութենէն մինչեւ Արաբացւոց արշաւանքն շատ ամուլ է„ (A. SS. 645)։ Բոլոր թագաւորաց պատմութիւնք փոքր գծերով կը բովանդակուին եւ կաթողիկոսաց նկատմամբ շատ անգամ կը նշանակէ Բրոսէ[3], թէ ուրիշ յիշատակարաններու մէջ պէտք է փնտռել զկիւրիոն եւ որ ի կարգին[4]։ Ուխտանէս ծ դարուն Վրա-

---

Վրաց Տարեգրոց լռութեան, ինչպէս եւ Գուարամ թագաւորին Հայոց պատմագրաց քով չյիշատակուելուն վրայ։

1 Հմմտ. Deux hist. t. II. p. XI.

2 Theol. Revue, 1906, p. 85.

3 Hist. I. p. 354 n. 3.

4 Այսպէս Վրացերէն յիշատակարանէ մը (Վկայաբանութիւն Ս. Եւստաթէոսի) կը տեղեկանանք թէ 541—5 Վրաց կաթողիկոսն էր Սամուէլ (Berliner Sitzungsberichte 1901, p. 876, 892, 894 եւն), մինչ ըստ Տարեգրոց Սաբա էր։ Նոյնպէս Ս. Շուշանիկան ժամանակ կը յիշուի ուրիշ Սամուէլ մը, զոր Տարեգիրք կը յիշեն 499—514ի մէջերը. իսկ Ս. Շուշանիկան վկայութիւնն կը պատմէն կատարուած Մակար կաթողիկոսի եւ Բակուր Գ.

ցերէն գրքի մէջ գտած է Մովսիսի Բ. Հայոց կաթ. ի առ Կիւրիոն եւ Կիւրիոնի առ Մովսէս թղթերը։ Այդ գարէն ունինք այսօր Վրաց Հմուտ եկեղեցականի մը — Արսէն կաթողիկոսի մէկ գրութիւնն, ուր արդեամբք ալ կը գտնենք Կիւրիոնի անունն։ Արսէն կը կշտամբէ այդ գրութեան մէջ զՀայերը թէ ինչու այնպէս թշնամութեամբ են Կիւրոնի անուան հետ, որ Ս. Գրիգորի հաւատքն կը քարոզէր, զոր նա Յունաստանէն բերաւ ի Հայս եւ ի Վիրս[1]։ Այս խօսքերէն կը տեսնուի քալ թէ Արսէն ծանօթ էր Կիւրիոնի թղթոց։

Վրաց Տարգրոց չափազանց լռութիւնն Հայոց յարաբերութեամբ զգալի է, եւ որ ծագած է այդ գրոց հեղինակին անզուսպ հակառակութենէն առ Հայս։ Այդ հակառակութիւնն ի վաղուց հետէ լարուած էր Հայոց հետ. կը կարծենք նոյն իսկ գարէն։ Մովսէս Յուրտաւայ եպ.ը որ ազգաւ Հայ էր, իւր թղթոց մէջ մոլեռանդ ատող մ'է զվրացիները. ծ գարու մատենագիր Ուխտանէսը չափ չունի յայտմ։ Վրացիք ալ փոխարէն քիչ նախանձորդ չէին։ Տարեգրոց մէջ[2] կը կարդանք նոյն իսկ այսպիսի խօսքեր. "Դուք, Հայեր, եօթնից անիծեալներ, պիտի փորձէք առնուլ զայն, զոր շուն անգամ եթէ տեսներ պիտի վախնար տանել„։ Այսպիսի ատելութեամբ տոգորուն հեղինակէ մը կարելի՞ է սպասել էջեր, յորս Վրաց կաթողիկոսն Հայոց կաթողիկոսէն կախում ունեներ

արքայի (557–570) օրով (Hist. I. p. 214) մինչդեռ Ս. Շուշանիկ փոխեցաւ յաստեացս ամենայն հաւանականութեամբ Վաղգէնի մահուընէ (482) ոչ շատ յառաջ, իբր յամի 480, որով եօթնամեայ չարչարանաց տարիները կ'ամփոփուին 470–480։ Բրոսէ կը նշանակէ մահն 458ին, որ շատ կանուխ է։

1 Θ. Жорданія, Хроники, I (Тифлисъ 1893), էջ 319. Հմմտ. Н. Марръ, Крещеніе Арменъ եւն, էջ 154։

2 Brosset, Hist. I, 459.

որ եւ իցէ կերպով, եւ կամ հաւատոյ միութիւն հաստատուած ըլլալը պատմուէր։ Ի հարկէ ոչ։ Եւ ահա այս իսկ է պատճառն, որ շատ տեղեր — ուր հարկ էր Հայոց անունն փնտռել, կը դանենք Անտիոքի կամ Յունաց անունը։

Վրաստանի քաղաքական հանգամանքներն Զ-էն դարուց մէջ։

Տարակուսանօք կը նայի Բրոսէ Կիւրիոնի պատմութեան՝ ի միջի այլոց պատճառ առնելով այն կէտն թէ ինչո՞ւ չեն յիշատակեր Հայք այս խնդրոց առթիւ զԳուարամ, որ կը կառավարէր՝ ըստ Տարեգրոց՝ ճիշդ այս ժամանակներն ի Վիրս։ Արդարեւ զարմանալու արժանի կէտ է այս, քանի որ կը տեսնուի թէ իրք քաղաքական անձանց միջամտութեամբ մասամբ իւիք նաեւ քաղաքական գոյն ղեցած են։ Բայց փութանք ըսել թէ այս լռութիւնն չէ նպատակաւոր։

Թողլով այժմ այն խնդիրն, թէ վստահելի են այն ամէն պատմուածները, զորոնք Տարեգիրք ի մէջ կը բերեն արքայիս նկատմամբ եւ զորոնք սակայն Հայ խմբագրութիւնն՝ Ջուանշէր բոլորովին կը լռէ — որ ըստ Բրոսէի՝ "ապահովապէս ոչ առանց նպատակի է" — , միտ դնել կու տանք որ Բրոսէի նկատած բոլոր դժուարութիւնք կը ծագին սխալ ճանապարհ բռնելէ։ Ցայտնի է որ Ջամչեան[2] Մովսէս Բ կաթողիկոսի մահն կը դնէ 593ին եւ Աբրահամու ընտրութիւնն 594ին, որուն հետեւած են շատերը. սակէ Վրաց Հայոցմէ բաժանումը կը նշանակուի 596ին։ Բրոսէ եւս կը հետեւի այս վերիպական ժամանակագրութեան, եւ այնպէս նախապաշարուած է, որ նոյն իսկ Ուխտանիսի եւ Սեբէոսի հեղինակութիւններն, որոնք

---

1 Deux hist. p, 279 n. 1.

2 Պատմ. Հայոց, Բ. էջ 302, 306։

ուղիղն մատնացոյց կ'ընեն, իբրեւ սխալ կ'արհամարհէ[1]։ Բայց յանիրաւի։ Բնականաբար այսպիսի ժամանակագրութեամբ անհնար է ճշգրիտ իրողութիւնն իմանալ։ Արդարեւ Տարեգիրք գործառոյն 600ին վախճանած կը դնեն, հետեւաբար բաժանումն իր օրով պատահած կ'ըլլայ, բայց այս ուղիղ ժամանակագրութեան համաձայն չէ։ Ասոնց մէ Մովսիսի մահն պատահած է — բստ միաբան վկայութեան թղթոց գրոց, Սեբէոսի եւ Ուխտանէսի — 604ին եւ Աբրահամու ընտրութիւնն 607 Ապրիլին։ Այս հաշուով բաժանումն տեղի ունեցած կ'ըլլայ 608—9, եւ իսկոյր է փնտռել այս ժամանակ պատմարան։ Բայց այսու ալ չի հարթուիր տակաւին դժուարութիւնը։ Տարեգիրք այս միջոցիս իբրեւ գործարանի յաջորդ կը դնեն գՍտեփաննոս 600—619, որ նոյնպէս չի յիշատակուիր։ Այս դժուարութիւնն բառնալու համար պատշաճ կը կարծենք վերստանի 590 — 610 տարեցոյց պատմութիւնն հիւսել հոս համառօտիւ, եւ որ կարեւոր պիտի ըլլայ Սիւրիոնի թղթակցութեանց մէջ յիշատակուած անձանց եւ դիպաց լուսաւորութեան համար։

Ըստ վերոյ Տարեգրոց, երբ Բակուր գի մահուամբ (570) Խոսրովեան հարստութենէն վերացուեցաւ թագաւորութիւն[2] երկրին նախարարք պարսից հպատակութենէն ելլելով Բիւզանդիոյ ինքնակալին դիմեցին եւ խոստացան կայսեր իշխանութեան ներքեւ մնալ, եթէ առանց բռնաբարելու իրենց նախնի իշխանութիւնն՝ վերստանի հին թագաւորական ցեղէն իշխող մը կարգէ վրանին։ Կը հաւանի կայսրն (Յուստինոս), եւ կու տայ գործարան[3] (575—600), որ մօր կողմանէ

---

1 Deux hist. t. II. p. XVI.

2 Hist. I. p. 215. Ե. Թոմայիձէ, երեք պատմական ժամանակագրութիւն. Տփղիս, 1890, էջ 33։

3 "Գորամ„ ըստ Մ. Ասորւոյ. 23։

երկրին հին թագաւորաց տոհմէն եւ հօր կողմանէ Բագրատունի հին ցեղէն կը սերէր, եւ կ'անուանէ Կէ-բ-պ-ղաբ։ Գուարամ Ցունաց հաճոյ ըլլալու նպատակաւ ի պարս շփոթութիւններ կը յարուցանէ գրգռելով հիւսիսային ազգերը (Վահրամ Չոբին եւն). զորոնք սակայն ժամանակի պարսից արքայն Խոսրով Բ Պարուէզ — որ ժամանակ մը (570—4) ի վէրս իբրեւ մարզպան գործած էր, — կը յաջողի նուաճել. երկիրն խաղաղելէ ետքը կ'արշաւէ ի վէրս Գուարամէն վրէժ առնելու, բայց Մօրիկ, որ Վրաստանի մէկ մասն իրեն իշխանութեան տակ առած էր՝ կը միջամտի եւ բարեխօսութեամբը կը խաղաղցնէ ցասուցեալ արքայից արքան[1]։

Տարեգրոց այս ակնարկութիւնքը բաց ի Գուարամի անունէն՝ ծանօթ է նաեւ յլուստ։ Գիտենք որ 571ին Հայոց հետ ապստամբեցան պարսից մէ վէրք ալ եւ անցան Ցունաց կողմն[2] Գուրգէնի, իրենց գլխաւորին առաջնորդութեամբն[3] եւ այս պատճառաւ ի վէրս Պարսից հետ ընդհարումներ տեղի ունեցան. այսպէս յամի 573—4 Գողն Միհրան "արար կռիւ մի ի վէրս եւ պարտեցաւ[4]"։ Թէ յիրաւի մինչեւ 590—591, մինչեւ Խոսրովու թագաւորելը՝ վէրք Ցունաց հպատակ մնացի՛ն, կրնանք տարակուսիլ, քանի որ Որմիզդ Դ (578—590) կրնայ զՎրաստան ալ պաշտօնապէս անուանել իւր իշխանութեան տակ[5]։ Հազիւ 591ի գաշնամբ Մօրիկ կայսր Խոսրովէն ընդունեցաւ "մեծ մասն Վրաց աշխարհին մինչեւ ցՏփղիս քաղաք[6]"։ Այս

---

[1] Hist. I. p. 216 s.

[2] Անդ, p. 223 n. 3.

[3] Համմ. Թեոփ. Բիւզ. տպ. Բոն. 485, *Γοργένους αὐτῶν ἡγεμονεύοντος.*

[4] Սեբ. էջ 29։

[5] Համմ. Deux hist. II. p. XI.

[6] Սեբ. էջ 33, 45։

ամէնուն մէջ քիչ շատ կարելի է գիջանիլ Տարեգրոց. բայց ինչպէս պատասխանեինք հարցմանս Ո՞վ կը կառավարէր պարսկական Վրաստանը: Տարեգիրք յականէ ոչինչ կը խօսին այս տեսակէտով, եւ ուրեմն կը մնայ ժխտելու պարսկական բաժին մը Ջ դարու վերջերը: Այս իսկ պատճառաւ կը հնարուի Գուարամ մը, որ անծանօթ է թէ՛ Հայոց, թէ՛ արտաքնոց եւ ժամանակն ալ անմիաբան է հնագոյն դրամոց անժխտելի վկայութեանց հետ: — Լսեինք նաեւ Կիւրապաղատիս կատարածն ըստ Տարեգրոց:

Շատ գովութեամբ կը խօսին Տարեգիրք Կիւրապաղատիս վրայ շեշտելով յատկապէս երկիրն "ի խաղաղութեան" պահելը: Երկու որդի ունէր, Ստեփանոս եւ Դեմետրէ, երէց որդին՝ Ստեփանոս հօրը մահուընէ ետքը (600) կ'անցնի իշխանութեան գլուխն, որ եւ կը կառավարէ 19 տարի (600—619):

Բայց այս անհնար է: Գուարամի մահն — եթէ պատմական ընդունինք անձը — առնուազն 586էն յառաջ հարկ է դնել: Լանգլուա Վրաց դրամոց դասաւորութեան մէջ[1] երկու դրամ կը ներկայացընէ Ստեփանոսի անուամբ, մին դրոշմուած Որմիզդ Դի Էօ[illegible] տարին (585—86) Որմզդի դահեկանի նմանութեամբ, եւ երկրորդն խոսրովու Բ Պարվէզի դահեկանի նմանութեամբ անոր թագաւորութեան Էրէ[illegible] տարին (592): Այս երկու դրամներն ի հիմանց կը խախտեն Տարեգրոց ժամանակագրութիւնը: Այսու զԳուարամ կամ բոլորովին Ցունաց բաժնի մէջ Կիւրապաղատ պէտք ենք ենթադրել՝ անկախ Պարսիկներէ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ պարսկական բաժնի մէջ յատուկ իշխող մը — Ստեփանոս անուամբ, եւ կամ վաղ

---

1 V. Langlois, Essai de classification des suites monetaires de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu' à nos jours. Paris 1860, p. 29—30.

իսկ վախճանած — եթէ ընդունինք գոյութիւնը։ Սէն-Մարտէն[1] Սեվիանոսի իշխանութեան գլուխն անցնիլը կը դնէ 571ին, զոր թէեւ չ'ընդունիր Բրոսէ, սակայն ուղղագոյնն կ'երեւայ — գոնէ մերձաւորապէս — քան Տարեգրոցը։ Արդէն այս հաշուոյն համաձայն կու գայ Սեվիանոսի 586էն դրամը։ Ըստ մեզ եթէ ոչ ճիշդ 571ին, գոնէ 586էն բաւական յառաջ նա իշխանութեան գահն բարձրացած էր եւ եթէ վստահելի են Տարեգրոց ընծայած 19 տարիները, վախճանած է 599—600ին, թողուլ յաջորդ Մաւրնեբսեհ։ Ա. այս մեզի համար անխախտելի եղը մ'է 606—7 թուականն, երբ Վրաց առաջնորդն էր Մաւրնեբսեհ։ Անցնինք Սեվիանոսի նկարագրին։

Շատ մօտ գոյներով կը ներկայացնեն Տարեգիրք[2] այս անձը. "անհաւատ եւ աներկիւղ Աստուծոյ մէկն էր, բնաւ կրօնի միտ չդրաւ, եւ եկեղեցիները չհաւատաց"։ Վախնալով պարսիկներէն եւ Յոյներէն՝ չհամարձակեցաւ կռուիլ ոչ-ոյ, այլ բաւականացաւ պարզ Մ---ր էքս---ց, այս է՝ գլուխ էշխանաց յորջորջմամբ։ Մօրիկի ապանմամբ ծագած խռովութիւններէ վախցած՝ Պարսից լծոյն տակ մնաւ եւ այնուհետեւ Տփղիս կը նստէր հպատակ Պարսից։ Սակայն Հերակղ վրաստան արշաւանաց եւ Տփղիսի պաշարման ժամանակ (յամի 624, իսկ րստ Տարեգրոց 619) թէեւ ի սկզբան քաջութեամբ դիմակալեց Յունաց, բայց ապա ինկաւ պատերազմի մէջ եւ քաղաքն անցաւ Յունաց։ Մեռած մ---ին յաջորդ կը կարգուի Հերակղի ձեռօք Մաւրնեբսեհ, վրաց վերջին թագաւոր Բակուր Գ-ի որդին՝ կախէթի իշխան։

Սեվիանոսի վրայ բոլոր այս պատմուածները հարկ է այժմ այլագոյ իմանալ, քանի որ իշխա-

---

1 Հմմտ. Hist. I. p. 223, n. 3.

2 Անդ, p. 224.

նուիթեան տարիներ ամփոփեցինք 580—600 տարեց մէջ։ Հետեւաբար որեւիցէ գործ չէր կրնար ունենալ Հերակղի հետ, որուն իշխա արշաւանքն կատարուեցաւ յամի 624[1]։ Նոյնպէս խնդրական է Ցունացմէ ապստամբիլն Փոկասու օրով. Վիրք Պարսից տակն էին արդէն — գոնէ մասամբ՝ մինչեւ 604, երբ Խոսրով Բ յունական մասերն ալ գրաւեց։

Ատրներսեհ Տ՚ուա-ոչ անուանուելէ յետոյ — բատ Տարեգրոց, շարունակեց Ջիբղայի, Հերակղի զօրավարի հետ, Տփղեաց հանդէպ բարձրացած Բերդին (Cala) պաշարումն, եւ զոր հանեց ի գլուխ։ Ատրներսեհ բարեպաշտ անձ մ՚էր, իր օրով կը լմննայ Գուարամէ սկսուած Ս. Սիոն եւ Ս. Խաչ եկեղեցեաց շինութիւնքն[2]. մահուընէ ետքը († 639) կը յաջորդէ իւր որդին Ստեփանոս (639—663)։ Այսչափ Ատրներսեհի մասին Տարեգիրք, որ չի գոհայըներ զմեզ։

Տարեգրոց ժամանակագրութիւնն անձիս համար ալ ուղիղ չի գար. հարկ է՝ զՍտեփանոս 600 իջեցրնելով, իւր անմիջական յաջորդն զԱտրներսեհ կարգել, որով միայն հնարաւոր է հաշտուիլ ոչ-վրական յիշատակարանաց հետ։ Թղթոց գրոց մէջ յամի 606—8 իբրեւ առաջին նախարարներ կը յիշուին ի վիրս "Ատրներսեհ եւ Վահան եւ Բրդմիհր„ (էջ 133, 138, 169 կամ "Ատրներսեհ եւ Աշուշան„ (էջ 170), "Ատրներսեհ եւ Վահան„ "եղբայր„ են (էջ 174)։ Ով է այս Ատրներսեհը. Թղթոց գրոց մէջ բռնած դիրքէն կը տեսնուի թէ իշխանաց իշխանն է, այս է Տ՚ուա-ոչն վրաց։ Թէեւ ոչ ժամանակաւ, սակայն պատմութեան կողմանէ համաձայն կու գայ այս անձը. Բակուրի որդւոյն հետ. Տարեգիրք կը

---

1 Սեբ. 92—3։

2 Hist. I. p, 229—231.

վկայեն թէ Բակուր պատանի զաւակներ թողուց (p. 215), եւ թէ մին՝ Ատրներսեհ եղաւ ապա ՛ր՚՚՚ր (p. 227) յետ Ստեփանոսի. թղթոց գրոց համեմատ ալ ունէր Ատրներսեհ եղբայր մը Վահան անուն, եւ թերեւս նաեւ Բրզմիհր՝ իւր եղբայրն էր։

Ատրներսեհի իշխանութեան ժամանակ շատ շփոթ կը ներկայանան մեզ Վրաստանի հանգամանքները։ Արդէն յամի 598 խռովայոյզ ներքին վրդովմանց մէջ կը գտնուէր երկրին պարսկական մասն, թէ ինչ էր պատճառն դժուարին է ճշդել, գիտենք միայն որ Կիւրիոն իւր առաջին քայլին իսկ ի վէրս՝ այնպէս գտաւ երկիրը, բայց կը յաջողի խաղաղցընել։ Ի դարու առաջին քառորդի յոյն-պարսկական թշնամական յարաբերութիւնք ընդգրկել կու տան յունական բաժնի վրայ պարսկական լուծն։ Վասն զի Խոսրով Բ զայրացած

---

1 Ոչ Վահան եւ ոչ Բրզմիհր կը յիշատակուին այլուր պատմութեան մէջ։ Ցամի 627 կը յիշեն բիւզանդական պատմագիրք Barsamoases կամ Bazamuzis վրաց իշխան մը (ἀρχῶν) հպատակ Պարսից, զոր կը ձերբակալէ Հերակղ (Hist. I. p. 226 ծան.)։ Անունս շատ մօտ կը թուի Բրզմիհր անուան, եւ դժուարութիւն չենք տեսներ նոյնացընելու։ Անծանօթ անուն մը չէ ընդհանրապէս Բրզմիհր. յամի 605 կը յիշուի ասորի եպիսկոպոսաց ցանկի մը մէջ Burzmhir եպիսկոպոս Դասէնի (Beθ Dasen), տես ZDMG, 43 (1889) p. 406, 408. Ուրիշ մ՚ալ Մոր Քորթոէ ասորերէն վկայաբանութեան մէջ, Analecta Bollandiana. IX (1890) p. 77, 83; անուանս առաջին մասը Բրզ ծանօթ է Բոբզ հայ իշխանին (Խոր. 153, 172) անուանէն, հմմտ. Nöldeke, Persische Studien ի Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Phil.-hist. Cl. 116 Bd. (1888) p. 400. դարձեալ Բուրզին-Միհր պարսից 7 ատրուշաններէն միոյն անունն էր. Թիրեաքեան՝ Ընտաշիր Բաբեկան կարնամակ, էջ 4. եւ ծն. 42—3։ — Աղուանից մասին տես մեր յօդուածը "Աղուանք ինքնըն". Հանդէս Ամս. 1907, էջ 121—126, 296—300։

Մօրիկ կայսեր սպանմամբն, զոր իրեն իբրեւ "Հայր„ կը նկատէր, փոխարէն այն սիրոյն, որով հիւրընկալեց Մօրիկ Վահրամէն փախստականն եւ օգնեց կրկին ձեռք ձգելու գահր (591), անհաշտ թշնամութիւն հրատարակած էր Բիւգանդիոյ դէմ: Փոկասէն վրէժխնդիր Պարսից զօրքն յամի 604 արդէն Ցունաց սահմանն կոխած էր եւ մեծաքայլ կը յառաջանար: Նոյն տարուան գարնան Պարսնուաճուած էր Խոսրովէն. յաջորդ տարին (605—6) Միչագեսքն Պարսից Հոդ դարձած էր[1]: Ոչ շատ վերջն (607—8) տիրեցին նաեւ Հայաստանի եւ Վրաստանի ճնացած մասերուն (Սեբ. 76—7 եւ Գ. Թղ. 167): Ցամի 608—609, կը գրէ Թէոփանէս (անդ, էջ 456—7), "Պարսիկք կարդարիգա զօրավարին առաջնորդութեամբ դուրս ելան եւ գրաւեցին զՀայաստան, զԿապադովկիա եւ զՊափլագոնիա, եւ հասան մինչեւ զՔաղկեդոնի սահմանները, այնպէս որ կ. Պոլսէն դուրս գրեթէ բոլոր Ցունաստանի վրայ տարածած էին Պարսիկք իրենց բռնակալութիւնն„: Եւ իրաւունք ունէր Կիւրիոն յամի 608 գրելու առ Աբրահամ (Գ. Թղ. 167) թէ "Արքայից արքայ նոյնպէս տէր է Հռոմոց (որպէս Պարսից եւ մեր), որպէս եւ տիեզերաց աշխարհի (այս է աշխարհն Հռոմոց) եւ չէ այսպէս, որպէս դուք գրեցէք„ (Գ. Թղ. 165), թէ որիշ որիշ թագաւորութիւնք են„ (Պարսից եւ Հռոմոց): Այսպէս մեծաքայլ կը յառաջանար Խոսրովու բանակը, թէեւ հոս եւ հոն բնդդէմ կը բաղեէին յունական զօրքն: Արաբատեան յունական բաժնի հայք ընդ առաջնորդութեամբ Վահրամայ հայու[2]

---

1 Հմմտ. Th. Nöldeke, Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik; übersetzt und commentirt. (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 128 Bd.) Wien 1893, p. 17, n. 2. Սեբ. 72—4.

2 Հմմտ. Գ. Թղ. էջ 171—173: "Ոմ է, կամ հարցընէ Բրաւե (Deux hist. p. 334, n. 1) այս Վահրամն, Ո-

կ'ասպատակէին (յամի 606/7) սահմանակից վրական գաւառներն, եւ այսու մեծ "զիեան„ կը հասցրնէին վրաց եւ "Արեաց արքային„ (Գ. Թղ. 171)։ Այս խառնաշփոթ ժամանակը ակնատեսէ մը կ'անուանուի "չար ժամանակ„ (Գ. Թղ. 167)։ Վիրք հաւատարին ճնացին միշտ արքայից արքային, որ փոխարէն մեծ սէր ցուցուց վրացիներուն։ Բաց ի քրիստոնէից շնորհած կրօնի ազատութեննէն, վրաց մասնաւոր արտօնութիւններ ալ ըրաւ, որ մեծապէս կենդանացուց երկրին բնակչութիւնը։ Մտադրութեան արժանի են առ այս Կիւրիոնի առ Աբրահամ յամի 608 գրած թղթոյն խօսքերս (Գ. Թղ. 167). "Զի թէ ցայժմ խոնսունդ էին տեարք, այժմ որչափ եւս առաւել երանելի եմք, որք յարքայից արքայի ծառայութեան հասեալ եմք։ Զի մինչ երկինք եւ երկիր լեալ էին, չէր եղեալ եւ ոչ մի տէր, որ ամենայն ազգի գիւր օրէնս ի վերայ թողեալ էր, որպէս այս տէր եղող, եւ մանաւանդ զնէր քրիս-

---

բի՞նն արդեօք„. եւ կը պատասխանէ բացասական "ոչ„։ "Այս տեղին թոյլ չի տար նկատել հոս զվահրամ (Ձորին), ինչպէս կարելի էր համարիլ ժամանակագրութեննէն (?) Սա հայ իշխան մը պիտի ըլլայ — թերեւս այլազաւան (իմա՛ յունադաւան եւն), որուն բնակութիւնն կը գտնուէր Տփղիսիսի եւ Ս. Յովհաննու վանքի (կարսի) միջերը„ (անդ, p. 336, n. 7։) կը սխալի ընդհանրապէս Բրոսէ, երբ Կիւրիոնի թղթակցութեանց մէջ յիշատակուած քաղաքական խնդիրք վահրամ Ձորինի եւ Խոսրով Բի ժամանակներն (590—91) կը փոխադրէ, որ ծագած է դարձեալ Ձամչեանի վրիպական ժամանակագրութեան հետեւելէ։

1 Հմմտ. այս նկատմամբ Nöldeke, Aus der Arabischen Chronik des Tabari. Leyden, 1879, p. 287. Սեբ. 120. Գ. Թղ. 167։ Տաբարիի խօսքերն են. "Ինչպէս կ'ըսուի, Պարուէզ քրիստոնէից հրովարտակ մը գրեց, յորում իրենց թոյլ կու տար, որ իրենց եկեղեցիներ կանդնեն եւ թէ ով որ կ'ուզէ կրնայ անոնց կրօնին անցնիլ — բացի մոգերէ։

ղէից ճաշոցս, իսկ սկսան ալեւրճի ձերոյ սէլ փաղանայն ալեւրճոց...: Ատրներսեհ երջանիկ գտնուեցաւ մանաւանդ Միւրիոնի մը պէս իմաստուն եւ շրջահայեաց կաթողիկոս մ'ունենալով իրեն գործակից, որ արքայից արքայէն "աշխարհարձակ" կարգուած էր բովանդակ երկրին վրայ: Իրաւամբ կրնար վկայել երկրին յառաջադիմութեան համար Միւրիոն թէ "Այսօր (608)... քան զամենայն երկիր յառաջադէմ եմք մեք եւ ուղղափառ":

Այս յոյն-պարսկական պատերազմներն շարունակուեցան մինչեւ Հերակլի գօրանալն, որ յաջողութեամբ խորտակեց Պարսից բանակն, յառաջացաւ մինչեւ Տիսբոն եւ նուաճեց կրկին իւր իշխանութեան ներքեւ Վրաստանն ու Հայաստանր (յամս 624—630): Թէեւ քիչ վերջը խաղաղութիւնն հաստատուելով միւսանգամ՝ ըստ 591ի դաշին Վրաց մէկ մասն անցաւ Յունաց, մինչեւ որ ապա գրաւուեցաւ Արաբացիներէն:

Ատրներսեհ հանդիսատես էր այս ամէն արարուածներուն: Տարեգիրք թէպէտ 639ին կր գնեն մահն, սակայն նա բստ վկայութեան Մ. Կաթանկատուացւոյ[2], կենդանի էր տակաւին 645ին երբ "մեծապատիւ այրն Ատրներսեհ իշխան աշխարհին (Վրաց), որ երրեակ գահերիցութիւն ի Հռոմայեցւոց թագաւորութենէն ունէր, գայր առ նա (առ Ջուանշիր Ադուանից իշխանն, որ Պարսից դէմ տարած յաղթութենէն դառնալու ժամանակ "առ սահմանօքն Վրաց" դադարած էր) եւ իւրովի պատեր գվէրս նորա" եւն: Թէ ինչ պատիւ էր "երրեակ գահերիցութիւնն" չենք գիտեր, սակայն թէ ստուգիւ ունէր նա Հռոմից թա-

---

1 ԱՐՐՏ, 1903, էջ 567: Այսպէս գիտէ եւ պրոկոպոսի Ջ դարուն (De Bello Persico, I, 12), որ աստուածային օրինաց ճշգրիտ պահապաններ կը կոչէ վրացիները:

2 Հրտ. Էմինի, էջ 141. Համ. եւ Hist. I. p 231 n. 7:

գաւառէն պատիւ, այն կը տեսնուի նաեւ իւր օրով աւարտած Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ յամի 1847 Բրոսէի կարդացած արձանագրութենէն. եկեղեցւոյն հարաւ-արեւելեան պատուհանին վրայ քանդակուած է. "Ս. Գաբրիէլ հրեշտակապետ բարեխօսեա վասն Ատրներսեհի հէ-պոպ'.: Իշխանիս մահուան ճշգրիտ թուականն կարելի չէ որոշել, եւ արդէն մեր նպատակէն ալ դուրս կը ձնայ այն, ինչպէս եւ Վրաստանի արաբական տիրապետութեան շրջանը:

Աղբերք:

Կիւրիոնի կենսագրութեան համար կարեւոր է նաեւ գնահատումն այն աղբերաց, որոնք

1 Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St. Pétersbourg 1850, I. Rap. p. 48—50, եւ Hist. I, p. 232, n. 1. Բաց ասոր եկեղեցւոյն կենդրոնական պատուհանին վրայ կայ "Ս. Վիկա, գթած ի Ստեփանոս պատրիկ Վրաց", Հարաւ-արեւմտեան պատուհանին վրայ "Ս. Միքայէլ հրեշտակապետ (գթած ի) Դեմետրէ": Բրոսէ այս Ստեփանոսն կը միայն համարիլ Ստեփանոս Ա. Գուարամի որդին, նախորդն Ատրներսեհի. ըստ մեզ յունական շրջանի մէջ հարկ է փնտռել պատրիկը: Գիտենք որ Հարիւր Արաբացւոց զօրավարն երբ եկաւ Վրաստան յամի 654, երկրին իշխողն կը կոչուէր "պատրիկ" (Hist. I. p. 245. Սեբ. 149): Յարձեալ ծանօթ է Տարեգրքէն թէ յամի 645—6 տասկաւին կենդանի Ատրներսեհին յաջորդեց Ստեփանոս, որ առանց դժուարութեան մինչեւ 654 կրնար ի կեանս եւ իշխանութեան ըլլալ: Ի՞նչ կը կասեցընէ զմեզ ուրեմն ձոս զՍտեփանոս Բ ենթադրելու: Նոյնպէս զԴեմետրէ հարկ չկայ Տարեգրոց յիշած Ստեփանոսի (Ա) որդին ընդունիլ, ինչպէս կ'ուզէ Բրոսէ. Վարդան պատմիչ մերձ յամին 656 կամ աւելի ետքը կը յիշէ "Դեմետրէ Վրաց արքայ" մը (պատմ. էջ 69), որ կրնայ նոյն ըլլալ այս Դեմետրէի հետ, որով եկեղեցւոյ արձանագրութիւնն երեք յաջորդ իշխանաց անուններն կը ներկայացընէ (Համմա. եւ Hist. I. p. 259 եւ Rapports, p. 49):

գլխաւորաբար պիտի մատակարարեն պատմական նիւթերը։ Երկու են այս տեսակէտով գլխաւոր աղբեր, 1. Թղթոց գիրքն եւ 2. Ո–խոտանէս, երրորդ պիտի համարէի վասն Արսէն կաթողիկոսի (ժ դար) գրութիւնն վասն Հայոցմէ քաւանման վճռոյ[1], եթէ ունենայի աչաց առջեւ զայն։ Երկրորդաբար միայն եւ շատ դոյզն նշանակութիւն ունին իրացս համար անագանագոյն պատմագիրք, որոնք ըստ դիպաց միայն կը զբաղին Կիւրիոնով, եւ այն մեծաւ մասամբ յեցած յիշեալ երկու աղբերաց վրայ. այսպէս Յովհ. Կաթողիկոս, Մ. Կալանկատուացի, Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան, Ստ. Օրպէլեան, եւ այլք։

1. Թղթոց Գիրքը. Հատորիչն եւ հատորման ժամանակը

Ձեռագրաց հաւաքմանց մէջ յաճախ տեսնուած մատեաններէ մին է Թղթոց Գիրքն, ուր համփոփուած կ'ըլլան ընդհանրապէս այլեւայլ անձանց պէսպէս առիթներու մէջ հասարակաց կամ անհատականներու խնդրոց նկատմամբ գրած թղթերը։ Ըստ հնութեան ձեռագրին եւ ըստ հանգամանաց գաղափարողին շատ անգամ իրարու աննման կ'ելլեն մեր առջեւ բովանդակութեամբն այս Թղթոց գիրքը։ Այս կարգի մատեաններէն նշանաւոր են Ընտոնեան Հարց Օրինակն, Էջմիածնի Մատենադարանի կրկին Ձեռագիրներն, Անանիա Մոկացւոյ Գիրք Թղթոցն, Գր. Մագիստրոսի Նամակագիրքը, Ն. Շնորհալւոյ "Ընդհանրագիրը" եւն, որոնցմէ ոմանք հրատարակուած են ամբողջութեամբ եւ ոմանք մասամբ։ Վերջին ժամանակաց համար պէտք չէ մոռնալ Արժ. Գիւտ ք.Հ. Աղանեանցի Դիւանն Հայոց պարունակեալ հատորաւոր ժողովածոյքն, ուր

[1] Համ. ԱՐՊՏ· 1907, էջ 856։

ի մի ամփոփուած են ԺԸ—ԺԹ դարու հայ կաթողիկոսաց կոնդակներն եւն։ Ի հարկէ այս "Գիրք Թղթոց„ կամ նման յորջորջմամբ մատեաններէ դուրս ալ կը գտնուին շատ մը թղթեր, որոնք կամ ձեռագիր կը մնան եւ կամ ցրիւ հրատարակուած են պարբերական հանդէսներու մէջ։ Հայագիտութեան մեծ ծառայութիւն է այս ամէնն ժամանակագրօրէն բնդարձակ հատաքածոյի մէջ դասաւորած ի լոյս ընծայել։

Թղթոց դէպէր մեր մէջ շատ հին ժամանակներէ արդէն գոյութիւն ունէին, ամէնն ալ գուտ կրօնական բովանդակութեամբ։ Կրօնականայն անպատճառ վէճերն, որոնք Զ դարէն ի վեր տեւեցին, շատ դէպքերու մէջ համոզեցին հայ վանականներն, որ հարկաւոր է յրնթացս դարուց այսպիսի առթիւ գրուած թղթերն իբրեւ աստուածաբանական հեղինակաւոր աղբիւրներ, ի մի ամփոփել եւ հասարակաց մատչելի ընել։ Ժ դարուն արդէն ծանօթ էին Ուխտանիսի Գէդ+թղթոց անուան ներքեւ այլեւայլ ձեռագիրներ (Ուխտ. Բ. 92), եւ Ուխտանիսէն յառաջ Յովհ. Պատմաբան, Մովսէս Կաղանկատուացի կ'օգտուէին նման հատաքածոներէ։ Բայց թէ երբ սկիզբ առին այսպիսի հատաքածոներ եւ որուն ձեռօք, կարեւոր խնդիրներ են, որոնք կը կարօտին մասնաւոր քննութեան։

Ծանօթ թղթոց դէպէրէն հնագոյնն է առաջմ Անտոնեան Հարց Օրինակն, որ ԺԳ դարէն (1298) է, Թովմայի գրչէն[1]։ Թովմաս, "գԱրբոյ Հարցն պէսպէս եւ գանագան թղթոց ցԳէդ„ կամ "կՈ. Մատեանս հատաքեալ թղթոցս„, ինչպէս կը գրէ ինքը (էջ 538), օրինակած է անփոփոխ այն Օրինակին վրայէն, որ գտած է ի Հռոմկլայ. սակայն այն Օրինակն (= C), ուսկից ընդօրինակած է, ԺԳ դարէն (1271էն) շատ յառաջ չէր կրնար

[1] Հրտ. Տփղիս 1901, 8° էջ ԺՀ+584։

գրուած բլլալ, վասն զի կը գտնուէին հոն արդէն Կոստանդին Կաթողիկոսի (1221—1267), Վարդան Պատմչի († 1271), Վանական վարդապետի գրութիւնները։ Ա յս Օրինակն (C) ալ ուղղակի կամ միջնորդութեամբ ծագած է ԺԱ դարու Օրինակէ մը (= B), որ Գրիգոր Բ. Վկայասիրի (1065—1105) սեպհականութիւնն էր, ինչպէս կը տեսնուի էջ 219 գրուած Ցիշատակարանէս. "Ա՛ս-րինակ գրոցս՝ որ լեալ էր Տէր Գրիգորիսի Վկայասիրին՝ մինչեւ ցայս վայր էր. եւ նա այսպէս էր գրեալ. Զվահրամ որդի Գրիգոր Մագիստրոսի յիշեսջիք յաղօթս ձեր, ով երջանիկ դասք ուղղափառաց խմբիցդ ասքանագեան սեռի։ Շիւթուական„ (= 1077)։ Ա յս ծանօթութեամբ C օրինակին գաղափարողն ուզած է իմացնել յետինները թէ իւր առջեւի Օրինակն (B) հոս աւարտելով, յաջորդներն ինքն կը յաւելու այլեւայլ տեղերէ ժողովելով։ Շատ գգալի է այս եւ դիւրաւ պիտի համոզուինք, եթէ քննական ակնարկ մ'արձակենք 219 իջէն յառաջ եւ յետոյ դասուած թղթոց վրայ։ Մինչ հոն առանձին խնամք դասուած մէն մի թուղթ՝ ժամանակագրօրէն կը յաջորդեն իրարու Ե—Է դարուց թղթակցութիւնք, հոս հակառակէն խառնակոյտ մ'է ամենայն ինչ. չկայ ժամանակագրական կարգ. չկայ անձի եւ անձի խտրութիւն, հարազատ կամ անհարազատ թղթոց ընտրութիւն եւն։ Ի դարու առաջին տասնեակէն ատեմ կ'բլլուի Ը դար, եւ ի մէջ կը բերուի Յովհաննու իմաստասիրի ընծայուած անհարազատ պատմութիւնն Մանուկերտի 726ի ժողովոյն[1]։ Քիչ վերջը կու գայ Յովհ. Մանդակունւոյ վրդն պատուոյ ճառին մէկ հատուածն, ապա կեղեւտինոս քահանայապետին առ Նեստոր թուղթն, պետրոսի եւ Ակակայ թղթակցութիւնքն եւն։ Կր

---

1 Հմմտ. Հառք. Ս՛մ. 1905, էջ 361—65.

պակաին շատ մը թղթեր, որ այլուստ ծանօթ են, մէկ խօսքով բացայայտ յերեւան կ'ելլէ ամէնուն աչաց առջեւ թէ Cի ընդօրինակողն առանց կանխաւ ծրագրելու կարգն եւն, ձեռքն անցածը գրած է իւր օրինակին մէջ: Ա յս իսկ պատճառաւ հարկ է ի բաց յապաւել հնագոյն թղթոց գլխէն իբրեւ յաւելուած 219էն ասդին եղած թղթերն, որով էջ 1—219 մասն՝ իբրեւ նախնական հաւաքածոյին (A) ամենամերձաւոր խմբագրութիւնն (B) կը ներկայանայ: Գրիգոր Վկայասիրի Օրինակն (B) թէեւ որ դարու ընդօրինակութիւն ըլլալն անծանօթ է, այսու հանդերձ A սկզբնական Օրինակին շատ անանման չ'երեւար, նկատելով ժամանակագրական կարգն եւ այլ պատմագրաց ծանօթութեան հետ միաբանութիւնն, որ վկայ է միանգամայն ամբողջութեան: Ուխտանէս Սմբատ Վրկանի մարզպանի առ Կիւրիոն գրած թուղթն իւր թղթոց գլքին մէջ ուրիշ տեղ դասաւորուած տեսնելով, կը համեմատէ ուրիշ ձեռագրաց հետ եւ կը գտնէ ճիշդ տեղն հոն, ուր դասուած է Անտոնեան Հարց Օրինակին մէջ [1]: Ա յս ամէնն աչաց առջեւ ունենալով կարելի է ծանօթ թղթոց գրոց ծագումն մեկնել այսպէս. A սկզբնագիր օրինակէն ծագած է B Գրիգոր Վկայասիրի Ձեռագիրն, որմէ անծանօթ գրիչ մը ընդօրինակած է C օրինակն, որուն անփոփոխ պատճէնն է D, Թովմայի գաղափարն՝ Անտոնեան Հարց օրինակն, ուսկից ծագումն առած են Վենետիկի եւ Ջալալեանցի օրինակներն:

Ձեմ կրնար ճշդիւ բան մ'րսել Էջմիածնի կրկին Ձեռագրաց մասին, որոնք հաւանականա-

---

1 "Զթուղթն Սմբատայ Վրկան մարզպանի ոչ պատչ ի կարգի գրեալ ի Գիրս թղթոցն՝ յորում հանդիպեցաք ... խնդրեալ յայլ Օրինակի, զոր այնպէս որպէս կարծեաք" Ուխտ. Բ. 92:

գոյնս C-է (կամ D-է) ծագած են: Խնդրոյ նիւթ չեն կրնար ըլլալ նմանապէս Թղթոց գրքէն օրինակուած հատուածները, քանի որ այդպիսիք չեն կազմեր գիրք Թղթոց: Օրինակի համար մեր Մատ. թ. 610 Ձեռագիրն կը պարունակէ Աբրահամու եւ Կիւրիոնի թղթակցութիւնը, որոնք առանց տարակուսի օրինակուած են Dէ, եւ այն երբ ուրիշներ թերի էր Ձեռագիրն (D):

Այս վիճակի մէջ նկատելով Գ. Թղթոցն շատ գոյն բովանդակութեամբ կը ներկայանայ, թէեւ ամէնէն կարեւոր եւ հնագոյն յիշատակարաններով: Այս բովանդակութեամբ ծանօթ էր հաւաքումն նաեւ հնագոյն պատմագրաց՝ Յովհ. կաթողիկոսի, Մ. Կաղանկատուացւոյ, Ուխտանէսի եւն, որ կը հետեւի այն պարագային որ մինչեւ էջ 219 ամփոփուած թղթերէն երկար կոչումներ կ'ընեն, իսկ 220 էջին վրայ գրուած "Սակս ծողովոց Հայոց„ գրութեան ամենեւին անծանօթ կը ցուցնեն ինք զինքին:

B օրինակին մէջ վերջին հատուածն է կոմիտաս կաթողիկոսի յամի 615 Ասորւոց ոմանց տուած հաւատոյ թուղթն, իսկ ասկէ նախորդներն Աբրահամու՝ կոմիտասի նախորդ կաթողիկոսի թղթերն են: Այս բովանդակութիւնն ի նկատի առնելով պէտք ենք ըսել թէ Է դարու առաջին քառորդն ամէնէն վերջին եղեն է Թղթոց գրոց հաւաքման ժամանակի: Խաչիկ Վ. Դադեան (ԱՐՐՏ 1896, էջ 23) հետեւելով Ստ. Օրպէլեանի, Թղթոց գրոց հաւաքումն կը դնէ ԺԴ դարուն, Անանիա Մոկացւոյ ձեռօք: Բայց Օրպէլեանի խօսքերն ուրիշ հաւաքման մասին են. խօսելով պատմագիրս Անանիա Մոկացւոյ ժամանակ յուզուած խնդրոց մասին կը շարունակէ. "Եւ կնքեալ զայս վճիռ իւրեանց մատանեաւ (իշխանքն Սիւնեաց)՝ ետուն ի ձեռս կաթողիկոսին (Անանիայ), զոր աւելորդ համարեցաք գրել, զի կան լիով գրեալքն ի Դէր-Ղևոնդ,

զոր ժողովեալ է սոյն Անանիա, որ Հաւատոյ նահատակ անուանի„ (Օրպէլ. էջ 208)։ Անանիայի թղթոց գէղէն բոլորովին տարբեր հաւաքում է ճանաչելի թղթոց գէղէս, եւ զոր հրատարակեց Գ. Տէր-Մկրտչեան Աբարտի մէջ վերջերս[1]։

Ուրիշ գիտնական մը կանոնագրոց հաւաքչին՝ Յ. Օձնեցւոյ ընծայած է՝ ննթադրութեամբ — թղթոց գրոց Յառաջաբանին մէջ (էջ ե), որ նոյնպէս անտեղի է. այլազգ հարկ կ'ըլլայ հարցընել թէ ի՞նչ պատճառաւ Կոմիտասէն մինչեւ Օձնեցի է—ը գարուց հայրապետներու թղթերն ի բաց ձգուած են. յետինդարեան հաւաքչի մը դիւրագոյն էր մօտ ժամանակաց թղթերն հաւաքել, քան հեռաւոր ե—է գարուց։

Թղթոց գրոց մէջ մեծ տեղ գրաւած են կիւրիոնի առթիւ գրուած թղթակցութիւնք եւ այս թղթակցութիւնք կը գտնուին գրեթէ ամբողջութեամբ — ժամանակագրօրէն կարգադրուած։ Այս պարագան կը ցուցնէ թէ ժամանակակից եւ խնդրոցս մէջ մտնող անձի մը միջամտութիւնն կայ։ Մովսէս եպիսկոպոսն է այդ անձը։

Մովսէս Գուգարաց Ցուրտաւ մայրաքաղաքի եպիսկոպոսն էր (ձեռնադրուած յամի 600), որ ինչպէս վարն առիթ պիտի ունենանք տեսնելու, 605ին ձմեռը Հայաստան փախած էր եւ Արագածոտն գաւառի Ս. Յովհաննու Մկրտչի վանքն (ի Կարբի) դադար առած, ուր գրեթէ տարի մը մնաց։ Այս տեղէն յաճախակի թղթակցութեան մէջ էր վրթանէս Տեղապահին հետ, եւ հոս խորհուրդ յղացաւ մինչեւ իւր ժամանակ գրուած կրօնական թղթոց հաւաքածոյ մը կազմել։ Ու այս դիմեց նա թղթով այլ եւ այլ վանքեր եւ անհատներ, եւ քիչ ժամանակէն ձեռք անցուց բազմաթիւ թղթերու պատճեններ։ Վրթանէս Տեղա-

---

1) ԱՐԱՐ 1897, էջ 91-96, 129-144, 275—288։

պահն ալ բաւական նպաստեց հաւաքմանս իւր կողմանէ՝ կաթողիկոսարանի դիւանն ճնացած վաւերագրերն խաւրելով, ինչպէս նաեւ իրեն գրուած եւ իւր գրած կրօնական բովանդակութեամբ թղթերն: Լսենք այս նկատմամբ ինքնին Մովսիսի, որ անձամբ կր պատմէ առ Վրթանէս երրորդ թղթին մէջ այսպէս (Գ. Թղ. էջ 140). "Եւ զայս եւս աղաչեմ զՏէր, զդիրս երանելոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստացայ, եւ [illegible] յեղ գոհանալոյն ջրեցի: Հասին առ ի եւ այլ [illegible] բովանդակ թեղեօց թեղեօց երանելի վարդապետացն, որք յանդիմանեն եւ նզովեն զժողով երկաբնակացն": Մովսէս կը խնդրէ սոյն թղթովս նաեւ թէ ինչպէս քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանն Զենոնէն եւ Անաստասէն խափանուելէ ետքը նորէն տարածուեցաւ, "որպէս տեղեկացեալ է սրբութիւնդ ձեր, հրամայեցէք գրել առ մեր նուաստութիւն" (էջ 140): Վրթանէս կը կատարէ խնդիրքն առանձին թղթով մր, զոր կը կոչէ Մովսէս իւր ժողովածոյին (էջ 141—145): Այսպէս ընդարձակ հաւաքածոյ մր կազմելէ ետքը, յընթացս ժամանակի իւր կենդանութեան օրով գրուած թղթերն ալ միացուցած է. եւ այս պատճառաւ ամբողջապէս կը գտնուին հոն իւր գրած եւ իրեն առթիւ գրուած բոլոր թղթերն ժամանակագրական կարգաւ: Այս վախճանաւ էր նաեւ որ յաճախ կը խնդրէր Վրթանէսէն առ Կիւրիոն եւն գրուած թղթերու պատճեններն: Եթէ կը պակսի հաւաքմանս մէջ քանի մր այլուստ ծանօթ թղթեր, պատճառն ձեռք ձգելու անկարելիութիւնն եղած է անշուշտ. այսպէս չկան հոն 506ին Բաբկէնի օրով Դունոյ ժողովոյն մէջ գրուած թուղթն, որ այրած էր 572ի Դունոյ հրդեհին. նոյնպէս երուսաղէմյ Յովհաննէս Հայրապետի առ Աբաս, Վրաց ազատներու առ Վրթանէս թղթերն, վերջինս Վրթանէս դիտմամբ չէր խաւրած Մովսիսի:

Թղթոց ֆէր-ն այսպիսի գննութեամբ կը ստա-
նայ խորին հնութիւն, որով բովանդակած շատ մը
կասկածելի գրութիւնք ալ կը սահմանափակուին
որոշ եզրով մը: Սակայն մենք չենք կրնար երաշ-
խաւորել էջ 22—28 "Երանելի մեծի քերդողա-
հաւրն Մովսէսի Խորենացի եպիսկոպոսի„ բն-
ծայուած գրութեան հնութեան, նոյնպէս ասոր
յաջորդող "Երանելոյն Յովհաննու Հայոց եպիսկո-
պոսապետի ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել
փիրկիչն եւ կամ մի բնութիւն„ (էջ 29—40)
գրուածքին, որոնք յետնագոյն դարուց տիպն կ'ե-
րեւցընեն վրանին: Այժմեան C—D օրինակին մէջ
ի միջի այլոց կը գտնուին Ակակայ եւ Պետրոսի
թղթակցութիւնքն, Ջենոնի եւ Անաստասայ թըղ-
թերն. արդեօք հին հաւաքման մէջ (A) չկային
աւոնք: Մովսէս իւր ձեռքն ունէր Տիմոթէոս Կուզի
գրութեան հետ գաւոնք ալ. բայց թէ կցա՞ծ է իւր
հաւաքման, չեմ կրնար տալ գոհացուցիչ պա-
տասխան մը:

Այժմ թղթոց էջ-ի մասին յընդհանուր.
մեր նպատակին համար ուշադրութեան արժանի
են յատկապէս այս գրոց 110—195 էջերն,
որոնք նուիրուած են ամբողջապէս էդեսու առաջին
տաճեակի խնդրոց — Ս. Յայոցմէ բաժնուելու
պատմութեան: Բովանդակութեան կը ծանօթա-
նանք, երբ դէպ ինք Սիւրիոնով, հոս պիտի խնդրուի
մեզմէ այդ էջերու վաւերականութիւնն: Այս կէտն
սակայն պէտք չենք տեսներ մանր քննութեան
առնուլ, քանի որ բաւ մեր համոզման՝ թղթոց
հաւաքուելն արդէն այն ժամակն կը շօշափէ, յորում
կատարուած են իրք, եւ հաւաքիչն Մովսէս
ինքնին գլխաւոր անձերէն մին էր խնդրոց մէջ:
Թերեւս օրինաւոր բլայ կասկածն հաւաքչիս
անկեղծութեան մասին, որուն քով սակայն մեր
քննութիւնն չի կրնար նոյնպէս երկար դեգերիլ,
քանի որ ուրիշ ժամանակակից աղբիւր չի

բղևեր։ Կը ձևայ մեզ միայն այդ էջերու մէջ հրատարակուած թղթոց ժամանակագրութիւնն ատուգել։

1. Ա. Թուղթն Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ 110—111) գրուելոյ Ս. Յովհաննու Մկրտչի վանքէն յամի 605/6 ձմեռը, երբ վախճանած ըլլալով Մովսէս կաթողիկոս († 604) "ի ժամուս յառաջնորդութենէ զրկեալ է աշխարհս Հայոց„ (էջ 111)։ Ըստ Ուխտանիսի (Բ. 16) Մովսէս կաթողիկոսի մահուընէ երկու տարի վերջը (604+2 =) 606ին կը պատահի։

2. Ա պատասխանն Վրթանիսի (էջ 112) նոյն տարին 606ին, երբ "ի մօտէ աւուրս կաթուղիկոս կամին նստուցանել„ (էջ 112)։

3. Թուղթ շրջագայական Մովսիսի առ եկեղեցին Ցուրտաւայ (էջ 113—127), 606 տարւոյն սկիզբներն, Վրթանիսի Ա պատասխանէն ոչ շատ վերջը։

4. Մովսիսի թղթոյն պատասխանն (էջ 128—129) 606ին։

5. Թուղթ Վրթանիսի առ եկեղեցին Ցուրտաւայ (էջ 130 - 131) նոյն տարւոյն սկիզբներն։

6. Վրթանիսի թղթոյն պատասխանն (էջ 132) նոյն 606 տարւոյն։

7. Բ. Թուղթ Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ 133—4) 606ին՝ գարնան։

8. Բ. պատասխան Վրթանիսի (էջ 135) նոյն միջոցներըն։

9. Թուղթ Վրթանիսի առ Պետրոս (էջ 136—7) եւ Կիւրիոն (էջ 138—9) 606ին՝ ամառը։

10. Գ. Թուղթ Մովսիսի առ Վրթանէս (էջ 140) 606ին ամառը։

11. Գ. պատասխան Վրթանիսի (էջ 141—145) 606ին ամառը, երբ "ի ժամուս պնդեալ են առաջնորդ կարգել„ (էջ 141), որ չյաջողեցաւ,

հմմտ. էջ 146։ — 607 ապրիլին կ'ընտրուի Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսն Կաթողիկոս։

12. Թուղթ Մովսէսի առ Աբրահամ (էջ 161—2) 607 Մայիսէն ետքը, ըստ Ուխտանէսի (էջ 72) "յետ ութից ամաց անցելոց", անշուշտ՝ ի վերայ ընտրութեան Կաթողիկոսին, ըստ այսմ 607 Ապր. + 8 ամիս = 607 Նոյ. Դեկտեմբեր։

13. Աբրահամու պատասխանն (էջ 163) 607 Դկտ. — 608 Փետրուար, Ջատկէն յառաջ. "Մի՛ դանդաղիցիս ի Ս. Զատիկն (Ապր. 22) գալ այսր„ կը գրէ Աբրահամ (էջ 163), "մինչդեռ Տէր Սբաթ աստէն է„ ի Դուին. հմմտ. եւ Ուխտ. 73։

14. Ա. Թուղթ Աբրահամու առ Կիւրիոն (էջ 164—165) 608ին, Զատկէն յառաջ։

15. Թուղթ Սբաթայ առ Կիւրիոն (էջ 168—169) վերջնոյն հետ միաժամանակ։

16. Ա պատասխանն Կիւրիոնի առ Աբրահամ (էջ 116—7) եւ

17. Պատասխանն Սբաթայ Թղթին (էջ 170 171), նոյն 608ին, Զատկէն յառաջ, երբ Սբաթ մեկնած էր արդէն ի Դուռն "յանցանել ձմերանոյն ի գալ գարնայնոյն ժամանակի„ Սեբ. 64։

18. Առ Տէր Սբաթ ի Մովսէսէ (էջ 172—3), 608ին, Զատկէն յառաջ, երբ Սբաթ ճամբայ ելած էր արդէն Դուռնէն, Կիւրիոնի Ա Թղթէն վերջը։

19. Սբաթի պատասխանն (էջ 174—175) 609 գարնան, կը գրէ Սբաթ ճամբու վրայէն. "Արդ զիս աւասիկ փութով ի Դուռն խնդրեալ է„ (էջ 174)։

20. Բ Թուղթ Աբրահամու առ Կիւրիոն (էջ 176—7), 608 Զատկէն յառաջ. հմմտ. Սբաթայ տողերս առ Մովսէս. "Թող զի գրէ (Աբր.) երկիցս եւ երիցս անգամ„ (էջ 174) եւ Աբրահամու առ

Կիւրիոն խօսքերս. "Պատմեա՛ ինձ վասն տեղւոյ ի քո սահմանի կամ իմեր, որ չէ՞ որ ըՔոյ Զատկէն զմիմեանս տեսանեմք„ (էջ 177)։

21. Բ պատասխան Կիւրիոնի առ Աբրահամ (էջ 178—9), անշուշտ Զատկէն ետքը։

22. Գ թուղթ Աբրահամու առ Կիւրիոն (էջ 180—184, Ուխտ. Բ. 83—7), 608 Մայիսին։

23. Գ պատասխան Կիւրիոնի (էջ 185—88, Ուխտ. 87—8. եւ ԱՐՐՏ. 1902, էջ 566 - 9) 608 Մայիս-Օգոստոս. Աբրահամու Գ թղթէն բաւական ետքը, վասն զի պատասխանին համար թղթակցած է Կիւրիոն նաեւ Երուսաղէմի Հայրապետին հետ։

24. Թուղթ շրջագայական Աբրահամու (էջ 189—195), Կիւրիոնի Գ պատասխանէն վերջն՝ րնդ մէջ 608/9 ամաց։

Այս ժամանակագրութիւնն ի հարկէ պէտք է իմանալ մերձաւորապէս. թղթոցս մէջ որ եւ իցէ թուականի յայտնի յիշատակութիւն չկայ։

2. Ուխտանէս եպիսկոպոս պատմագիր։

„Habent sua fata libelli".

Հռոմմայեցի բանաստեղծ Տերենտիոս Մաւրոսի առածն ամենայն պատշաճութեամբ կրնայ առնուիլ առաջիկայ պատմագրիս երկասիրութեանց վրայ ալ, որոնք Բախտի դժնդակ հարուածն կրած են շատ զգալի օրինակաւ. Ուխտանիսի երեքմատնեայ պատմագրութեան երկու մասերն միայն հասած են մեր ձեռքն՝ ծանօթ մի միակ Ձեռագրի մէջ, երկրորդն ալ թերի ի վերջոյ։ Ձեռագիրն կը գտնուի Էջմիածնի Մատենադարանն՝ ըստ կարեւեանցի Ց-ը-կին 1675 եւ ըստ նորագոյն կարգադրութեան[1] 1717 թուով, զոր կարեւեանց

---

[1] Հանդէս Հայաբանութեան, Բ (1904) էջ 36։

կը յուցակագրէ. "Ուխտանէս եպ. Ուռհայեցւոց՝ Պատմութիւն, քառածալ, բոլորագիր՝ գրեալ ի թղթի, պարունակին ի սմին հարցմունք ինչ ի գիրն Յոբայ, չունի գլխաւորակարան, ի վերջն ունի թերութիւն„ (Ց—ց. 186): Ակէ ծագած է Ասիական Միւսէոնի մագուր նոտրագիր Ձեռագիրն[1] (յամէ 1847): Վերջնոյս վրայէն կատարած է Բրոսէ իւր ուսումնասիրութիւնքն Վրաց բաժանման պատմութեան[2], Դագման[3] եւ Ուխտանէսի գրոց[4] վրայ, որուն ապա ամբողջական գաղղիերէն թարգմանութիւնն ալ ըրաւ[5]: Հայերէն բնագիրն Տպիւ 1871ին՝ ոչ լաւ խնամեալ՝ լոյս տեսաւ երկու հատորի մէջ Էջմիածնի մամուլէն[6]:

---

1 Brosset, Deux hist. Intr. p. VII.

2 M. Brosset: Histoire de la scission religieuse entre les Géorgiens et les Arméniens depuis la fin du VIe siècle, ի դիրս Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. St. Pétersb. 1851, pp. 107—125.

3 — Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès, relatif à la prétandue conquête „de l'Iberie" par Nabuchodonosor, ի Mélanges Asiatiques, t. V (1864) p. 742—760 (= Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Pétersb. t. XIII, 248—260).

4 — Etudes sur l'historien arménien Oukhtanès ի Mél. As. t. VI (1868), p. 13—(33) 89 (= Bulletin, t. XIII, 401—454), որ ապա փոքր փոփոխութեամբ ներածութիւն կազմեց յետագայ գործոյն:

5 Deux historiens arménien, Kiracos de Gantzac, XIIIe siècle, Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties, traduits par M. Brosset. 1re livraison, St. Pétersbourg 1870, 4⁰ pp. 1—276 (Ուխտ. Ա. մասն Էջ 296—276), 2me livr. 1871, pp. LXIII + 277—351 (Ներածութիւն մի Ուխտ. գրոց վրայ, Հմմտ. վերը ծան. 5, եւ թարգմ. Բ. գրոց):

6 Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հատ. Ա. Պատմագրէն Հայոց. Բ. Պատմ. Բաժանման Վրաց է Հայոց. Վաղարշապատ. 1871, 8⁰ Էջք Բ+116+141:

Գրուածքս՝ հակառակ օրինակաց նուագութեան՝ հետաքրքրական բովանդակութեամբն չէ վրիպած հին — ԺԳ–ԺԴ դարու պատմագրաց ուշադրութենէն, եւ առ հասարակ գովութեամբ կը յիշատակուի ամէնէն: Նախ քան ընդգրկած նիւթին քննելը, նկատեմք հեղինակին ժամանակն եւ անձնաւորութիւնն, որոնք տակաւին չեն եթարկուած մանր հետազօտութեան[1]:

Ուխտանիսի կենսագրութեան համար մեր ձեռքն կարեւոր աղբիւր կը բղխէ իւր անուամբ մեզ հասած մատենին Ա. Հատուածի Ա. գլուխն, որ ընծայական մ'է առ խնդրողն Անանիա Նարեկացի: Առանց ասոր շատ չնչին պիտի ըլլային մեր տեղեկութիւնքն իւր ժամանակի եւ անձին վրայ: ԺԳ—ԺԴ դարու պատմագրաց հետեւելով՝ որոնց քով կը յիշատակուի առաջին անգամ Ուխտանէս՝ կը ներկայանայ մատենագիրս Ժ դարու հեղինակ մը, բստ կիր. Գանձակեցւոյ (էջ 4) ապրած Մովսէս Կաղանկատուացիէն ետքը եւ Ստղկէն յառաջ, եւ բստ Մխիթար Այրիվանեցւոյ (էջ 37) ընդ մէջ Ղեւոնդեայ եւ Յովհ. Պատմաբանի: Մխիթար աւելի ճշդութեամբ կը գրէ ժամանակագրութեան մէջ — "Ատ (յամին 981) Աղուանից պատմագիրն Մովսէս Կաղանկատուացի եւ Գր. Նարեկացի եւ Ուխտանէս պատմագիր„ (էջ 71): Նորագոյններէն Յակոբ Այուբեանց կը յիշէ Կաղանկատուացւոյ եւ Թովմ. Արծրունւոյ մէջտեղ[2]: Անորոշ ժամանակս ստուգելու համար գեղեցիկ մէջց հայթայթած է արդէն ինքն հեղինակն զուարճաբանութեամբ մը յիշեցընելով Անանիա

---

[1] Ուխտանիսի մասին համեմատէ՝ պատմ. հայկ. հին դպր. Վենետ. 1897, էջ 555–560: — Հ. Ղ. Ալիշան Հայապատում, Վենետ. 1901, 8° Մասն Ա. § 59 էջ 206–209):

[2] Համմա. Գալէմքեարեան Հ. Գ.՝ պատմ. հայ. Լրագրութեան. Ա. 206:

նարեկացւոյ այն բոպէն, երբ խնդրած է սա իրմէ ճառելի պատմագրութիւնս։ "Ցորժամ եկիր առ աստուածապատիւ եւ սուրբ Հայրապետն մեր Խ-ինն՝ բերելով նմա ընծայ... զիւրս Հաւատարմատ, ընդդէմ երկաբնակացն... եւ բերան ի բերան խօսեցար ընդ իս յաղագս պատմութեանս. եւ եթէ խնդրես զտեղին ուսանել, ասացից նաեւ զբանից նշանն... յորժամ անցեալ գնացեալ ի միասին եւ նստէաք յեզը գետոյն, որ կոչի Ախուրեան... յաւուրս ամարայնոյ, յամենայն Տրէ, որ օր տասն ու մին էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի յիններորդ ժամուն" (էջ 11—12)։ Առանց տարակուսի հոս խօսքն Խաչիկ Ա. Կաթողիկոսի վրայ է, որուն գահակալութեան տարիները ըստ Ասողկան կ'ամփոփուին 972—991 ամաց մէջ։ Արդ այս քսանամեայ շրջանին մէջ Տրէի 11ն (= Յունիս 3—6) կիրակի կրնար հանդիպիլ, ինչպէս կը նկատէ Բրոսէ (Intr. p., IX) միայն 973, 980 եւ 987 տարեաց մէջ։ Այս 973—987 տակաւին անորոշ ժամանակն աւելի կարելի է ճշդրտել ընդունելով Խաչիկ կաթողիկոսի գահակալութեան տարիները ըստ Մ. Ուռհայեցւոյ, որուն տուած կաթողիկոսաց ժամանակագրութիւնն մեծապէս կը տարբերի Ասողկան ժամանակագրութենէն։ Ըստ Մ. Ուռհայեցւոյ Խաչիկ Ա. ընտրուած է կաթ. Հայոց ՆԼԴ (985) թուին (էջ 38, տպ. Էջմ.) եւ վախճանած ՆԽ (991) թուին "կացեալ յաթոռն Հայրապետութեան Հայոց ամս վեց" (էջ 40)։ Այս հաշուի համաձայն Ուխտանիսի յիշատակած կիւրակէն միայն 987ինը կրնար ըլլալ։ Բայց թերեւս testis unus testis nullus. Ուռհայեցին չունի ուրիշ վկայ[1]. բոլոր պատմագիրք —

---

[1] Սմբատայ Տարեգրութիւնն հոս ի նկատի չենք առնուր, որ աշխարհաբար թարգմանութիւն մ'է լոկ Մ. Ուռհայեցւոյ գործոյն։

— ի հարկէ անագանադոյնք, կը հետեւին Ասողկան, որուն հետ միաբան է նաեւ Մեսրոպ երիցու յիշատակարանն, որ գրուած կ'ըսուի "յամի նծԺ (967) ի վերապիտողութեան վահանայ Հայոց կաթողիկոսի"[1]: 967ին կաթողիկոս վահան՝ ըստ Ասողկան ժամանակագրութեան է, որ նծԹին (965) Անանիա Մոկացւոյ յաջորդն կը կարգէ եւ մահն կը համարի անոր հակառակաթոռ Ստեփանոսի (յամէ 967) հետ "ի միում ամի" (Ասող. 181—2) նիւ (972) թուին: Ասոնց կը յաջորդէ Խաչիկ նոյն տարին — 972ին: Մինչ ըստ Ուռհայեցւոյ (էջ 33) վահան կը նստի 976ին Անանիայի մահուընէ († նիւ 976) եռքը եւ հինգ (այլ 22. եղբը) տարի վարելէ յետոյ կը վախճանի նկԹ (983) թուին (էջ 34) յաջորդ նշանակելով զՍտեփանոս († 985). որմէ եռքը եկաւ արդէն Խաչիկ, որուն մահուան մասին միաբան են երկուքն ալ: Ուռհայեցւոյ ժամանակագրութեան հակառակ կ'երեւայ նաեւ Խաչիկ կաթողիկոսի անունն կրող հրովարտակն յամէ 976, եթէ չէ բնաւ կեղծիք, ինչպէս հաւանական կը թուի ինձ[2]: Չեմ կրնար հոս մէկն կամ միւսն ճշդագոյն համարիլ, երկու պատմագիրներն ալ հեղինակաւոր են. Ուռհայեցւոյ ի նպաստ որչափ ալ ծանր վկայ կը պակսի, բայց խնդրոյս մէջ աննշանակ պէտք չէ համարիլ Յայսմաւուրքայ մէկ տեղին, ուր խօսուելով նարեկացւոյ մասին՝ իր օրով յամի նկԹ (983) կաթողիկոս կը նշանակուի վահան[3]. կէտ մը, որ միայն Ուռհայեցւոյ ժամանակագրութեամբ կրնայ մեկնուիլ: Յամենայն դէպս անդրագոյն քննութեան կարօտ կէտ մ'է այս Ուխտանիսի

---

1 Սոփերք Զ, էջ 138: Պատմ. հայկ. հին դպր. 561:

2 Հրտ. ԱՐԻՏ, 1868, էջ 31—34:

3 Տաշեան՝ Ցուցակ, էջ 77: Նոյնպէս է թ. 592ին մէջ ալ:

ակնարկած թուականին առեղծման համար։ Պատմագիրն իւր օրով Հայոց թագաւոր կը յիշէ Սմբատ (Ա. էջ 14), որ Սմբատ Բ պիտի ըլլայ (977—989), կռուան մ'ալ, որով դարձեալ 987 կը բարձրանանք, առաթուր կոխած 973ը եւ Հարեւանցի անցած 980ի քովէն։

Այսու Ուխտանէս կը ներկայանայ 987ին (980) մատենագրող պատմագիր մը, ժամանակակից Սմբատ Բի եւ խաչիկ առաջնոյ։ Բայց զարմանալի կերպով ժամանակակից պատմագիրք կը լռեն իւր մասին։

Ինչ գինք նկը յորջորջէ հեղինակս "Ո-խոպանէս անուանեալ„ (Ա. 10, համմտ. եւ էջ 1, Բ. 3), եւ այսպէս ալ ծանօթ է յետին ժամանակի պատմագրաց (կիր. 4, 26, Օրպէլ. 72, 77, Այրիվ. 37, 71 եւն). Վարդան (էջ 58) միայն ունի "Ուխթանէս„։ Թէեւ ըստ Հ. Ալիշանի "Նորալուր„ անուն կ'երեւայ "մեր ապգին մէջ, ծագմամբ աւելի յոյն թուի քան հայ ո-խոպ բառէն„ (Հայապ. Ա. § 59), բայց ոչ ճշդութեամբ։ Աղուանից պատմութեան մէջ անուանի անձերէն էր "Ո-խոպանէս Աղուանից կաթողիկոսն„ Է դարուն (համմտ. Մ. կաղանկատ. 146, 161, 6, 198—170, 211, 275), եւ դեռ ԺԳ դարուն կը պատահինք այս կոդմերն "Ո-խոպանէս„ Վարդապետի[1]։ Ծագումն չէ փորձուած տակաւին մեկնել[2], բայց որ-

---

1 Ս. եպ. Ջալալեանց՝ ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան. Բ. Տփղիս 1858, էջ 258, Տողայ Լեռան Գաւիչ եկեղեցւոյն մէջ կարդացած է այսպիսի արձանագրութիւն մը. "Ի թվին ՈՂԸ (1246)։ Ես Տէր Վրթանէս շինեցի զեկեղեցիս . . . եւ արձանի գրեցի . . . տարւոյն ժ. ժամ ինձ եւ Սարգսի, յինանցն ա. ժամ Ո-խոպանէս եղբօրն . . .„

2 Համեմատութ թերեւս Ո-խոպանէս եւ Վրպանէս (= Վարդանէս), սովորական երեւոյթ է վի եւ ո-ի մէ եւ հի (= խ) փոխանակութիւնք հին լեզուաց մէջ։

չափ կը տեսնուի, անուն Հայաստանի հիւսիս արեւելեան կողմերն աւելի գործածական էր. այս պարագան կը միտէ ցնս պատմագիրս աշխարհաւ այդ կողման գաւառներէն ենթադրելու, որուն հակառակ չկայ որ եւ իցէ դժուարութիւն, մանաւանդ թէ Ուխտանիսի կենայ պարագայք ըստ ամենայնի կը հաստատեն նոյնը։

Իւր գրուածքին մէջ բարձրաստիճան եկեղեցական մը կը ներկայանայ Ուխտանէս, որ ունի իւր իշխանութեան ներքեւ քահանաներ (էջ 1—2), այս կէտիս շատ համաձայն կու գայ գրոց սկիզբն տեսնուած տիտղոս. "Ուխտանէս եպիսկոպոս" (Ա էջ 1, բ. 3), որ շատ հին ժամանակէ ըլլալու է, այնպէս որ տիտղոս մի եւ նոյն ժամանակ գրոց խորագիրն նկատուած է շատերէն (հմմտ. Մխ. Այրիվ. 37). ուրիշ ճակատ մը ձեռագրին սկիզբն (տե՛ս ցոլբ. բ.), որ այնչափ հնութեան նկարագիր չի ցուցներ վրան, աւելի կը մանաւանդ անձն. "Զպատմութիւնս յերից հատուածս, զոր առաջեալ է Տեառն Ուխտանիսի Սե... եպիսկոպոսի՝ ի խնդրոյ հաւրն Անանիայի Նարեկավանից առաջնորդի եւ նախաշար վարդապետի"։ Դժբախտաբար թեմին անունը թերի է. հրատարակիչն լրացուցած է Սե[բաստացո-ոյ] յաւելուածով առանց տարակուսի հիմնուած Ստ. Օրպէլեանի վկայութեան վրայ։ Ստեփանոս կը գրէ. "Որպէս հաւաստի ուսաք ի Ս. Ուխտանիսէ՝ Սեբաստացւոց եպիսկոպոսէ" (էջ 72). այսու խորագրոյս հնութիւնն կը բարձրանայ մինչեւ Օրպէլեան († 1304), աւելի հնութեան կը հակառակի միրակոս գանձակեցի (էջ 4), որ կը ճանչնայ "զՈւխտանէս եպ. Ուռհայի" (կամ ըստ մեր թ. 124 Ձեռ. "Ուռհայեցի")։ Երկու պատմագրացս հիմն ալ անծանօթ է մեզ. բայց աւելի հիմնաւոր նկատուած է Օրպէլեանի վկայութիւնն, որուն կը համաձայնի գրոց ներքին ոգին ալ։ Ա. հատուածի հե-

ղինակն լաւ ծանօթ կը ներկայանայ Սեբաստիոյ եւ անոր շրջակայ վայրերու (Ա. 85—88, 99) ուր ունեցած է նաեւ գործունէութիւն. այսպէս խօսելով Սեբաստիոյ Քառասնից վրայ, կը յաւելու. «Զոր մեր ոչ վարկպարապն ինչ, այլ ստուգապէս քննեալ յուսումնասիրաց ոմանց՝ որք էին մարդասէրք եւ աստուածասէրք», գտած է նահատակութեան օրն Արեգ ամսոյն 15ն, "եւ վասն այնորիկ կարգեցաք մեք զօրն զայն տօն Ս. Քառասնից տօնել ամ յամէ անխափան» (Ա. էջ 87)։ Թէ հոս խօսողն ինքն Ուխտանէսն է, դիտէ եւ Վարդան (էջ 42), երբ Արեգի 15ն Քառասնից նահատակութեան օրն նշանակելով կը գրէ "զոր Ո-խընդէս տօն կարգեաց»։ Թէ այս կողմերն զբաղեցաւ Ուխտանէս "Ծոփ ապգին» մկրտութեամբ, կը խօսինք վարը։ Զենք գիտեր թէ ինչ հիմամբ Կիրակոսի վկայութեան աւելի ծանրակշռութիւն տուած է Բրոսէ, որուն համեմատ խորագրած է իւր թարգմանութիւնն ալ «Oukhtanes d'Ourha», յամենայն դէպս եթէ Հ. Ալիշանի հետ վերջին ձեւս "գուցէ սխալմամբ գրչի» ալ ենթադրենք, խնդրական կէտ մը կը մնայ միշտ այս՝ Ուխտանիսի արդէն մուտ կենսագրութեան մէջ։ Սեբաստիոյ աթոռոյն վրայ եպիսկոպոս ճանչնալու ալ դժուարութիւն կայ. Ժ դարու երկրորդ կիսուն (յամի 986), երբ կը պատմագրէր Ուխտանէս, Ասողիկ քով (էջ 251—2), կը յիշատակուի Սեբաստիոյ հայ եպիսկոպոսն "Սիոն» անունով որ տեղւոյն յոյն մետրապոլտէն բռնադատուած՝ ընդդրկած է յունադաւանութիւնն Լարիսայի հայ եպիսկոպոսին (Յովհաննէս) հետ։ Այս դէպքս գոնէ կու տայ մեր ձեռքն կռուան մինչեւ այդ թուականն (986) ղեկանալու Ուխտանիսի Սեբաստիոյ աթոռն։ Թերեւս կաթողիկոսն խաչիկ դէպքէս յետոյ՝ պաշտօնանկ ընելով զՍիոն՝ Ուխտանիսի յանձնած ըլլայ այդ թեմին, ենթադրելով միշտ թէ ճշմարիտ է Օրպէլեանի վկայութիւնն։

Ընդունելով հանդերձ պատմագիրս Սեբաստիոյ (կամ Ուռհայի) եպիսկոպոս, մեր համոզումն չի տկարանար իւր Աղուանից աշխարհի կողմերէն բլլալու նկատմամբ: Յաճախ կը նկատենք գինքը այս սահմաններն, Ուխտանէս գտնուած է թէ ի Շիրակ եւ թէ ի Վիրս. այսպէս այցելած է Հայոց Կաթողիկոսարանն յԱրգինա, ուր կը տեսնուի մինչեւ անգամ թէ երկար ժամանակ մ'ալ մնացած է, շրջագայած է Ախուրեանի եզերքն: Այցելած է նաեւ Գուգարաց աշխարհն, տեսած հին Ցուրտաւի աւերակները (Բ. 34), ստէպ ուխտի ելած Ս. Շուշանեան գերեզմանին,[1] ակէ անցած Վրաց մայրաքաղաքն Տփղիս (Բ. 14) եւ սքանչացած անոր դրից եւ գեղեցկութեան վրայ (Բ. 35). թէեւ, որչափ կ'երեւայ, ինքն անտեղեակ էր վրացերէնի, վասն զի Կիրակոս քահանային թարգմանել կու տայ երկու թուղթ վրացերէն բնագրէն (Բ. 14): Մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է նաեւ "Ծադ ազգին" գարձին համար (Ա. 14): Իրեն ծանօթ կը թուի նարեկայ վանքն ալ, որուն ժամանակակից առաջնորդին՝ Հանրածանօթ Անանիա նարեկացւոյ ամենամտերիմ բարեկամն էր: Կարելի չէ ատուգիւ պարզել թէ ինչ կապ էր այն անձուկ զօդն, որով յօդուած էին երկու եկեղեցականաց սրտերն իրարու հետ. ի նկատի առնլով այն պարագան, որ հեղինակս զԱնանիա իրեն "տէրը եւ հոգեւոր հայրը" կ'անուանէ, եւ ինք գինքն յաճախ "քո յետին եւ տրուպ աշակերտս կամ թէ որդիս" (Ա. 10), կրնայ կարծուիլ թէ Ուխտանէս աշակերտած է ժամանակ մ'Անանիայի

---

1 Հմմտ. Բ. 35. "Զի բնակարան եղեալ (Ցուրտաւի քաղաքն) արքունի, եւ հանգստարան Ս. Շուշանկայ, ուր դեռ եւս կան տեղիք չարչարանաց նահատակութեան նորա, զոր ՌԲԲՈՂՈՄ ԱՆՓՈՄԲՐՈՒԼ Ե-ՀՈՖՈՒԲԼ ՂՐԲՈՂՈՒՆ ԳԵՂՒՆ":

Նարեկայ վանքին մէջ, եւ եղած ամէնախ մը Գրիգոր Նարեկացւոյ։ Հ. Ալիշան "ոմանք[1], կը գրէ, սորա (Անանիայի) աշակերտ կարծեն զՈւխտանէս, յայտնին այս է որ բարեկամն էր„։ Թէ երբ պատահեցաւ իւր վախճանն, նոյնպէս անյայտ է, բայց կարելի է ենթադրել, թէ ալեւորեալ էր արդէն պատմութիւնն յօրինած միջոցին, յամենայն դէպս ԺԱ դարու սեամքին վրայ կնքեց իւր մահկանացուն։

Երբ Ուխտանէս Արգինա կը գտնուէր, իւր եւ Անանիայի բարեկամական յարաբերութիւնք կ'ամրապնդուէին բաց ի փոփոխակի այցելութենէն ստէպ թղթակցութեամբ, գրական նուէրներով։ Այդպիսի նուէր մ'էր նաեւ այն երեքմատնեայ պատմագրութիւնն, որ ունինք իր անուամբ այսօր. գեղեցիկ դիպուած մ'է բովանդակ շարժառիթն, որով յորդորուած է Ուխտանէս պատմագրելու, եզական պատմուածք մը Հայոց հին կեանքէն։ Եւ այսպիսի նպատակաւ ալ ի մէջ կը բերէնք մանրամասնութեամբ։ Իմանալով օր մը Անանիայի բաղձանքն Հայոց համառօտ պատմութիւն մ'ունենալու, կը յօրինէ ծածուկ, եւ նուէր կը խաւրէ Փիլիպպոս քահանայի ձեռօք Անանիայի ի Նարեկ՝ թղթով մ'ի միասին։ Անանիա պատասխանն կու տայ նմանապէս գրաւոր նոյն Փիլիպպոս քահանայի միջնորդութեամբ։ Հոս Անանիա կ'առաջարկէ իրեն ուրիշ խնդիրք մ'ալ, պատմագրել Վրաց Հայոցմէ բաժանման պատմութիւնն եւ Ծադերու մկրտութիւնն։ Ուխտանէս ընդունելով խնդիրքս "ի ձեռն սիրելի եւ հաւատարիմ եղբօր մերոյ Փիլիպպոսի քահանայի„ (Ա. 1), կը հրաժարի խոնարհաբար, "իւր տկարութիւնն„ պատճառելով, բայց բուն դիտաւորութիւնն էր նոյն խնդիրքն ինքնին իսկ Անանիայի բերնէն

---

1 Մեզ անծանօթ են այդ ոմանք։

լսել, վասն զի, ինչպէս կը գրէ, "լուեալ իսկ էր իմ զգալն քո միւսանգամ առ մեզ, եւ այնմ անապի տեսանել զքեզ եւ բերան ի բերան խօսել„: Եւ իւր այս դիտաւորութիւնն ակնարկած է եղեր մինչեւ անգամ "ի ձեռն Սիմէոնի քահանայի„ խաւրած պատասխանին մէջ„ (Ա. 2): Անանիա արդեամբք ալ կու գայ այցելութեան Խաչիկ կաթողիկոսին, որ նոյն տեղն կը նստէր "ի Շիրակ գաւառի ի գիւղաքաղաքին Արգինայ, յեզերս Ախուրեան գետոյ՝ ի հանգստարանի Տեառն Աննանիայի Հայոց վերապիտոյն„ (Առող. 185): Հոս էր նաեւ Ուխտանէս: Երկու բարեկամք ժամանակ կ'ունենան խօսակցելու իրարու հետ "բերան ի բերան„, շրջագայելու եւն եւն, երբ նաեւ պատեհ առիթ չէր պակսեր Անանիայի խօսք բանալու իր խնդրած պատմագրութեան վրայ: Այսպէս կը պատմէ հեղինակն այս մասին խօսակցութիւնն. ամառնային գեղեցիկ առաւօտ մը, Տրէ ամսոյն 11ին (Յուլիս) կիրակի օր մը, երկու բարեկամք պտոյտի կ'ելլեն դէպ ի Ախուրեանի ծիծաղկոտ ափունքը, որոշուած էր ինն երորդ ժամուն պատարագն Տան մատուցանել, Ս. Ամբանասի ընծայեալ պատարագամատոյցի վրայէն, որ եւ գործածականն էր ծ գարուն[1]: Ցետ պատարագին խօսակցութիւնն առաջարկեալ պատմագրութեան վրայ կ'րլլայ. Ուխտանէս կը յորդորէ Թաղարուի Անանիայի թախանձեցուցիչ խօսքերուն առջեւ, եւ յանձն կ'առնու վերջապէս[2] Անանիայի

---

1 Հմմտ. Արեւելեան պատարագամատոյցք Հայոց. էջ 268–337: Արժանի է որ առ այժմ անգամ Ուխտանէսի պատարագամատոյցին Ս. Ամբանասի ըլլալուն վրայ ուրախանանք – "զոր ասեն Ամբանասի„. նոյնն կը կրկնէ պարզապէս Առոգիկ (էջ 81) – "զոր Ամբանասի ասեն լինել„

2 Հմմտ. եւ Ուխտ. Բ. 114. "... վասն զի փոյթ քոյոյ յօժարութեանդ սակս խնդրոյն հաճոյ թուեցաւ ինձ, եւ գործարութիւնս մեր ի լաց դնել, եւ ի վերայ քո հրամանիդ գժուարութիւնն հեշտութիւն համարել„:

առաջարկաթիւնն՝ պատմագրել վրաց եւ Հայոց բաժանումն եւ Ծադերու մկրտութիւնն (ք. 2, 12)։ Բայց որովհետեւ, ինչպէս ըսինք վերը եւ պիտի ապացուցանենք, նոյն վարդապետի խնդրանօք գրած էր Հայոց պատմութիւն մ՚ալ, մատեանն պիտի բաղկանար երեք մասէ.

Ա. Պատմութիւն Հայոց.
Բ. Պատմութիւն բաժանման վրաց ի Հայոց.
Գ. Պատմութիւն մկրտութեան ազգին, որ Ծադն կոչի։

Իւրաքանչիւր մաս կոչած է հեղինակն "Հատո-ած„, որոնք իրենց մէջ ունին գլո-խներու[1] բաժանում։ Մեզի ծանօթ մի միակ օրինակին մէջ, ինչպէս կանխեցինք ըսել, երրորդ հատուածն կը պակսի։ Նկատենք ուր մի հատուած ի մերձուստ։

Ուխտանիսի եռամատնեայ պատմագրութեանս Ա-ջին Հ-տո-ածին նախադուռը կը կազմէ առ խնդրողն Անանիա Նարեկացի ուղղուած ընծայական թուղթն (Ա. 1—15), որ մի եւ նոյն ժամանակ յառաջաբան մ՚է գործոյն. այսու կը ներկայացընէ պատմագիրն իւր քրտանց պտուղը՝ սրտակից բարեկամին, եւ մեզ դրոց յօրինման պարագաներն. տեսանք վերագոյն արդէն, թէ ինչպէս յորդորուեցաւ Բ. եւ Գ. հատուածներն պատմագրելու, նկատենք այժմ Ա. հատուածին շարժառիթն իւր իսկ խօսքերով. "Լսած էի, կը գրէ պատմագիրն առ Անանիա, թէ կը բաղձայիք, որ ձեռնարկուէր պատմութիւն մը տակաւ հատուածով յ-կղբ-նէ ը-գ-ո-ր-ցն Հայոց ինչ-է ժեղ,, յօրինելի ըստ փափաքանացդ տպատմութիւն Հայոց փոքր հատուածոք առ ի մխիթարութիւն ընթերցողաց եւ ի լուսաւորութիւն լսողաց եւ ի

---

1 Հեղինակն կը կոչէ նաեւ գրո-ած, ճառ. Համմ. Բ. 62, 66 եւն։

պայծառութիւն սրբոյ Եկեղեցւոյ,, եւ նոյնն առաքեցի առ Տէրդ թղթով մը. եւ դուք ՝յիշատակեալ զուրախարար գիր[ս իմ] պատմութեան Հայոց,, այն թղթին մէջ զոր ինձի խաւրեցիք, ՝զայս եւս պատմութիւն (զբաժանման վրաց եւ զմկրտութեան Ծադաց) հայցէք,, ինձմէ, որոնց վրայ խօսած էի ՝փոքր ի շատէ գրով իմով (այս է ի պատմութեան իմում), որ բերաւ առ քեզ սակաւ ինչ յայտարարութեամբ ի ձեռն փիլիպպոսի քահանայի, որպէս ի սկզբան ճառիս ասացաք,[1]. ես բնաւ չէի յուսար, թէ այս դիպաց պատմութիւնն ալ ինձ պիտի յանձնէք, (էջ 12—3):

Թէ այս խօսքերն ակնարկութիւն են Եղիշային Ա. Հատուածի մասին այն ակներեւ է ինձ եւ յուսամ թէ նաեւ ընթերցողաց. եթէ հարկ համարեցանք շեշտել այս կէտն մանաւորապէս, պատճառն կրկին էր, նախ վասն զի բնագիրն հոս շատ վրիպակալից էր եւ դժուարիմանալի, զոր աւելի մշնցուցած է հրատարակիչն շատ անիմաստ կիտադրութեամբ[2]. եւ երկրորդ, վասն զի այս պղտորութեան մէջ նշմարած է Հ. Ալիշան՝ Անանիա-Եկաց-ոյ այժմ կորուած պատմագրութեան մը հետքը[3]: Բայց յուսախաբ պատրանք մ՝է մեծա-

---

1 Այս վերջին կէտս աւելի պայծառ կը շեշտէ յէջս 2—3. "Զի զայսոսիկ հրամայեալս ի քէն՝ քեզ պարտ էր կատարել առ իմս խնդիր, որպէս յառաջագոյն պրեցի առ քեզ սակաւ ինչ զպատճառն յայտ արարեալ պատմութեանս. զի յայսմ ամենայնի բնաւ իսկ ոչ ունէի (ակն) թէ լինիցի, այլ սակաւուք յայտարարութեամբ յիշատակել ի ձեռն գրոյ իմոյ՝ որ բերաւ առ քեզ":

2 Բուռսէ՝ անշուշտ այս պատճառաւ՝ բոլորովին ի բաց ձգած է Ա. գլուխն իւր թարգմանութեան մէջ. փոքր մաս մը տես Intr. p. VIII.

3 Հայոպտրմ. Ա. § 60, "Հայոց փոխելով հայոց, այսպէս կը հասկընայ այս տողերս. "Երկու բան կ՝իմանամ այս կրկին կրկին ըսուածէն, . . . որ Անանիա մեր ուրիշ

նուն Հօր նկատումը, զոր դիւրաւ կրնար յայտնել փոքր ինչ մտադիր ընթերցումմ։

Այս հատուածն ապա միացուցած է Բ. եւ Գ. հատուածոց — անշուշտ ինչ ինչ փոփոխութեամբ — եւ նուիրած կրկին՝ իբրեւ ամբողջական "Հայոց պատմութիւն„ մը։

Հաւատարիմ յայտարարուած ծրագրոյն՝ յաջորդ գլխով կը սկսի Ուխտանէս պատմել "զթիւ թագաւորացն եւ հայրապետացն մերոց„։ Բայց րստ խոստման ի գլուխ ելած չի ներկայանար մեզի՝ ձեռքերնիս հասած հատուածն. մինչ Ջ. Ռաբունապետ եւ հայրապետ (այս է՝ կաթողիկոսաց) պատմութիւնն կը խոստացուի, կը պատմուի երկրորդ եւ յետագայ գլուխներու մէջ Ադամայ եւ անոր յաջորդ անուանի նահապետաց կեանքն, կը գծուին իւրաքանչիւրին գրաւած երկրին սահմաններն եւն. հակիրճ ձեւ գլխով սկիզբ կ'ընէ Հայոց նախահարց՝ Հայկայ եւ իր պայազատաց պատմութեան, ուր մէջ ընդ մէջ կը հիւսուին ինչ ինչ Հրէից, Պարսից, եւ Հռովմայեցւոց ինքնակալաց մասին՝ իւրաքանչիւր ինքնակալի գահակալութեան տարեթուերով եւ շատ համառօտ տեղեկութիւններով, ուր կը տեսնուին նաեւ քանի մը վկայից վկայաբանութիւնքն, բերելով հասցընելով մինչեւ Կոստանդիանոս Մեծ եւ Հայոց ի քրիստոնէութիւն դարձն առ Տրդատաւ ի ձեռն Գրիգորի — ընդ ամէնն Հ գլուխ։ Զկայ հետեւաբար ոչ Տրդատայ պայազատաց եւ ոչ Ս. Լուսաւորչի յաջորդ կաթողիկոսաց պատմութիւնն մինչեւ ծ դար։ Ա՞յսչափ էր արդեօք Ուխտանիսի հեղինակածն ալ. ասոր չենք կրնար ճշդիւ պատաս-

---

պատմչաց սովորութեամբ ազգին բովանդակ պատմութիւնը պրած է, այս ինքն Հայկազանց եւ Արշակունեաց, երկրորդ որ փոքր հատուածովք գրեր է, այս ինքն համառօտ, կարճ գլուխ կամ հատուած բաժնելով„։

խանել, չունենալով ուրիշ վկայ, բայց եթէ ինքնին պատմագիրն, որ մինչեւ ի դար Հայոց համառօտ պատմութիւն բաղձացող Անանիայի ցանկութեան բաւականութիւն տալն կը վկայէ եւ հոն համառօտիւ նաեւ Բ. եւ Գ. հատուածոց բովանդակութիւնն գրած կը յիշատակէ: Անագանագոյն ժամանակի պատմագրաց այս մասին լռելն չի կրնար իբրեւ ժխտական ապացոյց ծառայել հոս, որոնք Ա. հատուածին բոլորովին իսկ անծանօթ կը կերպարանին:

Այսպիսի բովանդակութեամբ Ա—ՂԻՆ ՀԱՊՊՈ—ՅՆ իբրեւ պատմական աղբիւր շատ դոյզն չափով ծառայութիւն կրնայ մատուցանել այսօր բանասիրաց, որոնց ծանօթ են արդէն ի ձեռին ունեցած գրուածներն, այսպիսի գրութիւններ են.

1. ԿՈՅՆԵՐՈՑ ՓԻԼՈՆ, ինչպէս կ'անուանէ (էջ 42, 111) Հ. Սարգիսեանի հրատարակած "Անանուն ժամանակագրութիւնն"[1], ուսկից օրինակութիւն է գրեթէ Ա. հատուածն բստ մեծի մասին:

2. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆՑՈՅ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (հմմտ. էջ 22, 30, 35—6, 39, 58, 111, Բ. 34):

3. ՋԻՆՈՔ ԳԼԽԻ (հմմտ. էջ 79, 111, աւելորդ է նշանակել մի առ մի վկայաբանական եւ այլ մանր գրուածք[2]:

Այսու հանդերձ ունի միշտ բանասիրական

---

1 Անանուն ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յէ դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց, Վենետ. 1904:

2 Հայագէտն կոնիբէր մասնաւոր հետազօտութեան նիւթ ըրած է առթիւ Մ. Խոր. ժամանակի քննութեան Ուխտանիսի Ա. 102 էջն, ուր կը պատմուի կոստանդիանոսի մկրտութեան վրայն (Հանդ. Ամս. 1902, էջ 6, 65—68), Հայագէտին եզրակացութիւնն կ'ընկալայ. Ուխտանէս օգտուած է հոս աղբերէ մը, ուսկից նաեւ Խորենացին եւ այլք օգտուած են, եւ ոչ Սեղբեատրոսի վարքէն:

արժէք հին աւանդութեանց, զոյգայ քննութեան համար. այսպէս շահագրգիռ կրնան նկատուիլ ԿԱ գլուխն, ուր Սեբաստիոյ քառասնից վկայաբանութիւնն կը պատմուի (էջ 85—88), ՀԵ գլուխն, (էջ 109—111) "Յաղագս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի՝ թէ ուստի՞ կամ որպէս յաջողեալ եղեւ նմա ի տեառնէ՝ Շուկոյ որ-ոյ Աչոյ պարկէ ասացեալ ի պարսն-ընդ ի-ր-ո-ՙ", ցորչափ անյայտութեան մէջ է բազրատունեայ պատմութիւնը[1]:

Աւելի մտադրութեան արժանի է երէցէ հարուածն, որ ամբողջապէս նուիրուած է վրաց Հայոցմէ քաժանման պարսն-ընդ, որուն վերջին մասն դժբախտաբար թերի կ'ատարտի, թէեւ ոչ շատ անհրաժեշտ պակաս մը թողով[2]:

Ուխտանիսի նպատակն է հոս մանրամասնութեամբ պատմագրել Ի դարու առաջին տասնեակին (600—609) վրաց կիւրիոն եւ Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսաց օրով երկու ազգացս մէջ տեղի

---

1 Այս գլուխն իբրեւ նորագիւտ նշխարք Շապհոյ հրատարակած էր Մ. Մաղաքեանց ի թերթին ՃՈՒԹՂ 1861/2, էջ 129–130: Անդ, 1860/1, էջ 89–90 նոյնպէս հրատարակուած է Ուխտանիսի ՀՒ գլուխն (էջ 104–105):

2 Ըստ իս հազիւ մէկ կամ երկու գլուխ. այժմ վերջին գլուխն կը կազմէ գլ. Հ, ուր ի մէջ բերուած է Աբրահամու Շրջաբերական թուղթն առ Հայս, որով վախճան կը տրուի բաժանման խնդրոց. այս թուղթն ամբողջութեամբ է թղթոց գրոց մէջ (էջ 189—195), ուսկից առած էր արդէն Ուխտանէս: Հ. Ալիշան կ'ենթադրէ պատմուած ըլլալ այս թերի գլխոց մէջ՝ կիւրիոնի թղթակցութեան մասին Գրիգոր Մեծ քահանայապետի հետ, բայց անտեղի է այսպիսի մտածութիւն հոս. Հայոց անձանօթ է Մեծին Գրիգորի հետ թղթակցութիւնն, եւ եթէ ծանօթ իսկ ըլլար, պիտի պատմուէր Ուխտանիսէն: Բ. հատուածի սկիզբներն, ըստ ժամանակագրութեան վան զի, ինչպէս առիթ պիտի ունենանք այլուր տեսնելու, Գրիգորի թուղթն առ կիւրիոն գրուած է 601ին:

ունեցած եկեղեցական խնդիրներն, յուզուած Քրիստոսի մարդեղութեան շուրջն. երբ Կիւրիոն համաձայնելով Յունաց՝ պաշտօնապէս ընդունեցաւ Քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնն — հեռանալով Հայերէն, Մծխիթայի եւ Դունոյ կաթողիկոսաց մէջ այսու ծագեցաւ գժտութիւն, որ աւելի ամրակացաւ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի եւ այլոց միջամտութեամբ: Յետ անօգուտ եւ երկար թղթակցութեանց՝ Աբրահամ Ընչաբերականով մը խզեց Հայոց եւ Վրաց աւանդական խաղաղ յարաբերութեանց կօդն (608/9), ապառնալով նզովից հրացան շանթեր անոնց, որոնք որ եւ իցէ հաղորդակցութիւն կ'ունենան Վրաց հետ:

Այս՝ Հայոցմէ միշտ գառնութեամբ յիշուած իրողութեանս կրկին թարմացումն մանրակրկիտ հետազօտութեամբ ծ դարուն, դիւրին է ըմբռնել եթէ նկատենք ժամանակի ոգին, ժամանակ մը, երբ յուզուած էին վերատին իբրեւ զՅուր յեռանդան՝ քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական վիճմունք, երբ Աղուանք եւ Սիւնիք "ապստամբած, ընդդէմ Անանիա կաթողիկոսի (941—965, բստ Ուռհ. † 976) միտած էին Վրաց, եւ վերջապէս երբ սաստկացած էին նաեւ երկու ազգաց՝ Վրաց եւ Հայոց մէջ թշնամական յարաբերութիւնք, նշանակալից եւ հետաքրքրական կարգ մ'էր Հայոց համար հնազոյն բաժանման մանրամասնութիւնք, մանաւանդ Անանիա Նարեկացւոյ, որ ինքնին թուեղ հակաքաղկեդոնական մ'էր, եւ նոյն միջոցներն գբաղած էր "Հաւատարմատ" մատենով, կոր Ուխտանէս կ'որակէ "ընդդէմ երկաբնակաց" (Ա. 11):

Ուխտանէս այս հատուածին մէջ չէ խնայած որ եւ իցէ ջանք իւր նիւթոյն յաջող ուսումնասիրութեան համար. մատենադարանաց յաճախակի այցելութիւն, հին պատմագրութեանց

ատեպ ընթերցում, ի հարկաւորութեան ճանապարհորդութիւն, հինօրեայ բանիմաց ծերերու հետ բանակցութիւն իրացս նկատմամբ եւն եւն, ամէնն ալ կը տեսնուի գործոյս մէջ. եւ այս ամէնն մէկ կամ երկամեայ ժամանակի արդիւնք չէ, այլ զբաղած է հեղինակն նիւթուվ երկար տարիներ (էջ 14), եւ այսու ստացած է լաւ հմտութիւն ճառած նիւթոյն, որչափ հնարաւոր էր այս յուսալ ծ դարուն: Ա.յսպիսի խնամք մը զգեցուցած է գործոյն անգնահատելի յարգ մը, որ արժանաւոր պատիւ կը բերէ մի եւ նոյն ժամանակ հեղինակին անուան:

Բայց ի կենդանի աւանդութենէն, իւր ձեռքն ունեցած է պատմագիրս նաեւ գրաւոր աղբիւրներ, որոնց մէջ դլխաւորագոյնն եղած է.

1. Թղթոց ՓԷՐԸ՝ զոր շատ ատեպ կը յիշէ ինքն ալ. այնպէս մեծ եղած է աղբերս կիրառութիւնն, որ կրնանք ըսել թէ բովանդակ Բ. հատուածն համառօտ Մեկնութիւն մ'է Թղթոց ՓԷՐԸ 110—195 էջերուն: Այս պատճառաւ ալ այսօր քանի որ ունինք մեր ձեռքն այս հատաքածոն ամբողջութեամբ, Ուխտանիսի երկասիրութիւնն տակաւին մը կը տուժէ այն յարգն, զոր ստացած էր օրինակի համար մինչեւ վերջին տարիներս յաչս ազգայնոց եւ օտարաց, երբ չէր ելած ի լոյս Թղթոց ՓԷՐԸ: Մասնաւորապէս անպէտ են այսու հետեւ թղթոց յառաջբերութիւնք, որոնք, ինչպէս հեղինակն ալ կը փութայ խոստովանիլ (էջ 103 եւն) եւ կարելի է՝ տեսնել հարեւանցի համեմատութեամբ մը, ամբողջութեամբ չեն եւ ոչ

---

1 Հմմտ. Բ. 23, 24, 45 54, 114, 122, 127. էջ 129 կը գրէ. "Արդ որ վասն Բաժանման Վրացց եղեւ ի ձեռն Կիւրիանի վիճմունք պէսպէս եւ թուղթ ազգի ազգի՝ կարգեցաք ի պատմութեան առ ըստ ՓԷՐ-Ր հատուած-ընտ քննեալ եւ առուգեալ հաւատոյ:

առանց փոփոխութեան. շատ զգալի են այս տեսակէտով յատկապէս յաւելուածք, զեղչմունք, բառերու փոփոխութիւնք եւն, թող ձեռագրական աղճատմունք: Այսուհետեւ խոհեմութիւն է ի հարկէ ինքնին ակնաղբիւրէն առնուլ ջուրն, որ այնպէս մատչելի է եւ յատակ կը բղխէ, քան տղմախառն գբէ:

Ունի առջեւն նաեւ 2. Մ. Կոլանկատուացոյ "Աղուանից պատմութիւնն„ (էջ 122 եւն) եւ 3. Սէբէոսի "Հերակղի պատմութիւնն„ (էջ 56): Երկրորդական աղբիւրներէն յիշուելու արժանի են ի Տփղիս Կիրակոս քահանայէ մը վրացերէնէ թարգմանուած (էջ 14) երկու թղթերու (Մովսէս Կաթողիկոսի առ Կիւրիոն եւ Կիւրիոնի առ Մովսէս) պատճէնները, զորոնք ամբողջութեամբ ալ առած է իւր պատմութեան մէջ (էջ 8—13). այժմ առնց ոչ հայերէնն եւ ոչ վրացերէնն յայտնուած է այլուստ: Ափսո՜ս որ շատ տեղեր, երբ նոր եւ մանր տեղեկութիւններ կ'աւանդէ, կը լռէ աղբիւրն. եւ այսու առիթ կու տայ մեզի նկատելու զանոնք լոկ անձնական ենթադրութիւն կամ հնոց աւանդութիւն, եւ պատմական դիպաց համար անարժէք վկայութիւն: Ինչպէս յիշատակեցինք՝ պատմագիրս աւանդութեան շնորհած է մասնաւոր ուշադրութիւն[1], եւ յատկացուցած է բաւական ընդարձակ էջեր. այսպիսիք թէեւ աննշանակ յինքեան, ինչպէս կը նկատէ եւ հեղինակն, բայց կը պատկերեն բաւականաչափ՝ իրողութեան թողու-

---

1 Մտեպ կը կրկնէ Ուխտանէս այսպիսի տողեր. "Քանզի մեր ի վերայ հասեալ սուգիս է ՚ւրթե ղու-ցոց ոչ գիտեմ ո՞ր յերկու-ց է— ո՞ր յերկուց, այլ է բազմաց բազո՜մ անգամ . . . վասն զի պատուէր ընկալայ յառաջագոյն ի քէն ամենայնի հոգ տանել եւ զհաւաստին կարգել մեզ ի պատմութեան աստ, որ է լուոյ է— է գրոյ . . . վասն զի զայս այսպէս ասեն յա—անգու—ընէնէն ձերոց . . . (էջ 114—5, հմմտ. եւ էջ 24 եւն):

ցած հետքերն այսագայ սերնդեան սրտին վրայ — չորս դար վերջն ալ։ Կարելի չէ չնկատել հոս ալ միակողմանիութիւն. ամենեւին խօսք չ'ըլլար վրաց աւանդութեան մասին այս նկատմամբ։

Ամբողջապէս վրաց բաժանման նուիրուած մատենէ մը դժուարին է յուսալ ի հարկէ մանրամասնութիւններ ուրիշ իրաց վրայ. բայց Ուխտանէս յընթացս պատմութեան խառնած է նաեւ ուրիշ հետաքրքրական զրոյցներ, օր. համար վրաց ծագման, Ցուրտաւ քաղաքի (էջ 34—35), կաթողիկոսարանի կահուց (66 – 68), Ս. Շուշանկան (127—129) եւ Է դարու նշանաւոր անձանց մասին։ Այս եւ նման առաւելութեամբ Ուխտանիսի պատմագրոց այս հատուածն արժանի է միշտ ուշադրութեան տոհմային միւս պատմագրութեանց շարքին մէջ։

Նկատենք նաեւ գրութեան ոճն. այս տեսակէտով չի կրնար Ուխտանէս արժանանալ գրուատեաց, որ իւր շաղփաթ գրչովն այնպէս զառածած է յաճախակի կրկնութեանց, խոտորմանց (digression) եւ աւելաբանութեանց մէջ, որոնց վրայ բարդուելով թղթոց յառաջբերութիւնք եւ մեկնութիւնք՝ բովանդակ գրութիւնն ձանձրացուցիչ գոյն մը ստացած է, զոր չի կրնար ընթերցողն առանց զգալու անցնիլ, եւ զոր ինքն անգամ զգացած է՝. թէեւ լեզուն սահուն ընթացիկ հայերէն մ'է՝ հեռու խրթնաբանութենէ եւ թուիչքներէ, ինչպէս օր. համար կը սիրեն գրել Յովհ. Պատմաբան, Թովմաս Արծրունի եւ Գր. Նարեկացի, բայց չի կրնար համեմատուիլ բնաւ Եղնիկեան եւ նոյն իսկ Եղիշէի դարու հայերէններու հետ. չափազանց առատութեամբ կը նշմարուին ընդհանրա-

---

1 Բ. 90. "Արդ զայսոսիկ դանգամայն եւ երկեցգրեալ էաք յայլում տեղւոջ, եւ ինչ, որ չէ-րաւանչէր ընդոց անդէ, եւ է ինչ որ դնդէն էր կրնաբանէալ. որ կարծեմ ոչ զերծանիմք ի բամբասելոյ ի ձէնջ,,։

պէս քերականական անկանոնութիւնք, եթէ վրիպակաց մեծ մասն ալ պէտք չէ վերագրել դրչագրաց։ Զուր է փնտռել Ուխտանիսի քով պատմելու յօրինուածական կարգ, թէպէտ կը պատմէ լաւ հմտութեամբ։ Յաճախ զոհ երթալով կրից սաստկութեան՝ կը կործանի իրեն շատ սովորական թերութեան՝ խոտորմանց (digression) մէջ, կը կորնչցրնէ խաղաղ եւ հանդարտ պատմելու թելն, եւ աւելի սրտին զգացումներն արտաքս գեղուլ քան իրողութիւնն պատմել կ'ուզէ։ Այս տպաւորութիւնն կ'ունենայ ընթերցողն գլխաւորաբար երբ կը դարձընէ պատմագիրն խօսքը Կիւրիոնի մասին, այն տեղ մէն մի տող խճողուած է խիտ առ խիտ պէս պէս վերադիրներով՝ որոնք Վրաց Կաթողիկոսին անձն եղանակաւորելու նպատակն ունին. չկայ թշնամանիկ բառ կամ անուն, որ չգործածուի պատկերելու համար Կիւրիոնի նկարագիրն, որ միշտ յոռետեսութեամբ կը նկատուի։ Ուխտանիսի աչաց Կիւրիոն ամենայն ինչ է, որ վատ է, որ ստորին է։ Տեղ մը կ'անուանէ նա զԿիւրիոն՝ Սիմոն մոգ, Կերինթոս, Սաւուղ, Արամ, Ցուդա, Վասակ, Նեստոր, Կախարդ... եւ այլուր կ'որակէ. "խաբեբայ, անմիտ, անիմաստ, աներկիւղ յԱստուծոյ, անզգամ, հէգ եւ թշուառական, ամբարիշտ, դաւաճան, մատնիչ, գոիչ չարեաց..." (Համմտ. էջ 110—12). անհանդուրժելի պիտի ըլլար ականջաց եթէ ուզուէր երկարել այս տողանն, որ շատ հեռուներն պիտի ձգէր. եւ սակայն պատմագիրն կը տեղայ առատօրէն եւ անխնայ վրաց Կաթողիկոսի վրայ։ Չափազանցութիւն արդարեւ եւ յետին աստիճանի մոլեռանդութիւն հայ պատմագրի կոլմանէ. որ առանց տարակուսի իւր շարժառիթն ունէր ծ դարու հայ-վրական ոչ լաւ յարաբերութեանց մէջ։ Սակայն հարկ է դիտել միանգամայն, որ Ուխտանիսի այս բուռն ատելութիւնն ընդդէմ

Վրաց եւ ժողովոյն Քաղկեդոնի, թէպէտ կը հաւանի մոլեռանդութեան բարձրագոյն աստիճանն, բայց մի եւ նոյն ժամանակ ամենայն ինչ վերին աստիճանի պարզմտութեամբ կը կատարուի։ Ուրացած նախապաշարեալ՝ կանխակալ կարծեօք այն ամէնն որ հակառակ է ազգային շահերուն՝ նկատած է յոռետեսութեամբ՝ բայց հոգեսէր մտօք. այս նախապաշարումն պատճառ եղած է իրեն շատ կէտերու մէջ սխալ դատել, յանդուգն խօսիլ եւ գործել ընդդէմ ստուգախօսութեան։ Այսպէս՝ նկատած է նա Կիւրիոնի քաղաքագիտութիւնն, բարձր կրթութիւնն, խելքի մեծութիւնն, խոհեմ վարմունքն, գրելու եւ համոզելու բնատուր ձիրքերն, սրբութիւնն եւն, բայց ըստ իւր տեսութեան՝ Կիւրիոն այս ամէն բարեմասնութիւններն իշխարն գործածած է, կեղծած, հակառակ խղճին եւ անապարձիկ փառասիրութեան անձնատուր։ — Այս նկատումով իբրեւ պատմագրութիւն՝ գլուշութեամբ պէտք է հետեւիլ իւր վճռոց՝ միշտ հարցընելով նախ խորհուրդ Թղթոց գրքին։

Այս ոգին հեղինակին սրտին մէջ ծ դարու ոչ լաւ յարաբերութիւնք ծնած են ընդ-ինք. յիրաւի ալ անոր մտաց մէջ կենդանի էր դեռ երէկ ի Բասեան չարաչար կտտանօք ի սայր սուսերի սպանուած Յովհաննէս վարդապետն "Խաչակիրն Քրիստոսի„ "ի մոլեալ ազգէն Վրաց„ (Առաղ. 185)։ Եւ արդէն այսպիսի յարաբերութիւններն նկատեցինք Ուխտանիսի խնդրովս զբաղելու պատճառներէն մին։ Ճիշդ նոյն դարուն այս խնդրովս կը պարապէր նաեւ Արսէն Վրաց Կաթողիկոսն իւր գրուածքին մէջ — "Վրաստանի եւ Հայաստանի եկեղեցական բաժանման մասին„ (Համմ. ԱՐՐՏ, 1907, էջ 856)։ Գրութեանս դժբախտաբար անձամբ անծանօթ ըլլալով, չեմ կրնար ըսել ճշդիւ թէ հերքո՞ւմն է Ուխտանիսի հատուածին։

Պատմագրիս անունն անմահացնող մի միակ գրուածքն պէտք է համարիլ այս հատուածը. առաջինն խնդրոյ նիւթ չի կրնար ըլլալ, վերջինն ալ, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք անյայտ է ցայժմ։ "կը կարծեմ, կը գրէ Բրոսէ (Intr. p. XI.), թէ Ուխտանիսի այս գործն մի միակ մատեանն է բովանդակ արեւելեան մատենագրութեան մէջ, ուր արեւելցի մը կ'ուսումնասիրէ մանրամասնօրէն պատմական խնդիր մը վաւերագիրներու համեմատ„։ Եւ իբր այսպիսի ալ կապուած կը դտնենք Ուխտանիսի անուան կից։ Կիրակոս Գանձակեցի հին պատմչաց շարքին մէջ կը գրէ "Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, որ գրեաց զբաժանումն վրաց եւ Հայոց ի ձեռն Կիւրոնի„ (էջ 4). եւ նոյնն կը յիշատակէ պատմութեան ընթացքին մէջ. էջ 26 խօսելով Կիւրիոնի մասին կ'ըսէ. "Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս„։ Կ'օգտուի եւ Վարդան (էջ 58), թէեւ առանց մատնանշելու աղբիւրն։ Իսկ Ստեփանոս Օրպէլեան մերթ յառաջերութիւններ կ'ընէ "յՈւխտանիսի գրոց„ (էջ 72) եւ մերթ կ'առաքէ — "ընթերցիր զՈւխտանէսն„ (էջ 77)։ Ընդհանրապէս տարածուած մատեան մ'էր հին ժամանակներս այս հատուածը. մտադրութեան արժանի է առ այս Ցովհ. Դամասկացւոյ անուան ներքեւ կեղծող հայ-հռոմի մը տողերս[1], զորոնք կ'ուղղէ Հայոց. "Զինչ Եպիփան կուզն, զինչ Անանէ Շիրակացւոյն գրեալն, զինչ Ո–խոհանէս, զինչ Տօնապատճառն ձեր, ո՞չ այս ամենայն նոր եւ հակառակ առաքելոցն դրուակի եւ նոցա եկեղեցեացն եւ աւանդից նոցա եւ սրբոյն Գրիգորի եւ իւրոց հետեւողացն„ (էջ 357). եւ այլուր. "Այլք (ոմանք ի Հայոց)

---

1 Տե՛ս Բարգէն Վ. Կիւլէսէրեանի հրատարակած գրուածքն. "Ցովհաննու Դամասկացւոյ պատասխանիք առ Հայս.,. Լոյս շաբաթաթերթ. 1906, էջ 357 եւ 475։

արտաքոյ ի ժամատուընն ընթեռնուն գիրս կամ զՍեւերոսին ... կամ Անանէին մի բնութեան արուեստս, կամ զո-խոռանէ-ի հայհոյո-ղի-ն վրաց, կամ զՄաթէոսիկն պատմող, կամ զՏօնապատճառան„ (էջ 475)։ Երկու տեղն ալ Ր հատուածն կ'ակնարկէ կեղծանուն հեղինակն, որուն ժամանակն անյայտ է։ Զարմանալի է որ ոչ Ասողիկ եւ ոչ Սամ. Անեցի ծանօթ կ'երեւան Ուխտանիսի գրոց։ Վրաց բաժանմամբ զբաղած են ԺԱ-ԺԲ դարուն նաեւ Անանիա Սանահնեցի եւ Սարկաւագ վրդ., որոնց գրուածներն սակայն ինձ մատչելի չըլլալով, աղբիւրներու մասին չեմ կրնար բան մ'ըսել։

Թէեւ իրեն բնաբան ընտրած է Ուխտանէս Մ. Խորենացւոյ առածն. "Ոչ է վկայութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան„ (Ուխտ. Ա. 111), եւ այս հիմամբ ալ քննութեան առած է Տրդատայ գահակալութեան տարւոյն նկատմամբ հայ երկու՝ ժամանակագրութեան անծանօթ պատմչաց անհամաձայնութիւնն (Ա. 111—112), բայց շատ դոյզն չափով պէտք է պահանջել այս "պայմանն առանց որոյ ոչ. Ծ դարու պատմագրէ մը. ըստ այսմ ալ զարմանալու չէ, եթէ նաեւ իր գործածած թուականներն մեծաւ մասամբ անճիշդ երեւան, մանաւանդ Ա. մասին մէջ, ինչպէս կը ցուցընեն Բրոսէի քննութիւնք (Intr. pp. XII ss.). *Բ. մասն աւելի ճիշդ է, թէպէտ հոս ալ համեմատութեամբ նուազագոյն է կիրառութիւնն. յամենայնի ճշդութիւն յուսալի չէ երբեք մեր պատմիչներէ. հոս Ուխտանիսի գայթուածն մասամբ կարելի է մեկնել կրկին աղբեր հետեւելէ. այսպէս երբ կը դնէ Մովսիսի մահն († 604) եւ Աբրահամու ընտրութիւնն (607) առ Մօրկաւ եւ Խոսրովու, վերջնոյս կ'ընծայէ 23 տարի կաթողիկոսութիւն, եւն։ Մեզ անհմանալի մնաց Ուխտանիսի գործածած աղբիւրն ստուգելու համար Բ. հատուածի պատմական դիպաց ժամանակա-*

գրութիւնն, որ այնպէս ճիշդ եւ այնպէս համապատասխան կու գայ այլուստ յայտնի ժամանակագրութեան հետ. օր. համար երբ Մովսիսի գահակալութեան տարիներու վրայէն կու տայ Կիւրիոնի Հայաստան գալու, կաթողիկոս ձեռնադրուելու, Ցուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի Դուին դիմելու եւն ճիշդ ժամանակն: Իրականութիւնները, որոնք առանց յստակ աղբեր չէին կրնար յաջողիլ ծ դարու պատմագրի մը. թերեւս աւանդութիւնն եղած ըլլայ հիմն. բայց չորս դարու անջրպետն կրնա՞ր այնպէս անաղարտ պահպանել, որ մեզի անհաւատալի կը թուի:

Երբ Հռոմոծով կը խոստանար Ուխտանէս պատմել Ծոփ ազգին մկրտութիւնն. նիւթ մը, որ այսօր յիրաւի հետաքրքրական է այնչափ աւելի, որչափ աղօտ է մեր ծանօթութիւնը պատմութեան առարկայ ազգին եւ իրողութեան մասին: Ամենայն ինչ խանձող ժամանակն այրած անհետացուցած է ի սպառ զայն մեզմէ, կը կարծեմ թէ նաեւ հիններէն շատ կանուխէն, գոնէ ոչ ոք տեսած է ցայժմ այն հատուածը, թէ Կիրակոս, թէ Օրպէլեան, եւ թէ Այրիվանեցի Վրաց Բաժանման պատմիչ միայն կը ճանչնային զՈւխտանէս, իսկ Վարդան նաեւ առաջին հատուածին ծանօթ կը ցուցընէր ինք զինքը: Եւ ոչ անգամ Ծոփերու մկրտութիւնն, որ նշանաւոր իրողութիւն մը կը թուի, կը գտնենք յիշատակուած Հայ Տարեգրոց մէջ: Այս լռութիւնը աւելի զգալի կ'ընէ կորստեան մեծութիւնը. կասկածիլ կորստեանս առարկային վրայ անտեղի է, քանի որ բացայայտ է այս մասին հեղինակին վկայութիւնն, եւ Բ. հատուածի վերջէն պակասը հաւանական կ'ընէ նոյնը. Ձեռագրին միութիւնն չի ներեր այս նկատմամբ ուրիշ ենթադրութեանց դիմել:

Հատուածիս բովանդակութեան եւ հանգամանաց վրայ չունենալով այլուստ մասնաւոր տե-

ղեկուԹիւն, պէտք ենք գոհանալ պատմագրին տուած ուրուագծով, զոր կը ներկայացընէ առ խնդրոյն իւր ընծայականին մէջ։ Վրաց Բաժանման պատմուԹենէն յետոյ պիտի պատմեմ, կը գրէ Անանիայի, նաեւ "ԶմկրտուԹիւն ազգին՝ որ Ծադն կոչի, նաեւ զգաւառս եւ զգեղս գլխաւորս եւ զքաղաքս եւ զբերդս իւրաքանչիւր գաւառօք՝ որ են յաշխարհին յայնմիկ՝ որպէս եւ կամք քո հրամայեցին, եւ զվանորայս հանդերձ վանականօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրոց, եւ զանապատս միայնաւորաց, եւ որք բազմակից եւ որք միայնակեացք բնակեալ յապատս եւ յանապատս, եւ զօրինակ ցուցանել զօրուԹեանն Աստուծոյ, որ ի ծածուկս եւ ի յայտնի գործէր ի մկրտեալսն՝ երեւմամբ նշանաց եւ արուեստից՝ տեսլեամբ եւ յայտնուԹեամբ, միանգամայն եւ զգործս հոգեւորս եւ զբան եւ զջան եւ զվաստակ եւ զհանդէս երանելի եպիսկոպոսացն Գրիգորի եւ իւրոյ պաշտօնէիցն, զգործակցուԹիւն եւ զհրաման թագաւորին Սմբատայ, եւ զնախանձ նախարարացն ի հոգեւոր գործն, եւ զհանդէս իշխանացն ըստ իւրաքանչիւր իշխանուԹեան, եւ զայլ եւս պատուաւորացն ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ, որք գործակից լինէին մեզ ի բանս եւ ի գործ հոգեւոր։ Նաեւ զահ եւ զերկիւղ եւ սպառնալիս գազանամիտ եւ թեթեւահաւատ (եւ) ճիւաղաբարոյ մարդկան այնոցիկ ի վերայ մեր։ Վասն զի այսոցիկ հրամայեալս ի քէն զստուգուԹիւն բերէ պատմուԹիւնս, թէպէտ եւ մեզ աշխատուԹիւն հասուցանէ յերկարուԹիւն բանիցս։ Այլ քանզի եւ ոչ այսու եւեթ բաւականանային չարուԹեամբ, այլ ի մարտ մտանէին եւ ի կռիւ, եւ որսային ազգի ազգի հնարիւք մեքենայից հրացանուԹեամբ, եւ այլ եւս բազում եւ պէս պէս չարուԹեամբ՝ արդ եւ դաւաճանուԹեամբ. արդ զայսոսիկ խնդրեցեր ուսանել։ Դարձեալ եւ ակիզբն եւ զբնակուԹիւն եւ զպատճառս

ասացից, եթէ ուստի՞ կամ զինչ եւ կամ զիա՞րդ եւ կամ էր վասն, եւ կամ ո՞րպէս, եւ կամ որո՞վ օրինակաւ„ (Ա. 14—15):

Սակաւ տողերու մէջ կու տայ Ուխտանէս նորանշան տեսլեան մը համառօտագիծ պատկերը, պատկեր մը, զոր որչափ նկատեննք, այնչափ աւելի պիտի հետաքրքրուինք իրողութեամբ, բայց միշտ մութ եւ տկար պիտի ճնայ մեր ենթադրութիւնը, կազմած տեսիլը: Այս միայն պարզ է բառածնեբէն, որ գործողութիւնն կը կատարուի Հայաստանի սահմանակից աշխարհ մը, ժ դարուն՝ Սմբատ Բ. թագաւորին (977—989, Առաղիկ 187, 255) *հրամանաւ եւ գործակցութեամբ Ուխտանիսի, Գրիգոր եպիսկոպոսի եւ այլոց: Բայց թէ ինչ ազգ էին Ծոպերն, ուր իրենց բնակավայրը եւ որպիսի կրօնքով, չլուծուած խնդիրներ են, թէեւ յաճախ խնդրոյ առարկայ դարձած[1], որ զմեզ ալ զբաղցնելու է հարկաւ հոս:*

---

1 Կը դնենք հոս մատենախօսական ցանկ մը Ծոպերու (Ծոյն) վրայ խօսող գրուածոց, որչափ ծանօթ են մեզի. 1. **Ինջիճեան Հ. Ղ.**, Աշխարհագրութիւն Հորից մասանց աշխարհի, Մասն Ա. Հար. Ա. Վենետ. 1806, էջ 303—305: — 2. **Ѳминъ Н. О.**, О Цадахъ, Москва 1862 (թերթի մը մէջ), այժմ արտատպ. Հեղինակին Изслѣдованія и статьи Հատաքածոյին մէջ Москва 1896, стр. 137—8: — 3. Brosset M., Deux hist. II, Intr. p. XI—XII. = Mél. As. VI. p. 21—22. — 4. Ter-Mkrtschian K., Die Paulikaner... Leipzig 1893, p. 74—78. — 5. **Տէր-Ցովհաննէսեան Ա. Եպ.**, Ժամանակագրական պատմ. Ս. Երուսաղէմի, Հատոր Ա. Երուսաղէմ 1890, էջ 97—98: — 6. **Ճանիկեան Ց. Կ.**, Հնութիւնք Անւոյ, Տփղիս 1895, էջ 8—9, 55—60: — 7. **Ալիշան Հ. Ղ.**, Հայապատում, 8° Ա. § 59, էջ 208—209. Բ, 3, § 363, էջ 177—178. — 8. **Марръ Н.**, Аркаунъ, моигольское названіе христіанъ, въ связи съ воиросомъ объ армянахъ-халкедонитихъ. С.-Петерб. 1905 (Виз Врем., XII) стр. 30—33. 9. **Կէ-Լէ-Եէրէեան Բ. Վ.**, Կոլոտ Ցովհաննէս պատրիարք, Վիեննա 1904, էջ 74—78 եւ 202: Լոյս 1906, էջ 226:

Աչաց առջեւ առնելով հնոց գրութիւնները, կը տեսնուի թէ անուամբս Ծատ (Ծայդ, Ծաթ, Ծայթ) կը կոչուէին ընդհանրապէս այն քրիստոնեայք, որոնք կ'ընդունէին Քաղկեդոնի ժողովին. այսպէս կը յորջորջուէին հայերէն առ հասարակ թէ հայք, թէ յոյնք, թէ լատինք[1] եւ թէ վրացիք: Բայց մասնաւորապէս սեպհականուած էր այն հայերուն, որոնք բաժնուելով Հայոց եկեղեցիէն եւ հասարակութենէն՝ դաւանութեամբ եւ ծիսով էին յոյն՝ հայ-հռոմ, թէեւ լեզուն հայերէն: Ի սկզբան իբրեւ անարգական վերադիր մը հնարուած կ'երեւայ, բայց ապա ընդհանրանալով եղած է գործածական նաեւ Յունաց բերանն, որոնք այս անուամբ կ'որոշէին յունածէաններն բուն հայերէն, ինչպէս կը տեսնուի Նիկոն Սեաւլեռնցւոյ (ԺԱդար) գրութիւններէն: Սակայն ախորժալուր չէ լսուած երբեք հայ-հռոմներէն, որոնք փոխադարձաբար Ծոյն կ'անուանէին հայերն, ինչպէս Թէոփիլաէի թղթէն յայտնի է: Այս իմաստն շատ լաւ կը տեսնուի հետեւեալ վկայութեանց մէջ. Մխիթար Ապարանեցի (ԺԶդար) խօսելով Հայոց մոլորութիւններու վրայ կը գրէ (Հայապատում, § 363) "Եւ ոմանք (ի Հայոց) կոչին Ծաթ հաեր, որ լեզուով եւ գրով ազգաւ են հայք, բայց դաւանութեամբ եւ ամենայն օրինօք են Ցոյնք, եւ ամենայն կարգաւ հնազանդ նոցա, որպէս յայտ է այնոքիւք, որք են ի Լեզընկէն եւ ի յայլ Հռոմոց տուն եւ ի կաֆէն, ի Ղրիմն եւ ի յայլ բազում տեղիս". եւ դարձեալ. "Մոլորութեան (կայանադրաց) հետեւեցան ոմանք ի Ցունաց եւ ոմանք ի Հայոց, որք

---

1 Կոստանդին Կաթողիկոսի առ Հեթում թղթի խորագրին մէջ կը կարդանք. "Պատասխանի թղթոյն որ ի պապէն (Հռոմայ) բերաւ առ թագաւորն Հեթում ի ձեռն Ծոփ Ղիկաթին, որ կոչէր Տիմանջ ի թուին Հայոց ՈՂԷ (1248) Համառ. ԸՐՐՏ 1892, էջ 946. Մաս՝ Ցուցակ համառօտ Ձեռագրաց Վանուց Սեւանայ. Մոսկուա 1892, էջ 42։

մերձակայք են այնմ գաւառին (կեսարիոյ) եւ երկրին, որք կոչին Ծայթ Յոյնք եւ Ծայթ Հայք, որք ամենեւին գաւանութեամբ եւ օրինօք եւ պարագայիւք նոյն են Ծայթ Հայքն ընդ նոյն Յունաց, եւ յոյժ ատեն եւ բամբասեն զՀայսն„:

Նոյն իմաստով կը գործածեն անունս նաեւ Պօղոս Տարօնեցի եւ Խոսրով Անձեւացի. առաջինն կը գրէ առ Թէոփիստէ, "Որք ի Հռոմայ աշխարհն էին Հայոց յազգէս ի նոյնն մնացին, եւ Հռոմայն կարգօք եւ կրօնիւք եւ եղեն ընդունողք խմորոյ եւ ջրոյ, արդ այսպէս է Ծայթն, եւ ոչ որպէս դու ես գրեալ առ մեզ թէ Մեծին Խաչակայ եւ Մեսրոպայ եւ Ներսիսի են աշակերտեալք...„ (Թուղթ Պ. Տարօնեցւոյ, կ. պ. 1752 էջ 207) եւ այլուր (էջ 273). "Ահա Ծայթեր դուք էք, որ հայ լեզու էք եւ սահք զձեզ Հռոմք„: Իսկ Խոսրով (Մեկն. Ժամագրոց, կ. պ. 1840, էջ 199). "Որ ոք (ի Հայոց) այլոց ազգաց իրաւունս տացէ յիրս ինչ վան ճշմարտութեան՝ Ծայթ կարդան եւ թերի ի հաւատս, ծանակ առնեն եւ հալածեն եւ ի մահ սպառնան, մինչ գրեթէ մաղապուրծ լինի„: Իրականութիւն մը, որուն փորձն առաւ նաեւ Մեծին Խոսրովու որդին Գրիգոր Նարեկացի, ճիշդ այն պատճառաւ, որուն մասին է խօսքն. Գրիգոր, ինչպէս կը կարդանք անոր վարուց մէջ (Ցայսմաւուրք, Թ. 213, թղ. 195ա Մատենադարանին Միաբանութեանս) եկեղեցւոյ եղծեալ կարգերն կ'ուզէր հաստատել, աբեղայք "այպն առնէին զնա բիրտ եւ սոպռ մարդիկք եւ համբաւէին զնա Ծոյր„ (Թ. 10, ունի հոս "հերձուածող„) եւ կը խորհէին "աքսորել զնա պատուհասիւ որպէս հերյո-ածող„: Գեղեցիկ տուած է Ծոյրերու նկարագրութիւնն նաեւ Նիկոն վանահայրը (տե՛ս իր յունարէն գրութեան սլաւերէն թարգմանութենէն քաղուածքներ այս մասին Մ-ի գործն էջ 33—38, յունարէնն անտիպ է ցայժմ), որուն թղթերէն օգտու-

ելով Անտիոքայ յոյն պատրիարքն Մակար կը գրէ իւր "Մեղուանոց„ մատենին մէջ (առ Տէր-Ցուվհաննէսեանի, էջ 97—8). "Եւ թէ բազումք էին ի քահանայից եւ ի վարդապետաց անտի Ծոյն կոչեցելոց բնակեալ Յերուսաղէմ եւ ի սահմանս նորա... լեզու, գիրք եւ ընթերցուածք նոցա հայերէն, բանք նոցա ճշմարիտք իբրեւ գրոց մերոց, նոյնպէս եւ հաւատք նոցին„: Նիկոն յականէ կը յիշէ նաեւ ծայթ վանականներ Սեաւլեռան վրայ եւ Ս. Սիմէոնի վանքը: Ըստ այսմ տեղի չի մնար վիճել Ծոյնի[1] գործածութեան եւ այդպէս անուանեալ ժողովրդեան հաւատքի մասին. խնդիր կարելի է ընել սակայն տեղւոյ վրայ, ուր կը բնակէին:

---

[1] Ծոյն բա՛ ... աղաւաքանական մեկնութիւնն պէսպէս օրինակաւ փորձուած է տալ. Հ. Ալիշան (անդ) "Ծթիրիլ„ բառէն կ'ուզէ ածանցել, որ հարկաւ ծիծաղական է: Ն. Մառ կը համեմատէր աւորերէն ոյ (Ծադ) "բաժնուիլ„ բային հետ. աւելի հաւանական է Սիռնովի արաբերէն زاهج zâhid "բաժանեալ„ բառէն ածանցելն, ինչպէս կը նկատէ Մառ (անդ 38 Ծն. 6), որ լիով համաձայն կու գայ հնոց տուած իմաստին "թիերի ճեղքեալ„ (տես Էմին, անդ. Ալիշան "ըստ նշանակութեանն ճեղքուած բաժնուած, ծռած ծրդած„): Տէր Մկրտչեան (անդ 77) "Ծադ„ ազգին մէջ կ'ուզէ նշմարել Թոնդրակեան աղանդաւորաց հետացորդներն. Ծադ բառն, կը գրէ, որ առանց տարակուսի Հայերէն իրենց ուրացեալ եղբարց տրուած անարգական անուն մ'է շատ նման կը հնչուի Ἀστάτοι անուան, որ Սերգիոսի մահուընէ ետքը անորոշ ծագմամբ հերձուածող մը յերեւան ելաւ եւ նշանակալից դեր մը խաղաց: Դիւրին էր, կ'ըսէ, Ծադ բառն յունաց բերանն Ձ-ի չըլլուիլ: — Քանի որ Ծ-ի սուպաբանութեան քովն ենք, յիշենք նաեւ որ Հայոց եւ Վրաց ոչ անճանօթ՝ ի Կողքիս բնակող Լազ ժողովրդեան արքաներէն մին կը յիշուի առ Թէոփանեայ խոսս. (Ժամանակագր. յամի 515 տպ. Բոնն, էջ 259–60) Τζάθος ὁ τῶν Λαζῶν βασιλεύς, որուն օրով դարձաւ ի քրիստոնէութիւն երկիրը:

Այս նկատմամբ ալ գոհացուցիչ տեղեկութիւն կու տան վերոյիշեալ մատենագիրք, որոնց համեմատ տարածուած էին Ծոփք գլխաւորաբար ի փոքր Հայս, Կեսարիա-Սեբաստիա-Երզնկա-Կարին-Անկն, նաեւ Երուսաղէմ, որ բնական ալ էր, քանի որ շատ երկար կրած են այդ կողմանք յունական ազդեցութիւնն: Ըստ տեղւոյ ենթարկուած էին յոյն պատրիարքաց իրաւասութեան, ինչպէս բացայայտ կը գրէ Նիկոն: Այս սահմանն ի հարկէ նկատելու է միշտ "մերձաւորապէս". վասն զի Ծոփերն չէին ամփոփուած բացարձակապէս որոշ սահմանագծի մը մէջ. նաեւ ի Մեծ Հայս եւ մինչեւ ի Ղրիմ կային Ծոփեր, ցորչափ կար Քաղկեդոնի ժողովն դաւանող: Երկու անուանքս "Ծայթ" եւ "Քաղկեդոնիկ" հարկ է շատ դէպքերու մէջ մի եւ նոյն գաղափարն բացայայտիչ նկատել:

Ուխտանիսի յիշած "Ծադ ազգն" համանիշ է այս Ծոյներուս հետ: Բրոսէ (անդ) եւ Մառ (էջ 31) "հաւանական" կը կարծեն թէ Ուխտանիսի յիշատակած Ծոփերն ըլլան հիւսիսային Հայաստանի Ծո-փէ-ոյ-ոյ գաւառին[1] բնակիչք,

---

1 Նշանակելու է որ երկու Ծաւդէք անուն գաւառ կայ, մին Աղձնեաց նահանգին մէջ՝ Տիգրիսի արեւմտեան կողմն (Հմմտ. Հիւբշ. "Հին հայերէն տեղւոյ անուանք", էջ 182–3 եւ Մառ, անդ 31, ծն. 2) յիշուած առ Եղիշէի 10, 39, զոր ասորիք կ'անուանեն Bēṯ Zawdai, լատ. Zabdicena. Անունս "Ծաւդէք", ըստ Հիւբշ. սխալ գրուածք մ'է փոխանակ Զաւդէքի յառաջ եկած շփոթութեամբ հիւս. Հայաստանի "Ծաւդէք" անուան հետ, զոր Ագաթ. 597 ընդ մէջ Սիւնեաց եւ Ուտէացւոց կը յիշէ, եւ որուն բնակիչներն Խորենացւոյ քով (78) ընդ մէջ Ուտիացւոց եւ Գարգարացւոց կը յիշուին: Հայոց նախարարութեան գահնամակի մէջ կը յիշատակուի նաեւ տոհ մը "Ծայթունիք" (Սուիերք Զ, 36 "Ծայթիւնիք"): Նշանակենք նաեւ որ կայ անուն մը մերձ արտաքնով յիշուածներուն՝ Ծայխանոպէ (= Ջիւրացիք, հմմտ. Ծայդան = Տիւրոս): Հայկազնեան Բառարանն ի մէջ բերելով Ծայ-

տարբեր չէ Դուրեան եպիսկոպոսի համոզումն ալ (կոլոտ, 202)։ Առ այս նպաստաւոր երեւայ թերեւս Մ. Այրիվանեցւոյ մէկ վկայութիւնն, որ (յաճն 821) կը գրէ. "Յաւուրս Տէր Դաւթի՝ փարամանն քահանայ կակաղեցի որոշեալ ի Հայոց՝ ի վէրս պարձոյց զԾոնդէացիսն, այս է Ծադն[1], որ կան այժմ ի Հոռոմս„ (էջ 69)։ Բայց Այրիվանեցւոյ այս տողերն շատ դժուարաւ կրնան նման հաստատութեան մը նպաստել, Մխիթար կ'ուզէ ըսել թէ

բառին տակ Բարսղի Վեցօրէից (էջ 30) մեկնութենէն նախադասութիւնս. "Մարկիոնիստայք եւ Ծայդանիք„, կը կցէ դիտողութիւնս. յունարէնն Վաղենտիանեանք. թերեւս գրելի է "Ծայթ անիւնք կամ Ծայդանեցիք„ արդեամբք ալ ի տպագրին կը տեսնենք նախադասուած "Ծայթ անիւնք„։ Բայց կարդալու է այն տեղին ըստ Անա. Ձեռագրին "Դաճանացիք„ որուն նման ունի ուրիշ հին օրինակ մ'ալ, ուր կը գրուի "Դայճանացիք„, այս ինքն Բարգաճան ասորի աղանդաւորին հետեւողք, որ կ'ընդունէին Վաղենտիանոսի մոլար վարդապետութիւնը։ Հմմտ. եւ Եփրեմ Մեկն. Գ կորն. (տպ. Վենետ. 1836, էջ 117) "Այս ուսուցն վարդապետաց սանն Բարդեճանու է, եւ վասն այսորիկ ոչ թողին Դաճանացիքն զայս թուղթ յառաքեալ իւրեանց„, տես Նորայր, Բառաքննութիւն 63 Դայճանոցիք, կը դիտէ Մառ, լեզուաբանական օրէնքով հնարաւոր էր ըլլալ նաեւ Ծայճանացիք Ծայդանացիք. բայց Ծայթի մեկնութեան համար հեռու են յոյս տալէ երկու անուանքս ալ։ — Աւելորդ չեմ համարիր այս առթիւ նշանակել նաեւ թէ մերձ ի Սանահին կայ գիւղ մը "Ծաթեր„ անուն, որ կրնայ առնչութիւն մ'ունենալ Ծայերու հետ, քանի որ յիշատակարանք կը մատնանշեն հոն յոյն ազդեցութեան հետքերն (հմմտ. Ջալալեանց, Բ. 104. Brosset, Description, p. 57)։ Ընդի եկեղեցւոյ մը արձանագրութեան մէջ կը կարդամ (Շիրակ. 73 Ծն.) "զայգին որ ի Ծոփնոցին է, ընծայեցի։„

1 Բրոսէ (ի գաղ. թարգմ. Այրիվ. էջ 83) կը կարծէ ըլլալ Ծոփ գաւառ մը ի Փայտակարան, Կուրի աջ կողմն, որ կողմերն ցայսօր իսկ կան կ'ըսէ 150 ընտանիք հայ-Հոռոմ։

փարսման Ծոնդէացիներն (ըստ Ն. Մառի՝ կարդալ Ծո-պէացիները) քաղկեդոնիկ ըլլաւ եւ բաժնելով Հայոց իրաւասութենէն մտցուց քաղկեդոնիկ վլրայ իրաւասութեանները, ըլլաւ այսու զանոնք Ծոփ նման ի հոռոմ գտնուածներու:

Ըստ իս Ուխտանիսի ակնարկած "Ծադ ազգն„ նոյն է բոլորովին "Ծայթ„ հայերու հետ, ազգ կոչուած է շեշտելու համար պարզապէս Ծայթերու բազմութիւնը: Ղ. Ալիշան ասոնց բնակավայրն կը համարի "Փոքուն Ասիոյ մէջ Եփրատայ արեւմտեան ափանց վրայ„ (ԲԶՄ. 1881, էջ 336) կամ "Կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ միջեւ„ (Հայապատում, անդ): Սեբաստիոյ շրջակայքն թէեւ շատ ի դէպ կու գայ Ուխտանիսի պատմութեան, բայց կը դժուարիմ այս կողմերն կատարուած ընդունիլ Ծադերու մկրտութիւնն: Սեբաստիոյ հայութիւնն ենթարկուեցաւ 986—1000 խիստ հալածանաց, երբ փոխանակ ի հայութիւն դարձի՝ կատարուեցաւ հակառակէն ի հոռոմութիւն դարձ, լուեցին երկար ժամանակ հայերէն "ժամաձայնք„, միով բանիւ հայ անունն հալածուած էր ի սպառ (Համմտ. Ասողիկ 201—202). հետեւաբար այս միջոցին ենթադրել պատմուած իրողութիւնն, անտեղի բան մ'է: Բայց երթալով քիչ մը յառաջ դէպ ի Կիլիկիա, կրնանք այն կողմերն կանգառնուլ, ուր Ծ դարուն յառաջացաւ մեծաքայլ Հայոց եկեղեցին: "Ցաւուրս Տեառն Խաչկայ հայրապետին Հայոց, կը գրէ Ասողիկ (էջ 258), սփռեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբքն արեւմտից, մինչեւ ձեռնադրել նմա եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորւոց եւ ի Տարսոն Կիլիկեցւոց եւ ի Սուլնդայ եւ յամենայն գաւառան յայնոսիկ„: Թէ յիրաւի այս գաւառներն էին Ուխտանիսի նկարագրելիքն, չենք կրնար ճշդիւ ըսել. բայց աւելի հաւանական կը թուի մեզ: Պատմագրին գործածած բառն "մկրտութիւն„ պէտք չէ պղտորել մեր միտքը, իբր թէ հեթանոս ժողովուր-

դեան մը մասին ըլլայ խօսքն։ Ժամանակակից հայ կաթողիկոսաց (Անանիա Մոկացւոյ, Խաչկայ) եւ եկեղեցականաց անհանդուրժող ատուածաբանութիւնն անվաւեր նկատած էր քաղկեդոնականներու մկրտութիւնը. եւ Անանիա իրեն խորհրդակից ատուածաբան վարդապետներով սահմանած էր դրականապէս կրկին մկրտել դարձող քաղկեդոնիկները (Ծադերը)։ "Սրբա ամենէքեան (այս է Ժ դարուն նշանաւոր վարդապետք, զորոնք կը թուէ պատմագիրն), խորհրդական հնոտ-ընթացք ընտրութեամբք գրով աստուածայնով հրամանաւ Տեառն Աննայի զքաղկեդոնական մկրտեալն կրկին անգամ հրամայեցին մկրտել (Ա. 178)։ Ուխտանէսն ալ անշուշտ իրեն գործակից "Գրիգոր[1]" եւ այլ "երանելի եպիսկոպոսներով" այդ վարդապետաց թուին մէջ էր։ Աչքե պէտք չէ հեռացընել այն պարագան ալ որ պատմագիրն կը խոստանար թուարկել նաեւ "զվանորայն հանդերձ վանականօք" եւն, բան մը, որ լիով կը ճշգրտուի Սիլիկեան Հայաստանի համար, մինչ նորադարձ նորատունկ ժողովրդեան մէջ շատ ժամանակի կը կարօտէր այնչափ բարգաւաճելու համար։

Մենք սակայն շատ հեռուներն տարածուեցանք՝ թողլով հիւսիսային Հայաստանը, ուր նուազ չէր նոյնպէս Ծոփերու թիւն. թէ Աղուանս, թէ ի Սիւնիս եւ թէ ի Շիրակ կար բազմութիւն մը Ծոփերու — հոս վրական ազդեցութեամբ։ Ասողկան պատմութենէն եւ Անանիա Մոկացւոյ թղթերէն յայտնի են այն խնդիրները, որոնք ծագեցան ի դարուն հիւսիսային Հայաստան. Աղուանք

---

[1] Այս Գրիգորն է ապահովապէս Ասողկան (էջ 178) յիշատակած "Գրիգոր քահանայն յամուանացելոց, յորդախօս եւ առատաբան ի պատգամս Տեառն,,, որ մեծ գործունէութիւն ունեցած է ի դարու կրօնական խնդրոց մէջ. թերեւս ապա եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլայ, եթէ Ուխտանիսի յիշած Գրիգորն Եպիսկոպոս է։

եւ Սիւնիք կտրած հաղորդակցութիւնին Հայոց կաթողիկոսին հետ յարած էին վերց եւ ընդգրկած քաղկեդոնի ժողովն. թէեւ Անանիա յաջողեցաւ կրկին հաստատել հին կապն, բայց իւր յաջորդ կաթողիկոսն՝ Սիւնեաց վահան եպիսկոպոսն — պարագլուխն "ապստամբութեան„, վերստին յայտնեց իւր հաճութիւնն վրց, որով ենթարկուեցաւ սաստիկ հալածանաց, ստիպուեցաւ թողուլ աթոռն, ապաւինիլ ի վասպուրական — առանց տարակուսի "Ծայթ„ Ապուսահլին. ուր եւ մնաց ցմահ ըստ Ասողկան: Վահանայ յաջորդ կաթողիկոսաց՝ Ստեփանոսի եւ Խաչիկայ գործն նոյնպէս կուսուիլ եղաւ (Ծայթ) քաղկեդոնականաց այդ հղօր կուսակցութեան դէմ, որ շատ զօրացած էր: Ուխտանէս, որ Խաչիկ կաթողիկոսի օրով կը պատմագրէր, չէր կրնար իւր պատմութեան նիւթն ժամանակաց հիւսիսային Հայաստանի խնդիրներն՝ Աղուանից եւ Սիւնիքի յոյզերն եւ նուաճումն չընտրել: Այս ալ հնարաւոր է ըստ այսմ. բայց հաւանականագոյնն առաջինն կ'երեւայ մեզի:

Երանի թէ յաջողէր օր մը Ուխտանիսի պատմագրութեան ամբողջական օրինակի մը դիւտն, որով միայն հնարաւոր պիտի ըլլայ տալ վերջնական լուծումն այն ամէն խնդրոց, զորոնք շօշափեցինք յայս վայր, եւ գնահատել պատմագրիս արժանիքն ճշդութեամբ Հայոց եկեղեցական եւ մատենագրութեան պատմութեան համար:

Հոս կը վերջացընենք ներածութեանս բաժինն, որ թէեւ ընդարձակեցաւ մեր կարծածէն աւելի, բայց անհրաժեշտ էր լաւ հաւկնալու համար մեր ուսումնասիրութիւնն, զոր յաջորդ էջերու մէջ պիտի կատարենք:

ԿԻՒՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՒ-ՎՐԱԿԱՆ ԳՐԱՌՈՒԹԵԱՆՑ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Մխիթառ-Ին էր վերջ ե- Հայոց ընդ ժողովուրդ.

՝. . . եւ այլ ինչ բանք եւ
խօսք չեին ուրեք եղեալ ի ներքս.
Իսկ այժմ ուսուի՛ եղիցի՝

Այս խօսքերս կ'ուղղէր Կիւրիոն Հայոց Աբրահամ Կաթողիկոսին թուականէս ճշդիւ 1300 տարի յառաջ՝ յամի 608, երբ սկսած էին խանդարիլ երկու եկեղեցեաց մէջ խաղաղական յարաբերութիւնք։ Ի՞նչ "միաբանութիւն„ էր այն, որուն քայքայման պատճառներն կը հարցաքննէ Կիւրիոն։ Երկու եկեղեցեաց պետերու հարցը հարկաւ եկեղեցական տեսակէտով բլլալու էր, "Միաբանութիւն„ խաչի դրօշի ներքեւ։

Քրիստոնէական բարձր վարդապետութեան հոսանքն Փոքր Ասիոյ հիւսիսային ժողովրդոց մէջ Ցունական Արեւմուտքէն եւ Ասորիքէն, իր խաղաղական նուաճումներն կիւրաւ կատարեց Հայաստան, Վրաստան, Աղուանք եւն. որչափ ալ դրուցախառն բլլայ ժողովրդոց դարձի պատմութիւնն, այն չի կրնար ուրացուիլ, թէ Դ. դարու առաջին տասնեակին քրիստոնէական լծոյն ներքեւ կը գտնուէին արդէն այս երեք աշխարհները — միջնորդութեամբ՝ գլխաւորաբար՝ Հայոց Լուսաւորչին։

Այս ընիկ ժողովրդոց դարաւոր համոզումն, եւ զայս կ'աւանդեն գրաւոր յիշատակարանք[1] ե. դարէն ի վեր: Լուսաւորչի այս դերն կապեց դրացի ժողովրդոց սրտերն Հայոց եկեղեցւոյն հետ հոգեւոր միութեամբ, եւ տուաւ Հայոց եկեղեցւոյն տեսակ մը գերիշխանութիւն հաւատոյ իրաց մէջ եւ եկեղեցւոյ աւանդութեան պահպանութեան նկատմամբ — վրաց եւ Աղուանից վրայ. այս մասին խօսեցանք բաւականաչափ արդէն: Այս համոզումն յաճախ կը նշմարուի Հայոց եկեղ. պատմութեան մէջ. Վրկանի մարզպանն Սմբատ կը գրէր 608ին Յուստինոս Մովսէս եպ.ին "Սուրբն Գրիգոր գոյն (հաւատս) եւ նոյա (վրաց) եւ մեք գնոյն ունիմք, (174). նոյնը կը յիշեցնէին իրարու Հայոց եւ վրաց կաթողիկոսները (էջ 180 եւն) եւ վրթանէս կաթ. տեղապահն յամի 606 Յուստինոսի եկեղեցին (էջ 128), որ իւր պատասխանին մէջ կը դաւանէր նոյն "զսուրբ եւ զուղիղ հաւատն, զոր Մեծին Ս. Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի կաթոլիկոսային կողմանս„ (Գ. թղ. 132):

Գրիգոր Լուսաւորչի գործակցութեան եւ այնու այս ապգայ համար իւր մեծ նշանակութեան գեղեցիկ ցոյց մ'էր այն, որ Գրիգորի մահուընէն ոչ շատ վերջը անոր թոռը՝ Վրթանիսի մանկահասակ որդին՝ Գրիգորիս իրենց կաթ. ուղեցին վիրք եւ Աղուանք (Բուզ. Գ. գ. 12): Սրբոյն եղերական նահատակութենէն յետոյ յայտնուած խանդավառ զգայմունքն եւ հանգիսաւոր յուղարկաւորութիւն դէպ ի Ամարաս նոյնին գրաւականն էր (Բուզ. Գ. գ. 13): Անաղարտ պահեցին վիրք իրենց յարգանքը դէպ ի կաթողիկոսական աթոռն եւ Ս. Գրիգորի տոհմը, այս-

---

1 Տե՛ս վերն էջ 1 եւն: Շմմտ. եւ Ագաթ. 627–628. Փարպ. 50 եւն. Գիրք թղթոց, 128, 132, 174, 180 եւն:

պէս Մեծին Ներսիսի. ձեռնադրուելու համար կեսարիա ուղեւորած ժամանակ, ուղեկից էր նաեւ "եպիսկոպոսն Վրաց Փառէն„ — ըստ Մեսրոպ երիցու վկայութեան (Սոփ. Զ. 26), եւ ըստ Տարեգրոց (Hist. I. p. 136, Ջուանշէր, 70) Ներսէս ձեռնադրած է նաեւ իւր Յակոբ (Յոբ) սարկաւագն Վրաց եպիսկոպոս (տե՛ս վերը էջ 15 ծ.): Դժբախտաբար շատ անապատ է մեր առջեւ հողը Դ. դարու վերջին կիսուն եւ գրեթէ ոչինչ գիտենք ժամանակիս յարաբերութեանց աստիճանի մասին: Եթէ ուզենք քաղաքականէն եկեղեցականի մասին ալ հետեւութիւն հանել, շատ ձախող եզրակացութեանց հանդէպ պիտի նշմարենք զմեզ — գոնէ ըստ Փաւստոսի[1]: Ինչպէս ալ եղած ըլլայ Դ. դարու վերջերը, Ե. դարու խաղաղական յարաբերութիւնք դեղեցիկ անցեալ մը կը պատկերեն:

Հայոց մատենագրութեան ոսկեդարուն, երբ կը փայլէին ի Հայս Սահակ մը, Մաշտոց մը ուսմնասէր Վռամշապուհի անդորը թագաւորութեան երջանիկ օրերուն՝ չէին կրնար չամրապնդուիլ դրացի քրիստոնեայ ազգաց հետ սիրոյ յարաբերութիւնք: Գիտութեան նախանձաւոր առաքեալն՝ Մաշտոց Հայոց նշանապիրն յօրինելէն ետքը — դիմեց նաեւ դրացի սահմանակից աշխարհները, այն ժողովրդոց մէջ ալ ձգելու գիտութեան խայծը, դէպի մտաւոր բարգաւաճում սէր եւ եռանդ քարոզելու: Այսպէս կը պատմէ ականատես կենսագիրն Կորիւն իւր վարդապետին գործունէութիւնն այս կողմերը.

"Առնայր ընդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ գնայր ի կողմանս Վրաց, եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անուն էր Բակուր, եւ եպիսկո-

---

1 Փաւստ. Ե. ԺԵ. 177: Համմ. ՀՆ. 1907 էջ 293—4:

պոսին (կաթողիկոսի) աշխարհին՝ Մովսէս։ Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ ընդ նմա բստ օրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին եւ զօրացն, հանդերձ ամենայն գաւառօքն։ Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատեր յորդորելով։ Ցորում եւ յանձն առեալ ամենեցուն զվանդրելին կատարել. եւ գտեալ այր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Ջաղայ, այր գրագէտ եւ ճշմարտահաւատ. հրաման տայր այնուհետեւ արքայն Վրաց՝ ի կողմանէ կողմանէ եւ ի խառնիճաղանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ՝ ժողովել ժանկունս՝ տալ ի ձեռն վարդապետին. զոր առեալ՝ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն„ (էջ 26)։

Թէեւ շատ մութ են պատմագրին խօսքերն, եւ կը կարօտին լաւագոյն ընթերցուածի, բայց կը ներկայացընեն բաւականաչափ երանելւոյն գործունէութեան ասպարէզն եւ քաղուած շահն, որ մեծաշահ կ'երեւայ։ Կրկին անգամ կը գտնենք զինքը ի Վիրս՝ նոյն գործունէութեամբ.

"Իսկ նորա, կը գրէ Կորիւն, անցեալ դիմեալ ի կողմանն (Վրաց), առ որով ժամանակաւ Արձիւղ անուն թագաւորեալ Վրաց, որոյ առաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն. եւ նորա շրջեալ զամենայն աշակերտօք պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն„ (էջ 32)։ Վրական - կողմանք„ ըսելով պէտք է ի միասին իմանալ նաեւ Գուգարաց նահանգն, որուն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ նոյն իսկ Մաշտոցի աշակերտներէն մին՝ Սամուէլ[1] (Հմմտ. կոր. 26. Հա. 1907, էջ 122)։ Մաշտոց երբ Վրաց աշխար-

---

[1] Ասանդութիւնը թէ Կորիւն եւս ձեռնադրուած ըլլայ Վրաց եպ.՝ հիմնուած ինքնին կորեան վկայութեան վրայ՝ հիմնովին անճիշդ է, ինչպէս յուցուց Նորայր Բլուզանդացի (Կորիւն Վրդ. եւ նորին թարգմանութիւնք Տփ. 1900 էջ 385—6)։

հէն անցաւ գուգարք, ընդունեցաւ զինքը սիրով բդեշխն Աշուշայ "եւ ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն գաւառովն իւրով. եւ նորա զամենասփիւռ վարդապետութիւնն ոչինչ պակասութեամբ քան զայլոցն գաւառաց անդ ցուցեալ, եւ յանձն արարեալ զնոսա սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ" ինքն կը դառնար Հայաստան (էջ 31):

Այսպէս իւր անխոնջ գործունէութեամբ "զամենայն կողմանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից," "իւրով աւետարանական եւ ողջապատում գնացիւքն" լուսաւորեց Մեծն Մաշտոց (կոր. 32): Եւ իւր արդիւնքն կարճատեւ նշանակութիւն չունեցաւ բնիկ ժողովրդեան վրայ, այլ նաեւ յաջորդ սերնդենէն չմատնուեցաւ մոռացութեան երկար ժամանակ: Յամի 608 Աբրահամ կաթողիկոս Վրացիներն ի միութիւն յորդորելու համար կը գրէր. "Մի հեղգասցուք զսէրն հոգեւոր, որ կայր ի մէջ երկուց ազգացս՝ նորոգել, զայն, որ ի միջէ աղբերէ աւեալ էր զվարդապետութիւնն, որ նախ ինքեանք զկենդանութեան լոյս առին, որպէս ուսուցին մարգարէքն եւ առաքեալք, եւ ապա մեզ եւ ձեզ հասարակ ուսուցին զաստուածպաշտութիւնն, նախ երանելին սուրբն Գրիգոր, ի ժողովն Մաշտոց, եւ զգրոց ծանօթութիւն ի պնդութիւն հաւատոց" (Գ. Թղ. 180):

Երանելւոյն առաքելական գործունէութիւնն նաեւ յիշատակարաններու վրայ անմահացուած մնաց: Այսպէս Ց. Գ. դարուն վանական վարդապետ կը բողոքէր. "Եւ ընդ նոսա (ընդ Յոյն) զի՞ զարմանաս. մեք ոչինչ քս՝ Հայոց յետին ծառայքս՝ վիրք այլ նախատեն զմեզ եւ ուրանան. Մե՞ծ պոչ ես դու զի՞ ես- զվարձո՞յ ես- Մե՞ծ ես օրհնել. եւ յաջ թեւին կայ հայ գիր. եւ զայն ոսկւով ծածկեալ են, թէ թո՛ղ չերեւի" (Գ. Թղ. 534):

Այս սէրը շարունակուեցաւ անվհատ: Իբրեւ դրացի, քրիստոնեայ միահաւատ, ժողովուրդ

կային երկակողմանի անդադար վաճառականական երթեւեկութիւնք, ուխտագնացութիւն, նաեւ խնամական կապ։ "Հայք եւ վիրք սահմանակից են միմեանց, կը գրէ Մովսէս եպ. առ Սմբատ, շատք յաղատաց եւ յոլովք ի շինականաց՝ աստի անդր հասանեն, եւ անտի՝ այսր„ (Գ. Թղ. էջ 172)։ Պրոկոպիոս (Վան Պարսկ. պատ. Բ. իե, էջ 263) կը յիշէ թէ կային ի Դուին վրաստանէն բազմաթիւ վաճառականներ։ Ծանօթ իրողութիւն է վրաց բդեշխին տան Մամիկոնեանց հետ խնամութիւնն. Աշուշայի որդին Վազգէն "կին ունէր զդուստր Վարդանայ՝ Հայոց սպարապետի Մամիկոնէի . . . անուն նորա Վարդենի ի ծննդեանն կոչեցեալ, եւ Շուշանիկ յորջորջանօք յետոյ անուանեալ„ (Սոփ. Թ. էջ 11) եւ Վարդանայ երէց եղբօր Համայեկի կնոջ քոյրն Անուշվռամ "ունէր ի կնութեան բդեշխն վրաց Աշուշայ„ (Փարպ. 111)։ Բայց պէտք է խոստովանիլ որ Գուգարաց դիրքը Հայոց հետ ուրիշ էր, քան որ էր վրաց։ Այն աշխարհը իւր բախտին յաճախակի փոփոխութեամբն մերթ հայկական հող էր եւ մերթ վրական, այս պատճառաւ ալ ժողովրդեան մեծ մասն հայ էր եւ հայալեզու։ Կարեւոր նշանակութիւն ալ ունէր սակայն երկու ազգաց յարաբերութեանց համար, իբրեւ երկու աշխարհաց սահմանագլուխ, այնպէս որ Գուգարաց մայրաքաղաքն Ցուրտաւ երկու ազգաց՝ Հայոց եւ վրաց յարաբերութեանց օղակն կը կազմէր։ Ցամի 607 կը գրէր Աբրահամ Կիւրիոնին. "Այժմ զչարագոյնն եւ զծանրագոյնն մեզ եհաս լսել, զի զմիաւորութիւն հաւատոյ եւ զապականութիւն գերկոցունց աշխարհացս՝ Ցուրտաւայ եկեղեցին անշարժ միջնորդութեամբ պահէր, ուստի սէր եւ խնամութիւնք մարմնաւորականք եւ հաղորդութիւնք հոգեւորականք կատարէին ցնծալից ուրախութեամբ։ Ասի ի Մծխիթայի ի Խաչն [եւ ի Մանգղեաց խաչն, էջ 194]

գալով, եւ այտի ի սուրբ կաթուղիկէ [Վաղարշապատու էջ 164] եւ յայլ վկայարանս յաղօթել„ (էջ 169)։

Ցուրտաւայ բնակչութեան մէկ մասին հայազգի եւ հայալեզու ըլլալուն համար տեղւոյն եպիսկոպոսք կ'ընտրուէին նաեւ Հայերէն (Գ. Թղ. 178)։ Ս. Շուշանիկ երբ ամուսնանալով Վազգենի հետ կը բնակէր այս քաղաքը աւելի ճոխացան Հայք եւ Շուշանիկ ազգայնոց համար "կարգաւորած„ էր հայերէն լեզուաւ "պաշտօն„ (ժամասացութիւն), զոր ազգայինք սրբուհւոյն խոստովանողական մահուրնէ ետքն ալ շարունակեցին։ Ապա Կիւրիոն նոյնն վրացերէն ալ թարգմանելով՝ երկու լեզուաւ ալ կը պաշտուէր։ Ցուրտաւ սակայն ուղղակի Վրաց կաթողիկոսին իրաւասութեան տակն էր։ Կիւրիոն 608ին թուելով Ս. Շուշանկէն մինչեւ իր ժամանակ Ցուրտաւայ եպիսկոպոսաց անուննները, կը գրէ. "... եւ այլք եպիսկոպոսունք ի Հայոց եւ ոմանք ի Վրաց էին ի Հայս ---եալք, ՓՒՈՒՆ ԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. նոքա եւ մեր վարդապետք ընդ միմեանս խաղաղութեամբ կեցին. ի միմեանց ուսանէին եւ զմիմեանս ուսուցանէին. եւ մեր քան զմեր հարանցն ոչ թողեալ ինչ է եւ ոչ յաւելեալ ի հաւատոց։ Եւ ապատ մարդիկն որ ի Հայոց ի Վիրս խնամութիւն արարեալ էր, ի սրբոյ Շուշանկայ պաշտօնն գային, եւ ի սուրբ Խաչս Մծխիթայի աղօթել եւ օրինաց հաղորդէին։ Նոյնպէս եւ որ աստի այդր գային ի սուրբ կաթուղիկէ եւ յայլ եկեղեցիսդ աղօթել, անխիղճ ի միմեանց օրինաց հաղորդէին. եւ միաբանութիւն էր Վրաց եւ Հայոց ընդ միմեանս„ (էջ 178—9)։

Միութիւնս ցուցուեցաւ նաեւ Վարդանանց եւ Վահանանց պատերազմներու ժամանակ ընդդէմ Պարսից մոգութեան։ "Պատգամաւորութիւն այնուհետեւ երեքին աշխարհքն (Հայք, Վիրք եւ Աղուանք) առ միմեանս առնէին եւ ուխտադրու-

թիւնս, եւ բազում երդմամբ Աւետարանին հաստատէին„ (փարպ. 47)։ Թեթեւ միջադէպ մը պէտք է նկատել վախթանգայ երդման անհաւատարմութիւնն (փարպ. 132—135), որ երբեք առիթ չեղաւ բարեկամական սիրոյն քայքայման. համերաշխութիւնն ընդհանուր էր, կարեկցութիւնն հասարակաց. Ղ. փարպեցին խօսելով Աղան Արծրունւոյ վրայ, վախճանելէն ետքը, կ'ըսէ, "յիշատակարանն ընդ անուանս վկայիցն սրբոյ պատմեալ քարոզի մինչեւ ցայսօր եւ յաւիտեան անուն սրբոյն յամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց աշխարհիս, Վրաց եւ Աղուանից„ (էջ 6)։ Զարմանալի պէտք չէ երեւալ այս մեզի. նոյն իսկ եկեղեցական տաբին բատ մեծի մասին համապատասխան էր Հայոց տօնացոյցին։ Ընայելով բաժանումէն ետքը Վրաց ատեպ Հայոց հասցէին ուղղած պարսաւանքներուն, յառաջադոյն իրենք ալ կր պահէին — նոյն իսկ հայերէն կոչմամբ, Ա—ջ—ոց պ—ձ—ը։ Նաեւ Մոփսուէի եպիսկոպոսութիւնն, ինչպէս յերեւան հանեցին Ն. Մառի հետազօտութիւնք ի Սինայի, կը նշմարուի հին Վրաց յիշատակարաններու մէջ, թէեւ ապա արմատախիլ ընելով՝ յաճախ անգամ կը մեղադրէին Հայերը սուր համար (Հմմտ. ԲԶՄ. 1904, էջ 45)։ Այն պարագան իսկ, որ Ղազար Փարպեցի Վաղարշապատու սուրբ տեղիքը նորոգելու համար նաեւ Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներէն նպաստ կը գտնէ (Թուղթ, 196), աւանդ տարակուսի մեծագոյն համերաշխութեան բացայայտ նշան մ'է։

Բայց հաւատոյ իրաց եւ եկեղեցւոյ աւանդութեանց մէջ ունեցած միութիւնն ցուցընելու գեղեցիկ առիթն ընծայուեցաւ Ջ. դարու սկիզբներն՝ Հայոց Բաբգէն կաթողիկոսի օրով, որ եւ քարն գայթակղութեան եղաւ ապագայ քայքայման։ Լաւ լուսաւորուելու համար իրողութեանս մասին above կարեւոր է լսել պատմութիւնը։

Մինչդեռ Հայք, Վիրք եւ Աղուանք ընդդէմ Մազդեզանց քրիստոնէական հաւատոց համար արիւն կը թափէին իրենց հայրենի աշխարհին մէջ, Բիւզանդական հողին վրայ կը զայրանային օրաւուր կրօնական բանակռիւք. դարձեալ Մարդեզուեան հրամանակարգ վարդապետութեան մասին էր վէճն, այժմ ընդ մէջ ուղղափառաց եւ Եւտիքեանց։ Քաղկեդոնի 451ի Դ. Տիեզերական սիւնհոդոսն կը դատապարտէր հանդիսապէս Եւտիքէսի հերետիկոսական նախադասութիւնն, — որ կը վարդապետէր ի քրիստոս յետ ըննութեան զբնութիւն, — հաստատելով հակառակէն ի քրիստոս երկու բնութիւն՝ աստուածային եւ մարդկային անփոփ եւ անխառն, համաձայն Հռովմայ Լեւոն Ա. Մեծ քահանայապետին (440 — 461) վարդապետական թղթին (Տոմար, τόμος)։ Ժողովին վճիռը աւելի սաստկացուց յոյզերը — հակառակ կայսերական իշխանութեան ձեռք առած խափանիչ միջոցներու։ Ժողովին Սահմանադրութիւնն հակառակութեան բախեցաւ մանաւանդ Ասորիք (Անտիոք), Եգիպտոս (Աղեքսանդրիա) եւ Պաղեստին (Երուսաղէմ)։ Յուզմանց առաջն առնուլ մտածեց Կ. Պոլսոյ Ակակ պատրիարքն հենոտիկոնով (εἑνοτίκον = "Միութեան գիր.[1]), զոր Աղեքսանդրիոյ Պետրոս Ծանրաքաշ (μόγγος) պատրիարքի խորհրդով յօրինած էր եւ հրատարակած (482) Չենոն կայսեր (474—491) հաւանութեամբ եւ ի դիմաց։ Երկիմաստ գրութիւն մ'էր այս. վիճմանց առարկայ՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին կը լռուէր բոլորովին, "երկու բնութիւն„ բացատրութենէն կը զգուշացուէր եւ հաւատոյ սահման կ'առաջարկուէր միայն Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի տիեզ. ժողովները։ Բայց չյաջողեցաւ Ակակ իւր խորհրդեան մէջ։ Այժմ առաջին երկու կուսակցութեան վրայ աւելցաւ երրորդ մ'ալ, հե-

---

1 Հայ. Թարգմ. Գիրք Թղ. 269—271։

նոփկոնի հետ--ը։ Արեւելեայց այս ընթացքն բնականաբար Հռոմին չէր կրնար հաշտ աչօք նկատուիլ. արդեամբք ալ ծագեցաւ արեւելեայց եւ արեւմտեայց մէջ անհամաձայնութիւն, որ տխրահռչակ "Ակակեան հերձուած„ անուամբ տեւեց 35 տարի (484—519)։

Զենոնի օրով՝ որչափ ալ ճիգ կ'ըլլար Հենոտիկոնին հնազանդեցընել արեւելեան եպիսկոպոսները, ի հայս որ եւ իրէ ինդիր չեղաւ, Հայք եւ Վիրք գեռ նոր վերջ կու տային պարսկական կռուոյն։ Զենոնի յաջորդ Անաստաս Ա. կայսրն (491—518) ալ նման իւր նախորդին միաբնեայց կողմն բռնեց, եւ մեծ եռանդեամբ գամէնքրը կը ստիպէր ստորագրել Հենոտիկոնին. այս բռնութիւնն ի գործ կը դնէր մանաւանդ պարսկական պատերազմէն ետքը (507/8)։ Մտադրութեան արժանի է թէոփանէս Խոստովանողի[1] տողերս, զոր կը գրէ յամն 508 "Յայսմ ամի թագաւորն Անաստաս ստիպէր զեպիսկոպոսն Անտիոքայ՝ գՓղաբիանոս ձեռն արկանել Հենոտիկոնին Զենոնի, որ արար իակ ժողով եպիսկոպոսաց, որ ընդ իւրեւն էին, գրեաց գիր երկայնաձիգ, յորում ընդունէր զժողովս Նիկիայ, Կ. Պոլսի եւ Եփեսոսի, իակ զժողովէն Քաղկեդոնի ամենեւին իակ լռէր։ Նզովէր զԴիոդորոս [եւ զԹէոդորոս], մերժէր զչորեսին գլուխս„ եւն։

Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցական կապն Անտիոքի պատրիարքութեան հետ ծանօթ իրողութիւն է։ Անշուշտ այս կապի շնորհիւ՝ Անտիոքի միջնորդութեամբ Անաստասի ձայնն լսուեցաւ նաեւ ի Հայս. եւ Զենոնի Հենոտիկոնին թարգմանութիւնն Անաստասի թղթին[2] հետ (յամէ 506) նաեւ ի Դուին խաւրուեցաւ յամի 508[3]։

---

1 Հմմտ. Թէոփ. 282 եւն։

2 Անաստասի թուղթը տես գ. թղ. 277—8։

3 Թուականիս մասին տե՛ս Հանդ. Ամս. 1904, էջ 211—212։

Անաստասի խնդիրքն լսել եղաւ մանաւանդ այնու, որ ի Միջագետս եւ ի Հայս պարսից դէմ տարած յաղթութիւնք (թէոփ. 223—231) իւր անունն փառաւորած էին արդէն այն կողմերը։

Բաբգէնն էր այն ժամանակ Հայոց կաթողիկոսը (506/7—512/3)։ Պատասխանելու համար կայսեր խնդրանքին եւ Հենոտիկոնին, գումարուեցաւ ժողով մը։ "Գումարման տեղն այս անգամ Դուին Հայոց ոստանն եղած չէ, հապա նոր քաղաքը, այս ինքն Վաղարշապատ Մայր եկեղեցւոյ մէջ, անշուշտ ատիկա աւելի կենդրոնական դրւթալով վրաստանէն, Աղուանից եւ Սիւնեաց երկիրներէն գալու եպիսկոպոսաց համար[1]"։ Ժողովոյն ներկայ էին վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսներով, Աղուանից եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսները, եւ այլ բազմաթիւ պատուրեաւ (Գ. Թղ. 177)։ Վրաց եպիսկոպոսաց անուններն պահուած են, թէպէտ "ի կարի ծածուկ եւ այլաձեւք", Աբրահամ կաթողիկոսի առ Կիւրիոն երրորդ թղթին մէջ (Գ. Թղ. 182—83)։ Ժողովականք — անծանօթ հրապարակին վրայ եղած կրօնական վիճէ, ըստ ամենայնի ուղիղ կը տեսանեն Հենոտիկոնի միտքը եւ միաբան ձայք, Վիրք, Աղուանք եւ Սիւնիք կը ճանչնան ուղղափառ եւ "Հռոմոց վարդապետութիւն, եւ իրենց Յունաց հետ ի հաւատս հին միութիւնն շարունակելու համար կ'որոշեն ստորագրել։ Նման Անտիոքի եպիսկոպոսին, իրենք ալ կը գրեն հաւատոյ թուղթ մը — յետիններու բացատրութեամբ "պայման նամակ" մը, զոր բայի

---

1 Գոլըբճեան Հ. Ց. — Իրաւախոհի կեղծիքը եւն. Բ. (անտիպ)։ Համմ. Ցովհ. Պատմաբան, 36." Բաբգէն առնէ ժողով եպիսկոպոսաց Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից ի Նորքաղաքի ի Ս. կաթուղիկէին ի Մայրն եկեղեցեաց Հայոց։ Տէր Մինասեանց Ե. Վ. Die arm. Kirche, p. 32. անիմանալի պատճառաւ Դուին կը համարի ժողովատեղին։ Այս մասին տե՛ս եւ մեր մատենախօսականը Հանդ. Ամս. 1904. էջ 213։

իրենց ընտանի լեզուներէ — հայերէն, վրացերէն, կր թարգմանեն նաեւ յունարէն (եւ ասորերէ՞ն), բնագիրք կը պահուին կաթողիկոսական դիւաններր իբրեւ հաւատոյ դաւանութիւն, եւ յունարէնն կը խաւրուի կայսեր[1]։

Ձախող էր ժողովոյն վճիռը։ Բիւզանդիոն Ակակեան հերձուածի մէջ էր, ուսկից Անաստասի († 518) յաջորդք դիւրաւ կրցան կանգնուիլ՝ մեր-

---

1 Հետաքրքրական են Աբրահամու տողերը. "Նզովեա եւ դու զժողովն քաղկեդոնի եւ զտումարն Լեւոնի, որպէս նախնին քո երանելին Գաբրիէլ կաթուղիկոսն Վրաց նզովեաց ընդ երանելի հարան մեր հանդերձ աթոռակցօք իւրովք, որոց անուանքն են այսոքիկ· Որ ինքն Գաբրիէլ եպ· Մցխիթայի անուանի եւ պաղգէն եպ. Թագաւորութեան տանն ...(24 թուով) Արդ՝ այս երանելի եպիսկոպոսունքս, որ յաշխարհէ ձերմէ էին, եւ ընդ Աղուանիւք եւ ընդ Սիւնիւք ի հայս դիպեցան յաւուրս Բալգենայ Հայոց կաթուղիկոսի. յայն ժողովի, յորում անիծաւն ի նոցանէն միաբանութեամբ ժողովն քաղկեդոնի եւ տումարն Լեւոնի։ Եւ զի պայման նամակն, որ հայերէն գրով էր, յապաստամբութեանն կորեաւ, եւ թարգմանեցաւ այս յՈւրհայ քաղաքի ի հոռոմ գրոյ. քանզի եւ նոքա ունէին ի մէնջ. եւ ասոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել, զի են որ քաջ յայտնի են եպիսկոպոսացդ եւ եպիսկոպոսարանացն անուանք, եւ են որ ի կարի ծածուկ եւ այլաձեւք։ Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացն եւ յաջորդաւք տեղացն եւ այլաձեւ անուամբք եպիսկոպոսացդ՝ որպէս գրեալ են, կարէք գտոյգ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել, եւ զայլոցն եւս, քանզի եւ մեք գմերս այդ սարագու մարթացաք գտանել, եւ մանաւանդ թէ զպայման նամակն իսկ գտանիցէք գրով ձերով„ էջ 182—83։ Ժողովքիս ծանօթ կ'երեւայ Բեթ-Արշամայի Սիմէոն եպիսկոպոսը, երբ կը գրէ Անաստաս կայսեր որով, թէ Հինոտիկոնն կ'ընդունին եւ իւր հաւատքին կը հետեւին այժմ եւ ունին յայտնի Վրաստանի (Gurzan) 33 եպիսկոպոսք իրենց թագաւորներու եւ նախարարներու հետ, ինչպէս եւ պարսկահայոց 32 եպիսկոպոսք իրենց մարզպաններու հետ. Assemani, Bibl. Or. I. 355։

ժելով Հենոտիկոնը եւ ենթարկելով սաստիկ հալածանաց Թ-ԲՆԻՆԵՐԸ: Քայքայուած էր այլ եւս այն "միութիւնն„ Հոռոմոց հետ, զոր ստէպ սովոր էր կրկնել Բաբգէն իւր թղթոց մէջ. "Զայս հաւատ Հոռոմք եւ մեք՝ Հայք, Վիրք եւ Աղուանք ունիմք„ (Գ. Թղ. 45, 46, 51): Սկսան Հայք ուծանալ Յոյներէն եւ մօտենալ "ուղղափառ„ Ասորիներու: Այս ընթացքը բռնեցին ներսէս Բ. Աշտարակեցի (548—557), Յովհ. Բ. Գաբեղինեցի (557—574) եւ յաջորդք:

Վրաց եւ Հայոց յարաբերութիւնք տակաւին խաղաղ էին, եւ կը շարունակուէր հաւատոյ միութիւնն, թէեւ դէպ ի Երուսաղէմ յաճախակի երթեւեկութիւնք կը սպառնային խորտակում մը, ինչպէս իրագործուեցաւ այս Աղուանից եւ Սիւնեաց համար Զ. դարու կիսուն:

Երուսաղէմ նուիրական անուն մ'էր առաջին դարէն սկսեալ քրիստոնէից՝ իւր սուրբ յիշատակներով: Գրեթէ միշտ անպակաս եղած են հեռաւոր եւ դրացի աշխարհներէ ուխտագնացութիւնք սուրբ տեղեաց, ասկէ հաստատուած են նաեւ գաղթականութիւններ եւ բազմութիւն մը վանօրէից: Նուազ չէր ուխտաւորներու թիւր նաեւ Հայաստանէն, Վրաստանէն եւ Աղուանքէն: Տարեգիրք (Hist. I. p. 137) կը յիշեն մանաւորապէս Վրաց Վախթանգ թագաւորին ուխտագնացութիւնն Երուսաղէմ: Դ—Ե. դարերուն կային արդէն հոն հայ վանքեր. բայց ծաղկեցան մանաւանդ Զ. դարու սկիզբները, այնպէս որ ժամանակակից մը՝ Անաստաս Վրդ. նոյն դարու վերջին քառորդին կը յիշատակէ յանուանէ 70 Հայոց վանք (Հայապատում, Բ. 1. էջ 514—521): Այս թուին հետ կրնային մրցիլ նաեւ Աղուանից մենաստաններըն նոյն տեղ (Անդ, 517 եւ կաղանկատ. Բ, ծբ. 227): Ունէին առանց տարակուսի համապատասխան թուով վիրք ալ, թէեւ աւոր մանաւոր թուար-

կութեան պատահած չեմ: Ննաստաս Վրդ. իւր գրուածքին մէջ կը նշանակէ. "Ս. Յովհաննու վանքն ի դրանն Յարութեան (յառաջագոյն Հայոց էր), որ այժմ Վրացիք ունին" (էջ 516): Պրոկոպիոս (Պատմ. Շինութեանց, ե. թ. տպ. Բոնն, էջ 328) կը թուէ Յուստինիանոս երուսաղէմ շինած վանօրէից թուին մէջ նաեւ τὸ τῶν Ἰβήρων ἐν Ἱεροσολύμοις. որ յիշուի երուսաղէմ վրական նշանաւոր վանք մը նաեւ "Ս. Խաչ" անուամբ (ROC. IV, 1899, 540—41). կային նման բազմաթիւ մեծամեծ վանքեր ալ, ուր կը գտնուէին վէր կրօնաւորներ (Brosset, Deux hist. p. 330, n. 1): Վրական վանքերու թուին մէջ նկատելու է նաեւ նոյն Ննաստաս Վրդ.ի նշանակածները "...Գուգարաց վանք: Բդեշխի վանքն շինեալ ի նոյն կողմն, որ կոչի Ս. Սարգսի եւ Բագոսի" (էջ 515): Ան պարագան իսկ, որ Կիւրիոն ունի Թղթակից-ներ երուսաղէմ, եւ հոն թարգմանել կու տայ շուրջ տիեզ. ժողովոց պատմութիւնն եւ սահման-ները, որանք "ի Ս. Ննաստասիա եւ ի Ս. Սիոնի" կը խոստովանուին (ԱՐՐՏ. 1902, էջ 568), այս է երուսաղէմի Ս. Յարութիւն եւ Ս. Սիոն եկեղեցի-ներու մէջ, նշան է թէ կային հոն բաւական թուով ազգակից կրօնաւորներ: Ապա պիտի տեսնենք, թէ Կիւրիոն իւր առ Գրիգոր Քահանայապետ թուղթն ալ երուսաղէմի վրայէն խաւրեց: Երթեւեկու-թիւնք Վրաստանէն մինչեւ երուսաղէմ կ'ըլլային բնդհանրապէս Հայաստանի ճամբով[1] եւ Ասորիքէն (Անտիոք). այս առթիւ կը մտնէին Ասորւոց հետ ալ մտերիմ յարաբերութեանց մէջ, եւ Ան-տիոք եւ սահմանակից Սեաւ լերանց մենաստան-

[1] Գիրք Թղ. 179. "Զի ապա ինձ ընդ Հայս, քայց թէ ճանապարհս հասանէ անցանել երկիր, թէ Աստուած արժանի առնէ էրկեալ էրուսաղէմ տեղոյն երուսաղէմ" կը գրէ Կիւրիոն առ Աբրահամ:

ներն կ'ըլլային նաեւ ճգնավայր վիր կրօնաւորաց[1]։ Այս կէտերը ի գուր չէ որ կը յիշատակենք։ Վանականք, որոնք յառաջագոյն (մինչեւ Զ. դարու կէսն) կրնային միաբնեայ ալ եղած ըլլալ, Յուստինիանու եւ Յուստինոսի ստիպիչ հրամաններէն ետքը չէին կրնար միաբնեայ դաւանութեամբ Երուսաղէմ ծնալ։ Հայ կրօնաւորներէն մաս մը, որ չուզեց հպատակել հրովարտակին, ստիպուեցաւ թողուլ քաղաքն (Հայապատում, էջ 519—20. ԱՐՐՏ. 1896, էջ 252)։ Այսպիսի անցք կրեցին անշուշտ նաեւ վիրք իբրեւ Հայոց հաւատակից, եւ իրենցմէ ալ եղան հաւանողներ կայսեր հրամանին։ Երուսաղէմի հայրապետները վաղ իսկ ընդունած էին քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանն եւ հաստատուած էր հոն երկու բնութեանց վարդապետութիւնն։ Այսպիսի հողի վրայ երթեւեկութիւնք փոքր Ասիոյ հիւսիսային աշխարհներէ անձուկ շփման մէջ կը դնէին ուխտաւորները Երուսաղէմացիներու եւ Ասորիքի յոյներու հետ։ Լուրջ հարցում մը. "ուսոի՞ եղեն„ հաւատոց խտրութիւնք իրենց եւ Երուսաղեմացւոց մէջ, կրնար դիւրաւ խելամտեցընել վիրենք իրին։ Նման անդրադարձութիւնք շատ անգամ կարծեաց փոփոխմամբ կը վերադարձընէին ուխտաւորներն Հայրենիք։ Աղուանք Զ. դարու խոնարհող կիսուն ազդուած այսպիսի հանգամանքներէ՝ հեռացած էին արդէն Հայերէն[2], իրենց հետեւած էին քիչ

---

1 Մանրամասնութիւնք վրաց եւ Երուսաղէմի յարաբերութեանց նկատմամբ Տմմա. A. Zagarelli: Historische Skizze der Beziehungen Grusiens zum heiligen Lande und zum Sinai. Թարգմ. ռուսերէնէ A. Andres ի Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins. XII (1889) p. 35—73.

2 Թոռլի Ցովհ. Ք. ՚ի Ագուանս, Պ. Թղ. էջ 81—84, կապանկատ. 94—97. Տմմա. եւ Պ. Թղ. էջ 193։ Թուղթ Ցովհ. Երուսաղեմացւոց առ Աբաս, ԱՐՐՏ. 1896, էջ 252—256։

յետոյ նաեւ Սիւնիք[1] եւ ընդգրկած երկու բնութեանց վարդապետութիւնն եւ քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանը։ Ցովհ. Երուսաղէմացի իւր թղթին մէջ կը յիշէ թէ իւր նախորդները գրած են թղթեր Աղուանից. հռչակաւոր թուղթ է Երուսաղէմայ Մակար Հայրապետի առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոս գրած կանոնականը[1]։ Վէրք, որ այդ երկու ժողովրդոց հետ ալ յարաբերութեանց մէջ էին, շուտ թէ ուշ չէին կրնար ակնատես չըլլալ եղելութեանց։ Մանաւորապէս թէ նաեւ Վրաց հետ թղթակցած են Երուսաղէմի Հայրապետք, չկայ այս նկատմամբ յիշատակարան, թէեւ ենթադրել կու տայ պատմութիւնը։ Բայց անտարակոյս առանց գիտութեան եւ հրամանի Երուսաղէմի Հայրապետին չէր աստուածային բարձրագոյն հոգեւորականութեան երեւալն Վրաստան, ուր երկար ժամանակ տիրող տարրն եղաւ եւ մեծապէս նպաստեց բնակչութեան մէջ քրիստոնէական կրօնից բարգաւաճելուն։ Զ. դարուն մանաւանդ տեղի ունեցաւ այս գաղթականութիւնն Անտիոքի շրջակայ մենաստաններէն (Զ.—անէր, 91, 95). իրաւամբ պէտք է հրաւիրել մեր ուշադրութիւնն ասոնց մուտքն ի Վիրս ճիշդ այն ժամանակամիջոցին, երբ կ'իյնայ յատկապէս վրական եկեղ. պատմութեան ամենէն աւելի տագնապալի ճգնական վայրկեանն։ Հարկաւ այս հոգեւորական դասը իւր գործունէութիւնն պիտի

[1] Թ.—ղն Ցովհ. Ր. — Վրթանէս եւն. Գ. Թղ. 7—880. Օրպել. 66—69։

[2] Հրա. Գ. Թղ. 407—412։ Ցայժմ առ հասարակ կը կարծուի թէ նամակագիրն էրլայ Երուսաղէմի Մակար Ա. Հայրապետն (312—335) եւ ուղղուած առ Վրթանէս կաթ. (333—341)։ Վերապահելով ուրիշ առթի մանր քննութիւնը՝ կը մատնանշենք հոս, որ գրուած է թուղթս Զ. դարու Ր. կիսուն Երուսաղէմի Մակար Ր. Հայրապետէն (565—572) առ Վրթանէս եպ. Սիւնեաց (558—580)։

կենդրոնացընէր յատկապէս կղերին ուղիղ հաւատքն ծանօթացընել։

Եւ ուրիշ մեկնութեան ալ չի կրնար հանդուրժել Ե. դարու սկիզբը Հայոց եւ Վրաց մէջ ծագած կրօնական մարտի ժամանակ Կիւրիոնի ձեռքը ծածանող դրօշին վրայ կարդացուած "Հաւատք Երուսաղէմի„ նշանաբանը (Գ. Թղ. 167, 174, 176, 179, 183), զոր զուր տեղ անիմաստ ցուցընելու կ'աշխատէր Աբրահամ. "Մի՛ պարծեցո՛ր ինչ քարեմաճեալ ես նազելի՛ անուամբ երկրի, սաղմին Երուսաղէմի, յորմէ զԱստուածային փառսն կողոպտեալ մերկացուցին, եւ զհաւատն առաքելական գերծեալ բարձին ի նմանէն, եւ յոյժ եւ զանազան հերձուածս ի հաւատս եւ ի գործս առղանդեցին ի նմա, զոր պատ այժմ ես պարծելով բերես առ ինձ, ընդ հարցն մերոց ես յերկոց ուրբաթ գրիգորիոս Երուսաղէմի համառօտ ես, ես ինչ ընդայնուիմ։ Արդ քալ քննեցէք եւ տեսէք, ի զուր եւ յոլովք այլք հանդերձ բնակչօք սրբոյ քաղաքին, փոխեցայք յայդմանէ, այլ ոչ եթէ զնոյն ունիք„ (Գ. Թղ. 176)։

Կարծեաց եւ համոզման փոփոխութիւնք պիտի իրագործուէին մանաւանդ երբ 572ի ապստամբութեան ժամանակ իրենցմէ ալ բաւական բակմութիւն հատուածեցաւ Գուրգէն իշխանի առաջնորդութեամբ Բիւզանդիան (Թէոփ. Բիւզ. էջ 485)։ Եւ ստուգիւ ալ հոս յանդեցաւ իւրքայ իրաց ելքը։ 572ին Բիւզանդիան դիմած Հայք զիչան Ցոյներուն եւ մտան անոնց հետ հաղորդակցութեան մէջ։ Ա յսպէս ըրին ապահովապէս նաեւ Վիրք, ինչպէս հետագայ դէպքս կարծել կու տայ։

Narratio de rebus Armeniae անանուն գրուածքին հետեւելով[1], երբ Հայք ի կ. Պոլիս

---

1 Migne, P. gr. 132, 1237–258. Գրուածքն է գարու Ը. կիսէն կ'երեւայ։

573/4ին Տիբերեայ հրամանաւ ժողովք ըրին Յունաց հետ միանալու նպատակաւ, ժողովքին մէջ ոմանք հաւանեցան եւ ընդունեցան քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանը, եւ ոմանք մերժեցին։ Վերջիններս դառնալով Հայաստան՝ թղթեր գրեցին Աղուանից Աբաս կաթողիկոսին, որ իրենց հետ միանայ ընդդէմ քաղկեդոնականներու, Աբաս սակայն բացասական պատասխանեց. նոյնպէս գրեցին նաեւ Վրաց. բայց անոնք ալ միտ չդրին[1], բացի քանի մը գաւառներէ, այսինքն Տաշիր, Ձորափոր եւ Գարդմանք եւ Արձախէն ոմանք։

Անանուն պատմագրին այս տողերը կարեւոր յիշատակարան մը կ'ընծայեն, որով ի վիճակի ենք ապագայ բաժանման նկատմամբ ի յառաջագունէ կռահում ընելու։ Անհամաձայնութեանց ծիլերն սկսած էին արդէն ջուանալ, դէպի Բիւզանդիա համակրանքը բողբոջիլ. Մօրկայ եւ Խոսրովու 591ի դաշնագրութեամբ երբ Վրաստանի ալ մէկ մասն Յունական հող եղաւ, աւելի մղում ստացաւ։ Այսպիսի տեսլեան մ'առջեւ Հայոց Մովսէս Բ. կաթողիկոսի վարանումը, երբ Վիրք կաթողիկոս խնդրեցին իրմէ, այժմ կրնայ իւր ճշգրիտ մեկնութիւնն ընդունիլ։ Մովսէս կ'ընտրէ կաթողիկոս այնպիսի անձ մը, որ իւր վստահութեան լիուլի արժանացած էր, եւ քաջայայտ թէ Կիւրիոն ամրապինդ պիտի պահէ յաճախ վտանգի ենթարկուած կապը։ Ու այս երդում իսկ պահանջած է Կիւրիոնէն — ինչպէս ժամանակակիցք կը յիշատակեն։

Պակսելով մեր ձեռքը գրաւոր աղբիւր՝ չենք կրնար հոս խնդիր ընել կարեւոր կէտի մը վրայ, այս է, թէ ընդհանրապէս ինչ չափով եղած են Ջ. դարու մէջ Վրաց յարաբերութիւնք Յունաց հետ կրօնական տեսակէտով։ Ա.յս մասին փոքր

---

[1] Ἴβηρας ἔγρουαν. Οἱ δὲ, ὀφοδρῶς αντειπόντες, οὐ κατεδέξαντο, անդ. col. 1245—1246.

իսկ ծանօթութիւնն պիտի տար մեզի հնարաւորութիւն բացատրելու Կիւրիոնի կատարած դերն այս նկատմամբ։ Կը կարծենք միշտ թէ երբեք այնչափ մոլեռանդն չեն եղած իրենց հայրենի հողին վրայ՝ վարդապետական վիճաբանութիւնք ցունաց կամ Ասորւոց հետ, ինչպէս Զ. դարու վերջերն Հայոց եւ ցունացը։ Պարզ է որ կրքի փոխուած վիճաբանութիւնք յամառեալ մտաց ուրիշ կերպ մտածել եւ գործել կու տան։ Ժողովուրդ մը, որ անծանօթ է դարերով վիճաբանութեամբ ծեծուած խնդրոց, դիւրաւ պիտի հրաժարի իւր կարծիքէն, երբ աւելի մտացին եւ ճշմարիտը համոզեցուցիչ ապացոյցներով ներկայացուի իրեն։ Վրական հողը այսպիսի հանգամանաց մէջ էր բստ երեւութին։ Կիւրիոն, երբ կը պարսաւէր գինքը Աբրահամ, ցունաց հետ հաղորդութեան մէջ մտնելուն համար, պատասխան կու տար իւ դիմաց Վրաց եկեղեցւոյն, թէ Մեր նախնիք Ս. Գրիգորէն այն հաւատքը ընդունեցան, զոր կը դաւանէին Երուսաղէմացիք եւ Հռոմք, եւ նոյն վարդապետութիւնն աւանդեցին մեզի, այս նկատմամբ "այլ ինչ բանք եւ խօսք չէին ուրեք եղեալ ի ներքս„ եւ կը հարցընէր "իսկ այժմ ուստի՞ եղեն„։ Եւ յիշեցընելով թէ իր դաւանած հաւատքն ալ այն հաւատքն է, զոր չորս պատրիարքական աթոռներն կը դաւանին, կը յաւելուր. "Արդ զոր նոցա հաւատն կալեալ է եւ մեզ տուեալ եւ մեր հարանցն եւ մեր մինչեւ ցայժմ պահեալ, այժմ զիա՞րդ թողուցուք զայն եւ ձեզ հաւատացուք„ (Գ. Թղ. 179)։ Խօսքեր, որոնք Հայաստան եւ ցունաստան յուզուած խնդրոց բոլորովին անտեղեկութիւն կը յայտնեն, եւ սակայն Կիւրիոն կը համարձակի ըսել ի դիմաց Վրաստանի Եկեղեցւոյն, թէեւ ինքն լաւ ծանօթ էր իրողութեանց։

---

1 Հմմտ. եւ F. N. Finck: Die Georgische Literatur [Die Kultur der Gegenwart. I. 7.] p. 302.

ԳԼՈՒԽ Ը.

Հայկեան ազգեցութենէն վերջ մտքին փոփոխութիւն։

Քրիստոնէութեան մուտքը հեթանոս աշխարհի մէջ նաեւ մեծաւոր կենաց վերայ գործեց ազդեցիկ փոփոխութիւն եւ եղբայրական այն "միաբանութիւնն", զոր նշմարեցինք երկու ազգաց եկեղ. յարաբերութեանց մէջ, մեծաւոր կենաց համար ալ ունեցաւ իւր ճշմարիտ նշանակութիւնը։ Իրենց կրօնական միութիւնն այնուհետեւ կը ծառայէր միանգամայն Արեւց ազդեցութեան դէմ ամուր պատնէշ մը, եւ կը բանար դուռները յունականին առջեւ. քրիստոնէական եղբայրակցութեամբը հաղորդութեան մէջ կը մտնէին բարգաւաճ յունական եւ ասորական արեւմուտքի հետ եւ երթեւեկութիւնք ի Բիւզանդիոն եւ յունական երկիրները շահաւէտ ազդեցութիւն յառաջ կը բերէին ճանապարհորդից վերայ։

Առանց տարակուսի, ինչպէս Հայք, նոյնպէս Վիրք ունէին Ցունաստան եւ Ասորիք ուսուցողներ, որոնք հոգին վերայ ապագային գիտութեան մշակներ հանդիսանալու նպատակաւ կը դեգերէին յունական դպրոցները, թէեւ վերջց համար չունինք յայտնի ակնարկութիւն հնոց քով։ Զագարելլի (անդ, էջ 35), կը նշանակէ այսպիսի նպատակաւ մանաւանդ հաստատութիւն մը Անտիոք, ուր վերջիք յունական եւ ասորական գիտութեան եւ լեզուաց պիտի ծանօթանային, եւ յոյն եւ ասորի պաշտօնեայք վերջերէնի, ապա ի Վիրս գործելու եւ այլ եւ այլ թարգմանութիւններ կատարելու համար։ Վերջ տարեգիրք կ'աւանդեն նման նպատակաւ առաքելութիւններ ի Բիւզանդիոն եւ Անտիոք, եւ Անտիոքէն ի Վիրս եկած գաղթականութիւններ. բայց ապահովապէս

աւելի ստէպ էին ուսումնական տեսակէտով երթեւեկութիւնք իրենց դրացի աշխարհն՝ Հայաստան, եւ ասկէ Վրաստան, եւ կրնանք բսել վստահաբար Պ. Ֆինկի հետ (անդ, էջ 301), թէ յունական տարրը վրական մատենագրութեան վրայ երբեք չգործեց այն աստիճանի ազդեցութիւն, որ նշանակալից մղում մը տար, ինչպէս Հայք ազդեցին ի սկզբան այնպէս բարձրագոյն կերպով: Վերք Հայոց միջնորդութեամբ Ծանօթացան յունական դրականութեան եւ այն այնպիսի դարու մը մէջ, երբ տիեզերական եկեղեցւոյ հետ մի էին երկու աշխարհներն ալ, եւ հաւասարապէս հաղորդութեան մէջ: Ստացուած այս հեղինակաւոր դիրքը շարունակուեցաւ գրեթէ մինչեւ բաժանումն (Է. դար), երբ յունական ազդեցութիւնն աւելի զօրացաւ եւ տիրող հանդիսացաւ: Այս հայկական շարժումն իւր ազդեցիկ դրից մէջ էր մանաւանդ Ե. դարուն, երբ Հայոց կողմանէ նոյն իսկ մանաւոր առաքելութիւն ալ կ'ըլլար ի Վիրս: Ցիշեցինք վերը Մաշտոցի կրկին երթն Վրաց կողմերը եւ անոր աշակերտներէն ոմանց այս կողմերու եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը[1], որ մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի ըլլայ նաեւ Վրաստանի մտաւոր լուսաւորութեան համար: Այս հանգամանքը չինքեան միայն ամփոփուած՝ նզական դիպուածք մը չէ: Հայք ուրիշ շատ առիթներու մէջ ալ նոյն դերը կատարեցին: Շատ բնորոշ են այս տեսակէտով Կիւրիոնի խօսքերն, որ դեռ Է. դարուն կը գրէր Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսին, թէ իրենց եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն ոմանք "ի Հայս ուսեալք էին, եւ ի միմեանց ուսանէին եւ

---

1 Կոր. 26. Խոր. Գ. ծդ. 248. "Ընտրեալ մանկունս եւ յերկուս բաժանեալ դասս եւ վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց գՑէր Խորէնացի եւ գՄուշէ Տարօնեցի»:

գմիմեանս ուսուցանէին„ (Գ. Թղ. 178)։ Այնպէս որ նոյն գարուն վրթանէս քերդող կը համարձակէր — թէեւ փոքր ինչ մեծամտութեամբ, ըսել Կիւրիոնին եւ վրաց ազատներուն, թէ "գամք այդր եւ յայտ առնեմք զճշմարտութիւն բանիցս„ (անդ 139)։

Նշանակալից կէտ մ'է միշտ ներկայ խնդրոյս համար Հայոց աւանդութիւնն (առ Խորենացւոյ), իբր թէ Մաշտոց եղած ըլլայ վրաց նշանագիրներու հնարողը։ "Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն վրաց, առնէ եւ նոցա նշանագիրս տուեալն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ ջաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլեն եւ հայ լեզուի„ (Գ. ծգ. 248)։ Հայոց պատմագրին այս աւանդութեան հիմը կը կարծուի սակայն հաստատուն հողի, զոր չունի դժբախտաբար։ Անտարակոյս այսպիսի ենթադրութեան առաջնորդած է գինք այն մեծ նմանութիւնը, զոր ունին երկու ազգացս նշանագիրները։ Կորեան մուխ խօսքերը անքոյթ կուգան չեն բնծայեր այս հաստատութեան, եւ փարպեցւոյ ալ անծանօթ է։ Վրացի գիտունք՝ հետեւելով իրենց տարեգրոց, կասկածական կը նկատեն Խոր. վկայութիւնն, որոնց համակարծիք կ'երեւան նաեւ Եւրոպացի լեզուագէտք։ Ինչպէս ալ ուզուի մեկնել վրաց նշանագիրներու ծագումը՝, չի

՝ Վրաց Ցարեգրոց համաձայն վրական Ազփաբեսի ծագումն փրկչական թուականէն երեք դար յառաջ՝ Փառնաւազ Ա. թագաւորի ժամանակ կ'իյնայ. բայց որովհետեւ այսօր Վիրք երկու տեսակ նշանագիր ունին՝ Մխեդրու-լի (զինուորական) եւ Խու-ծու-րի (քահանայական), խնդիր կրնայ ըլլալ թէ Ցարեգրոց ակնարկածն ո՞րն է աւտնցմէ։ Վրական աւանդութիւն մը Մխեդրու-լի նշանագիրն կը համարի, որուն պաշտպան կը հանդիսանայ Ց. Լ. Օկրոմչեդելով, որ յամի 1881 իւր "Վրաց ազբուքուց էդու վրաց„ յօդուածին մէջ ջանաց միանգամայն ջրել հայկական աւանդութիւնն, թէ Մաշտոց է վրաց նշանա-

կրնար ուրացուիլ, թէ կայ աղերս մը Վրաց եւ Հայոց նշանագիրներու մէջ, եւ կը նշմարուի երկուքի վրայ ալ մէկ կաղապարող ձեռք, որ Մաշտոցին ըլլալու է: Ս. Ծին Մաշտոցի այս գործու-

---

գիրներու հնարողը: Ըստ իւր կարծեաց Մխիթ.-ին նշանագիրք փոխ առնուած են ղէնգ-ոնէն, իսկ խ-ծ-բինները ծագած են Մխիթ.-ներէն: Մաշտոցի գործակցութիւնն միայն Մխեդրուլի նշանագրոց նախնական կլոր ձեւերուն ուղիղ գծերու փոխելու մէջ կը նկատէ: Բայց Օկրոմչեդելովի այս մեկնութիւնն անհիմն է նոյն իսկ Վրացի բանասէրներու աչաց, որոնք ընդհակառակն Մխիթ.-ներու ծագումն մինչեւ ա-ա Ա դար գործածական խ-ծ-բիններէն կը համարին, նկատելով որ բոլոր հնագոյն ձեռագիրք գրուած են խուծուրիով (տե'ս A. Chachanow: Über den gegenwärtigen Stand der grusinischen Philologie, WZKM, VII (1893), p. 310—337). Ֆր. Միւլլեր կը միտի սեմական կամ լաւ եւս արամէական ծագմամբ ընդունիլ վրական գրերն, նոյնպէս հին ժամանակներէն, ինչպէս Տաբեգիրք կը նշանակեն (Fr. Müller: Über den Ursprung der gruzinischen Schrift ի Sitzungsb. d. k. Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Cl. CXXXVII (1897). p. 1—12 ՀԱ. 1897, էջ 187), իսկ Մաշտոցի մասնակցութիւնն պակաս նշանագրոց լրացնելու եւ վերջին ձեւ տալու մէջ կը համարի: Միակողմանի է Միւլլերի ընթացքը, եւ որ շատ զգալի է բովանդակ յօդուածին մէջ. մտադիր զննութիւն մը յառաջ բերուած համեմատութեանց վրայ ակներեւ կը պատկերէ աչաց այն մեծ նմանութիւնը, որ կայ մէկ կողմանէ խուծուրի նշանագրոց եւ հին մեսրոպեան հայկականին մէջ եւ միւս կողմանէ նշանագրոց թուին, դասաւորութեան եւ անուններուն մեծ նմանութիւններն, որոնք մատնանիշ կ'ընեն երկուքին վրայ հաւասարապէս գործած ձեռք մը, ըստ հետեւորդի հայկական ասանդութեան հաւանական ճշմարտութիւնը: Տեղւոյս չի հայիր այս մասին աւելի տողել: Թէ' Խախանով (p. 319) եւ թէ' Ն. Մառ (Объ единствѣ задачъ арм.-груз. филол. p. 11), խնդրոյս վերջնական լուծումն միայն վրական հնագրութեան մանր քննութեամբ կը կարծեն թէ կրնայ տրուիլ, որ չէ ձեռնարկուած տակաւին: "Վրաց եկեղեցական գիրը, կը գրէ

նէութիւնն եթէ երկբայական իսկ ձգենք, հարկ է ծանրակշիռ համարիլ արդարակորով կորեան վկայութիւնն, թէ Մաշտոց ունեցած է գործակցութիւն վրաց մտաւոր լուսաւորութեան համար եւ այն գլխաւորաբար քրիստոնէական գրականութեան համար անչափ կարեւոր Մատեանին՝ Աստուածաշունչի (Հին եւ Նոր Կտակարան) վրացերէն թարգմանութեան մէջ։ Իւր առաջին իսկ առաքելութեան ի Վիրս, համաձայնութեամբ վրաց թագաւորին (Բակուր) եւ Մովսէս եպիսկոպոսապետին, ջատագ թարգմանին յանձնեց հայերէնի վրայէն թարգմանել վրացերէն՝ Ս. Գիրքը (կոր. 26)։ Կորեան տողերն որչափ ալ մթագնած ըլլան՝ թէ այս իմաստով պէտք է հասկրնալ, բացի Աբրահամ կաթողիկոսի վկայութենէն (Գ. Թղ. 180), ակներեւ կը ցուցընեն, ինչպէս Ն. Մառի ուսումնասիրութիւնք յերեւան հանեցին, նոյն իսկ վրացերէն Աստուածաշնչի հին թարգմանութեան մէջ տեսնուած կոյտ մը հայերէն բառերը, զորոնք թարգմանիչն ներս առած է հայերէնէն[1]։

Հայկական ազդեցութեամբ վրաց մատենագրութիւնն ալ ի սկզբան եղաւ դուտ կրօնական բովանդակութեամբ։ Հաւանականաբար, բաց ի սուրբ Գրքէն, դեռ շատ նման թարգմանութիւններ ալ կատարուեցան այս դարուն, երբ Հայք գրաւուած գիտութեան սիրով՝ իրենց մայրենի լեզուին կը փոխէին յոյն եւ ասորի սուրբ Հարց գլուխ գործոցները. չըլլան մը, որ իրաւամբ սեպ-

---

Ն. Մառ, եթէ ասուած էլ չլինի հայ Մեսրոպը, բայց նա, անկասկած, կազմուեց Հայոց այբբենարանի օրինակի համեմատ, եւ, բուն էութեան, Հայոց պատմագիրների հաղորդածը իրականութեանը բնաւ չի հակառակում„ (Հայ-վրացական յարաբ. էջ 6)։

[1] Ն. Մառ՝ Հայ-վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում. ՏՓ. 1898, էջ 42։ ՈՐՏՏ, 1899, էջ 208–209. Объ единствѣ задачъ арм.-груз. филол. p. 11.

հականած է իրեն "Հայոց մատենագրութեան ուսկեդար. յորջորջումը: Բայց դժբախտաբար անձեռնհաս ենք այս մասին ապացոյցներով խօսիլ, քանի որ ոչինչ հասուցած է ժամանակն վրայ հին մատենագրութենէն: Հազիւ Ժ. դարէն կը սկսին վրացերէն գրաւոր յիշատակարանք: Նկատելով նոյն իսկ այն փոքր բեկորները, որոնք հնութեան ժանիքէն ապրած հասած են, կրնանք մեզի թոյլ տալ երեւակայել բաւականաչափ հայկական ազդեցութեան ծանրակշիռ չափը վրաց մատենագրութեան վրայ: Ն. Մառ[1] օր է օր յերեւան կը հանէ նորանոր յիշատակարաններ այս մասին. Թողլով Հիւպոլիտեայ Եդեսոյ Եդեսոյ, Եպիփանու Սալմոսոյ Մեկնութիւնը, Բուզանդի Պատմութիւնը եւն հայերէնէ վրացերէն թարգմանութիւնք Ը-ԺԱ դարուց մէջ, յիշենք հոս տասնեակ թուով վկայաբանութեանց հայերէնէ թարգմանութիւնք, կատարուած "ոչ ուշ քան զԸ դար":

Եթէ այսօր այսպիսի յիշատակարանաց թիւնքիչ է, պատճառն բացի բարբարոս ազգաց գերող գերփոխ արշաւանքներէն՝ մասամբ պէտք է նկատել նաեւ երկու ազգաց մէջ ծագած հակառակութիւնները, երբ Վիրք Հայոցմէ իրենց որեւիցէ կախումն կամ կրած ազդեցութիւնն ժխտելու համար աշխատած են ջնջել ամէն այս կարգի յիշատակարան:

Մեր նպատակին համար մատենագրութեան արժանի է նոյն իսկ Կիւրիոնի անձն, որ յունական կրթութեան հետ, ստացած էր նաեւ հայկական կրթութիւն իւր Պատոյ մէջ երկար դադարման ժամանակ: Նա իւր նամակները հայերէն կը գրէր:

---

1 Մառ՝ Հայ-վրացական յարաբ. 43–44: Изъ поѣздки на Аѳонъ. ՍՐՊՏ, անդ: Тексты и разысканія по армяно-грузинской филологіи, գիրք I—VII, С. Петерб. 1900–1907.

եւ ընդհանրապէս հայկական ազդեցութիւնը վրացերէն լեզուի վրայ յաճախակի յարաբերութեանց պատճառաւ ունեցած է հին ժամանակներէն արդէն կարեւորնշանակութիւն եւ, այն, աւելի քան որ ցայժմ պարզուած է, բայց այս կէտին քննութիւնն գործ է ընդարձակ աշխատութեան[1]։

Ա յս նկարագիրն ունէր Հայոց եւ Վրաց «միաբանութիւնը» գրեթէ մինչեւ Զ. դարու վերջալոյսը։ Դարձնենք այժմ մեր ուշադրութիւնը Դունոյ կաթողիկոսարանը, որուն հանգամանքներէն կախուած էր գլխաւորաբար միութեանս ոյժը եւ շարունակութիւնը։

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Մ-վ-է- Բ. Եղիվարդեցի։

Հայաստանի եւ Վրաստանի տէրերն երկու հզօր ինքնակալներ էին այս շրջանին, Պարսկական բաժնի՝ «Անուշիրվանն» Խոսրով Ա. (531—579), եւ յունականին Յուստինոս Բ. (565—578). խաղաղ կ'ընթանային իրք երկու պետութեանց մէջ ալ. «խաղաղասէր եւ աշխարհաշէն» (Սեբ. 28) Խոսրով ամենայն կերպով ձեռնտու էր երկրին բարգաւաճման. քրիստոնէութիւնն առատապէս կ'ըմբոշխնէր ազատութիւնը՝ մանաւորապէս 562ի դաշնագրութենէն ետքը։ Յանկարծական փոթորիկ մ'անդորրութեան ովկիանին մէջ վեր ի վար յեղյեղեց ամենայն ինչ յանկարծօրէն. դարձեալ մոգերու հնարագիտութեամբ։ Զանդիկ դեղն եւ քրիստոնէութիւնն երբեք հաշտ աչօք չէին նկատած զիրար. մոգութիւնն սպառսպուռ ջնջումն կը խընդրէր քրիստոնէութեան. եւ Խոսրով ունկնդիր

---

1 Հմմտ. Հ. Ա ճ ա ռ ե ա ն՝ Քայնաբանութիւն վրացերէն հայերէնից փոխառեալ բառերի, ԱՐՐԱ, 1898, էջ 309—351. 365—371։

կ'ըլլար մոգերու անվերջ թելադրութեանց։ Կը ձեռնարկէ Արքայից արքան կրկին հալածել, ճնշել քրիստոնէութիւնն իւր պետութեան մէջ ամենայն ասստկութեամբ (571/2)։

Բանակ մը մոգերու՝ անթիւ զօրաց ընկերակցութեամբ կը խաւրուի նաեւ Հայաստան, Վրաստան՝ բովանդակ քրիստոնեայ բնակչութիւնն արեգական երկրպագու ընելու վախճանաւ։ Ատրուշան մը պիտի կանգնուէր նաեւ ի Դուին։ Սուրէն, Դրոնոյ պարսիկ մարզպանը, ետեւէ էր արագ արագ ի գլուխ հանել հրամանը՝ հակառակ տեղւոյն աշխարհիկ թէ եկեղեցական մեծամեծաց դիմադրութեան։ Կաթողիկոսն Յովհաննէս Բ. Գաբեղինեցի (557—574), տանուտէրն Մամիկոնէից եւ Հայոց սպարապետ՝ Վարդան, Վասակայ որդին, որ կը յորդորէին դմարզպանը կասիլ գործէն. ատրուշանը կը բարձրանար...։

Յուզուած էր քրիստոնեայ բնակչութիւնն եւ ապստամբութեան ծրագիրն[1] չինուած արդէն։ Սուրէն վերջապէս կը գիջանի նկատելով վերահաս վտանգն եւ կիսակատար թողուցած ատրուշանը՝ կը չուէ ի Դուռն նոր հրահանգներ առնելու համար արքայից արքայէն։ Արեաց տէրը սակայն նոյն մոգութեան ծառան է. հետակորոյս չնչել կը սպառնայ արքունական հրամանաց բնդդիմացողները, փոխանակ յետս կոչելու յամախ փորձուած եւ երբեք ի գլուխ չելած անխորհուրդ հրամանը։ Սուրէն կը մեկնի արքունիքէն դէպ ի Դուին

1 Դուինոյ 572ի ապստամբութեան բնդարձակ նկարագրութիւնն կու տանք ուրիշ առթիւ. հոն կը դնենք նաեւ մատենախօսական ծանօթութիւնքը։ Երկար խօսած են այս մասին յատկապէս առմայիններէն՝ Սերէոս եւ Ղազիկ, եւ արտաքիններէն՝ Յովհաննէս Եփեսացի (Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus. Aus dem Syrischen übersetzt J. M. Schönfelder. München, 1862. S. 61—65)։ Թէոփանէս Բիւզանդացի եւ Եւագր։

15.000 զօրքով. բայց հապճեպ թէ կը մօտենայ քաղաքին պարիսպներուն, կը կրէ ուժգին ընդհարումը, ուր իւր գլուխն ալ կը տուժէ Վարդանայ սրոյն — 2 Փետրուարի 572:

Այսպէս կը բացուի այս շրջանը մեր առջեւ: Կայսրն Յուստինոս երդմամբ խոստացած էր պաշտպանութիւն Հայոց դեսպաններուն, որոնք ի ծածուկ դիմած էին Բիւզանդիոն օգնութիւն հայցելու Պարսից դէմ, փոխարէն խոստանալով ենթարկել կայսեր իշխանութեան ներքեւ Պարսկահայաստանը:

Հայք շուտով զգացին ապստամբութեան դժնդակ հետեւութիւնն. գրգռուած էր Խոսրով: Թէպէտ յաջող էր է սկզբան պատերազմներու ընթացքն, եւ Վարդան կանգնած էր շքեղ յաղթութիւններ Միհրանի եւ Խոսրովու վրայ[1], այսու հանդերձ անկարող էին երկար դիմակալել Պարսից բուռն զօրութեան: Դուննէն, որ պատերազմաց կենդրոնն էր այնուհետեւ, քիչ վերջն հատուածեցաւ բազմութիւն մը փախստէից դէպ ի կայսերական մայրաքաղաքն, որոնց թիւն կը կազմուէր գլխաւորաբար ապստամբութեան առաջնորդ ոստանիկներէ, աշխարհական եւ եկեղեցական. անոնց մէջ էին Վարդան Մամիկոնեան իւր բնկերներով եւ կաթուղիկոսն Յովհաննէս: Կայսրն մեծաշուք ընդունելութեամբ պատուեց փախստեակաները եւ գետեղեց արքունական թոշակով՝ փառաւոր ապարանքներու մէջ:

Բիւզանդիոնի այս ձեռնտուութիւնն նշան էր բեկման յոյն-պարսկական խաղաղական դաշանց (562). բայց ծերունին Խոսրով այլ եւս չունէր ախորժակ բանակի գլուխն անցնելու, եւ խաղաղութեան պատգամաւոր կ'առաքուի ի Բիւզանդիոն Սեբուխտ. սակայն անհնարին կ'ըլլայ խաղաղու-

---

1 Սեբ. 26–27.

թիւն կայացընել եւ կը շարունակուին պատերազմներն վեց տարի անընդհատ:

Փախստէից թուին մէջ կը տեսնուէր նաեւ Յովհաննէս Բ. Կաթողիկոսը՝ շրջապատուած եպիսկոպոսներէ: Կայսերական մայրաքաղաքին մէջ այժմ ուրիշ էին պարագայք. Կաթողիկոսն հակառակ քանի մը տարի յառաջ հայրենի հողի վրայ Յունաց հանդէպ ցուցուցած քաղաքականութեան՝ ստիպուած էր համաձայնիլ հիմայ անոնց հետ ի կրօնականս, ընդունիլ Քաղկեդոնի ժողովն եւ հաղորդութեան մէջ մտնել տեղւոյն պատրիարքին՝ Համանուն Յովհաննէս Գ. ի (565—577) հետ. իրեն հետեւեցան միւս եպիսկոպոսներն ալ: Համբաւն սակայն հաճոյքով չլսուեցաւ Հայաստան. եւ ծագեցաւ դժտութիւն ընդ մէջ Դուինեցւոց եւ Բիւզանդացւոց, եւ արդիւնք՝ փոքր ժամանակէն կտրուեցան հաղորդակցութիւնք երկուստեք: Տարագիր կաթողիկոսն օտարութեան մէջ երկու տարի հազիւ երկարեց բազմարդիւն կեանքը եւ «կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս ԺԷ՝ վախճանի[1]» ի Կ. Պոլիս 574ին[2]: Կաթողիկոսին մահուան գոյժն մեծ ցնցում յառաջ չբերաւ ապահովապէս Դուինեցւոց վրայ, որոնք թերեւս ընտրած էին արդէն ուրիշ մը, թէեւ այս մասին պատմագիրք ոչինչ կ'աւանդեն, բաւականանալով ըսել թէ իրմէ վերջը Դուին ընտրուեցաւ կաթողիկոս (իր տեղապահն) "Մովսէս, այրն Աստուծոյ,

---

1 Յովհ. պատմ. 38:

2 Joh. von Ephesus. S. 65. Հարկ է ըսել որ հայ պատմագրաց քով լռուած է բոլորովին կաթողիկոսին փախուստն Կ. Պոլիս եւ հոն վախճանիլը: — Մահուան թուականն նշանակեցինք 574, որուն ճշմարտութեան բացի ի Յովհ. Եփեսացիէն, վկայ է նաեւ ինքն Յովհ. Պատմաբան, երբ կ'ընծայէ կաթողիկոսութեան 17 տարի. արդ ներսէս Բ. վախճանեցաւ 557ին, որուն վրայ գումարելով 17, կը ստանանք 574:

որ յեղխվարդ գեղջէ, որ եւ ուսեալ ի հայրապետանոցին սրբոյ„ (ի Դուին)[1]։

Մեզի անծանօթ է Մովսիսի կաթողիկոսութեան առաջին տասնեակ տարիներու գործունէութիւնը. բայց յամենայն գէպս մեծ եղած պիտի ըլլայ եւ ամենայն աշխուժութեամբ։ Ցոյն-պարսկական պատերազմներն կը շարունակուէին դեռ. Դուին ասպարէզ էր կռուոյ, եւ մերթ Ցունաց եւ մերթ Պարսից աւերիչ արշաւանաց ենթակայ։ Մովսէս աւերակաց վրայ ստիպուած էր իշխել անշուք եւ անզարդ, աւելի կարեկցելով բեկեալ ժողովրդեան՝ քան նորանոր ձեռնարկութիւններով բարգաւաճման նկրտելով։ Դուինոյ կաթողիկոսարանն՝ եւ կաթողիկէն՝ Ս. Գրիգոր այրած էր 572ի ապստամբութեան ժամանակ[2]. Մովսէս հետեւաբար պարապած պիտի ըլլայ նաեւ նոր հայրապետանոց մը դտնելու եւ առ այն կարեւոր սպասներն հոգալու. վասն զի հայրապետանոցի բոլոր կահերն կարին տարուած էին ի պահեստ (Սեբ. 53)։

Մովսիսի նկարագիրն կու տայ Շամչեան (Բ. 256) կոչելով "այր մեծիմաստ„. իբր այսպիսի ալ կը ներկայանայ պատմութեան մէջ, թէեւ շատ աղքատ են յայսմ պատմագրաց տեղեկութիւնները։ Հ. Շամչեան հետեւելով անագանագոյն դարուց պատմչաց՝ անոր մասին խօսած ժամանակ (էջ 256—258) կը յիշատակէ դէպքեր, որոնք արդիւնք են պարզապէս սխալ ժամանակագրութեան. եւ հոս չենք կրնար ի նկատի առնուլ իբրեւ ստուգութիւն. օր. համար, թէ նա 551ին իւր կաթողիկոսութեան սկսջին պոլսէն (!) հանած է ի գլուխ ի վաղուց ցանկացուած Հայոց թուականին հաստա-

---

[1] Յովհ. պատմ. 38։

[2] Սեբ. 26. "Զեկեղեցի Ս. Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին արարեալ համբարանոցս Պարսիկքն. հարին հուր եւ այրեցին, վասն որոյ եղեւ նոցա խռովութիւն մեծ„։

տութիւնը, կամ թէ իւր օրով նահատակուած է Ս. Յիզտիբուզդ եւ ինքը կատարած է յուղարկաւորութիւնն, ունեցած է խնդիրներ Յուլիանիտներու հետ եւ գանոնք մերժած Հայաստանէն եւն։ Իրողութիւններ, որոնք ատուգիւ տեղի ունեցան Զ. դարու մէջ, բայց շատ այլազգ եւ ոչ Մովսէսի օրով։

Շատ անորոշ տեղեկութիւն է Յովհաննէս Պատմաբանի (էջ 38) աւանդածը, թէ "Յամի տասներորդի Հայրապետութեան սորա եւ երեսներորդի առաջնորդի աստին Խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւատայ արքայի Պարսից՝ լցեալ բովանդակեալ շրջանակ բոլորակի ՇԼԲ ամաց, ապա ի հրամանէ մեծին Մովսէսի քերթողք եւ գիտունք արուեստին եդին զկարգ թուականութեան թորգոմեանս համարոյ, որ է շարժուն յառաջախոտոյ եւ հիմն գանապան մասանց արուեստին, եւ այսպէս ըստ հայկականս լեզուի տուեալ տօմար տօնից տարեկանաց եւ յայնմ հետէ ոչ կարօտանային իբրեւ մուրացիկ իմն առնելով յայլոց ազգաց զպիտանի խորհրդոցն արարողութիւնս"։

Պատմաբան կաթողիկոսիս մուք խօսքերս շատ օտարոտի մեկնութեանց պատահած են յետնոց քով, եւ ծառայած յենակէտ Հայոց թուականի հաստատութեան զրոյցին համար։

Ի՞նչպէս պէտք է միաբանել Մովսէսի (574—604) ժ. կամ (ըստ Ձեռագրաց) ԺԵ. տարին (584 կամ 589) Խոսրովու (531—578) ԼԱ. տարւոյն (562) հետ. չմիաբանութիւնը ակներեւ է. որ դժուարաւ կրնայ հանդուրժել ուրիշ մեկնութեանց։ Այլուր[1] առիթ ունեցած ենք երկար զբաղելու խնդրովս, եւ պատշաճ իմաստն պարզելու. Մովսէս Յովհաննէս Պատմաբանի դրուատեաց արժանացած է միայն տօնացուցի կարգադրութեան համար՝ ըստ հինգհարիւրեակի դրութեան։

---

1 Հանդ. Ամս. 1904, էջ 97—102, 218—224։

Յիշնալ տեղ ուսումնասիրուած է նաեւ թէ ինչ հիմամբ կը վերագրուի Մովսիսի 551ին Դուինոյ ժողով մը, ինչ հիմամբ Վարդան Պատմիչ (էջ 57) զՄովսէս կը համարի ձեռնադրիչ Աբդիշոյի եւն եւն (ՀԱ, էջ 224)։

Հ. Ջամչեան (բ. 291) կը յիշատակէ, թէ Ցոյն-պարսկական պատերազմաց ժամանակ (578) Ցունաց կողմն փախստեայ Հայոց համար բարեխօսած ըլլայ Մովսէս Խոսրովու առջեւ եւ Խոսրով ներողամիտ գտնուած։ Այս մասին անծանօթ է մեզի աղբիւր. կը կարծենք թէ Ջամչեանի սուակ եննթադրութիւնն գրի առնուած է հոս։

Մովսէս կաթողիկոսի անձնաւորութիւնն հետաքրքրական է աւելի՝ ժամանակի եկեղ. պատմութեան մէջ կատարած դերով. յատկապէս թէ ինչ դիրք բռնեց նա Ցունաց հանդէպ։

Ջ. դարու առաջին քառորդին երբ քայքայեցաւ Հայոց Ցունաց հետ ունեցած միութիւնն, ծագեցաւ անհաշտ թշնամութիւն մը երկու ազգաց մէջ, որ տեւեց շատ երկար եւ շատ ալեւտալի հետեւութիւններով։ Նշանակալից էր քայքայումն այնու մանաւանդ, որ Հայաստան կրկին իշխանութեանց բաժնուած էր, Ցունաց եւ Պարսից, եւ ասկէ՝ ենթարկուած կրկին անխուսափելի հոսանքներու։ Ցունական բաժնի Հայք ընդդրկած էին Ցունաց դաւանանքն՝ երկու բնութիւն ի Քրիստոս. իսկ պարսկահայք՝ Մի բնութիւն։ Այսպիսի խտրութիւն մը բնականաբար կը սպառնար մի եւ նոյն միաշուրթն համալեզու ժողովրդեան մէջ եկեղեցական բաժանում։ Այս խտրութեան առջեւն առնելու համար, երկու կուսէ ալ շատ ջանք եղան՝ գլխաւորաբար Բիւզանդիոնի կողմանէ։

Առաջին փորձն տեղի ունեցաւ 573/4ին, երբ Հայոցմէ մեծ հատուած մը ապաւինեցաւ Կ. Պոլիս։ Կոյեբոց էջոց հեղինակն (էջ 75—76) այսպէս կը նշանակէ այս փորձը. "Տիբեր՝ ամն Է. առ սուխա

եղեւ ժողովն ի Կոստանդնուպոլիս՝ Հայոց եւ Հռոմոց, վասն սահմանին քաղկեդովնի, յորում պատրեցան հայք»[1]: Ժամանակագիրն ընծայելով Տիբերեայ 7 տարի, կը հաշուէ գահակալութեան սկիզբը 574, երբ Հիւանդ Յուստինեայ կամքով կը վարէր իշխանութիւնն իբրեւ աթոռակից. աւանձին եւս գահը 578ին եւ վախճանեցաւ 582ին: Այսու անորոշ անկրպետի մէջ կը մնայ ժողովոյն տարին: Այս մթութիւնն պարզելու համար կուգան մը կու տայ Փոտ իւր ատ. Զաքարիա թղթին մէջ[2], ուր ժողովոյս տարին յայտնի կը նշանակէ. «ի ԾԷ ամի Յուստիանոսի», այս է (565+17) 582: Բայց Յուստինեայ կեանքը այսչափ չերկարեցաւ. ըստ այսմ Փոտայ ընծայած թիւն կարդալու է «ի ԾՋԸ ամի». որով կը ստանանք 573/4: Եւ յիրաւի ալ շատ ճիշդ կու գայ այս թուականն այլուստ ունեցած ծանօթութեանց: Յովհաննէս Եփեսացի[3] կը պատմէ այս թուականիս ի Կ. Պոլիս Հայոց ժողով մը, զոր աւելի մանրամասնօրէն կը նկարագրէ De rebus Armeniae գրութեան անանուն հեղինակը: Փոտի տեղեկութեան համաձայն ժողովոյն ներկայ գտնուած են 130 ժողովական: Ժողովոյն հետեւութիւնն կ'ըլլայ Հայոց եւ Ցունաց միութիւնն, եւ Հայք «ձեռնագրով զժողովն քաղկեդոնի, կ'ընդունին»[4]: Յովհաննէս Բ. Հայոց կաթողիկոսն ներկայ էր ժողովոյն: Ժողովոյն սահմանը սակայն չեն ընդունիր Դուինոյ հարք եւ կը գժտուին կաթողիկոսին եւ իրեն հետ եղող եպիսկոպոսներու հետ:

Մովսէս ընդդիմացող կողման կը վերաբերէր: Եւ իւր այս ոգին նաեւ կաթողիկոսութեան ժամա-

---

1 Ա.յլ Ձեռ. «Ոչ հաւանեցան Հայք» կամ «պարտեցան Ցունք»:

2 Թուղթ Փոտայ, էջ 181:

3 Joh. von Ephesus, S. 64–65.

4 Migne, P. gr. *132*, 1245. Փոտ. 182. Ասող. 85:

նակ պահեց։ Ժամանակակից մը՝ Սեբէոս կը վկայէր իրեն համար, թէ "Ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա (ի Ցոյնս) հուպ-[1]։ Մեզի անծանօթ է իր մասին մանրամասնութիւն մինչեւ 590, երբ Հայաստանի քաղաքական հանգամանքներն նաեւ եկեղեցականը խանգարեցին։

572ի ապստամբութեամբ ձեռք ձգուած Դուինը երկար ժամանակ չմնաց Ցունաց ձեռքը։ Ընայելով բազմաթիւ պատերազմաց Ցունաց եւ Պարսից մէջ, որոնք Հայաստանը յետին աղէտից հասցուցին, պարսիկք գրաւեցին վերստին Դուինը եւ իրենց յատուկ սահմանները։ Հազիւ 591ին Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնք փոփոխեցին իրաց վիճակն, երբ Վահրամ Չոբինէն Հալածական Ապրուէզ Խոսրովն իւր երկիրներուն տարաստ մաս մը Ցունաց տալ խոստացաւ եթէ կայսրը Մօրիկ ապահովէր իրեն գահը։ Այդ ման էր բատ տհմային պատմչաց[2], վասն դի արտաքինք կը լռեն այս նկատմամբ, հետեւեալը։

Բոլոր Արեւաստանը (Ասորիք) մինչեւ Մծբին, Աղձնիքը, Տանուտէրական իշխանութեան աշխարհը (այս է Ալբարատեան գաւառը) մինչեւ Դուին եւ Հուրպդան (Զանգա), յաւ եւս Ազատ գետն, կաւէից գաւառը մինչեւ Գառնի աւանը, եւ այն երկիրն, որ կը սահմանուի Բգնունեաց ծովով, Առեստաւանով, Կոգովիտ գաւառով եւ Հայկեն ու Մակու քաղաքներով։ Բայ աւկից Վրաց երկրին մեծ մասը մինչեւ Տփղիս։ Այնպէս որ "երկու տէրութիւններու նոր սահմանը կը ներկայանայ մեզի գծով մը Մծբինէն մինչեւ Ընձաքիսար լեռը՝ Վա-

---

1 Սեր. 53։

2 Սեր. 33, 45. Ցովհ. կաթ. 39–42. Տմմս. առ այս H. Gelzer, Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani. Lipsiae 1890, p. XLVI–LXI. Ա. Հ–Բ. Հին Հայոց տեղեաց անունները, թարգմ. Հ. Բ. Պէնէդիկտեան, Վիեննա 1907, էջ 43–48։

նայ ծովուն հարաւ արեւմտեան կողմը, եւ Առեստաւանէն՝ վանայ ծովուն արեւելեան ափին հիւսիսակողմը՝ Մակուի, Հայիւնի, Ազատ գետին եւ Գառնի աւանին վրայէն մինչեւ Հուրազդանի վերին ընթացքը. այս ինքն՝ Հռոմի իւր արդէն գրաւած Բարձր Հայք եւ Դ. Հայք հայկական գաւառներուն վրայ ընդունեցաւ դեռ Տայքը, Այրարատը (առանց Դրունոյ), Տուրուբերանն ու Աղձնիքը, թերեւս նաեւ Գուգարաց մեծ մասը[1], այնպէս որ Պարսից ձեռքը մնացին միայն Մոկք, Կորդուք, Վասպուրական, Պարսկահայք, Դուին ու շրջակայքը, Սիւնիք, Փայտակարան եւ Աղուաններէն Պարսից անցած Ուտի եւ Արցախ նահանգները[2]»:

Հայաստանի այս նշանակալից բաժանումը դոյգն նշանակութիւն չունեցաւ երկրին համար՝ գլխաւորաբար եկեղ. պատմական տեսակէտով: Այսու Մեծ Հայաստանի ընդարձակ մաս մը ցունաց կ'անցնէր եւ կայսեր բաժնին մէջ նաեւ Հայախօս ժողովուրդն կը բազմանար: Հայք տակաւին Դունոյ կաթողիկոսին իրաւասութեան տակն էին. եւ հետեւաբար անձուկ յարաբերութեան մէջ պարսկահպատակ Դուներցւոց հետ: Բնականաբար Մաւրիկ, որ բատ կարի յունացնելու կը նկրտէր կայսերական սահմանները, իւր քաղաքագիտութեան հակառակ պիտի նկատէր գայն. կասկածն աւելի կը յաճախէր այն պարագան, որ Հայք՝ Պարսկահայաստան եւ նոր ստացուած երկիրներու մէջ, դաւանութեամբ օտար էին իրմէ: Անտարբեր իրողութիւն չէր այս

---

1 Յանուանէ յունական գաւառ կը յիշուին առ Սեբ. 51, եւ ի Գէր. Թղ. 151, «Սեպհական Գունդն, Ապահունիք, Մամիկոնեանց (Տարօնի) մէկ մասն, Վահեւունիք, Բագրեւանդ, Վանանդ, Տրպատունիք, Ամատունիք, Այրարատ՝ Աշտարշապատով, Յովհաննավանքով, Պողպատիքով, Փարպիով, Ողջիով, Ուրուճով, Արծափիքով, Ուրդով, Դատաւանդով եւ Բագարանով»:

2 Ղազ. անդ, 47—48:

մանաւանդ յաչս Մօրիկեան, որ իւր բովանդակ հնա-
բագիտութեամբն հակահայկական քաղաքականու-
թեան հետեւեցաւ՝ ջանալով միշտ բնկճել, ապա-
ուել՝ բատ ամենայ իրեն հնարիւն հայութիւնը: "Ագգ
մի խոտոր եւ անհնազանդ են, կը գրէր Մօրիկ առ
Խոսրով (Սեր. 47), կան ի միջի մերում եւ պղտո-
րեն: Բայց եկ, ասէ, ես գիմս ժողովեմ եւ ի թրակէ
գումարեմ. եւ դու գքոյդ ժողովէ եւ հրամայէ յա-
րեւելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մե-
ռանին, եւ եթէ ապրանանեն՝ զթշնամիս ապրանեն.
եւ մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ գոքա
յերկրի իւրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի„:
Թէ ստուգիւ Սերէոսի այս տողերն գիւանագիտա-
կան արժէք ունին՞ն, կարելի չէ հաստատել, բայց այս
էր իւր ձգտումն արեւելեայց՝ յատկապէս Հայոց
հանդէպ:

Օգտուելով ժամանակի հանգամանքներէն
իւր ծրագիրն նաեւ եկեղեցական նուիրապետու-
թեան մէջ ի գործ դնել փորձեց: Յայտնի է քիչ շատ
մինչեւ իւր ժամանակ բիւզանդականաց առ այս ցոյց
տուած բնթացքն Յունական Հայաստանի մէջ, ուր
բատ արտաքնոյն ձուլուած էին գրեթէ ապգայինք
Յունաց հետ, փոքր Հայոց հոյկական թեմերն
յունական մետրապոլտութեան ենթարկուած եւ
բատ հետեւորդի անջատուած էին բոլորովին հայ
եկեղեցիէն: Իրողութեանս պատկերն սիրուն կեր-
պով նկարած է Գէորգ Կիպրացի (իբր յամի 600)
իւր Եպիսկոպոսանիստ աթոռներու կարգաւորու-
թեան մէջ:

Մօրիկ իւր խորհրդեան յաջողութիւնն յու-
սաց տեսնել հաստատելով միութիւն ի հաւատս
Հայոց եւ Յունաց մէջ: Դժուարութիւնն մի միայն
Հայոց Կաթողիկոսէն էր, որ ի Դուին, Պարսկա-
հայաստան կը գտնուէր: Պէտք էր Կաթողիկոսա-
բանը յունական բաժինն փոխադրել, որով խայծ
մը կը ձգուէր նաեւ պարսկահպատակներու,

գաղթել դէպի կայսերական հող։ Ան այս, Սեբէոսի խօսքերով, "Հրամանն ելանէ դարձեալ ի կայսերէն վերստին այլ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յաՄենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի, եւ միաւորել հաղորդութեամբ ընդ գօրս իւր"։ Քարոզին թէեւ հնազանդողներ գտնուեցան, բայց եղան եւ այնպիսիներ, որոնք կամ փախստեամբ կամ թաքստեամբ եւ կամ հրամանն առ ոչինչ գրելով մնացին անխատաց. "իսկ մանկունք Ուխտի եկեղեցեացն Հայոց, կր շարունակէ Սեբէոս, փախստական գնացեալ յօտար երկիր վարէին։ Եւ բազմայ առ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝ գտեղի կալան եւ անշարժ մնացին։ Եւ բազում հաւանեալ փառասիրութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան օրինաւ[որ]ք"[1]։

Ընդդիմադրութիւնն սակայն չհասեցուց գկայսրը, որ առանց երկար դեղեւելու վճռեց կայացնել երկու յունական եւ պարսկահայկական եկեղեցեաց մէջ կերպական բաժանում։

Ա յ ն կատմամբ, բարեբախտաբար, ունինք մանրապատում աղբիւր De rebus Armeniae յաճախ յիշուած գրուածքը[2]. տոհմայինք շատ համառօտախօս են այս մասին։ Սկզբնաւորութիւնն եղաւ այսպէս։

Երբ Խոսրով Բ. յոյն գօրաց օգնութեամբ նուաճեց պարսկական ապստամբութիւնն եւ ապահովցուց գահն (591), կայսեր գօրքն թողուց այլ եւս Տիբերն եւ քաշուեցաւ յունական սահմաններր։ Հայ բանակին սպարապետն էր Մուշեղ Մամիկոնեան, որուն արքունիքէն հրաման եկաւ գօրաց հետ կայսեր պալատը ի Կ. Պոլիս[3] չուել։ Մուշեղ համաձայն հրահանգին կը մեկնի եւ կր հասնի Կ. Պոլիս երբ քաղաքացիք մեծաշուք հանդէսով կր

---

1 Սկր. 52–53։

2 Migne, P. gr. *132*, 1248–49։

3 Համմ. Սեր. 45։

տօնախմբէին Ս. Խաչի տօնը: Մուշեղեանք չեն մասնակցիր ասկայն տօնախմբութեան, եւ առ հասարակ ի կրօնականս ցուցաց հետ հաղորդութենէ կը գգուշանան: Հայ բանակին այս նորանշան ընթացքը անհաճոյ աչօք կը դիտէ Մօրիկ. եւ Մուշեղէն պատճառ կը խնդրէ. որուն կը պատասխանէ սպարապետը, թէ երկու ազգաց կրօնական խնդրութիւնն է շարժառիթը: Կայսրը անտեղի կը համարի այս պատճառաբանութիւնն յիշեցնելով 573/4ին Յովհ. Բ. կաթողիկոսի եւ Վարդան Մամիկոնեանի օրով կայացած համերաշխութիւնն: Առ այս կը պատասխանէ Մուշեղ, թէ անոնք առ երկիւղի կամ տգիտութեամբ հաւանութիւն շնորհած են. եւ կը խնդրէ կայսեր թոյլտուութիւնը ի Կ.Պոլիս մասնաւոր ժողով մը գումարելու եւ այս մասին Հայոց վարդապետաց կարծիքն հարցնելու: Հրամանն ի'ելլէ եւ գինուորական յատուկ պաշտպանութեամբ կը հրաւիրուին ի Կ.Պոլիս Մովսէս կաթողիկոս եւ այլ եպիսկոպոսներ: Մովսէս ասկայն կը հրաժարի բացէ ի բաց, հեգնելով իմն պատասխանելով. "Քաւ լիցի ինձ անցանել ընդ գետն Ազատ եւ ուտել ի պատարագի զեփեալն ի փուռն եւ ըմպել զջերմ բաժակն"[1]: Նման ոճով հրաժարեցան նաեւ Վասպուրականի[2] եւ Պարսկահայոց եպիսկոպոսները: Բայց Տարօնի եւ առ հասարակ Ցունահայաստանի եպիսկոպոսներն՝ ընդ ամէնն 21 թուով[3], հետեւեցան կոչին: Ժողովքը, "որում վեցերորդ ժողովն կոչեն" բաս

Οὐ μὴ γὰρ παρέλθω τὸν ποταμὸν Ἀζὰτ, οὐδὲ μὴ φάγω φουρνητόριν, οὐδὲ μὴ πίω θερμόν. Արեւը պարզ է. կ'ակնարկուի Ցունաց սովորութիւնն, որոնք պատարագը խմորեալ՝ փուռն մէջ եփած հացով կը մատուցանէին եւ բաժակին հետ տաք ջուր կը պաշտէին:

2 Ἀσπουραν. Վասպուրականը պարսկական հոդ էր. Սեբ. 45:

3 Թուի փաստ. էջ 182. "Գումարեցան ՃԿ եպիսկոպոսք":

փոտի, դումարուեցաւ ի Կ. Պոլիս, ուր հետաքօտեցին դաւանաբանական խորութիւնները. եւ դաւանեցան Ցունաց հաւատքն երդմամբ եւ ժողովոյն պատճենին յատուկ ձեռօք ստորագրելով:

Մովսէս կաթողիկոս եւ իրեն համախոհ Պարսկահայաստանի եպիսկոպոսներն սակայն իրողութիւնս չնկատեցին հանդուրժող աչօք. մերժեցին թղթոյն ստորագրողներն իրենց հաղորդութենէն, որով երկու կողման մէջ ծագեցան երկարատեւ անհամաձայնութիւն եւ խռովութիւն:

Պարսից եւ Ցունաց բաժիններու ազգայնոց մէջ այս անհամաձայնութիւնք գեղեցիկ առիթ համարեցաւ Մօրիկ բոլորովին կտրելու իր հպատակներու յարաբերութիւնքն Դունոյ աթոռոյն հետ. այսպիսի նպատակաւ կ'ընտրէ իւր սահմանին վրայ Հայոց կաթողիկոս զՅովհաննէս, "որ էր ի Կոգովտայ, ի գեղջէն Բագարանայ", եւ աթոռն կը հաստատէ Աւան գիւղը (591, 2)[1]:

Այս առաջին եկեղեցական բաժանումն է Հայոց պատմութեան մէջ. որուն նշանակութիւնն շատ մեծ եղաւ այս եւ յաջորդ դարուց համար, ինչպէս ընդհուպ պիտի տեսնենք:

---

1 Ընծանօթ չէ իրս Հայոց պատմիչներուն. Կոչեցոյ Էէր+ը (էջ 76) կը գրէ այս մասին. "Ի նորին (Մօրկայ) աւուրս եղեւ դարձեալ միասնգամ ժողով Հայոց եւ Հոռոմոց՝ վասն նորին աղանդոյն քաղկեդոնի. ժողովին ի Կ. Պոլիս, եւ եղեն պատրեալք Հայք: Ի սորա յաւուրս բաժանեցին զերկիրն Հայոց՝ Հոռոմոց եւ Պարսից թագաւորքն եւ երկու կաթողիկոսք նստան ի Հայս. Մովսէս Դվնի՝ Պարսից կողմանն, ուղիղ հաւատով, եւ Ցովհան ի Հոռովմոց կողմանէ՝ քաղկեդոնի աղանդոնի", եւ Սեբէոս (էջ 53) "Բաժանեցաւ ապա եւ Աթոռ կաթողիկոսութեանն յերկուս. անուն միոյն Մովսէս, եւ միւսոյն Ցոհան: Մովսէս ի Պարսից կողմանէ եւ Ցովհան՝ Ցունաց: Եւ Ցովհան ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա հաւատոյ համն. եւ Ցովհ. Պատմաբ. էջ՝

Ցոյն անանուն պատմիչն Մովսիսի ՃՆացած տարիներու մասին այսչափս միայն կ՚աւանդէ թէ "վէճերը չարունակուեցան դեռ 14 տարի (591 + 14 = 604/5) մինչեւ Մովսիսի մահը, որ տարին Խոսրով կրկին պարսկական հող բրաւ Ցունաց պարգեւած Հայաստանը: Ա յս շրջանին, իւր կաթողիկոսութեան 25րդ տարին (598/9), կ՚իմնայ Սիւրիոնի, որ երկար ժամանակէ ի վեր ծառայած էր իրեն կաթողիկոսական գործերու մէջ, վրաց կաթողիկոս ձեռնադրուիլը. որուն մասին երկու տարի վերջը (600/601) լսելով թէ Խուժիկ Նեստորականներու հետ բարեկամական յարաբերութիւն ունի, գգուշացուց թղթով մը, նոյն եւ ուրիշ հերձուածներէ, ի միջի այլոց նաեւ Ցոյներէն: Ա յս նկատմամբ կը խօսինք վարը մանրամասնութեամբ:

Իւր օրով (յամի 601/602) առաքելութիւն մ՚եղաւ դէպի Վրկանի կողմերը, ուր կային Հայաստանէն, Ասորիքէն եւ Ցունաստանէն բազմութիւն մը քրիստոնէից, որոնք Պարսից թագաւորներէն գերութեան վարուած էին եւ "նստուցեալ առ ստորոտով անապատին մեծի, որ ի Թուրքաստանի եւ ի Դելհաստանի կողմանէ". երկար օտարութեան մէջ մոռցած էին մայրենի լեզուին եւ քրիստոնէութիւնն գրեթէ անհետանալու վրայ էր: Կային ասոնց մէջ, կը գրէ Սեբէոս (էջ 59—60), բայց ի Ասորիներէ եւ Ցոյներէ, նաեւ "Ագգք կոդրեացն, որք գերեցան մերովք արամբք": Սմբատ Բագրատունի այս կողմերն արշաւանք կատարած ժամանակ կը ծանօթանայ ասոնց, կը յորդորէ կրկին րնդգրկել քրիստոնէութիւնն. արդեամբք ալ կ՚անսան յորդորին, "հաստատէին ի հաւատս եւ ուսանէին դպրութիւն եւ լեզու, եւ հաստատէին ի կարգ քահանայութեան յաշխարհի անդ երէց ոմն ի նոցանէ, որ անուանեալ կոչէր Աբել": Աբել ձեռնադրուեցաւ անշուշտ Մովսիսէն, ինչպէս

բացայայտ կը հաստատէ Վարդան (էջ 60)։

Ուրիշ մանրամասնութիւն չունինք իր կեանքէն։ Ցովհաննէս Պատմաբան (էջ 39) կաթողիկոսութիւնն 30 տարի երկարած կը դնէ, որ չիրաւի շատ ուղիղ կու գայ բնդհանուր ժամանակագրութեան. "եւ կացեալ ամս երեսուն, կր փոխուի յաստեացս յամի 604"։

Ծերունի էր նա՝ սպիտակացեալ ալեօք. եւ կրնանք ըսել, թէ ձերութեան տկարութենէ վախճանեցաւ բնական մահուամբ։ Մեբէոս (էջ 64) պարզապէս կը գրէ. "Վան գի վախճանեալ էր Մովսէս կաթուղիկոսն երանելի"։ Որչափ իւր առ Կիւրիոն թղթէն[2] ներելի է դատել, հեզ եւ խաղաղասէր նկարագրով անձնաւորութիւն մը կր պատկերանայ մեր առջեւ։ Հ. Յ. Գաթրճեան "Հանդարտ" անձ մր կը նկատէր ի նմա[3], "քաղաքագէտ եւ շրջահայեաց" միտք մր՝ Մ. Էմին[4]։ Ձեր յունասէր եւ ժամանակցաց բացատրութեամբ "քաղկեդոնիկ", բայց չէր նաեւ մոլեռանդ հալածող մր անոնց հանդէպ։ Թէեւ Սեբէոս (էջ 53) եւ կայսերաց գրոց հեղինակն (էջ 76) Հոռոմոց առե-

---

1 Մովսէսի մահն առանց վիճելու հարկ է դնել 604ին, այս է ամենէն ճիշդը եւ համապատասխան նախորդ եւ հետեւորդ դիպաց։ Տէր-Մինասեանց (Die arm. Kirche. p. 60. Յարաբ. 137–138) կը պահպէ կաթողիկոսութեան 30 տարիները 573–602/3, որ շատ ուղիղ չենք տեսներ։ Վերապոյն Ցովհ. Բ.ի վրայ խոսած ժամանակ նշանակեցինք մահուան թուականն 574, զոր մարելով տասը վրայ 30 տարիներն կը տանանք 604. այսպէս պիտի եւ Ուխտ., որ Մովսէսի մահուընէն մինչեւ Երրայոմոս ընտրութիւնն (607) երեք տարուց անչրպեսս կը դնէ, կը համապատասխանէ տասը նաեւ De rebus Armeniae գրուածքն, որ 591/2էն մինչեւ Մովսէսի մահը 14 տարի կ'ընդունի։

2 Ուխտանէս Բ. 8–12։

3 Իրաւախոհի կիղծիքը. Բ։

4 Изслѣдованія и Статьи, Москва 1896, стр. 156.

նեւին "Հուպ, չեղող կը ներկայացրնեն զինքը, առ որ Անանունի ի մէջ բերած խօսքերն ալ վկայ են, բայց իւր Կիւրիոնի ցուցուցած ասպնջականութիւնն ուրիշ գոյն կու տայ իրեն։ Եւ Կիւրիոն, որ Մովսիսի ամէնէն արտակից բարեկամն էր, այսպիսի ոգւով անձ մը կը ճանչնար ի Մովսէս, երբ անուն յիշատակելով կը բացատրէ ինք զինքը այսպէս. "Մինչ Մովսէս օրհնեալ կենդանի էր, գրեաց առ իս, թէ չէր պարտ հաղորդել ընդ Խուժիկսդ, գիտէի թէ արդար է, ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնոսա ի մէնջ[1]"։

Մովսիսի կաթողիկոսութեան կատարածն ալ առաջին վայրկենին նման շփոթ ժամանակ մը կը պատահի։ Ցոյն-պարսկական պատերազմներն միւսանգամ սկսած էին բորբոքիլ։ Խոսրով Ա. Անուշիրվանի գահն Խոսրով Բ. Պարուէզ փոխանակած էր. որ իւր երախտաւոր Մօրիկ կայսեր մահուան վրէժն փոկասէն լուծելու պատրուակաւ խաղացուցած էր բանակն դէպի Ցունական երկիրներն եւ հին սահմանն կրկին գրաւած։ Երկրին աղէտալից շփոթ հանգամանքներն, որոնց պատկերն տեսանք համառօտիւ (էջ 32—35), եւ ազգայնոց անհամաձայնութիւնք իրարու հետ, չեն ներեր ժողով գումարել Դունոյ աթոռոյն վրայ յաջորդ մը բարձրացնելու. եւ առ ժամանակեայ տեղապահ կը կարգուի Վրթանէս քերդող, որուն օրով գլխաւորաբար ծագեցան Հայ-վրական յարաբերութեանց խնդիրք։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ցովհաննէս կաթողիկոս Բաբգեն-անդացի։

Տերունի կաթողիկոսին՝ Մովսիսի մահուամբն կ'ակնկալուէր հայրապետական երկփեղկեալ աթոռոյն ցանկալի միութիւնը. գոնէ այս էր երկու կողման

---

[1] Փարպ. Թրմ. 178։

ալ ընդհանրապէս՝ ակնկալութիւնը: Յովհաննէս Բագրեւանդացի պիտի ճանչցուէր ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս: Ծանօթանանք անձնաւորութեան եւ ժամանակակից խնդրոց ի մերձաւոր մանրամասնութեամբ:

Յովհաննու ծննդավայրն կը նշանակեն պատմագիրք Յունական Հայաստանի կոգ կամ կոգովիտ գաւառի Բագարան գիւղը[1]: Թէ երբ է ժամանակաւ նաեւ գաւառիս եպիսկոպոսն ուշինչ կ'ատանդուի այս մասին. վարագուրէս ներս կը մնան առ հասարակ անոր կաթողիկոսութենէ յառաջ ապրած կեանքը, այնպէս որ այսօր մեզի անյայտ է բոլորովին անգամ թէ ունէր եկեղեցական որեւ իցէ աստիճան: Պատմիչք, Յովհան Պատմաբան եւ իրմէ Վարդան կը դրուատեն զինքը իբրեւ "այր ճշմարիտ եւ արդար եւ առաքինի ի վարս"[2], "այր սուրբ եւ ընտրեալ յամենեցունց"[3]: Հ. Ալիշան[4] կ'անուանէ զՅովհաննէս "Սիւնական", բայց թէ ինչ աղբերէ ուսեալ եւ ինչ իմաստով, անյայտ է ինձի:

Պատմութեան մէջ յերեւան կ'ելլէ իր անձնաւորութիւնն վեցերորդ դարու վերջին տասնեակին (591), երբ Մօրիկ կայսերական՝ այս է արեւմտեան Հայաստանի համար որոշեց հաստատել առանձին կաթողիկոս, հակառակաթոռ Դունոյ պարսկահայոց Մովսէս կաթողիկոսին՝ անկախ բոլորովին անկէ: Յովհաննու կը վիճակի ընտրութիւնն (591/2), որ ապահովապէս արդէն յառաջացած տարիքի մէջ ըլլալու էր[5]:

---

1 Յ-Վ. պ-պ. 42. Ս-ի. Ն. 77. Գ-ղ. կ-ր. (անդ) 271: De rebus Arm. 1249 ունի հոս. Ἀπὸ τοῦ Κωκοστᾶ Παγηράτων χώρας, որ յայտնապէս աղաւաղումն է "ի կոգովտայ ի Բագարան գեղջէ" հայերէն բնագրի մը:

2 Յ-Վ. պ-պ. 42:

3 Վ-դ-ն 60:

4 Ս. յրարատ. 292:

5 Նախանախոյն դարուց պատմագիրներէն ոմանք

Կայսերական Հայաստանը փոքր չէր, ինչպէս սահմանէն կը տեսնուի. եւ Ցովհան իւր թեմովն կարող էր մրցիլ Մովսէսի հետ։

Բիւզանդականաց այս որոշումն իրեն վախճան ունէր, ինչպէս կանխեցինք ըսել, կտրել կայսերական բաժնի Հայոց յարաբերութիւնքն Պարսկահայոց հետ, եւ հակառակէն իրենց ձգել գանոնք։ Սոյն այս վախճանաւ անշուշտ նոր հայրապետին կաթողիկոսարանն հաստատուեցաւ Դունոյ արեւմտեան կողմը [1], Կոտայք գաւառի Աւան [2] գիւղաքաղաքը, Ագատ գետի յունական բաժնի մէջ, ոչ շատ ասպարիսօք հեռու, հետեւաբար, Դունոյ կաթողիկոսարանէն։ Աւելի անշքացնելու համար Դունոյ աւերակ կաթողիկոսարանն եւ Պարսկահայոց հրապոյր մը տալու համար կամաց կամաց Բիւզանդականաց համակրելու եւ դէպի յունական երկիրներն գաղթելու յորդորելու՝ թողլով Դուինն եւ իւր "աւերածին„ վրայ նստող կաթողիկոսն, ինչպէս այսուհետեւ սովոր էին քսելու յունահայք [3], ձեռնտու եղան յոյնք Ցովհաննու՝ Աւանին մէջ

եւ նոր մատենագիրք կը վրիպին ընդհանրապէս երբ Ցովհաննու կաթողիկոսութեան բարձրանալն կը դնեն Մովսէսի մահուընէ առաջ (Ալէշ. Այրարատ 292, "յետ մահուան Մովսէսի կաթողիկոսի„), կամ Աբրահամու օրով (Կէդ. 26. Ս-ծ. 77. 275 եւն)։ Շփոթութիւնս ծագած է ապահովապէս Մովսէսի կաթողիկոսութեան 30 տարիներու սխալ գաղափարութենէ։ Մանաւանդ հերքման չեն կարօտիր հետ։

1 Այժմեան Երիւան քաղաքէն ոչ շատ հեռու՝ քանաքեռ գիւղին մօտ։ Աւանի մասին տե՛ս Այրարատ, 290։

2 Ց-վհ պտմ. 42. Սեբ. 77. Վրդ. 60. Գանձ. կ-ն. 275։ Ննտեղի է Սեփ. Օրպէլեանի (95) տեղեկութիւնն թէ "Ցովհան սկսաւ ի թէոդուպոլիս եղեւ կաթողիկոս եւ եկեալ եդ աթոռ ի կոտայոն Այրարատ գիւղ, զոր իրաւամբ կը մերժէ Հ. Ալիշան. Այրարատ, 290։

3 Համմտ. թուղթ. Սորմենայ, 90։

շքեղ կաթողիկոսարան մը եւ եկեղեցի մը կառուցանել, զոր եւ հանեց ի գլուխ, եկեղեցւոյն շուրջն ալ "յարդարելով իւր կայեանին կալուածները"։ Շուտով զարդարուեցաւ կաթողիկոսարանն կաթեւոր սպասներով, վասն զի Դուինոյ հին կաթողիկոսարանի բոլոր կահերն ու կազմածները — "սպասք ամենայն եկեղեցւոյն" —, որոնք 572ի ապստամբութեան ժամանակ վարդանայ եւ Յովհ. Գաբեղինեցւոյ՝ խորհրդով փոխադրուած էին կարին ի պահեստ, յատկացուեցան նոր կաթողիկոսին[2]։

Եկեղեցին դեռ Ժ. դարուն կանգուն եւ իւր պայծառութեան մէջ էր, եւ պատանչացուցած է Պատմաբան կաթողիկոս մը, որ կ'անուանէ զայն "պայծառակերտ քաւարան սուրբ"։ Այսօր սակայն աւերած փլած է. հետազօտութեան կարօտ աւերակներն դեռ ցայսօր կը գրաւեն այցելուացուշքն, ըստ Խաչիկ Վրդ. Դադեանի վկայութեան, որոնք "արտաքին ճարտարապետութեամբ ըստ ամենայնի յիշեցնում են Հռիփսիմեանց եկեղեցին"[3]։

Ցովհաննէս իբրեւ յունական ազդեցութեան ներկայացուցիչ հարկ էր ըլլալ Ցունաց հետ համակրօն ի վարդապետականս եւ էր նաեւ համոզմամբ։ Եւ այս կէտը կը շեշտեն պատմագիրք մասնաւորապէս. "Եւ Ցովհան ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ" (ՍԲԲ. 53. Գիր. կոչ. 76)։ Այս պատճառաւ ալ իւր բոլոր գործերն անհաճոյ աչօք նկատուած են պարսկահայերէն. որոնց աչքին Ցովհաննէս մինչեւ անգամ "նեռին ասպնջական եւ առաջնորդ եւ կարապետ" էր, "որ ազգի մերոյ ապստամբութեան պատճառ" եղած է, "եւ զարս ի կանանց վարատելոյ եւ զկանայս յարանց, յորոց բազումք թափառական կենօք ի տար աշխարհ

---

1 ՍԲԲ. 74. Ցովհ. 42։

2 ՍԲԲ. 53. Համմո. Գիր. Թղթ. 93—94, ուր Վրթանէս Քերդող ցաւօք կը գանգատի Սարգէնի՝ այս մասին։

3 Ա.ԶԳ. Հանդ. ԺԶ (1907), էջ 195 ծան.։

վախճանեցան՝ թագման անգամ ոչ լեալ արժանի„ որ "մանաւանդ յիւր բնակ եւ յուղղափառ վարդապետաց կարգէ սրանալով է փախուցեալ եւ տարագիր եղեալ յամբիծ եւ հռչակաւոր եւ կեցուցանող նոցին հաւատոց[1]„: Ահա խօսքեր, որոնք ժամանակակցաց բերնէն ելած են, եւ ժամանակի դգածման ամենապայծառ թարգմաններն են: Ծ. դարուն դեռ Յովհ. Պատմաբան (42) խօսելով իր մասին ինք զինքը կը բացատրէ. "Եպէտեւ Յոհան այր ճշմարիտ եւ արդար էր եւ առաքինի ի վարս, սակայն հակառակաթող գոլով՝ յերկուս հատուածս ճեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական աթոռոյն. եւ ապա ոչ սակաւ հակառակութիւն կրեալ լինէին կողմանքն երկոքին„: Առանց հիման անշուշտ չէ տուած պատմագիրս երկու կողման այս թշնամական յարաբերութիւնքը. եւ աչաց առջեւ ունէր պատմական հիմ եւ արդիւնք: Երկու երես առ երես կանգնուած կաթողիկոսարանք այնպիսի տագնապալից մրցման մէջ, երբ մին միւսին մահ կը սպառնար, բնականաբար չէին կրնար համակիր գտնուիլ միանգամայն: Հանգոյն Պատմաբանի կը նկարագրէ դարն նաեւ Անանուն. "Երկու կողմանք շատ վէճեր ունեցան իրարու հետ Քրիստոսի երկու բնութեանց եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ„[2]:

Ցունական կողմը պատուար ունէր իրեն կայսերական հզօր իշխանութիւնն, որ արդէն ինքնաբերաբար կը գործէր նոյն ոգւով: Կը վկայէր Սեբէոս թէ ինքնին Մօրիկ հանած է հրաման միաբնեայ հայերն Քաղկեդոնի ժողովոյն հնազանդեցնելու, առ որ ձեռք կ'առնուէր մինչեւ անգամ հալածանք, կոշկոճում, գան եւ նմանիք, որոնց հանդէպ շատերն կը ստիպուէին նոյն իսկ պանդխտու-

---

1 Թուղթ Վրթանիսի առ Սրմէն. 93:

2 De rebus Armeniae, անդ:

թեան ցուպն ի ձեռին՝ օտար երկիր փախեաց երթալ: Այնպէս որ վերոյիշեալ Տեղապահ կը գրէր առ Սրմէն (էջ 94). "Բազում՝ ի ձէնջ հալածականն եղեալ յաւուրս ձմեռայնոյ՝ վէրս բնկալան եւ ցարդ եւս մորմոքին": Եւ Դունոյ 606ի ժողովոյն կանոնաց յառաջաբանին մէջ. "Այժմ բազումք ընդ խոստովանողս եւ ընդ ընդունաւղս ժողովոյն քաղկեդոնի եւ տուժարին Լեւոնի Հռոմայեցւոյ յաշխարհէս մերմէ. ոմանք կամաւորութեամբ յաղագս անոտի փառասիրութեան՝ եւ աչառութեան, եւ ոչ ոք ակամայ բռնադատեալ ի նոցանէ. եւ այլք առ ազիատութեան եւ կամ անձեռնհաս լինելոյ" (էջ 146):

Այսպիսի վարմունք ի հարկէ միայն յունականներէ չէր. Դուներիք եւս նոյն շաւղով կը հետեւէին մահմետական արդարութեան օրինաց, ինչպէս Սրմէնի թղթէն կ'երեւայ բացայայտ եւ բնական է մտածել:

Սրմէն, Յունական Հայաստանի այս ժամանակի ատրուեղատը եւ Հայոց գօրավարը, Սեբէոսէն (70) "Սուրէն" յորջորջուած[2], պարսաւելով պարսկահայոց քաղկեդոնականաց նանդէպ ցուցուցած անհանդուրժող վարմունքը՝ կը յիշատակէ թէ ձեռք կը ձգուին քաղկեդոնականաց կանգնած սեղանները, կը կործանեն զանոնք. քաղկեդոնականներէ մկրտուածներն "որպէս զպիղծ ինչ եւ զանօրէնութեամբ թաթաւեալս" "վերստին մկրտելու տան, վանից երէցներն եւ անմեղ քահանաները գրով քաղկեդոնի ժողովն նզովելու կը ստիպեն եւն: Գործեր, որոնց առաջն առնելու համար կը հարկադրուի Սրմէն մինչեւ անգամ կայսեր (Փոկասու) դիմել[3]:

---

1 Ճմմտ. եւ ՍԷՔ. 52:

2 Շատ ուղիղ կը գտնենք Ղ. Գանձրասեցւոյն այս նոյնացումը. Իբ—խոհ կեղծիք, Ե.:

3 Թուղթ Սրմ. 91: Ճմմտ. եւ 169:

Այս յոյզերը բորբոքեցան մանաւանդ Մովսիսի աչուրները փակելէն յետոյ Վթամանիսի օրով, երբ Դունոյ աթոռն դատարկացած էր:

Թէեւ երկու կողման ալ բնդհանուր բաղձանքն էր տեսնել "մի հօտ եւ մի հովիւ". բայց դժուարին էր համաձայնութիւնն, որուն համար համոզումներ պիտի պոհուէին: Յովհաննէս Ատանի մէջ բնդհանուր Հայոց կաթողիկոս պիտի հռչակուէր, որով Տղկէ-ոնիկ յունահայք պիտի տանէին յաղթութիւնն. բան մը, որ շատ ծանր էր եւ անհանդուրժելի Դունեցւոց համար: Սակայն յայսմ երկակողմանի դիջողութիւններով միաձայնելու համար զրուեցան բազմաթիւ թղթեր, առաջարկուեցան նաեւ բանակցութիւն եւ ժողովներ:

Այսպիսի բանակցութիւններէ հատ մը կը յիշատակեն Սամ. Անեցի եւ Մխիթ. Այրիվանեցի. "Գրիգոր եւ Վթամանէս վարդապետք գնացին ի Յոյն եւ ուշինչ օգտեցուցեալ գնասա դարձան նորվելով"[1]: Դժբախտաբար այս մասին ժամանակակից մեծաւորներէ բան մը չէ աւանդուած: Բայց խրնդրոյս համար ունինք մեծարժէք երկու վաւերագիր՝ գրուած ժամանակին նշանաւորագոյն անձերէ, Մովսիսի մահուընէ ոչ շատ ետքը՝ միութեան հարցի առթիւ:

Մին Սոմէն Ատրատեցւոցն է՝ իդիմայ Յունահայոց ուղղուած առ Վթամանէս Տեղապահ. եւ երկրորդը Վթամանիսի պատասխանը: Ահա թէ ինչ կը գրէ[2] Հայոց կօրաւարը այսպիսի հասցէով.

"Փառաւորելոյ Տերանց[3] Վթամանիսի Տերանց

---

[1] Ս-մ. Ընէջ. 76. Մխիթ. 64:

[2] Ի դէպ համարեցանք աշխարհաբար ի մէջ բերել կրկին թղթերս (Գէդ. Ընդ 90–92. 93–98) Հ. Գաթրճեանի թարգմանութեան հետեւելով (Իշ—խոհ կեդծէ Ք.):

[3] "Տեարք" յոքնակի ձեւով սովորութիւն էր կոչել Բարձրաստիճանները (Եկեղեցական, Քաղաքական եւն). Տմմ. Գէդ Ընդ. 90, 91, 150, 171 եւն:

նուիրակի եւ վարդապետի քչկան սրտոյ ի Սրմենայ ատրատեցատէ եւ Հայոց գաւրավարէ։

"Մենք շատ անգամ ներկայ եղած ատեննիս բանիւ բերանոյ, ներկայ չեղած ատեննիս՝ գրով Ձեր իմաստութեանդ հետ խօսեցանք. եւ կը յուսայինք, թէ դՁեզ, իբրեւ մի եւ նոյն ժառանգութեան տէր, բատ առատին Հարուստատ եղբարք եւ մեր Հօրը սրբոյն Գրիգորի Հաստատակաց Հաւատոյ սրդիք պիտի գտնենք։ Սակայն դուք շատ բանով իբրեւ օտար վարուելոյք մեզի հետ, այնպէս որ հիմակուան պատահանդերնիդ՝ ալ առաջիններուն պէս խարդախութեամբ եւ անհիմն պատրուակներով լեցուն է։

"Ալան գի՝ եթէ իրօք, ինչպէս գրած էք, առանց աթոռակիցներու մեզի հետ խօսելու եւ մեզմէ լսելու իշխանութիւն չունի Ձեր եկեղեցւոյն տեղապահը կամ, ինչպէս կ'ըսէք, Ձեր Գերդոլը, որ Գանոյ աւերակներու մէջ, իբրեւ Հաւատոյ նոր կարապետ եւ Գեռին առջեւէն քալող, պաճուճուած անափառութեամբ մը՝ ոխմար եւ պակասամիտ մարդկան մէջ ինչ գինչ այնպէս մը կը յուշընէ, թէ Նա իակ եմ վարդապետութիւն։ (Մէկ կողմանէ կ'բսուի թէ) պէտք եմ ապաել, որ ամէնքը Համախոհութեամբ միաբանին եւ կամ ժողովական թղթերով իրարու Հաւանութիւննին տան, (եւ մէկալ կողմանէ) յանկարծ եւ թեթեւ մտօք իբրեւ Հատարակ ոչինչ բան մը, սրբատան Հայրերէն Հաստատուած սեղաններդ կործանել, եւ իբրեւ թէ պղծեալ եւ անօրէնութեամբ թաթաւեալ բլլան, (քահանաները) վերսին մկրտել կու տայ, եւ անմեղ քահանաներդ բռնադատելով՝ իրենցմէ ստորագրութիւն կ'առնու, որ մեր ուղղափառութեան Հետ Հաղորդութիւն չունենն։

---

1 Դժբախտաբար չէ պահուած այսօր մեզի անուանուած թուղթը։

2 "Ընդ մեր բարեպաշտութեանս"։

"Լաւցինք նաեւ զինուորական կարգին բաժանիդ, անանց իսկ բերնէն, թէ "Այժ ըստ դոյա կամաց լինիցի, — որպէս զի այս ալ եաքը ձեզի իբրեւ պատճառանք ծառայէ, — առաքեցէք զոր կամիք, թող գան, գնարծն Հաւատ կարգեալ տեսանեն։"

"Եթէ Դիոսկորոսի հաւատքն է հաւատք բաժանիդ, եւ կամ Տիմոթէոս Աղեքսանդրացւոյն, որոնք Հոգեկիր Հարց ուղղափառ վարդապետութեանը դէմ խօսելու ժպրհեցան, եւ անոր համար ալ սուրբ եկեղեցիէն մերժեցան եւ անջինջ յիշատակաւ նզովքի վճռակեցան. այդ մենք ալ ալէկ գիտենք եւ ճշմարիտ հաւատոյն կապարճին մէջ ունինք զանոնք սուտ, օտար եւ անգործածելի նետերու պէս։ Ուրիշ բան մը եթէ ունիք, որ մեզի հասած չըլլայ, խաւրեցէք։ Իսկ եթէ սրբոյն Ամթանասիոսի կ'ըսէք, որ Հոգեվից ծոցովոյն[1] գարդն եղաւ, Սեծին Բարսղիոս, Հոյս Գրիգորներուն[2], եւ Տեառն Յովհաննու անխարդախ վարդապետութիւնը եւ անոնց նմաններուն, անիկա մեր սրտին մէջն է, մեր քովը, չունինք պէտք Խորհանիկ եւ Ատրպատիճ կանոնադրութեան եւ վարդապետութեան[3]։ Հոս ունինք նաեւ Կիւրղի Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսապետին, Մեծ Հօրը, սիւնհոդոսական թղթերը, որ նեստորի մոլար վարդապետութիւնը հերքեց ջրեց եւ կը յուսանք սոնց ամենուն ալօթիքն ու բարեխօսութեանը եւ նոյն իսկ մեր Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի ճշմարիտ Աստուծոյն՝ որ մարմնացաւ ու մարդացաւ ի սուրբ եւ աստուածածնին միշտ կուսէն Մարեմայ, եւ չարչարանք յանձն առաւ, խաչի համբերեց, մեռաւ, թաղեցաւ, յա-

---

1 Ին՝ Նիկիոյ 325ի Սիւնհոդոսը։

2 Ասոնք՝ Գրիգորի Լուսաւորչի, Գր. Աբանչելապտծի, Գր. Նիւսացւոյ։

3 Կ'ակնարկուի ըստ Հ. Գամթըճեանի՝ Ուղիղ եւ իր կատարած գիրը։

գնաւ, երկիւղ ելաւ ու Հօր աչ կողմը նստաւ, որ կը պահէ անսասանելի եւ անխռով իր ընդհանրական սուրբ եկեղեցին:

"Սա կը փափաքէինք, որ իմանայիք, եղբարք, թէ ձեր աչքին թեթեւ եւ չնչին բան երեւցածը՝ մեզի տառապելոցս շատ ծանր եկաւ, այնպէս որ շատ մը ողբալէ եւ արցունք թափելէն ետքը, հարկ եղաւ որ մեր բարեպաշտ եւ խաղաղասէր տիրոջը[1] ծանուցանենք: Ոչ ոք պարապ տեղը փորձէ կամ չանայ, ինչպէս սովորաբար կ'ընեն կեղծաւորելով ու ձեւանալով՝ մտնել սիրոյ նեղ դռնէն եւ երթալ բանալ թշնամութեան լայն դուռը: Այսպիսիները պէտք են շատ մեծ խիղճով վարուիլ եւ նայիլ Աստուծոյ անաչառ ատենին դատաստաններուն, իրաւունքներուն եւ վրէժխնդրութեանը թէ հոս եւ թէ անդին աշխարհքը:

"Որչափ այսպիսի շատ մը նիւթերու վրայ ի հարկէ տարածուեցաւ մեր խօսքը, ի վերայ այսմ ամենայնի քալ եւ յաղթող նահատակն այն է, որ Քրիստոսի սիրոյն համար կը խոնարհի եւ գլուխը՝ ոտք հանելու կ'աշխատի: Ասոր համար այս անգամ ալ կ'աղաչենք, որ եթէ կը հաճիք, հրաման ընէք, որ ժողվին եպիսկոպոսունք եւ երեւելի քահանայք, որոնց համար կը կարծէք թէ գիտութիւն բանի ունին: Ու այս յարմար տեղ մ'ալ որոշեցէք՝ ժամանակն ալ ձդիւ ծանուցանելով: Մենք մեր եկեղեցւոյ Առաջնորդը[2] կ'ուղարկենք, որ ասոնք ալ ներկայ գտնուին: Կը յուսանք մեր Աստուծմէն ի Քրիստոսէ որ այսպիսի համբաւներէ յառաջ եկած ու անոտի երկպառակութիւնը՝ իրարու քով գէմ յանդիման գտնուելով՝ վախճան կ'առնու, եւ աւետարանական խօսքին համեմատ՝ կ'ըլլանք մի հօտ եւ մի հովիւ:"

---

1 "Տէրանց", այս է՝ կայսեր Փոկասու:
2 Ակինքն՝ գՅովհաննէս կաթողիկոսը:

Ա. այս կը պատասխանէ Դունոյ Տեղապահը որուն թուղթը խորագիր կը կրէ.

"Պատասխանի թղթոյն Սորմենայ, որ առ վըթանէս վարդապետ գրեաց:"

"Գիտենք որ շատ եւ պէսպէս եղանակներով խօսեցաք, որպէս դի ցուցընէք թէ մեզի համախոհ եւ միաբան էք այն հաւատքին վրայ, որ Քրիստոսի երանելի նահատակն ու մեր Հայրը Գրիգորիոս առնկեց ի մշանջենաւոր պայծառութիւն Հայաստան աշխարհիս: Ենթադրեցինք որ այդպէս է: Ասոր համար ալ շատ անգամ թախանձեցինք սրբասէր եպիսկոպոսս[1], որ քննութիւն ընէ. եւ ասրվեցուց մեզի, թէ առանց միաբանական ժողովոյ օրինաւոր չէ: Իսկ դուք դայս ծաղր ըրած էիք ձեր պատասխանին մէջ՝ մեր երեսին շատ մը թշնամանքներ յաճախելով, որ եթէ (տեղապահն) իշխանութիւն չունէր, ինչու ուղղափառներէն հաստատուած (պատարագի) սեղանները կործանեց, նորէն կնուէք (վերատին մկրտութիւն) ըրաւ: Այս խնդրոյս համար տեղեկացանք, որ այդպէս չէ[2]. այլ ի կանոնաց որոշուածն ու իրաւացին ըրած է: Բայց դուք, մէկուն ըսածին պէս, բոլոր յաղթութիւններէ նախատաս եւ գերազոյն համարեցաք՝ անարգանօք յաղթելը, եւ մեր քերդողը նեռին կարապետն ընելով թշուառութեան վրայ խնդացիք ըսելով, թէ Դունոյ այրած ու վլած եկեղեցւոյն մէջ կը նստի եւ նորաձեւութիւն կը սորվեցրնէ: Նեռին հիւրընկալ, առաջնորդ ու կարապետ գանիկա[3] պէտք է կոչել, որ պատճառ եղած է բովանդակ ազգի մը ապստամբելուն, էրիկները իրենց կիներէն եւ կիները իրենց էրիկներէն անջատե-

---

1 Դժուարին է լուծել, թէ ո՛վ է անուանուած եպիսկոպոսը:

2 Ըսել կ'ուզուի, թէ՝ Ձեր ըսածին պէս —ոչինչ— կանոնաց հակառակ գործ մ'ըրած չէ:

3 Կ'ակնարկուի Կոմիտէաս Ցուխտէս:

յու։ Որոնցմէ շատերն հեռու երկիրներ թափառելով մեռան՝ առանց թաղման իսկ արժանի ըլլալու. առաւելապէս իրեն բնիկ եւ ուղղափառ վարդապետներու դասէն հեռու խուսած է, ամպարիշտին պէս՝ առանց մէկէ մը հալածուելու՝ փախչելով, եւ տարագիր ըլլալով անբիծ, հռչակաւոր ու փրկարար հաւատքէն՝ դոր անունք (իրենց բնիկ ու ուղղափառ վարդապետք) ունին։

"Սակայն այս ալ պէտք է խորհրդածել, որ մէկ կողմանէ բերնով կ'օրհնէք, այսինքն Ս. Գրիգորի հաւատքին ժառանգը կը համբաւէք գձեզ, մէկալ կողմանէ՝ Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյն այրեցուցած եւ աւերածոյն բնաւ դուք անոր՝ մատուցած էք։ Իսկ թէ վանքերուն առաջնորդները եւ անոր քահանաները, որոնք ատորագրութիւն տալով քաղկեդոնի անօրէն ժողովը նզովեցին, առանց բռնութեան տակ ըլլալու երբին, ամէնուն յայտնի է. վասն զի որոնք սբ այս ատորագրութիւնը տալ չուզեցին, դեռ հոս տեղս կը շրջին առանց իրիք խոշտանգանաց. ոչ թէ ինչպէս դուք երիք՝ շատերը հալածելով ձմեռուան ժամանակ, որոնք վէրքեր առին եւ դեռ մինչեւ հիմայ կը հեծեծեն։

"Մենք՝ որովհետեւ մեր հարց եւ ճշմարիտ վարդապետաց հաւատոյ սահմանին վրայ վստահ էինք, անոր համար ոչ թէ ակամայ, այլ երանելի եպիսկոպոսին[2] եւ ուրիշներուն ուզելովը կը կանչէինք զձեզ, որպէս զի թէ մեր պարծանքն երեւայ եւ թէ խաղաղութեան պտուղ մը տեսնուի։

"Բայց սա մանաւանդ հիանալի է եւ շատ մեծ պարմանք կը պատճառէ, որ մէկ կողմանէ երդմամբ կը հաստատէիք թէ ձեր հաւատոյ դրութիւնը՝ Հայաստանի մէջ այս եկեղեցւոյս առաջնորդներէն ընդունուածէն ոչ աւելի եւ ոչ պակաս

---

1 Իմա՝ Ցովհաննու։

2 Այսինքն՝ հանգուցեալ կաթողիկոսին Մովսէսի։

է — հիմայ ձեր դրածներուն մէջ՝ ասոր հակառակը տեսանք: Դիոսկորոսն ու Տիմոթէոս անչինչ նդովվեց արժանի կը համարիք, զորոնք մեր պատուական հայրերը ու հոգեկիր վարդապետները ուղղափառ հովիւներուն եւ մարտիրոսներուն մէջ դասած են: Իսկ մոլար, չարապաշտ եւ հերձուածող քաղկեդոնիտները բարեփառ կ'անուանէք, եւ միաբանութեան միջոց կ'առաջարկէք:...

"Սակայն բանէքնիս բոլորովին ծաղրական է: Ճամարտակած էիք, թէ Խորհրդանիկ եւ Աստղատիճ կանանց ու վարդապետութեան կարօտ չէք: Բայց շատ ուշ է բանդիդ. միայն անունդ չէ ձեզի ալ նոյները կը վերաբերին: Վասն զի Խորհրդանիկը առտուանդ՝ ելածին պէս կը լուացուի եւ կը կարծէ թէ իր բոլոր ապտեղի գործերը անով մաքրեց: Դուք ալ բոզերու երթալէն ետքը՝ բաղնիք երթալով, անանդ պէս գձեզ մաքուր կը կարծէք, անոր համար ալ անխտիր տէրունական մարմնոյն կը հաղորդուիք, գործ մը, զոր աստուածային պատգամն բուած է թէ դատապարտութեան տակ է: Իսկ Աստղատիճներու գալով՝ ասոնք ալ չհմանալով որ տարակոյսը հաւատքը կը լուծէ[1], շատ աստուածներու՝ այսինքն միշտ մէկ աստուածէն մէկալ աստուած համբոյր կը փոխանէն: Նոյնը ձեզի համար ալ ձշդութեամբ կրնայ բսուիլ՝ արցունքով մէկտեղ: Վասն զի անդադար ալեկածեալ, պղտորեալ ու չփոթեալ էք, չէք կշտանար եռեւէ եռեւ տեսակ տեսակ՝ հաւատոյ սահմանադրութիւններ շինելով: Ուրեմն ուշ է եւ շատ անյարմար՝ Խորհրդանիկներն ու Աստղատիճներր բամբասելը: Վասն զի չէք կրնար ժխտել եւ բսել՝ թէ ատանկ չէ:... [երկար խօսքով իբրեւ թէ յու-

---

1 Ըստ Հ. Գամրեձեանի կ'ակնարկուի հոս Յովհ. Ասկերեցւոյն Ա. Կոր. Ա. Տիմ. ճառ Ա. 7. "Խնդիրն հաւատոցն խափանիչ է, եւ որ խնդրէն՝ յայտ առնէ թէ չեւ եւս եկեալ, եւ ոչ հաւատալ կարէ, որ տակաւին խնդրելոյ է:

ցընելէն ետքը՝ թէ Խաչը երրորդութենէն չի կրնար բաժնուիլ] Դուք պէտք էք նստիլ ձեր երկրին վրայ անմխիթար սգալ ու տրտմել՝ որ իրարմէ ճեղքուած եւ աղմկոյ մէջ էք՝ անթիւ աղանդներու պանազանութեամբ, անոր համար ալ ոչ մէջերնիդ կրնաք միաբանիլ եւ ոչ մեզի կրնաք բարկանալ, երբոր բաներնիդ որ եթէ մէկը իր տանը մէջ չի գիտեր կամ չի կրնար կառավարութիւն բաներցընել, ինչպէս բարձրէն հրապարակախօս ըլլալու համարձակելով՝ կրնայ պատուերներ տալ ճոռոմաբանելով։ Ո՞չ ապաքէն ամէնէն պիտի ծաղրուի. եւ վոխանակ նեղ դրան՝ թշնամանքէն լայնը պիտի բանայ։... Թէպէտ այս այսպէս է, սակայն եւ այնպէս պէտք ենք յուսալ ի Քրիստոս Աստուած մեր, որ ձեռնտու կ'ըլլայ եւ կը բառնայ մէջտեղէն ի քաղկեդոնենէ Լեւոնի արձանի շնորհիւ բռնի սերմանուած նորադաձեւ գայթակղութիւնը։ Վասն զի անիկա միայն է քակ եւ յաղթող հովիւ եւ իւր պատուէրները պահողներն սիրող, խոնարհ եւ այցելու. որ ինչպէս երբեմն Արիանոսաց ճոխութիւնն քակեց քայքայեց, նոյնպէս կը հաւատամ, թէ պիտի տեսնեմ քայքայուած անոր օգնութեամբն գձեզ՝ քաղկեդոնիտներդ։ Այնուհետեւ հնարաւոր կրնայ ըլլալ մեր եպիսկոպոսներու եւ բոլոր սուրբ ուխտի ճշմարիտ քահանայից միաբան հաւաքուելն, խորտակել մէջտեղէն վերցնելու համար տիեզերակործան Արձանին գայթակղութիւնը. եւ անբաժանելի եւ անփոփոխելի քակ Հովիւը մեր փրկիչը եւ Տէրը խոստովանելով ձայնը լսելի ընել։"

Ձենք կրնար գժբախտաբար այս կարեւոր թղթակցութեան թելը հոս երկնցնել, վասն զի ինչպէս անկէ առաջինը չունինք, նոյնպէս անկէ ետքինն ալ մեզի հասած չէ։ "Սակայն մէկ ըլլալդէն բոլոր առիւծը կ'իմացուի" կը նկատէ Հ. Գաթրճեան։ Թղթերուս մէն մի խօսքը ունի իւր կրակոտ շեշտը, բղխած ժամանակի յուզմանց հնո-

ցէն. աւելորդ է երկարագոյն խորհրդածութիւններով պարպելու աշխատիլ: Մեզի թոյլ կուտանք հոս այս թղթակցութենէ յետոյ իրաց առած կերպարանքն նկարագրել նոյնպէս Հ. Գաթրճանի խօսքերով:

"Իրերն այս վիճակի մէջ էին, երբ Տեղապահը կ'ածապարէր ու կը սպիպէր, որ ժողով մը գումարուի, ոչ թէ հաւատոյ խնդիրներ ընելու, վասն զի անիկա ինքը լմնցուցած էր, հապա Դունոյ դատարկ աթոռոյն վրայ կամ ինք եւ կամ իրեն համախոհներէն մէկն ելլէ: Քիչ չէ, 50 եպիսկոպոսունք եւ 390 Հարք (վանից) եւ քահանայք ժողված Դունոյ մայր եկեղեցին[1]: Եպիսկոպոսաց մէջէն յանուանէ նշանակուածներն, ուստի գլխաւորաբար խօսքի տէր եղողներն սա 12ներըր եղած կ'երեւան. Թէոդորոս Մարգպետական, Յովհան Արծրունեաց, Քրիստափոր Սիւնեաց, Մանասէ Բասենոյ, Աբրահամ Ուշտունեաց, Յովհան Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Սիոն Գողթան, Ներսէս Բոժունեաց, Յովհաննիկ Եղոց (?), Թադէոս Առնայոյ (?) եպիսկոպոսունք: Առնց մէջ Յունական Հայաստանի եպիսկոպոսներէն մինակ մէկը կայ, այս ինքն Թէոդորոս Մարգպետական կամ Սեպհական գնդին եպիսկոպոս: Ձենք կարծեր՝ որ քիչ ազդով

---

1 Դեռ Ս. Գրիգոր չէր շինուած, բայց Տարկաւ անոր մօտերը առ ժամանակեայ պաշտօնատեղի մը եւ բնակարան մը եւ կամ նոյն քաղաքին մէջ ուրիշ եկեղեցի մը իբրեւ մայր եկեղեցի առ ժամանակեայ կը գործածուէր: Ժողովոյն կանոնաց յառաջաբանը կ'ըսէ. "Մայրաքաղաք եկեղեցիս Դունեայ": Ժողովոյս պատմութիւնն եւ կանոնք պահուած են Թղթոյ Ղեւոնդ մէջ, 146—148 այսպիսի խորագրով. "Կանոնք որ եղան ի Դունի, մինչդեռ մատաղութիւն էր ժողովոյ եպիսկոպոսացն կարգել կաթուղիկոս եւ խափանեցան այնմ անգամ": — Ժողովական հարց թիւն կը նշանակէ Հ. Գամրճ. 306. (Յ եւ Զ.), տպագիրն ունի Յ. եւ Գ.:

ժողովուած ըլլայ այսչափ բազմութիւն քահանայից։ Նաեւ եպիսկոպոսաց թիւը Հայաստանի մէջ ժողով գումարելու համար բաւական հանդիսական թիւ էր. Շահապիվանի աշխարհաժողովն, որ դարձեալ Տեղապահի մը ատեն գումարուեցաւ, ասկէ աւելի եպիսկոպոս չունէր։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կաթողիկոսի բնտրութիւնը չյաջողեցաւ[1]։ Ղունինք հիմայ կռուան մը իմանալու՝ թէ ինչ դիտմամբ կամ որ ներքին կամ արտաքին աղեցութեամբ մնայ ընտրութիւնը։ Սակայն եւ այնպէս, առանց կաթողիկոսի ալ, կանոնական սահմաններ դնելու միաբանեցան, հոս ամենեւին բացայայտ կանոնաց դէմ ընելէն չվախնալով, որոնք առանց վերապետի կամ կաթողիկոսի երեւելի գործողութիւն մ՚ընելու հրաման չեն ի տար նաեւ իրենց ձեռքն ունեցած հայերէն մատեաններուն մէջ։ "Որովհետեւ յառաջագոյն սուրբ հարք եւ ուղղափառ վարդապետք ասկալն նզովներով մերժած ու հերքած էին բոլոր հերետիկոսները[2], գԱբէլ, գԱրիոս, գՆեստոր, գՄանի, գՄարկիոն[3] եւ անոնց նմաններըր, գՊօղոս Սամոսատացի, գԹէոդորոս (կարդա՝ Թէոդորոս), գԹիոդորէ (կարդա՝ Թիոդորոս) եւ անիչելի նեստորը, գՖէոդորիտոս, գԵւտիքէս, գԱեւերոս, գԱնդրէաս եւ անոնց համախոհները, գԵւագրիոս

---

1 "Բացայայտ նշանակուած է ասիկա վերոյիշեալ յառաջաբանին գլուխը, այսինքն թէ կաթողիկոս ընտրելու մասք ժողվեցան, բայց չեղաւ այն անգամ" ԿԷՂԻԿ Բ։

2 Հերձուածողաց յաջորդ ցանկը յօրինուած է Ննաստաս կայսեր թղթի համեմատ. Տմմտ. Թուղթ, զոր արար Ննաստաս թագաւորն ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց. Գիրք Ընդ. 277–78, որ արդէն բաբգէնի օրով թարգմանուած էր ասորերէնէ եւ յաճախ անգամ գործածուած բաբգէնի եւ Ներսիսի թղթերու մէջ։ Այս մասին կը խօսինք այլուր առանձին։

3 "Ժամանակի կարգ շատ պէտք չէ փնտռել թէ նոս եւ թէ մանաւանդ հետեւեալ անուններուն մէջ, վասն զի իրենց պատմական հմտութիւնն ասկէ անդին չէր անցներ"։

Նիկոմեդացւոց եպիսկոպոսը եւ անոր համախոհները, Քաղկեդոնի ձօրէն ժողովը — Լեւոնի տումարը, ու վերյիշեալ ընդունողաց հետ հաղորդութեամբ միաւորեցան, ոմանք ապատ կամօք՝ փառասիրութեան եւ ակնածութեան համար, ոմանք ակամայ բռնադատուած անոնցմէ, ոմանք ալ վերջապէս ոգեւ եւ անկարող ըլլալով, այս պատճառաւ ժողովեցանք... կանոններ սահմանելու անոնց համար՝ որոնք խոստովանութեան կու գան իրենց կամաւ կամ ակամայ գործած յանցանքին ու մեղքին վրայ պղջալով՝ զոր գործեցին»։ — Հինգ են սա ժողովէն սահմանուած կանոնները, բոլորն ալ մինակ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից համար։ Անկիւրիոյ Սիւնհոդոսին՝ հալածանաց առեն կամայ կամ ակամայ կուռք պաշտող քրիստոնէից համար տուած կանոներուն վրայ ձեւուած կամ բան մասին անոր լեզուն առած։ Ա–Չի կ–նռնը չէ թէ "փառասիրութեան կամ պշաքաղութեան" համար, հապա ի բռնութենէ կամ անկարողութենէ կամ տգիտութենէ եղած հաղորդակցութեան համար՝ ներողական ապաշխարութենէն պատ՝ որ ապաշխարողապետին խոհեմութեան կը յանձնուի, կը պահանջուի՝ որ եկեղեցւոյ մէջ ամենուն առջեւ նզովիւք հրաժարի հերետիկոսութենէն՝ ատոյգ գրութիւն տալով եւ երդում բնելով։ Ուրիշ յիշատակարաններէն՝ կ'իմա-

---

1 Ա յսպիսի յիշատակարան մ'է "Սրբոյ եպիսկոպոսաց Անանաէի, Յովհաննէսի եւ Տեառն Գիպայ Դաշատակարանի եւ Տեառն Սարգսի եւ Տեառն Վարդապետի (Վրթանիսի) ի Սահակայ կորուսեալ ձառայէ խոնարհ երկրպագութիւն" խորագրեալ թուղթը, գէտ Ընդ. 108–109, որով Սահակ Համազասպայ որդին "յԱրաձոր գեղջէ" յեաս կոչում կ'ընէ՝ նզովելով Նեստորը եւ իր հերետիկոսութիւնը համաձայն ժողովոյ Ա.եւ Բ. կանոններու։ Դժուարին է սակայն

նանք՝ որ այս երդումը ինք իր անձին վրայ տրուած սարսռելի չարամաղձութիւններն են[2]։ Այս ըլլալէն եւ ապաշխարութիւնը լմննալէն ետքն ալ՝ չի կրնար իր սթոռը քիչերուն հաւանութեամբը նստիլ, հապա պէտք է՝ որ բոլոր եպիսկոպոսունք քննեն եւ հաւանին։ Երէ՛ր անոնց համար՝ որոնք համառուած չըլլալով որ բրածնին գէշ է, կամակար նոյն հաղորդութիւնըրած են հերետիկոսաց հետեւողներուն ալ ստիպած են նոյնն ընելու. կը պահանջուի ծանր քննութիւն, շատ փորձ, մեծ ապաշխարանք ապաշխարողապետին կողմանէ, երդում ուղղափառութիւն պահելու, նպովք հերետիկոսութեան ատելութեամբ։ Եթէ բոլոր եպիսկոպոսներով մէկտեղ Կաթողիկոսն իրեն նորէն սթոռը շնորհէ, բոլոր կեանքը պղծմամբ պէտք էըլլալ։ Քահանայից ալ սոյն համեմատ։ Երէ՛ր անոնց համար՝ որոնք մէյմը ինքնայօժար ի խոստովանութիւն կու գան եւ իրենց ատելութեամբը նոյն հերետիկոսութիւնը նպովելէն ետքը նորէն իրենց վսխածը կը դառնան, բայց ետքէն երկրորդ անգամ կու գան, կը սահմանուի աւելի խստագոյն ապաշխարութիւն, քննութիւն եւ աստիկ յանդիմանութիւն ու սաստ, անանկ որ ուրիշներուն ալ վախ բերէ։ Եթէ երկայն ատեն ուղղութիւն եւ առաքինութիւն ցուցընեն, միայն ան ատեն նորէն իր սթոռը ելլէ, ան ալ եթէ բոլոր եպիսկոպոսունք ուզեն։ Ջ՛երէ՛ր կը սահմանէ որ եթէ մեր (Սիա-

---

սուրպ ըսել, թէ ինչ կ'իմացուի "նեստոր" անուան տակ։ Քաղկեդոնի ժողովէն, թէ խուժիկ նեստորականք։ Առաջինն ձշդապէս կը թուի, վասն զի Արած պիւղն Ցունական Հայաստանի մէջ պտնուելով՝ (մերձ ի Դուին), դժուարաւ դործ կարելի էր ունենալ խուժիկաց հետ, որոնք վաղ իսկ մերժուած էին Հայաստանէն։ Արած պիւղի մասին՝ Այրարար. 445։

2 Օրինակի աղագաւ՝ "նպովեալ ըլլամ Սուրբ Երրորդութենէն, կենաց ու մահուամբ" եւն։ Համմ. Գէորգ. 108։

բնակաց) հաւատոյն հաղորդութենէն չելլով եւ առ մեր միաբանած էն օտար (քաղկեդոնիկ) եպիսկոպոսներ կամ քահանաներ առթիւ մը կամ պէտք մ'ունենալով մեզի գան, չըլլայ՝ որ մէկը անոր հետ հաղորդուի կամ քահանայական պաշտօնով պաշտէ, հապա միևնակ անանկ ընդունի զանոնք, ինչպէս աշխարհական մը կ'ընդունի. բնակութիւն տալով եւ ուրիշ ասոր պէս բաներով: Հնդէրզէդը կը սահմանէ որ քահանայիմէ դարձողները՝ իրենց ատրագրութիւնն ան եպիսկոպոսին տան՝ որուն թեմին մէջ որ կ'ուզեն ձնալ. եւ չըլլայ թէ վանքերու գլխաւոր երէցը կամ քահանայքառանց եպիսկոպոսին հաւանութեան տանկներէն մէկն իրենց ընտանութեան կամ հաղորդութեանն ընդունին:

"Այս լուսազոյն դատի մը արժանի կանոններ պահպանելուն օրհնութիւն տալէն ետքը՝ վերջապէս այս "աստուածահաճոյ ու փրկաւէտ պատուիրաններէն" ապստամբողներուն՝ ըլլան իշխան, քահանայ, եպիսկոպոս կամ ժողովրդական, ամենուն վրայ՝ սա անէծքի կերպարանք ունեցող նզովքը կը կարդան այս ժողովին անդամները՝ "Նզովեցին Հոգւով եւ մարմնով եւ ամենայն կենդանւով իւրեանց եւ ընկալցին անորսմ պատուհաս յարդար դատաստանացն Աստուծոյ, ասա եւ ի հանդերձելումն[1]:"

"Ան չենք գիտեր թէ արդեօք Կաթողիկոսի բնարութեան վրայ խօսուելէն առաջ թէ վերջն այն կանոնք գրուած են:

"Այսպէս կ'ետար գրեթէ բոլոր Հայաստան իբրեւ կաթոլիկ յեռանդան: Արնոյ երեւակայուիլ ան ատմուկն երբոր երեքհարիւր քահանայք վանքերէն ու գեղերէն դղրդմամբ կը ժողվէին, որոնց շատերն անշուշտ քաղկեդոնի եւ Լեւոնի անունէն

---

1 Գէդ թղ. 148:

ուրիշ բան լսած չէին, բայց հիմայ մարդուս մաղերը վեր տնկող երդումներով սաստկացած, ծուռ նախապաշարումներով նպարակուած տեղերնին կը դառնային քաղաքներն, աւաններըը, գեղերն ու ագարակները նոյն ոգին սփռելու: Ա՛ս ամէնը Է. դարու առջի տարիները կ'ըլլար, երբ քաղաքական հովն արդէն դարձած էր աւ ժամ, Ապրուէզ Խոսրովայ (Բ.) թագաւորութեան տեն՝ պարսից զօրութիւնն Հայաստանի մէջ աւելնալով այս վերջին անգամ: Սակայն այնպէս ալ ատուգիւ իրերը մինչեւ հոս չէին հասներ, եթէ այս տեսլեան մէջ մէկը պակսեր կամ չըլլար այնպէս ինչպէս էր: Ուրիշ մէկը չէր ասիկա, բայց եթէ Սմբատ Վրկանայ մարզպանն: Ասիկա բնականապէս իրեն քաղաքական դիրքէն չէր կրնար Յունաց շատ բարեկամ ըլլալ, բայց ինք նաեւ կրօնական վէճին մէջ ալ շահուեցաւ ի նպաստ Դուինի տիրող հաւատքին, եւ անկէ ետքը՝ ուր որ այս կուսակցութեան միութիւն կը պակսէր, հոն իր զօրաւոր բազուկը կ'երկնցընէր: Ասիկա տեսնելով որ եպիսկոպոսունք չէ թէ մինակ երկու իրաւասութեան, այսինքն Կարնոյ եւ Դուինոյ բաժնուած են, հապա Դուինոյ մէջ ալ չկրցան միաբանիլ, ստիպմամբ եւ բուռն հրամանաւ նորէն կը ժողվէ այս վերջիններըը ի Դուին[1], ինք ձեռնարկ տալով նախընթաց Դուինոյ ժողովոյն մտաց համեմատ, բոլոր եպիսկոպոսներէն ալ նոյնը կ'առնու՝ մերժել տալով զորբազան ժողովն եւ սրբազան քահանայապետին տուժարը, եւ անկէ ետքը երկայն ատեն դատարկ մնացած աթոռին գահակալ

---

1 Ժողովոյն ձեռնարկն տե՛ս Գէորգ Թղ. 149—50. "Ձեռնարկ, զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարզպան ցայն եպիսկոպոսունս, որք դարձեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի Դուին, կարգել կաթուղիկոս Հայոց յետ մահուանն Մովսիսի. եւ զայս ձեռնարկ եւ նոցա":

մր գտնելու համար նախ ինք իր քուէն վերցի-
չեալ ժողովոյն մէջ գլխաւորաբար ձայն ունեցող
եպիսկոպոսներէն Ուշտունեաց եպիսկոպոսին տա-
լով՝ վերջապէս կը յայտնէ ընտրութիւնն եւ
ասանկով կը նամի Աբրահամ՝ Ապրուեզ Խոսրովայ
17երորդ տարին (607)։ Սմբատ եւ Աբրահամ
իրենց ոչ գովելի գործունէութեամբը եւ իրենց
դիմացիններուն տկարութեամբը՝ Յունական կող-
ման մէջ գտնուած եպիսկոպոսներէն ալ շահեցան,
որոնք իրենց ձեռնարկներն Աբրահամու յանձնե-
ցին[1]։ Ասոնց մէջ կան նաեւ նշանաւոր տեղե-
րու եպիսկոպոսներ, վանահարք եւ քահանայք[2]։
Ասանկով դարձեալ կաթողիկոսութեան աթոռը
մէկ մնալով՝ սեպուեցաւ կատարուած "միաւորու-
թիւն աշխարհիս Հայոց," ինչպէս կ'ուռանէ այս
եւ այն ձեռնարկին գլուխը գրուած փոքր տեղե-
կութիւնը։ Բայց յայտնի է՝ որ գոնէ մէկ մեծ մաս
մ'ալ ուղղափառ վարդապետութեան հաւատարիմ
մնացած էր, որովհետեւ կեցած էր դեռ կարին
կամ կարնոյ մօտերը իրենց օրինաւոր կաթողիկոսը
Յովհան։"

1 Հմմտ. Ձեռնարկ, զոր եռուն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի ի միաբանութեան աշխարհիս Հայոց. այնո-
քիկ որ էին ընդ իշխանութեամբ Հոռոմոց ի թագաւորու-
թեանն Պարսից»։ Գէորգ Թղ. 151–52։ Վերջին խօսքերն
պէտք է հասկնալ. «որոնք Մօրկայ օրով Հոռոմոց իշխա-
նութեան տակ եղող Հայաստանն կը գտնուէին, որ այժմ
Պարսից եղած է։

2 Թէոդորոս Սեպհական գնդին եպիսկոպոս, զոր
արգէն Դուինոյ նախընթաց ժողովոյն մէջ տեսած էինք,
Ստեփանոս Բագրեւանդայ եպիսկոպոս, Մովսէս Խորխո-
ռունեաց եպիսկոպոս, Քրիստափոր Ապահունեաց եպիսկո-
պոս, Ներսէս Վանանդայ եպիսկոպոս, Աբրահամ արբոյ
կաթողիկէի վանից երէց, Սամուէլ արբոյ Հռիփսիմէի,
Բարիզաս արբոյ Ցովհաննու վանաց երէց, Խոսրով Ա-
շականու, Ցաւիտեան Աղիվարդայ, Դաւիթ Երեւանայ,
Սամուէլ Գառնոյ եւայլք։ Ընդ 151։

Այսպէսով մէկ վայրկեանի մէջ չքացան այն ամէն հեռատեսութիւնները, որոնցմով գրաւուած Յունահայք երկար ատեն քրտինք թափեցին ի դուր: Պարսկահայք տարին յաղթութիւնը, իրենց ձգելով հակառակէն յունահայ եպիսկոպոսներու թիւ մը, որոնք այլ եւս առանց որ եւ իցէ երկիւղի եւ կասկածանաց կրնային շարժիլ ըստ համոզման եւ կգաճման[1]. վասն զի այլ եւս այն գաւառները, որոնք 591ի դաշամբ անցած էին Յունաց, կրկին Պարսից եղած էին. այսու Յովհաննու բնդարձակ թեմն այլ եւս անձկացած էր: Աբրահամ չդանդաղեցաւ օգտուելով ինքն ալ ժամանակի նպաստաւոր հանգամանքներէն, չնչել անհետացնել նոր ստացուած գաւառներէն յունական ազդեցութիւնն եւ առ այս, ինչպէս յոյն Անանուն կը վկայէ, Յովհաննու բաժնի վրայ ալ գործածեց իւր իշխանութիւնն ամենայն խստութեամբ, ստիպելով եպիսկոպոսներն նզով կարդալ Քաղկեդոնի Սիւնհոդոսին վրայ — ըստ սահմանին Դունոյ ժողովոյն. չհաւանողներն հալածական վարեց ի Տայս կամ Յունական երկիրներն, ուր օտարութեան մէջ ալ վախճանեցան:

---

[1] Իրենց 607ին Աբրահամու առաջ Ջեռնարկին մէջ կ'ըսուի. "Լսէաւ յանդիման ընդ դբարեպաշտութեան ետուեալն՝ նզովելով նոյնաձեւս ըստ երանելի հարցն մերոց (այսէ ըստ 606ի Դունոյ ժողովոյն կանոնաց) զամենայն հերձուածողս... եւ զքաղկեդոնէ, ե- զոր-մր լե-ն, ե- ազաչեա հպատակութեամբ առաջի ընդ հրաման դիպանութեան եկեղեցւոյ ձշմարիտ հաւատին քրիստոսի. ե- ասացին դիպանութեամբ ամենեքեան, թէ զերազովանութեան ե- զառհման զոր հաստատեցին երանելի հարքն մեր անչարժ պահեցուսցէ առաջի Աստուծոյ եւ հոգեւոր հարանցդ մերոց, եւ զպատշաճարութիւն զոր ասյք, յաւժարութեամբ ընդունիմք եւ կամաւք կատարեմք, եւ է հպարտութենէ նզովեցաք անձնէն հերետիկոսէ: Եւ թէ խարէութիւն ինչ եցէ ի կամուրջ, նզովեսցի հոգւով եւ մարմնով յամենասուրբ երրորդութենէ,,: Ընդ, 152:

Թէ Յովհաննէս ինչ ընթացքի հետեւեցաւ այս յուզմանց ժամանակ, յայտնի չէ։ Բիւզանդականք, որոնց կեցած էր կաթողիկոսն, իրենց օրհասին մէջ չէին կրնար այս մասին երկար խորհել։ Եւ Յովհաննէս ստիպուած էր ըստ հաճոյս թողուլ եպիսկոպոսներն՝ ազատօրէն որոշելու ինք զինքնին։ Առանց տարակուսի եպիսկոպոսներէն ամէնն ալ համամիտ չէին իրեն, ինչպէս 607ին տրուած ձեռնարկէն կը տեսնուի, ուր մինչեւ անգամ կաթողիկոսանիստ Աւանէն կար "Յունաննէս, երէց մը (էջ 150)։

Դուննոյ 607ի ժողովով "միութիւնն„ հաստատելով՝ նաեւ ծագած գժտութիւնք եւ վէճք դադրեցան. զայս յայտնի կ'ըսէ Անանուն. "Երբ Խոսրով արքայն ետ առաւ Հայաստանի գաւառները (զորոնք Մօրկայ տուած էր), նոյն տարին ընտրուեցաւ նաեւ կաթողիկոս՝ Աբրահամ եւ նոյն տարին ժողվելով եպիսկոպոսներն ու երէցներն եւ վանականները նգովեց Քաղկեդոնի ժողովն եւ (համամիտներն) վտարեց իւրմանէ։ Անոնք նգովեցին եւ դադրեցաւ վիճաբանութիւնը։„

Շատ երկար չապրեցաւ այսուհետեւ Յովհաննէս։ Խոսրովու բանակն օր աւուր կը յառաջանար յունական երկիրներն։ Դարսյի նուաճումէն յետոյ յաղթ բանակաւ մը մտաւ Հայաստան Աշտատ-Յեզտայար Բահէնի կողմանէ (608), ուր Դուեւ եւ Որդու սահմանապուխ աւաններու քով խորտակելով Յունաց զօրքն չուեց գնաց եւ բանակեցաւ Կարնոյ քով. քաղաքացիք վայրապար տեղ դիմադրելէ ետքը՝ անձնատուր եղան։ Աշտատ-Յեզտայար հոն պահապան կարգելով յառաջացաւ Հաշտեանք եւ հնազանդեցուց Զիթառիճ, Սատաղ, Առաստիա եւ Նիկոպոլիս փոքր Հայոց քաղաքներն, եւ դարձաւ։ Քիչ յետոյ եկաւ իւր տեղ Շահէն Պատգոսապան, որ յաջողութեամբ պարնելով յունական զօրքն Կարնոյ

գաւառին մէջ՝ Խոսրովու ԻԱ տարին (610/611) անոր հրամանաւ գաւառին բնակիչներն խախտեց տարաւ Ահմատան շահաստան. "ընդ նոսին բմբռնեալ եւ երանելի ծերուն կաթուղիկոսն Յովհան," որ Աւանի նուաճուելովն՝ բերուած էր պարսիկ զօրքէն ի կարին[1], "վարեցաւ ի գերութիւն հանդերձ ամենայն ապաստիւք եկեղեցւոյն»:

Ահմատան օտարութեան մէջ նոյն տարին կը վախճանի ծերուն կաթողիկոսն, որուն մարմինն սակայն կը բերեն իւր կաթողիկոսանիստ գիւղն Աւան, եւ հոն իւր շինած եկեղեցւոյն մէջ կը թաղեն[2]:

Պատմագիրք[3] կու տան իրեն միաբան[4] 26 տարի կաթողիկոսութիւն, որ չի համաձայնիր ժամանակագրութեան հետ, որ հաշուով վախճանն կ'իյնայ (591/2—26 =) 617/18ին: Պէտք է չփոթութիւն մ'ենթադրել հոս եւ ի բայ ձգել վեց տարիները. որով ստացուած 20ը ուղիղ կա-

---

1 Բացայայտ կ'ըսէ վայս Ենանուն. "Երեք տարի վերջը (607+3=610) կոխ եղաւ ի Բասեն (?) (τοῖς Φρασιαροῖς եւ պարսիկք յաղթեցին Հռովմայեցւոց, փոկաս կայսեր Է. (602+7 = 609/10)) եւ խոսրովու ի (609/10) տարին. նուաճեցին Ձիթառիճը (Κιτρίς) եւ թէոդոսուպոլիսը, եւ ուրիշ շատ աւաններ, ասոնց մէջ էր նոր-այն գիւղն, ուր կը բնակէր Յովհաննէս կաթողիկոս, որ էր Հռոմից իշխանութեան տակ եղող Հայաստանին մէջ: — Իսկ Յովհ. պատմ. 43. կը գրէ. "Եւ վասն զի Տերունի կաթուղիկոսն Յոհան կայր ի վախճանականութեան ի նմա (ի կարին) ընդ նոսին եւ նա բմբռնեալ...»:

2 Ան՛ք. 54, 76—77:

3 Յ-վհ. 43. կէր. 26. Ս-ծ. 77, 275:

4 Միայն Ասողիկն (86) է, որ ԻԶ կ'ամ ըսած Ձեռագրին Զ տարի գահակալած կը համարի: ԻԶ սխալ է բոլորովին. թերեւս իմաստ մ'ունենայ պարզապէս Զ. Մովսէսի մահուընէ (604) եօքը իրեն օրինաւոր կաթողիկոս նկատուած:

րելի կ'ըլլայ դնել 591/2—610/11 տարի-
ներու մէջ[1]:

Յանկարծատեսիլ երեւոյթ մ'եղաւ Յովհան-
նէս պատմական հորիզոնին վրայ, որ իւր բուռն
դակ գործունէութեամբն կը պատկերէ միանգա-
մայն բիւզանդական ազդեցութեան մարմնացումն:
Բիւզանդականք չանացած էին եւ չանացին դեռ
երկար ատեն Կ. Պոլսոյ "տիեզերական պատրիար-
քին" իրաւասութեան ներքեւ նուաճել Հայաս-
տանն, բայց ի զուր: Պարսիկ պետութիւնն իրագէտ
էր իրեն ուսերիմ թշնամւոյն քաղաքագիտութեան
եւ ուրիշ քայլերով գիտցաւ ուղղել Հայոց եկե-
ղեցին: Եւ արդեամբք ալ, առանց նպատակի չէր
Յովհաննու գերութիւնն Յունաստան "եկեղեցւոյն
բոլոր սպաններով":

Թէ Բիւզանդականք խորհեցա՞ն իւր աթո-
ռոյն վրայ[2] յաջորդ մ'ընտրելու, այս մասին բան
մը չենք գիտեր, բայց դիւրին է ժխտել: Իրենց
ձգնաժամին մէջ այլ եւս ի վիճակի չէին այսպիսի
թոխշներ փորձելու:

[1] Պէտք է ըսել թէ Անբէոսի խօսքէն, ուսկից սոր-
ված ենք տեսիլք, կարելի չէ հետեւցնել, թէ անպատ-
ճառ նոյն տարին (610/11) վախճանած է Յովհաննէս. պատ-
մագրին բացատրութիւնն է. "Ու անդէն վախճանեալ":
Բայց միշտ ըոնագբօսիկ կ'ըլլայ երկարապոյն ձգձգումը, եւ
այսու Աբրահամու մահուան տարին ալ դժուարութեանց
կը բաղխի:

[2] Յովհաննէս պատմութեան մէջ հարկ է նկատել հ-ի-ա-ի-ն-ո-ւ-, քանի որ օրինակ Կաթողիկոսին՝ Մովսէսի կենդանութեան ժամանակ կը բարձրանայ աթոռն, եւ այն ոչ միայն հաւանութեամբ ազգին: Ուշիշ են ըսա այսմ Յովհ. պատմաբանի "հակաթակաթոռ" անուանելը (էջ 42). եւ Ասողիկի (Բ. 63) խօսքերը. "Նաւուցին կողմն (sic) Հոռոմոյ հ-ի-ն-ո- Մովսիսի զՕհան ումն երկաքնակ, ոչ ել հ-ի-ր-ե-ց- է ին- հայր-ա-պ-ե-տ-ի Հայոց": Վերջին տողերս ասկայն ամենայն մասամբ ուղիղ չէ. վասն զի յետոյց բով Յովհան եւս կը դասուի կաթողիկոսաց ն-ո-ւ-ն մէջ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Աբրահամ կաթողիկոս Աղբատանցի:

Դուինոյ կաթողիկոսն եւս շատ չերկարեց Աթոռոյն վրայ. Սեբէոսի (78) վկայութեան համաձայն "ի նմին ամի„, յորում կնքեց կեանքը Բագրեւանդացին, վախճանեցաւ նաեւ "երանելին Աբրահամ կաթողիկոսն„ ծերութեան ալեաց մէջ:

Աբրահամ հայրենեօք Ուշտունեաց գաւառի Աղբաթանից գիւղէն էր[1]: Սեբէոսի մէկ տեղը[2] կարծել կու տայ, թէ նախ քան եկեղեցական վիճակին բնդգրկելը՝ մտած էլլայ աշխարհիք եւ եղած հայր որդւոց: Զինքը սակայն պատմութեան մէջ կը գտնենք առաջին անգամ Ուշտունեաց եպիսկոպոսական գահուն վրայ[3], այսպէս Դուինոյ 606ի ժողովոյն կանոններուն ստորագրող եպիսկոպոսներէ մին ալ ինքն էր: Յաջորդ տարին եւս (607 Մարտ-Ապրիլ) կը գտնենք զինքը ի Դուին, ուր Պարսկահայ 10 եպիսկոպոսաց հետ ժողված "ի սուրբ եկեղեցոյն„, ստորագրած է իբրեւ "աթոռակից„ Բաանեոյ Մանասէ եպիսկոպոսի՝ Սմբատ Վրկանայ մարզպանի տուած Ջեռնարկին (գլխ. թղ. 149):

Նոյն 607ին՝ Պարսից Խոսրով Բ.ի ժէ տարին, այսինքն Մարերի ամսոյն (Մարտ-Ապրիլ)՝ Զատիկն յաւաչ՝ "գկնի երեք ամաց մահուանն Մովսիսի„ (Ա-խոռ. Բ. 23) Սմբատայ նրա-

---

[1] Յովհ. Կաթ. 41. եւ այլք:

[2] Գրեթէ 17 տարի ետքը Կոմիտասի յաջորդ կ'ընտրեն "զոմն անապատական Աբրահամեան տանէ՝ որում անուն Քրիստափոր„. Սէբ. 98:

[3] Գլխ. թղ. 146: Նկատելով զ'Աբրահամ այս թուականին ալեւորեալ, կարելի է ըսել թերեւս, թէ Ուշտունեաց աթոռոյն վրայ բարձրացած էլլայ Քրիստափորէն ետքը, որ կը յիշատակուի Յովհ. Բ. Գաբեղինեցւոյ († 574) առ Ստեփանոս գրած թղթին մէջ (Առդ. 81):

[4] Ա-խոռ. Բ. 61: — Գլխ. թղ. 163:

մանաւ եւ հակոդութեամբ կը գումարուի ի Դուին նոր Նիստ մ՚ալ կաթողիկոսական ընտրութեան համար եւ կ՚ընտրուի կաթողիկոս Ներսէս Եպիսկոպոսր՝ թէեւ դեռ ին:ընագիր վկայութեան՝ "ակամայ ածեալ յաշտիճանս քահանայապետական"։ Ձեռնադրութիւնն կը կատարուի "գինի սրբոյ Ջատկին յատուր Սիրակէի՝ յելս ամսոյն Մարերի"[2]։

Կաթողիկոսական գահին նորոգութիւնը ընդհանուր խնդութիւն պատճառեց. ահա թէ ինչ կը գրէ ժամանակակիցներէն մին. "Լուայ, Հայր պատուական, պայծառութեամբ դնորոգութիւն սրբոյ աթոռոյդ Տեառն Գրիգորի, եւ բազում խնդութեամբ լցաւ անձն իմ տառապեալ, գի ի վաղուց հետէ փափաքեալ ապատէի լսել դայդ . . . Քանզի ահա արդէն իսկ օրհնեալ Աստուած յաւելից քուռմ պաշտարհս Հայոց, եւ ամենայն բարեաց հիմնապրութեան սկիզբն եւ առաջնորդ . . . սրբոյ եկեղեցւոյդ շինութեան եւ նորոգութեան աշխարհիս յերկոցունց կողմանց հոգեւոր եւ մարմնաւոր պատասմանն անդրէն միաւորութիւն։ Եւ որպէս հիմնս բարեօք եդաւ ի ձեռն ձերոյ սրբութեան յաւուրս . . . գկատարումն եւս լաւագոյն լինել"[3]։

Աբրահամ հետեւեցաւ իր նախորդ կաթողիկոսաց շաւղին, նոյնպէս կրօնական-վիճական ասպարէզին մէջ։ Խնդիրք կը յարուցէին դեռ, մանաւանդ թէ մնացած էին բորբոքեցան իր օրով։ Բացի Յունահայերէ եւ Ասուաններէ, այժմ նաեւ

---

[1] Գէորգ Թղթ. 189–190. Հմմտ. եւ 163։

[2] Ա–խթ. Ե. 61։ Օրինակին փոխ. Մ–բէէէ անդ վերադարձ։ 607ին Զատիկն կը պատահէր Ապր. 23ին, որ կը համապատասխանէր Հայոց Մարերի ամսոյն 30ին։ Իմա բուն այսմ յելս Մ–բէէէ ամսոյն։ Մարերի ամիսն կը կշռէր Յունաց 25 Մարտ—23 Ապր. ամիսներու։

[3] Թուղթ Մովսիսի Յուրասայ Եպ. առ Աբրահամ. Գէորգ Թղթ. 161։

վէրք դրօշ պարգած էին Սիւրիոնի առաջնորդութեամբ:

Որչափ կը տեսնուի ժամանակիս թղթակցութիւններէ, որովհետեւ մեծ կրթութեան տէր անձ մը չէր Աբրահամ, Պաթողիկոսին գլխաւոր օգնականն եւ խորհրդատուն եղաւ այս խնդրոց մէջ ժամանակիս անուանի քերդողներէն մին Վրթանէս, որ բուռն ախոյեան մը հանդիսացաւ միեւնոյն ժամանակ քաղկեդոնականութ հանդէպ: Ինչքան էր մանաւանդ ժամանակին ոգին եւ կեանքը, որով անհրաժեշտ անձնաւորութիւն մ'ալ դարձաւ:

Իր անձն եւ գրական արժանիքն բաղձալի էր հաստատուիլ ի նկատի, եթէ երկիւղ չունենայինք ընտրուած ծրագիրն խանգարելու:

Պաթողիկոսն իր առջեւ ունէր ուղեղոյց խորհրդատու նաեւ Դունոյ ժողովոյն կանոնները, որուն հետեւելու երդմամբ ալ պարտաւորած էր ինք զինք: Արդեամբք ալ կը տեսնենք թէ իւր բոլոր գործունէութիւնն քիչ շատ այս կանոններու համեմատ եղած է եւ ի նոյն ստիպած Յունահայերը, Վրացիներն ու Աղուանները: Բայց յրնթացս գիտցաւ յախուռն դրուած կանոններն փոքր ինչ մեղմել՝ աւելի հանդուրժողութեամբ, ինչպէս վարր պիտի տեսնենք:

Առաջին թղթով Յուրտաւոյ Մովսէս եպիսկոպոսի եւ Սիւրիոնի հետ ունեցած թղթակցութիւնքն, ուշադրութիւնն դարձնենք Աղուանից հետ ունեցած խնդրոյ:

Աղուանք, որոնք արդէն Յովհ. Բ. Գաբեղինեցւոյ օրով խզած էին Դունոյ Ամթոռոյն հետ իրենց յարաբերութիւնն, կ'երեւայ թէ Աբրահամու կաթողիկոսութեան օծման առթիւ հրաւիրուեցան ի հանդէս եւ ի միութիւն, ինչպէս Վրաց համար կ'րսուի յայտնապէս: Բայց ի զուր: Աղուանք կը հրաժարին հրաւերէն: Այսպիսի իմաստով գոնէ գրուած կ'երեւայ պատասխանը Ամարասայ Մխի-

թար եպիսկոպոսի կոչմանէ. որուն պատճէնն դժբախտաբար Մովսէս չէ առած թղթոց գրքին մէջ։ Մխիթարայ թուղթը կը բերէ Սիւնեաց գրիգոր նախարարը, եւ որ տխուր պզտկութիւն կը թողու կաթողիկոսի եւ աթոռակցաց վրայ. կը յանձնուի Վրթանէս քերդողի պատասխան մը գրել առ այս ի դիմաց Աբրահամու եւ իւր աթոռակցաց։ Վրթանէս կը գրէ՝ կրկին ի միութիւն հրաւիրելով։ Հեռեւութիւնն ասկից ոչինչ կ'երեւայ, եւ Աբրահամ յաջորդ տարին (608/09) իւր շրջաբերականին մէջ[2] կը գրէր. "Քանզի եւ դեռ որպէս գքաղցկեղ ճարակի համար հերձուածոյն, մինչ գի եւ գրեթէ ի սահմանակից եւ միով վարդապետութեամբ լուսաւորեալս ժամանեաց, գվրայ առեմ եւ գնը-ունէց, որք գժահաճոտ սերման նախասացելոցն (քաղկեդոնականաց) մեծարանօք բնկալեալ յինքեանս հաստատեցին... նոյն հրամանն (այս է՝ Դուինոյ 606ի ժողովոյն մէջ սահմանուած նորվքներն) եւ վասն Աղուանից անչարժ կացցէ, զի պատկառեալ զարձցին ի թիւր ճանապարհէն։

Կաթողիկոսութեան առաջին երկու տարիներուն մէջ գրուած կ'երեւայ[3] Գրիգոր քերդողի թուղթը առ Աբրահամ[1]։ Գրիգոր քերդող կ'երեւայ թէ նշանակալից դիրք չունած էր իւր դարուն մէջ եւ անուն հանած, որ Սամ. Անեցւոյ եւ Ա. Երզնկացւոյ համեմատ մինչեւ անգամ Կ. Պոլիս ժողովքի գայած է Վրթանէս քերդողի հետ

1 "Պատասխանի ի Հայոց թղթոյն Աղուանից Վրթանէս քերդողի", ԱՐՏ, 1896, էջ 477–488, հմմտ. առ այս Կ. Կ-ի յառաջաբանն 443–447։ Վերջէն թեր է թղթոց գրքէն մէջ, էջ 196–211, իսկ կաթողիկոսութեան (219–222) քանի մ՚էջ հարկ յառաջ բերած է։

2 Գրէթ թղթ. 193–194։

3 Մովսէս կը պատմէ 607/08 տարեցոյց մէջ գրուած թղթոյ մէջ։

4 Գրէթ թղթ. 153–160։

(Համմտ. վերը էջ 130)։ Թուղթը խորագիր կը կրէ "Սրբասիրի Տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի ի Կրիգորէ նուաստէ Քերդողէ„, որով Կրիգոր կը դիտէ պարգել Աբրահամու առջեւ ժամանակակից ինչ ինչ կենդանի հարցեր։

Ինչպէս Սարմէնի եւ Վրթանիսի թղթակցութիւններէ եւ Դունոյ 606ի ժողովոյն կանոններէ տեսնուեցաւ՝ Դունեցիք կպահած էին այն համոզումն թէ հերձուածողներէ, այս է՝ քաղկեդոնիկներէ կամ նեստորականներէ կանգնուած սեղաններն, կամ այն սեղանները, որոնց վրայ անոնցմէ մին պատարագած է, անսուրբ են, հետեւաբար չեն կրնար իրենք այսպիսի սեղաններու վրայ պատարագել։ Այս համոզմամբ տոգորուած՝ կը քանդէին կը կործանէին եկեղեցիներու մէջ այսպիսի սեղանները։ Աբրահամ, որ Դունոյ ասոնմանին եռանդուն ատոբագրողներէն մին էր, այս կէտիս մէջ աւելի հանդուրժող ոգիով կերեւի ըլլալ, եւ՝ վտանգ կործանել տալու՝ հրամայած է պարզապէս օրհնել եւ "լոկ ի հայէն եւ ի բաժակէն օրհնութեանց„ (քաղկեդոնականներու) հետու կենալ։ Դարձեալ Դունոյ ժողովոյն Ա. Բ. եւ Գ. կանոններու համաձայն եկեղեցական մը որ հերետիկոսութենէ կը դառնար ձանր պատիժներէ ետքը միայն կրնար իր աթոռն նստիլ. Աբրահամ այս ալ մեղմացուցած է, եւ կը գրէ Կրիգոր. "իսկ յաթոռոյն իշխանութեան արժանաւորելոյ բան կանոնին առնմանի դուք առաւել ողորմութեան արժանի արարէք, եւ այժմ դայլ եւս մինչ բնդարձակեցէք„ (էջ 156, հմմտ. եւ 155)։ Կրիգոր այս հանդուրժողութեանց համամիտ չէ. եւ ի Ս. Գրոց երկար ապացոյցներ բերելով կը ջանայ կաթողիկոսին քայլերն անտեղի ցուցնել։ Նա առ հասարակ նեստորական խուժիկներն եւ քաղկեդոնականները հաւասարապէս հերձուածող կը նկատէ, եւ իբր այսպիսեաց հանդէպ Աբրահամու բռնած ուղղին մէջ դիակասութիւն կը

տեանէ: Վասն զի Կաթողիկոսն Նեստորականաց նկատմամբ չէ գտնուած այնպէս մեղմ, ինչպէս քաղկեդոնականաց հանդէպ: Այսպէս, Գրիգորի խօսքերու համաձայն, Կաթողիկոսն "յԱրեւելս ի Պարսս, ի Տիսբոն եւ յայլ տեղիս" խաթիւ արգելած է եղեր ազգայնոց՝ Նեստորականներու եկեղեցին երթալ, մինչեւ իսկ "եւ զդուղնաքեայ անդ երկրպագութիւն դատապարտութիւն ի հոգեւորին ուսուցանէք", եւ "վասն այսորիկ սեղանակատաւս օրհնեցէք եւ երիցունս արձակեցէք, կարեկցե[ա]լ նոցա, որք արքունի հրամանաւ անդր երթան" (էջ 156):

Այս ամէնուն դիմաց Գրիգորի "հայկուժն" է, որ ոչ թէ հին "ուղղափառ" հայրերէն կանգնուած սեղանները կործանուին մոլեռանդաբար, այլ գոնէ քաղկեդոնիկներէ նոր շինուածները. "փոխել զսեղանս նորա՝ ի նորոյ հաստատեալս, որ ոչ բաժ հարանցն մերոց, որ ի Քրիստոս կացեալ այլ բաժ օտարատեսուչ հովուաց յաջորդութիւն առին": Այսչափ միայն կը պահանջէ այս մասին, ընդունելով թէ ինչպէս որ քաղկեդոնիկները, որոնք նախապէս ուղղափառ էին, կրկին ուղղափառ դառնալով կը փոխուին իրենց սխալ մտքէն, նոյնպէս սեղանները կը դառնան իրենց հին օրհնութիւնը[1], բայց ոչ այսպէս հերետիկոսութեան մէջ օրհնուած սեղանները, որոնք երբեք ճշմարիտ օծում չեն ընդունած:

Այս է թղթոյն էական բովանդակութիւնը: Գրիգոր զայս կողմնակցութեան մը կողմանէ գրած է, ինչպէս կը տեսնուի ոճէն, եւ մանաւանդ վերջաւորութենէն. "Իսկ սեղան ուրեմն փոխել իրա-

---

[1] "Քանզի որպէս նոքա զբարեպաշտութիւնն խոտոռանելով յառաջին ի մատցն փոխեցան, այսպէս գոյ հնար փոխարկել յառաջին սրբութեանն պատուականութիւն եւ զսեղանս": Վասն զի "Հաստատուն հիմն Աստուծոյ կայ եւ ունի գկնիքս զայս, զորոց ասեն թէ Ծանեաւ Տէր զիւրան: Իսկ յանօրինացն եւ յանհաճելեացն բացակայի." էջ 155:

ւունք են: Ա յս ի մէնջ ապերա առ Ձեզ, եւ խնդիր բատ Գրոց. ուղղել ի պատուիրանաց դպխալուածն կամաց մերոց Ձեզ է բաւականութիւն. ապա թէ իշխանութեամբ ինչ կամիք եւ ոչ բատ Գրոց, մեր վերջին բան վասն այդր սյնդ է„ (էջ 160):

Ընդհանրապէս շատ դատարկաբանութեամբ եւ բռնագբօսիկ ոճով տողուած գրութիւն մ'է, ուր գաղափար եւ բան ամենեւին առնչութիւն չունին իրարու հետ. խրթնաբան եւ մութ նախադասութիւններով խճողեալ ոճ մը, որ յատուկ է դրեթէ մեր ամէն "քերդող„ յօրինչմամբ պարծող հեղինակներու: Գրուածքն ասկից արժանի է ուշադրութեան իւր բովանդակութեամբն, մանաւանդ այն տեղն, ուր կը գրէ Գրիգոր թէ դարձողներն մեծ համոյմամբ մը չէ որ կը դառնան, եւ շատ անգամ առ երեսս միայն կը կերպարանին (էջ 155—156):

Թէ առ այս ինչ պատասխանած է կաթողիկոսն կամ այսուհետեւ ինչ ընթացք բռնած, յայտնի չէ:

Կաթողիկոսի ընարութիւնն ի գլուխ հանել կեսոյ Ամբատոյ առաջին դարձերէն մին եղաւ նաեւ կաթողիկոսարանի մը եւ կաթողիկէի մը շինութիւնը. առ այս ամէն թղթատուութիւն առած կ'արդէն արքայից արքայէն (Անէ. 64): Անմիջապէս նոյն տարին (607/608) իւր ներկայութեամբ կատարել տուաւ Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն հիմնարկէքը. "Ժողովեաց ձարտարապետս քարի, կացոյց ի վերայ նոցա Նաւատարիմ գործակալս, եւ հրաման ետ փութանակի հաստատել ի կատարումն„ կը գրէ Սեբէոս: Եկեղեցւոյ տեղն ընտրուած էր 572ին այրուած Ս. Գրիգորի հողը, որ շինուած էր "մերձ ի քաղաքն„ (Անէ. 26), եւ "կարի մերձ„ բերդապարսպին, որով նոր շինութիւնը բերդը "վնասակար ի թշնամւոյ„ կ'ընէր: Զայս նկատելով բերդապահն եւ մարզպանը արքայից

արքային ամբաստանագիր մը կը գրեն, պարզելով իրեն եւ խափանելու հրաման խնդրելով: Բայց Խոսրով, որ արքայատուր առատաձեռնութեամբ իւր "սիրելոյն", Սմբատայ, ամէն ազատութիւն շնորհած էր, չի հաճիր նոր կարգադրութիւն ընել, պատուէր կը խաւրէ. "Ջերդն քակեսցի եւ եկեղեցին անդրէն ի նմին տեղւոջն շինեսցի,:

Շինութեան բարձրագոյն հակողութիւնն յանձնուած էր Կաթողիկոսին, վասն զի Սմբատ գարնան փութով ի դուռն կոչուած էր: Մեծ էր, ինչպէս կ'երեւայ, Աբրահամու զբաղմունքը, այնպէս որ նա հակառակ ցանկութեանը, չի կրնար ելլել իւր հօտին այցելութեան, եւ կը գրէ ...ջնի շրջաբերականին մէջ. "Կամէաք մերով բարբառով ասել ի բարեպաշտացդ լսելիս, բայց ի հոգէ պէտոյէ շինուածոյ էնէղէց-յս հասարակացս Հայաստանեայցս, որ ի Դունի՝ արգելեալ եղեաք,[1]:

Որչափ ալ փութանակի ի գլուխ հանել պատուիրուած էր, այսու հանդերձ Աբրահամու օրով չէլաւ ի յանգ. որ երեք տարիէն[2] կը վախճանի (610, 611): Իրեն կը յաջորդէ Կոմիտաս Տարօնոյ եպիսկոպոսը, եւ "առ սուաւ կատարի շինուած եկեղեցւոյն Ս. Գրիգորի, (Ա՛Ը. 78):

Հետաքրքրական խնդիր է թէ Սմբատ ինչ ազգէ ճարտարապետներ աշխատցուց եկեղեցւոյս վրայ: Թ. դարէ ի վեր (Թ-վ. Աբծր. 231) ցայսօր աւերակ եւ առանց քննութեան մնալով դժուարալուծանելի խնդիր մ'է այս Հայոց ճարտարապետութեան պատմութեան համար: Սմբատ՝ Խոսրովու շահերուն այնպէս վրէժխնդիր եւ Յունաց այնպէս հակառակորդ անձ մը՝ չէր կրնար յոյն մը դնել

---

1 Գէրծ Թղթ. 190–191:

2 Աբրահամու կ'ընծայեն պատմագիրք Ի Գ տարի կաթողիկոսութեան, որ անհնարին է. թերեւս Ի Գ հարկ ըլլայ կարդալ "ի Գ (կամ Դ) ամի (եւ վախճանի յերրորդ ամի) կաթողիկոսութեան", ինչպէս է ճշմարիտը:

գործոյն գլուխ մանաւանդ 607ին, երբ Պարսից եւ Յունաց մէջ ծագած էին սաստիկ պատերազմներ: Հարկ է ենթադրել թէ կամ ի Դուին կային ա- նուանի ճարտարապետներ, եւ կամ Տիրբոնէն բե- րած էր հետը: Վերջինս պաշտպաննելու պէտք չկայ, քանի որ այլուստ կը տեսնենք թէ չէին պակսեր ի Հայս ազգային ճարտարապետներ: Անշուշտ սոյն եկեղեցւոյս ճարտարապետներն գործածեց Կոմի- տաս 618ին կառուցած Ս. Հռիփսիմեանց եկեղեցւոյ համար ալ[1]:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Սմբատ Բագրատունի Վրկան Մարզպան:

Ի վերջոյ քանի մը խօսք ալ Սմբատ Վրկանի Մարզպանի վրայ, որ ոչ գոյն դեր ունեցաւ այս շրջանի մէջ:

"Եւ եղեւ ի ժամանակին յայնմիկ հաճոյա- նալ Սմբատայ Բագրատունւոյ յաչս խոսրովու արքային. տայ ի նա զմարզպանութիւնն երկրին Վրկանայ[2]": Այսպէս յանկարծական շեշտով մը

---

1 Հայոց ճարտարապետութեան եւ հնագոյն եկեղե- ցեաց մասին հմմտ. Մ. Տէր-Մովսէսեան՝ Էջմիածին եւ Հայոց հնագոյն եկեղեցիները: ԱԶԳ. ՀԱԴ. (1907) էջ 418 եւայլն:

2 Վրկան (Hyrcania, պարսկ. Gurgân) կասպիական ծովու հարաւ. արեւելեան անկիւնը տարածուած հոյ մա- տենագրաց (Փաւստ. 86, 93 եւ) ծանօթ երկիրն է: Անուն ընդհանրապէս այս ձեւով յայտնի է հիներու (Փաւստ. անդ ՍԷԲ. 61, 65 եւն, Եղիշ. 110). զոր յաճախ կը հոլովեն ալ "ի Վրկանէ, ի Վրկանէ (Փաւստ.) եւ" Վրկանայ, Վրկանէ, ի Վրկանէ, երկրին Վրկանայ, ի Վրկան աշխարհի, (ՍԷԲ. 59—61, 65 եւն) ձեւերով: Բացառաբար Սմբատայ անուան կից անհոլով եւ երբեմն ալ պարսկական հնչմամբ կը գոր- ծածուի Սեբէոսի քով եւ թղթոց Գրքին մէջ. այսպէս "Սմբատ Վրխոն մարզպան" "Տեառն Սմբատայ Վրխոն մար-

կը սկսի Սեբէոս (59) պատմել անձնաւորութեանս գործունէութիւնը: Արշաւի մանրապատում են պատմադրին խօսքերը Սմբատայ քաջագործութեանց վրայ, այնչափ, դժբախտաբար, համառօտ են անոր նախորդ կեանց մասին: Ի՞նչ արդիւնքներով հաճոյացաւ նա խօսրովու, Բագրատունի՞ր նախարարի որդին էր: Կը լռէ Սեբէոս այս նկատմամբ: Ունինք սակայն ուրիշ աղբիւր, որ բաւականաչափ կրնայ բաւականութիւն տալ մեզ:

Թղթոյ Գրէն կ'իմանանք թէ տակաւին 607ին ունէր կենդանի "եղբայրներ„ (150), այդ թուականի մօտերն կենդանի էին նոյնպէս Հայրն ու Մայրը, որոնք ղինքը անուցած են "առաջի Խաչին Մծխիթայի„ եւ ի մանուկ տիոց գայած է յաճախ Մծխիթայի "պատուական եւ սուրբ Խաչին„ երկրպագութեան: Քաջ ծանօթ եւ բարեկամ եղած է վրաց եւ յատկապէս Կիւրիոնի հետ. որմէ Ս. Խաչէն մասունք մ'ալ խնդրած է ծնողացը համար[2]:

607ին ունէր արդէն որդի Վարազտիրոց անուն (Գէր. Թղ. 171), որ խօսրովու շատ սիրելի էր, այնպէս որ Սեբէոսի (63) խօսքերով՝ խօսրով անուցած էր "իբրեւ զմի յորդւոց իւրոց„ եւ անուանած էր "ջաւիտեան խօսրով[3]„: Պատմութիւնն զՎարազտիրոց իր միմիակ որդին կը ներկայացընէ[4]:

գլանի„ (Գ. Թղ. 149, 15 եւ 168), ի Սմբատայ Գոբիւն մարգպանէ (անդ. 168, 170, 172): Անուանս մասին տես. Hübsch. Arm. Gr. 86. Marquart, Eranšahr, 72.

2 "Ցորմէ խնդրելով պարգեւեցայ Հօր եւ Մօր քումմ, եւ սորա առաջի անար եւ սորա առաջնորդութեամբ ի բարի հասեր„: Թոռն կ'ըսէ — Սքաթ. 150:

3 Սէբ. 68, 97, 101:

4 Սէբ. 136 կը գրուի "...զՎանուէլ զայրն առաքինի, որ էր աներ Սմբատայ ասպետի որդւոյ Մեծին Սմբատայ Խոսրովայ Շուն կոչեցեալ„: Ասկից կը հետեւի թէ

Կ'երեւայ թէ Սմբատ իբրեւ քաջ ռազմագէտ մասնակցած է այլ եւ այլ պատերազմայ, եւ հռչակ հանած, որ մինչեւ Պարսից Դուռը հասնելով՝ Խոսրովու ուշադրութիւնն ինքն յանկուցած է։ Ինչպէս ալ ենթադրենք, յամենայն դէպս պիտի առաջնորդուինք հոն, թէ մեծ եղած է Խոսրովու վստահութիւնն իր ռազմագիտութեան վրայ, որ յամի 599/600[1] ի վրկանս ելած ապստամբութիւնն զինջուցանելու եւ այն կողման վայրագ ազգաց ոտնձգութիւնքն կարճելու համար Արքայից արքայէն կը կարգուի վրկանայ մարզպան եւ "իշխան ի վերայ ամենայն կողմանն այնորիկ„։

Սմբատ պատերազմաւ կը նուաճէ ապստամբած գաւառներն՝ Ամաղ, Ռոյեան, Չրէճան եւ Տապարաստան, եւ ձեռք կը զարնէ իր մարզպանութեան երկիրներն, որոնք թշնամեայ արշաւանքներէն քանդուած էին, շինել եւ բարեկարգել։ Մինչդեռ ինքը երկրին նորոգութեան զբաղած էր՝ վատամ, վահրամ Չոբինի եղբայրն, որ Քուշաններու ապաստանած էր, յինքն միաբանելով Քուշանայ Պարիովկ թագաւորն եւ Սմբատայ զօրայ մէկ մասը, Խոսրովու վրայ խաղալ կը մտաբերէ, բայց գաւաճանութեամբ մը վատամ իւր խորհրդեան զոհ կ'երթայ։ Իսկ զօրքը, իբր 2000 հոգի, Խեկեւանդ գիւղը կը բաղխի Սմբատայ հետ, բայց արիւնահեղ ճակատը Սմբատ կը

Սմբատ Համանուն զաւակ մ'ալ ունեցած է։ Բայց ըստ մեզ վերապակ մը կայ հոս. կ'առաջարկենք ընթերցուլ. "...աներ Սմբատայ որդւոյ Աթպետի, որուն մեծին Սմբատայ ...„։ Ուր Սեբէոսի վարագտիրոց յաճախ Աթպետ ալ կը կոչուի. հմմտ. 101, 102, 114 եւն։

1 J. Marquart, Eranšahr, 73. Սմբատայ մարզպանութեան ութ տարիներն (ԱՔ.63) կը գետեղէ 595–602, որ անընդունելի է. պատմագիրն յայտնի կ'ըսէ թէ 8 տարի յետոյ եկաւ Հայաստան, որ է 607ին։

վաստկի (602)։ Յաղթականը մեծապայծառ կը մեծարուի Խոսրովէն, որ "առ Սմբատ առաքէր շնորհակալութիւն մեծ"։

Յաջորդ տարին ալ նման յաջողութեամբ կը նուաճէ Տարպարատանի նոր սպասամբութիւնն, զոր կը վարձատրէ Խոսրով խաւրելով զոհութեան հրովարտակ, ուր մի եւ նոյն ժամանակ Արեայ աէրութեան մարզպանաց գերագոյն[1] կ'անուանուէր։ Կ'երեւայ թէ զայս կը բացատրէ Սմբատայ "Տէրանց պինուոր" տիտղոսը[2]։

Սմբատ այս պաշտօնով դեգերեցաւ Վրկանի կողմերն 8 տարի (ՍԷՔ. 63), մինչեւ որ Արքայից արքան "բազում մեծարանօք" ի դուռն հրաւիրեց (606/7). ուր մեծաշուք պատուեցաւ ընդունելով նաեւ ազատ թագաւորութիւն երթալու հայրենիք եւ լիուլի իշխանութեամբ աշխարհին ներքին՝ յատկապէս եկեղեցական իրերն կարգի դնելու, որուն վարժարութեան մասին լսած էր ինչ ինչ բաներ նաեւ Արքայից արքան։ Ան նկատմամբ կը գրէր առ Կիւրիոն. "Արքայից արքայ բարերարութեամբ արար եւ զմեզ յաշխարհս[3], հաւատոյ եւ եկեղեցեաց կարգի աւելագոյն պատուէր ի վերայ արար, զի բնդ միմեանս խաղաղութիւն եղիցի, քանզի էր ինչ որ լուաւ"։ Խոսրովու զահակալութեան ԺԱ. տարուընն (607) ակիպներն Հայաստան կոխած էր արդէն Սմբատ ի մեծ հրճուանս իրեն եւ քրիստոնեայ բնակչութեան։ Ան խնդակցութիւնն չատ սիրուն բացատրուած է Կիւրիոնի առ Սմբատ թղթին մէջ, ուր կը գրէր. "Գոհանամ զաստուածն երկրպագութենէն՝ որ զքեզ տէր Սմբատ ի ժամանակի յայսմ փորձութեան պատրաստեաց ի բարեխօսութիւն բարերար տերանց (Խոսրովու),

1 ՍԷՔ. 63. "պատուով մեծացուցանէ ի վեռ քան զամենայն Արգպանս իւրոյ աէրութեան առնելով"։

2 Գէորգ Թղթ. 150, 168, 170, 170։

3 Գէորգ Թղթ. 168—9։

որ գոհ են գքէն՝ եւ ետ մեզ։ Քանզի ազատիդ ձեր եւ փառաւորութիւն մեծութեամբ հանդերձ ոչ միայն Հայոց աշխարհիդ խնդութիւն է, այլ եւ Վրաց»։ "Վասն այդր բարերարութեան հրամանի (այս ինքն՝ վասն խաղաղելոյ զաշխարհի եկեղ. խռովութիւնս) եւ գՏէր յայտ գործ պարապեցուցանելոյ, Աստուած զարքայից արքայ անմահ արասցէ եւ գքեզ, Տէր, աւելի տերանց վասպուրականագոյն[1] արասցէ զաւակաւդ հանդերձ, քան որչափ եաղ[2]»։

Առաջին ուշադրութիւնն կաթողիկոսի ընտրութեան մասին կ'ուղղէ Սմբատ. եւ նոյն տարին, ինչպէս տեսանք վերագոյն, ընտրել կու տայ կաբրահամ։ Այս նկատմամբ կը գրէր առ Կիւրիոն. "Եւ մինչ բարեաւ յաշխարհս հասանք առաջնորդութեամբ սրբոյ Հոգւոյն հայրապետ կարգեցաւ, եւ ամենայնի՝ հակառակութեան եւ թերութեան ուղղութիւն եղեւ» (169)։

---

1 Վասպո-բրականոյն (Գիրք թղթ. 170)։ Բառիս այսպիսի ձեւի մէջ առաջին անգամ հոս կը պատահինք։ Ինչպէս նկատուած է (Hübsch. Arm. Gr. 80—81. Տէրեան անուանք, 18, 94. Տէրեան՝ Հանդէս հայերէն դասական լեզուի, 641, Թիրեաքեան՝ կարնամակ, 47) Վասպուրական (Աեր. 45,) հաւասար է պահլ. Vâspuhrakān, որ կը յարաբերէր "ազնուականաց ամենէն բարձր դասակարգը՝ Սահանեանց պետութեան մէջ կամ ամենէն ազնուամեծ ընտանեաց անդամները», եւ Սեբէոսէն (48) ալ գործածուած է այս իմաստով "Վասպո-բրական համարակար = նարկահաւաք ազնուականաց»։ Ըստ այսմ Վասպուրական իմաստը կ'առնու մերձաւորապէս հայ. "նախարարական,,ի, կամ ըստ Թիրեաքեանի "ագատապէի, ազատազնեայ, վեհագոյն,,։ Ալսու Կիւրիոնի մակդիանքի իմաստն կ'ըլլայ. "աւելի աւագ, վեհագոյն ընէ, աւելի բազմաթոյն նախարարութեան հասցընէ,,։ Արդեամբք ալ յայնոր ատրին Ձոխացաւ բարձրագոյն պատիւներով՝ "Մեծ Տանու տէրութեամբ,,, "Ընդարձակ նախարարութեամբ,, եւն։

2 Գիրք թղթ. 170, հմմտ. եւ 161։

Հրաման առած էր Արքայից արքայէն նաեւ Ս. Գրիգորի շինութեան համար, որուն հիմն իւր ներկայութեամբ դնել տուաւ։

Բայց հազիւ բոլորած տարի մը, "յանցանել ձմերայնոյն, ի գալ գարնայնոյն ժամանակի„ Արքայից արքայէն փութով ի Դուռն կը կոչուի (608, Ապրիլ 7էն յառաջ), վասն զի Վրկանի կողմերը կրկին շարժման մէջ էր, Քուշանք սկսած էին նորէն ասպատակել պարսկական սահմանները։ Այս անգամ Խոսրով կու տայ Վրկանայ մարզպանին նաեւ "Տանուտէրութիւնն[1], կը յորջորջէ "Խոսրով Շնուհ[2]„, եւ մեծապատիւ զարդարած շքեղ հանդերձիւք, չորեքձայնեան փողերով եւ արքունի հեծեալ զօրքէն անոր անձնապահ կարգած կը խաւրէ Քուշանաց դէմ բազմագունդ բանակով մը։ Սմբատ հասնելով Վրկանի կոշմ գաւառը իրեն կը կանչէ "զբուն ձեռական զօրան իւր զհամաշխարհիկ„, որոնց թիւն պատմագիրը մինչեւ 2000 հեծելազօր կը բարձրացընէ, եւ կը խաղայ թշնամեայց վրայ։ Երկիցս կը գարնուի, եւ երկու անգամ ալ կը խորտակէ թշնամիները. յաղթական կ'ելլէ նաեւ Հեփթաղայց թագաւորին հետ ունեցած մենամարտութեան մէջ, որուն հետեւութեամբ Քուշանք յետս քաշուիլ կը ստիպուին բոլորովին, եւ Սմբատ հետապնդելով աւարի առած Հարեւ, Վատագէս, Տոխորոստան եւ Տաղական գաւառները եւ ամրութիւնքն քանդած եւ աւերած կը դառնայ Մարգ եւ Մարգուստ գաւառները կը նստի։

---

1 Կոմիտաս կաթ. (Գէորգ Թղթ. 218) կ'անուանէ ասկէ "Մեծ Տանուտէր„։

2 Խոսրով Շնուհ (Սեբ. 65, 97 եւ), կամ Շուհ, Շուհն, կամ Խոսրովայ Շնուհն, (Սեբ. 121), Խոսրովշնուհ կը համապատասխանէ պահլ. šnum = ուրախութիւն բառին. իմաստն է ըստ այմ "Խոսրովու ուրախութիւն„։ Հմմտ. Hübsch. Arm. Gr. 214 եւ պատկանեանի Տանուտէրութիւնն՝ Սեբ. 199։

Ցաղթութեանցս լուրը աւետաւոր հրեշտակներն շուտով կ'աւետեն Արքային, որուն խնդութիւնն անպատմելի կ'րլլայ: Գոհութեան հրովարտակ մը կը գրէ եւ Սմբատ ի Դուռն կը կոչէ: Մեծ ձաղանօք կ'րլլայ ընդունելութիւնը Խոսրովէն, որ կ'ուղղէ առ Ցաղթականն ի միջի այլոց այս խօսքերը. "Մինչեւ ցայսօր մեզի ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայեցիր, եւ մենք գոհ ենք քու եւ գործոյդ վրայ. այսուհետեւ հոս մերքովը կեցիր, առ, կեր եւ խմէ":

Արդեամբք ալ Սմբատ այսուհետեւ կը ծնայ Տիսբոն, իբրեւ "երրորդ նախարար ի տաճարի թագաւորութեանն Խոսրովայ արքայի" (Սեբ. 68):

Թէ վերջին անգամ քանի՞ տարի զբաղած էր Սմբատ Վրկանի կողմերն, Սեբէոս որոշ բան մը չ'ըսեր. բայց յամենայն դէպս հրաւէրն պատահեցաւ 609/610ին:

Այսպիսի անդորրութեան մէջ ապրեցաւ այնուհետեւ Սմբատ "ժամանակս սակաւս", մինչեւ Խոսրովու ԻԸ. տարին, այս է 616/617, երբ վախճանեցաւ Տիսբոն: Մարմինը կը փոխադրուի Հայաստան "ի բնիկ հանգստարանն" Բագրատունեաց, Կոգովիտ գաւառի Դարիւնս գիւղը:

Մինչ կենդանի էր դեռ եւս Սմբատ, կը պատմուի թէ Խոսրովէն "ոստիկան" կարգուած ըլլայ 615/16 ի Տիսբոն գումարուած քրիստոնէից ժողովին[1], ուր Հայոցմէ ալ ներկայ էին կոմիտաս — իբրեւ եպիսկոպոս Մամիկոնէից, եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսը, որոնք խաւրուած էին Հայաստան Պարսիկ կուսակալներէ գործադրուած բռնութեանց մասին գանգատելու Խոսրովու առջեւ: Սմբատայ միջնորդութեամբ յաջողեցան ապահովապէս իրենց նպատակին մէջ:

---

1 Սեբ. 121. Գէորգ Թղթ. 218: Հմմտ. առ այս Ե. Վ. Տէր-Մինասեան՝ "Ազսպէս կոչուած Պարսից ժողովը". ՀՐՐՏ. 1907, էջ 179–195:

ժողովոյն Տետեւութիւնն կ'ըլլայ. "Ամենայն քրիստոնեայք որընդ իմով (Խոսրովու) իշխանութեամբս են, հաւատ գՀայոց կալցին"[1]:

Սմբատ իւր քաջագործութեանց համար, որոնք ճշմարտութեան սահմաններն կ'անցնին պատմագրին գրչի տակ, իրաւամբ կոչուած է "Մեծ": Ապրեցաւ Տեռու հայրենիքէն պատերազմի դաշտին վրայ, եւ մեռաւ արքայական յարկի ներքեւ, բայց իւր հայրենական հաւատքն եւ հայրենասիրութիւնն վառ պահեց կրծոցը մէջ: Իւր կրօնասիրութեան եւ ազգասիրութեան առհաւատչեաններն են Հոյակապ Ս. Գրիգորի շինութիւնն, կաթողիկոսական խնդրոյն լուծումն, եւ Վրկանի կողմերն մեռած Հայութիւնն կանգնելը: Սեբէոս (63) կը պատմէ թէ անգամ Վրկանի խորքերն ունէր բանակին մէջ Հայ երէցներ եւ մատուռ մը: Եթէ իւր առ Միւրիոն եւ Աբրահամ կաթողիկոսներ, եւ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը գրած թղթերն ուղղակի իւր գրչի արդիւնքներն են, կը փայլի մի եւ նոյն ժամանակ նաեւ իւր Հմտութիւնն գրաւոյին մէջ:

Այս է Սմբատայ գերը պատմութեան մէջ. բայց ոչչափ գոյներով ներկագնած է յետնոց քով: Ցայսօր՝ Հայաստանի Մարզպան կը ճանչցուի Սմբատ՝ Վրկանի մարզպանը որ յառաջ եկած է մի միայն "մարզպան, տիտղոսին թիւրիմացութենէն: Սմբատայ օրով ի Հայս պաշտօնս կը վարէին պարսիկներն. ինչպէս բացայայտ կ'ըսէ Սեբէոս (64):

ԳԼՈՒԽ Է.

Ալ-ինն — Ջին կեանքը — Աշխատութիւնը:

Գուգարայց նահանգին իր գաւառներէն մին էր Ջաւախք, այժմ Ախալքալաքի գաւառ, շրջապատուած Սամխէ, Կղարջք, Արտահան եւ

---

1 Սեբ. 128:

Չորսփոր գաւառներէ, արեւմուտքէն ունենալով իրեն սահման Կուր գետը, ոչ շատ անջրպետով հեռու Տփղիսէն[1]: Ջաւախքը, ինչպէս բովանդակ Դուգարք բդեշխութիւնը, հայ Արշակունի թագաւորութեան ժամանակ գրեթէ միշտ հայկական հող նկատուած է, սահմանագլուխ Հայաստանի եւ Վրաստանի. 387ին Հայաստանի բաժանման ատեն միացաւ Վրաստանի հետ եւ մնաւ պարսից գերիշխանութեան ներքեւ, որուն տակ մնաց մինչեւ 591, երբ անցաւ Յունաց, եւ թէեւ 602ին Խոսրով կրկին յետս գրաւեց, բայց Հերակղի արշաւանքներու արդեամբք (624–628) դարձեալ Յունական սահման եղաւ[2]: Երկրին այսպէս մերթ հայկական եւ մերթ վրական հող ըլլալովը՝ բնակչութիւնն կը կազմուէր կրկին տարրներէ, հայերէ եւ վրացիներէ:

Այս հայ-վրական գաւառէն էր Կիւրիոն[3],

---

1 Ջաւախքի տեղագրութիւնն ընդարձակօրէն տես Ե. Լալայեանց՝ Ջաւախք. Նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար. ԱԶԳ. ՀԱՆԴ. Ա. (1897), էջ 125 եւն:

2 Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1907, էջ 124:

3 Ի վիճակի չենք որոշելու թէ "Կիւրիոն" անունս մանկութեան ժամանակ ընդունեցաւ, թէ ապա ի Նիկոպոլիս: Այսպէս կը գրուի անունս հայ մատենագրաց շատերու քով: Առաջին անգամ կը յիշատակուի յորջորջումս Վրթանէս Քերդողի ստ նա ինքն գրած թղթին մէջ "Տեառն Կիրոնիի" ձեւով (Գէորգ. Թղթ. 138, ուր Ուխտ. Բ. 42 կարգացած է "Կիւրոնի"): Ընդհակառակն Կաթողիկոս իր Ա. եւ Բ. թղթերու մէջ կը գրէ "Տեառն Կիւրոնիի" (164, 176). իսկ Գ. եւ Դ. թղթոց մէջ (էջ 180, 194) "Կիւրիոն" եւ "Կիւրիոնէ": Սմբատայ թղթին մէջ է "Տեառն Կիւրոնի": Իսկ ինքն Կիւրիոն իւր թղթերու մէջ կ'ուղղագրէ մերթ "ի Կիւրիոնիէ" (166) եւ մերթ "ի Կիւրիոնէ" (170, 178): Թղթոց Գրքի հաւաքողն՝ Մովսէս եպ. միշտ. "Կիւրիոն" (164, 168 176, 180) կը գրէ: Վերջին ձեւովս ունին յետին պատմիչք՝ Ցովհ. Կաթ. 38, 41–2. Ասողիկ՝ 86. Վարդան՝ 58, 60, Կիր. 25–26, թէեւ երբեմն կը գրեն նաեւ "Կիւրոն", ինչպէս

ըստ Ուխտանիսի[1]՝ այժմ անծանօթ Սկուտրի գիւղէն։ Ինչպէս ծննդեացը, նոյնպէս առաջին տիոց մասին կը պակսին մեզի մանրամասնութիւններ։ Գիտենք որ «Ղեւ» վրացի էր եւ տեղեակ վրացերէնի եւ հայերէնի[2]։ Ծնունդն պէտք է դնել 560—70ի մէջերը։

Բախտն ուրիշ ասպարէզ քան շինական կեանքը պատրաստած էր մանուկ Կիւրիոնին։ Մատաղ հասակէն փոխադրուած կը տեսնենք անշուք Սկուտրի գիւղէն Փոքր Հայոց յունական քաղաքականութեամբ բարգաւաճեալ Նիկոպոլիս եպիսկոպոսանիստ քաղաքը (578)։ Թէ ինչ շարժառիթով բաժնուած է Կիւրիոն հայրենիքէն, դիւրին չէ պարզել։ Ուխտանէս կը գրէ պարզապէս. «Երթեալ յերկիրն Հռոմոյ բնակեցաւ անդ ամս ծե ի գաւառին որ կոչի Կողոնիա[3], եւ բնակեցաւ

միօրինակութեամբ ունի Ուխտ.։ Մեծն Գրիգոր իւր առ Կիւրիոն թղթին մէջ գիտէ անունն՝ Quirico կամ ըստ այլ Ձեռագրաց՝ Quirio episcopo ձեւով։ Ըստ Brosset'ի (Deux hist. II. p. 278, n. 2) ծագած է անունս Ցունաց *Κυριων*, *Κουριον*, Curio ձեւերէն։ Անտիոքայ ժողովոյն եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ Ցունաց *Κυριωνը* կը չրջուի հայերէն «Կիւրիոնի» ձեւով. Հմմտ. Տաշեան՝ «Ցուցակ, 652։

1 Հարկ է հաւատալ թէ Ուխտ. հոս վաւերական աղբիւր մ'ունեցած է աչաց առջեւ։ Մովսէս Կաղանկատուացի առ Կիւրիոն թղթին մէջ կ'ըսէ պարզապէս. «բնակութեամբ (իմա՛ հայրենեօք) յաշխարհէն Վրաց» էր։

2 Ղամչեան (Պատմ. Հայոց, Բ. 301) եւ ասկէ Զարբհանալեան (Պատմ. Հայկ. հին Դպր. Գ. տպ. 417) «Հմուտ էր, կ'ըսեն յոյն, Հայ, Պարսիկ եւ Վրաց լեզուաց»։ Պարսկերէնի ծանօթութիւն թէեւ կարելի է ենթադրել, բայց պատմագիրք չեն յիշատակեր բնաւ։

3 «Բանակաթեմ» կ'իմանայ անշուշտ հոս Ուխտանէս «Կողոնիա գաւառ» ըսելով. այլապէս անծանօթ է այլուստ այս անուն գաւառ ի Փոքր Հայս։ Կար յիրաւի Նիկոպոլսոյ քով Կողոնիա, բայց քաղաք եւ ոչ գաւառ, զոր այժմ գիտուն՝

անդ ի մեծ քաղաքագեղն Նիկոպոլիս կոչեցեալ՝ յեզը դետոյն, որ կոչի Գայլ»։ Հոս Ուխտանիսի գործածած աղբիւրն անյայտ է մեզի։ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցւոյ խօսքերն նկատելով կը ստիպուինք ըսել թէ ակամայ լքած է Կիւրիոն հայրենիքը. "Վաղ ուրեմն, կը գրէ Մովսէս առ Կիւրիոն, հեռացեալ եւ օտարացեալ ի Հռովմայեցւոցն վարեցար յաշխարհ՝»։ Խօսքեր, որոնք կարծել կուտան թէ կամ ծնողաց հետ գաղթած է 570 - 578ի մարտից ժամանակ, եւ կամ Յոյներէն իբրեւ գերի վարուած։ Զինչ եւ իցէ, նոր հայրենիքն նոր զգա-

---

Ramsay (Histor. geogr. pp. 57, 267) եւ Cumont (Studia Pontica. II. Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie, par Fr. et E. Cumont, Bruxelles, 1906, p. 296) *կը նոյնացընեն Քոբա-Հէսարի հետ, ըստ Պրոկոպեայ* (Պատն Շին. Գ. 4. էջ 253, տպ. Բոնն) *կառուցուած պոմպէոսէն իբրեւ բերդ, որ յետոյ քաղաքանանալով՝ Յուստինիանոս պետութեան առաջնակարգ ամրութիւններէն մին ըրած է եւ յետ Յուստինիանոս մինչեւ իսկ այն կողման բանակաթեմին գլխաւոր կայանն դարձած եւ իւր անուամբ յորջորջած բանակաթեմն* (Հմմտ. **Գելցեր՝** Բանակաթեմեր. 55. V. Chapot, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe. Paris, 1907, p. 354.)։ *Ղեւոնդ երէց Ը. դարուն կողմնիան կը ճանչնայ իբրեւ "բերդ քաղաքացո* (հրտ. Ս. Պետերբ. 157)։ — Ստ. Օրպէլեան (75) *առանց յիշելու Նիկոպոլիսը պարզապէս Կիւրիոն կողմնիա գնաց կ'ըսէ։*

։ Ուխտանէս, *ինչպէս եւ Մովսէս Կաթողիկոս, ընդհանուր անուամբ կը կոչեն հոս Նիկոպոլիսը "Հռովմայեցւոց աշխարհո, զոր պէտք է իմանալ "երկիր, որ Յունաց իշխանութեան ներքեւ էր», վասն զի Նիկոպոլիս Գայլ գետի եզերքը Ա. Հայքի մէջ էր՝ ըստ Յուստինիանու. 536ի բաժանման* (Հէ-Բէ. Տեղոյ անուանք, 39 **Գելցեր**, Բանակաթեմ. 19) *անուանի Սատաղ քաղաքին քով, նշանաւոր հանդիսացած մանաւանդ Տիգրան Մեծի օրով։ 608/9ին Ակատա-Յեզատայար Զիթառիճի եւ Սատաղի հետ նուաճեց Պարսից լծոյն ներքեւ* (ՍԲԲ. 77)։

յումեր զարթուցին անշուշտ պատանւոյն վառարտին մէջ։

Պոմպէացիէն «մեծ դիւղաքաղաքն» Նիկոպոլիս, "Գայլ (Lycos) գետէն 6 մղոնէ աւելի հեռու" կառուցուած՝ այժմեան 200 տնով փոքր հայաբնակ քաղաքն է, հոյակապ եւ անուանի երբեմն, ուր քրիստոնէութիւնն բարգաւաճեցաւ ծաղկալից, եւ Ս. Բարսեղէն եկեղեցին արժանի եղաւ "Մայր Կողմնից եկեղեցւոյն" կոչուելու։ Թէեւ 499ի երկրաշարժն, որ բովանդակ Հայաստանն եւ Պոնտոսը ցնցեց, քանդեց կործանեց գետնայատակնաեւ հոյակապ Նիկոպոլիսը, բայց Յուստինիանոսէն նորոգուեցաւ կրկին, եւ կանգնուեցաւ հոն քառասուն Մարտիրոսաց վանքն, նախնի փայլն սակայն չստացաւ երբեք այսուհետեւ, թէպէտ Եպիսկոպոսանիստ աթոռն ձնաց անխախուտ երկար ժամանակ՝ Սեբաստիոյ մետրապոլտութեան ներքեւ։

Հոս կը դաստիարակուի Սիւրիոն յունական բարձր կրթութեամբ մը, կը սորվի "դիպրութիւն Յունաց եւ գայլ եւս չարարուեստ (!) գիտութիւն, որով որոշեցաւ ի մէնջ" (Ո-ՀՓ. Բ. 1), կը հմտանայ յոյն լեզուի եւ եկեղեցական գիտութեան, ուսկից պիտի հետեւցընենք թէ նա ինք գինքը նուիրեց ի մանուկ տիոց նաեւ եկեղեցական վիճակի տեղւոյն Եպիսկոպոսարանի մէջ կամ Ս. Քառասնից վանքը։ Տան եւ հինգ տարուան միջոցին (578—593), ընդունեցաւ հոն նաեւ քահանայական ձեռնադրութիւն[1]. գոնէ այս վիճակի մէջ էր նա երբ եկաւ ի Դուին։

---

[1] Ստ. Օրպէլեան կը գրէ (75) "Գնացեալ է առ Եպիսկոպոսն է Կոզնէ՝ բնակեալ էր առ երկաբնակ երիցու միոյ եւ ներկեալ յաղանդն". բայց ինչ աղբերէ գիտէ զայս Սեբէոսեան, որուն մի միակ աղբիւրն Սիւրիոնի մասին Ուխտանէսն է։ Հարկ է իրրեւ ինքնաստեղծ եղջերուաքաղ մերժել բոլորովին։

593/4ին կը մեկնի Նիկոպոլսէն Պարսկահայաստան՝ Դունոյ Կաթողիկոսարանն, ուր կաթողիկոսական գահին վրայ կը բազմէր ալէզարդն Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի. "եւ բնակէ առ նա ի սուրբ Կաթողիկէին, որ ի Դուին քաղաքի[1]": Ապահովապէս իւր քաղցր բնաւորութեամբն եւ աստուածբանական իրայ հմտութեամբն քիչ ժամանակէն սիրելի կ'ըլլայ Կաթողիկոսին եւ բոլոր վստահութիւնն յինքն կը գրաւէ, որ արագ արագ մեծամեծ պաշտօններու կը բարձրացընէ. "եւ նա (Մովսէս) կացուցանէ զնա (զԿիւրիոն) վանից երէց Ս. Կաթուղիկէին[2], այլ եւ քորեպիսկոպոս՝ տալով

---

[1] Ասկէ Հ. Զարբ. (անդ. 417) կ'անուանէ զԿիւրիոն "աշակերտ Մովսիսի", որ ճիշդ չէ բառին խիստ առմամբը:

[2] Ուխտ. Բ. 4: Պատմագրիս տողերն շատ պարզ են հոս. եւ ինքնին կ'իմացուի թէ խօսքն Դունոյ Կաթուղիկէի մասին է, ուր իջեւանած ալ էր: Հ. Ալիշան՝ Տ. Օրպէլեանի հետ (էջ 75. "եւ լեալ էր նա [Կիւրիոն] վակաալ սուրբ Կաթուղիկէին ի Վաղարշապատ") հոս ընդհակառակն ակնարկուած կը համարի Վաղարշապատու Ս. Կաթուղիկէն Էջմիածին. (Համմ. Այրարատ, 214. "Ցետ Վաղարու [փարպ.] մինչեւ ցԿիւրիոն՝ ոչ յիշի ոք Վանահայր [Ս. Կաթուղիկէին Էջմիածնի], իսկ Կիւրիոնդ առ Մովսիսիւ մերով կաթողիկոսիւ՝ եկաց յայնմ տեսչութեան զամս եօթն եւ ապա ընտրեցաւ ի Կաթողիկոսութիւն աշխարհին Վրաց"): — Համմ. առ այս եւ Մովսէս Կաթողիկոսի խօսքերը (Թղ. ԽԲ–ԽԴ. 11) "Ցիշեա զի եկիր բնակեցար ընդ հովանեաւ Ս. Կաթուղիկէիս (Դունոյ), եւ ծառայեցեր միամտութեամբ սրտի քո ի ձեռն հոգեւոր ծառայութեան, որ հաւատացաւ ի մէնջ": Դունոյ Կաթողիկէն Ս. Գրիգոր Թէեւ այրած էր այս ժամանակ, բայց կար առժամանակեայ "Մայր Եկեղեցի" մը – Կաթուղիկէ: Մտադրութեան արժանի է որ Կիւրիոն իւր այս պաշտօնավարութեամբն նկատուած է ժամանակակիցներէն "այդր սրբոյ Աթոռոյդ" այս է՝ Դունոյ "աշակերտ" (Թուղթ Մովսէսի ԽԲ–ԽԴ. 183):

նմա վիճակ զգաւառն Այրարատեան[1]»։ Այս «հոգեւոր ծառայութիւնը» 5 տարի[2] կը վարէ Կիւրիոն ամենայն լրջութեամբ եւ «միամտութեամբ սրտի» ըստ վկայութեան Մովսիսի, մինչեւ կաթողիկոս ընտրուիլը (594—598/9)։ Զարմանալի է սակայն Մովսիսի պէս անձի մը այսպիսի սասքնջականութիւն ցուցնելն առ Կիւրիոն։ Ցայտնի լլալով հանդերձ իրեն Կիւրիոնի «հռովմայեցւոց» երկրէն գալը, չի կասկածիր ամենեւին «հռոմացած» լլլալուն վրայ, մինչդեռ ինքը ուրիշ կողմանէ կը խորշէր Հռոմէներու «հուպ լինելէ»[3]։

Կիւրիոն իբրեւ վանահայր Ս. կաթուղիկէին եւ իբրեւ ծերացեալ կաթողիկոսին աջակից քորեպիսկոպոս, ընդարձակ ասպարէզ ունէր գործունէութեան, թէեւ անծանօթ են մեզի յառաջ բերած արդիւնքները։

Այս միջոցները ի վէրս կը վախճանի (598/9) վրաց կաթողիկոսն, որուն անունը յայտնի ծանօթ է մեզի[4]։ Հարկ էր յաջորդ ընտրել։ «Ըստ սո-

---

1 Ցովհ. կաթ. 38. եւ Ասողիկ, 83, զկիւրիոն միայն Ս. կաթողիկէի վանաց երէց կը ճանչնան. իսկ կիր. Գանձակեցի, 25, «փակակալ իւրոյ (Մովսիսի) եկեղեցւոյն» գիտէ։

2 Վարդան, 58, որուն կը հետեւի հոս Հ. Ալիշան (Այրարատ, 214) վաներեցութեան տարիներն կ'երկարէ «ամս եօթն», ապահովապէս գրչագրի վրիպակ մը կայ հոս չփոթմամբ է եւ է գրերու։

3 ՍԷՓ. 53։ Հմմտ. վերը 124։

4 Անագանագոյն՝ ծգ դարու մատենագիրն Մխիթար Գոշ կ'ենթադրէ թէ Կիւրիոն յաջորդած ըլլայ Գաբրիէլի, որ ինչպէս վերագոյն տեսանք (էջ 21) անհնարին է։ Մխիթարայ խօսքերն են «Մեռաւ Գաբրիէլ եւ եկաց ի տեղի նորա Կիւրիոն, որ ունէր ի ծածուկ գաղանդն քաղկեդոնի,,։ Թ--ղն -- Վէր. ՈՐՐՏ. 1900, էջ 503։ — Ընդհանրապէս Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներու իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանց եւ Ջ. դարու ծանօթ կա-

վորութեան„ պատգամաւորութիւն մը կը կազմուի, քանի մը վրացի իշխան եւ պետրոս եպիսկոպոս[1] կու գան Դուին եւ կը խնդրեն Հայոց կաթողիկոսէն թափուր աթոռին համար արժանաւոր անձ մը։ Մովսէս պատրաստ կը ցուցնէ ինք զինքը, եւ յիշելով 506ին վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսի ժամանակ վաղարշապատ հաստատուած հաւատոյ միութիւնը, նոյնն աւելի ուժգին ընելու դիտմամբ, միանգամայն աչաց առջեւ ունենալով Աղուանից այս ուխտին դրժումը, պատշաճ կը համարի այս անգամ "իւր տնէն„ մէկը ընտրել կաթողիկոս վրաց։ Ան այս ատակութիւն նշմարեց յանձին Կիւրիոնի, որ հինգ տարիէ ի վեր քոմն էր եւ վստահութիւնն վայելած լիովին։ Որչափ Մովսէս կաթողիկոսի առ Կիւրիոն գրած թղթէն կը տեսնուի, Կիւրիոն եւս իւր կողմանէ պատրաստակամութիւն ցուցցած է. "Եւ մեք վստահացեալ ի կեանս քո, առ սէր քո արարաք զնա՝ առաջնորդ գքեզ կացուցանելով աշխարհիդ այդմիկ„։ Ձեռնադրութիւնն կը պատահի ըստ Ուխտանիսի, որ կը համապատասխանէ ճշգրիտ ժամանակագրութեան, Մովսիսի Ի6 տարին[2] յամի 598/9։ Ձեռ-

---

Թոլիկոսաց վրայ խօսեցանք բաւականաչափ Նէրսէս-Ի-ն մէջ (հմմտ. էջ 22 եւն)։

1 Պետրոսի մասին կը խօսինք յետոյ առանձինն։

2 Ուխտանիսի տուած այս թուականին համեմատ կարելի է գտնել Կիւրիոնի ժամանակագրութիւնն այսպէս.

Կը ձեռնադրուի Մովսիսի Ի6 տարին (574+25 =) տրեմն 598/9։

Դուին մնացած էր 5 տարի (598/9—5 =), տրեմն 593 4—598/9։

Նիկոպոլիս մնացած էր 15 տարի (593/4—15 =), տրեմն 578/9—593/4։

Այս հաշուով հայրենիքէն բաժնուիլն կը պատահի 578/9ին, Նէրսէս-Ի-ն մէջ եւ այլուր պարզած ենք Ձամչեանի եւ այլոց ժամանակագրութեան սխալն Կիւրիոնի

նադրութենէն յառաջ, որչափ Աբրահամ կաթողիկոսի խօսքերէն կ'երեւայ, Կիւրիոն "գրով" յանձն կ'առնու Մովսիսի առաջարկած պայմանն թէ Հայոց հետ մի պիտի ճնայ, եւ նոյնը յետոյ նաեւ ի ձեռն "պատգամաւորի" կրկնած է[1]:

Վէր պատգամաւորք առած նորընտիր կաթողիկոսն, կը մեկնին Դունէն "մեծաւ պատուով" դէպ ի կաթողիկոսանիստն Մծխիթա[2], ուր կը բազմեցընեն շքով կաթողիկոսութեան աթոռն:

Կիւրիոն, այս մեծ մարդը, յորում անչափ ազգասիրութեան (Nationalstolz) հետ զուգուած էր իւր ժամանակին համար զարմանալի հմտութիւն մ'ալ, գիտցաւ իւր քսանամեայ օտարութեան օրերուն քալ ըմբռնել Հայոց եւ Յունաց մէջ եղած բանավէճերն եւ իւր եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ զօդելու անհրաժեշտ հարկը ճանչնալ: Այս ծրագրին համաձայն ուղղեց իւր բովանդակ գործունէութիւնն այսուհետեւ: Բայց Յառաջ քան իւր գործունէութեան անցնիլը լսենք հոս նախ հեղինակաւոր Հ. Յ. Գաթըրճեանի անձնաւորութեանս տուած նկարագիրն: "Ասոր գովեստին նոյն իսկ իրեն թշնամիները կը միաբանին իրեն ուսմանը եւ խորագիտութեանը նկատմամբ եւ. իրօք չենք գիտեր Հայ մը, որ իրմէ աւելի եկեղեցական արիութիւն եւ խոհեմութիւն միանդամայն ունեցած ըլլայ: Այսօրուան օրս ունինք ձեռքերնիս իրեն թղթակցութիւնը, որմէ յայտնի

պատմութեան մասին (հմմտ. մասնաւորապէս Brosset Addit. p. 111—112. Deux hist. II. Intr. եւ p. 280—282:

[1] Յամի 608 կը բողոքէր Աբրահամ, թէ ինչո՞ւ Կիւրիոն դրժած է այն խոստման, զոր "գրով եւ պատգամաւորաւ յանձն էր արարեալ" (Գէորգ Թղ. 164):

[2] Վրաց կաթողիկոսարանն այս ժամանակներս Տփղիս էր՝ Ս. Սիոն եկեղեցին (հմմտ. Ջ—ան էջ. 98). մերթ կը նստէին նաեւ Մծխիթա:

է թէ ժամանակին պարագաներն աղէկ գործածած է իր մեծ նպատակին համար, եւ երբեք չէ ունեցած միտք եկեղեցական ստորակարգութեան կապը խզել՝ եթէ ճշմարտութիւնն ընդունուի՞[1]: Այս նշանաւոր գծերը լիով պիտի հաւատարմանան յաջորդ տողերուս մէջ:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Կը-բէռնի գործա-նէո-ըն-ն է վէրա: Ւս-ժիկ նէ-պոլա-կոնաց խնդիրը է- Գր. Մեծի ըս-ղը ա- կը-բէռն:

Ուխտանէս (Բ. 4) կրօնական տեսակէտով միայն նկատած է Կիւրիոնի գործունէութիւնն, զոր կը պատմէ այսպէս. Ցորժամ "եհաս Կիւրոն ի վճակ իւրոյ իշխանութեանն եւ ի քաղաքն իւրեանց որ կոչի Մցխիթայ, ժողովէ առ ինքն զեպիսկոպոսունան հանդերձ լաւօք աշխարհին եւ զիշխանս եւ զնախարարս, եւ նուաճէ նոքօք հանդերձ առ հասարակ զամենայն աշխարհն ընդ իւրով իշխանութեամբ": Այս ընդհանուր խօսքերէն սակայն դժուարին է որոշ բան մ'եզրակայնել:

Վրաստան խառովութեան մէջ էր, երբ կոխեց Կիւրիոն հայրենի հողին վրայ, թէ ինչ պատճառաւ, կարելի չէ ճշդիւ ըսել[2]: Բայց կը յաջողի խաղաղել, շնորհիւ արքայից արքայի՝ Խոսրով Բ.ի տուած առանձնաշնորհութեանց եւ ճոխութեան: Այս մասին մեր տեղեկութիւնն կը քաղենք ինքնին Կիւրիոնի թղթէն, ուր Սմբատայ այսպէս կը նկարագրէ. "Ւսան որոյ է ինչ որ այժմ եղեւ հաւատակութիւն ի մերում աշխարհիս, որ մինչեւ յարքայից արքայ եհաս. եւ արքայից արքայ բարեբարութեամբ արար զիս աշխարհարձակ, եւ վանն եկեղեցեաց եւ հաւատոյ եւ ընդ միմեանս խաղա-

---

1 Իբ-ոխոհի կէղէէ-ը. Բ:

2 Հմմտ. 33—34:

զութիւն ունելոյ պատուէր ի վերայ արար. եւ յորժամ բարեաւ յաշխարհ եկաք, ի մեր ձեռն Աստուած զհակառակութիւնն զայն եբարձ ի միջոյ[1]»։ Եւ «բարերարութեանս» իմաստն քիչ վերջը կը պարզէ. «զի ազատիհ որ[2] ինձ հասեալ է ի տեւրանց վասն իւրեանց բարերարութեան»։ Դժբախտաբար աւով ալ մութ կը մնայ դեռ իրողութիւնը, որուն լուսաւորութիւնն այնպէս հետաքրքրական է։ Այլուստ (Թո՜ղն կէ՛րէնէ — Աբր. 167) որչափ կ'երեւայ այս «բարերարութիւնը» կը հայի նաեւ մանաւորապէս Կիւրիոնի անձին. վասն զի յիշելով Խոսրովու վրաց շնորհած «բարերարութիւն»ները կը յաւելու «եւ բարի անձինս իրոյ՝ լաւագոյն քան զամենայն ընկերաց իմոց»։ Այս առանձնորհութիւնք սակայն դժուարին է հաստատել թէ երբ ընդունեցաւ Կիւրիոն. յամենայն դէպս 598—607ի մէջերը։ Մտադրութեամբ կարդալով յիշեալ տողերն, կը տեսնուի նաեւ թէ Կիւրիոն վրաց իրերն խաղաղելու համար անձամբ ներկայացած ալ է Խոսրովու եւ այնպէս յաջողութեամբ ի գլուխ հանած ամենայն ինչ։

---

[1] Գէր. Թղթ. էջ 170։

[2] Ազատիհ կամ Ազատիհոր, զոր կը գործածէ հոս Կիւրիոն եւ այլուր կը գրէ առ Սմբատ. «Ազատիհդ ձեր եւ փառաւորութիւն» (Գէր. Թղթ. 171), այլուստ անծանօթ է։ կ'երեւայ թէ պարսկական է ծագումը. հմմտ. պարսկ. azadeskari, ազատ, ինքնիշխան. հոմանիշ կը թուի ասոր «աշխարհարձակը, զոր կը գործածէ Կիւրիոն (հմմտ. եւ Արքայից արքայ բարերարութեամբ արար եւ զմեզ յաշխարհարձակ հաւատոյ եւ եկեղեցեաց կարգի աւելագոյն պատուէր ի վերայ արար, զի ընդ միմեանս խաղաղութիւն եղիցի. քանզի էր ինչ որ լուաւ... անդ էջ 168)։ — Այս ազատիհն կ'ակնարկեն արդեօք Ցուրտաւայ Եկեղեցւոյն առ Վրթանէս Թղթին մէջ Կիւրիոնի համար ըսուածները. «Թէպէտ եւ ի ժամուս ի սնոտի մեծութենէն իբրեւ զգետ ինչ յարուցեալ...» (անդ էջ 133)։

Կիւրիոն իւր առ Սմբատ թղթին մէջ ակնարկած "հակառակութեամբ„ մասամբ իւիք կը յարաբերէ "Խո-ձիկ Նէոպոլիան„ներու խնդիրը ի վէրս, զոր այնպէս ուժգնութեամբ ջանաց լուծել: Այս ուրիշ շատ կողմանէ նշանակալից՝ բայց ցայսօր ոչ բաւականութեամբ պարզուած խնդիրը կարեւոր է ընդարձակօրէն առնուլ հոս ի նկատի:

Հիններն Խո-ձիկ կ'անուանէին Պարսկաստանի հիւսիսային կողմն տարածուած Խո-ձաստան երկրին բնակիչներն: Քրիստոնեայ կենդրոնէն հեռու այս երկիրը, թէեւ Դ. դարէն ի վեր մուտ կրցաւ գտնել քրիստոնէութիւնն, բայց երկրին արտաքոյ կարգի օտարադէն ազդեցութեանց ենթակայ ըլլալուն, բնակչութիւնն եղած է միշտ անհամբոյր բարուք, խաբեբայ եւ անահաւատ, որով շրջակայ քրիստոնեաներէն նկատուած են միշտ արհամարհանօք, իբրեւ աղանդաւոր եւն: Այնպէս որ Ե. դարու վերջերն Ղ. Փարպեցի խօսելով Ղեւոնդեանց պատմութեան մէջ դեր կատարող խուժիկի վրայ կը գրէր. "զոր անուանել յայսմ հետէ խուժիկ ծանրանամ„ (էջ 104):

Վաճառականութեամբ կը պարապէին ընդհանրապէս. եւ այս արուեստով կը յաճախէին ատեպ Պարսկաստանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի շահաստաններն, կ'ընդելանային նաեւ այս երկիրներու լեզուներուն: Արդէն երանելի խուժիկն Փարպեցւոյ քով այսպիսի մէկն էր. "ըստ օրինի վաճառականութեան շատ անգամ ճանապարհորդեալ էր ի Հայս, որ եւ զլեզու հայերէն խօսից քաջ տեղեկաբար գիտէր„ (էջ 94):

Խուժիկները Զ. եւ Է. դարուց հայ մատենագրաց քով առ հասարակ դաւանութեամբ "Նէոպոլիան„ կը ներկայանան[1], թէեւ դաւանած

---

1 Բաբգէն կաթողիկոսն միայն ճանչցաւ Աբդիշոյեան խուժիկն եւ իւր ընկերները "ուղղափառ„. Տմմտ. Գէդ թղ. 47:

վարդապետութիւննին կարի այլազգ կը նկարագրուի, քան որ էր Ե. դարու Նեստորի վարդապետութիւնը։ "Նեստորական" յորջորջումս յառաջացած է ապահովապէս Զ. դարուն մերիններու քով տարածուած այն կարծիքէն, թէ Նեստոր Փոքր Թէոդոսէն այս կողմերը աքսորուած է. կարծիք մը, որ իւր բոլորովին անհիմն ըլլալովն հանդերձ արձագանգ գտած է նոյնիսկ Ր. Աշտարակեցւոյ, Յովհ. Ր. Գաբեղինեցւոյ թղթերու[1] եւ Կայսերաց գրոց մէջ[2]։ Յիրականին սակայն "Նեստորական" անուան ներքեւ իմացած են միշտ Մանիքեցիները[3], ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի ներսէս Ր.ի թղթէն եւ Կիր. Գանձակեցիէն (էջ 29)։ Պարսկաստանի հիւսիսային կողմերն արդեամբք ալ տարածուեցան Մանիի հետեւողք Գ. դարէն իվեր, որոնք վարակեցին իրենց ամբարիշտ վարդապետութեամբ բովանդակ այն կողմերը եւ Խուժաստանը. խուժիկներն վաճառականութեան պատրուակաւ դեգերելով այլեւայլ քաղաքներ հաս-

---

1 Գէորգ Թղթ. 70, 72, 79։

2 Անանուն ժամանակագրութիւն, էջ 60, "Հալածական արարին զՆեստոր ի կողմանս Մծբնացւոց, որոց յարեցաւ ի Խուժաստան յարեւելս" (sic). եւ էջ 63. "Եւ հրամանեաւ թագաւորն դարձուցանել զՆեստոր, զի կենդանի էր ի կողմանս Խուժաստանի"։

3 Զայս կարելի ըլլայ թերեւս մեկնել Հերյո-ածոց էջէ ից Մանիքեցւոց վերագրուած վարդապետութեան Նեստորի մոլորութեան հետ ունեցած աղերսէն. "Մանիքեցիք. սոքա Մանեայ պարսկի աշակերտք էին եւ պաշտեն զարեգական եւ զլուսին եւ զաստեղս։ Եւ երդնուն յարեգական եւ ասեն. լուսիկ արեւիկ քաղցրիկ, լի ես սիեզերօք։ Զի ք-րիստոս զարեգական խոստովանին եւ դիւաց երկրպագանեն եւ չքրէստոս կոչեն երեւել եւ խաչեալ ոչ ընդունին։ Երկու իշխանութիւն (ἀρχή) ասեն՝ չար եւ բարի եւ զՀին կտակն հայհոյեն"։ (Հրտ. Տէրէան՝ էջ 127—128)։ Համմ. եւ Ց. Օձնեցւոյ Ընդդէմ պոռնկի. ձառն ուր յայտնապէս նոյնացուած են երկու անուանքս։

տատեցին իրենց "ժողովարան„ներ եւ նաեւ քրիստոնեաններէ որսացին իրենց աղանդոյն մարդիկ։ Զ. դարու առաջին կիսուն այս ոճով մտան նաեւ Հայաստան[1], յատկապէս Դուին եւ հաստատեցին հոն իրենց ժողովարանը[2]. զոր գեղեցիկ եւ մանր կը պատմէ Ներսէս Աշտարակեցի իւր թղթերուն մէջ այսպէս. "...վասն չար աղանդին Խուժկաց Նեստորականաց, զորս նզովեաց սուրբ Հոգին ի ձեռն սրբոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց... (երից Տիեզ. Սիւնհոդոսաց), որոց անիծեալ զՆեստոր խզեցին ի բաց ընկեցին, արարեալ զնա հալածական յաւետար աշխարհ ի կողմանս Մծբնացւոց, զորս երթեալ խմորեաց չարագիւտ արուեստիւ իւրով զոգիս նոցա՝ արարեալ զնոսա փշաբերս եւ խաւարաբնակս, յոր ըմբռնեցան եւ կողմանքն Խուժաստանի, յորոց ոմանք հասեալ յառաջագոյն յաշխարհս մեր, վաճառաշահութեամբ կեցին ընդ հարան մեր եւ ընդ մեզ, միաբանութեամբ ի մեր եկեղեցւոջ խոստովանելով զինքեանս միահաւատ ընդ մեզ։ Եւ ի տան եւ յեւթներորդ ամի Խոսրովու արքայից արքայի, ի մարզպանութեան Նիհորականայ, արարին իմն շինած յանուն Մանաճրհի Ռաժկի[3]... եւ ապա անուանեցին զնա տեղի ժողո-

---

1 Սուտգութիւն կ'առնուն ասկէ Մխ. Ասորոյն խօսքերն, որ Ցուստինիանոս Բ.ի (իմա Ա.ի 527—565) օրով ելած հերձուածներն թուելով կը գրէ թէ Բորբորիանիտք, այս է Մանիքեցիք պարսկաստանէն վռնտուելով Հայաստան եկան, եւ հոն արք եւ կանայք կրօնաւորական սեւ զգեստներ հագած քրիստոնեայ կը կեղծաւորէին, մինչդեռ ի ծածուկ ամէն պղծութիւն կը գործէին. Հմմտ. Ed. Chabot I, p. 248—249.

2 548ի մօտերն կ'իյնայ Ս. Ցիզոիւզոսի նահատակութիւնը ի Դուին, որուն հետ խաչ հանուողներուն մասին "ի ժողովոյն„ Խուժկաց. Վարք եւ վկայաբ. Բ. 129։

3 Հմմտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Գրիգոր Մանաճիհր Ռաժիկ, Մխհրան տոհմից. Վաղարշապատ, 1902, 8° էջք 26։

վոյ պղծութեան իւրեանց։ Ածին եւ վարդապետ՝ առաջնորդ կորստեան ինքեանց, որք եկեալ ձեռնարկեցին զապականութիւն իւրեանց բերելով ի սուրբ եւ ի ճշմարիտ Հաւատս մեր. եւ պատրեցին ի ժողովրդականաց տգիտաց զարս եւ զկանայս 1. Հաղորդել Հաւատոյ յայտեղութեան աղաւթից նոցա. 2. տանել Հաց ընծայի ի տեղի անաւրէնութեան նոցա. 3. ընդունել ի ձեռաց նոցա Հաղորդութիւն իբրեւ յուխտէ նուիրաց Պաւղիկեենաց. 4. յանդգնեցան տալ զիւրեանց ՉՆՉԱԳԻՐ ԿՆԻՔ անկնիք մանկանց ժողովրդեան մերոյ՝ առ ի մեռանել նոցա առանց Մկրտութեան զմահն յաւիտենական. եւ 5. զգոլս եւ զպտուղիկս եւ զայլ ՀԱՏԱՍԱԿԱՐԱ, զոր մեք արտաքոյ եկեղեցւոյ եւ աւրհնութեան առնէաք եւ ՉՀԱՄԱՐԷԱՔ արժանի սրբոյ Հաղորդութեանն, երթային առ նոսա եւ նոքա ընդունէին յիւրեանց ի պիղծ եւ յանաւրէն աւրհնութիւնն եւ Հաղորդութիւն ժողովարանին՝ հակառակ մեզ։ Զայս աղէտ Հոգեւոր տեսանելով ի նոցանէն, Հասաք՝ թէպէտ եւ անագան, ի վերայ պատճառող սուտ թեան նոցա, զի կեղծաւորութեամբ ունելով զանուն քրիստոնէութեան եւ ուրանան զճշմարտութիւնն։ Իսկ մեր ոչ կարացեալ Համբերել այսպիսի չար գործոց նոցա, Համաւրէն ամենեքեան արարաք զգիրս գայս... քանզեալ աւե-

---

Մատրութեան արժանի է որ Մանաճիհր խուժիկ նեստորական վկայ մը կը թուի, որով մանաւորապես յարգութեան արժանացած է. Հմմտ. էջ 16։

1 Ի "Թղթին մեղադրութեան առ եպիսկոպոսունն„ կը գրէ ներսէս. "վասն անիծեալ խուժկաց նեստորականաց, որ եկեալ բնակեցան յաշխարհիս մերում պատճառաւ վաճառաշահութեան, եւ այժմ չարահնար պղծալից անիծարեր արուեստիւ իւրեանց ցոգիս մեր ապրեցին. մինչեւ իւրեանց պղծութեան Հաւատոյ առաջնորդ ԷՊԻՓՈՊՈՍ ածեալ՝՚ Գէորգ Թղթ. 70։

բեցաք գտեղի ապաւէնի անաւրէնութեան նոցա, եւ բարձաք ի մէնջ դիշերայինն գայն խաւար„[1]:

Ներսէս Բ. որչափ ալ ջանաց արմատախիլ ընել սոսկ հետքն Հայաստանէն սահմանելով ամենեւիմբ մի վիճել ընդ նոսա հակառակութեամբ, այլ հեռանալ ի նոցանէն արդարեւ որպէս ի թշնամեաց Քրիստոսի Աստուծոյ„, եւ կարդալով նզով այն ամէնուն վրայ որ "խորհիցի բանիւ եւ կամ գործով հաւանել երբեք միաբանգամ շինութեան քանդման աւերեցելոյն միաբանեալ Նեստորիանոսաց„ եւն, այսու հանդերձ չյաջողեցաւ բոլորովին հետախաղաղ ընել, որոնք Ը. դարուն ուրիշ անկիւն մը յերեւան ելան կրկին. այս մասին կը գրէ Յովհ. Օձնեցի իւր Ընդդէմ պա-ղնկեանց ճառին մէջ. "...նախկին մծղնէութեան պայղակենութեան խեշերանք, որք խրատեալք եւ ոչ իմաստնացեալք ի ներսիսէ (Բ. Աշտարակեցւոյ) կաթողիկոսէ զկնի նորա մահուանն խուսեալք չոգան ղօղեցան յոլորտս ուրեք աշխարհիս մերոյ[2]„: Եւ ապա ԺԱ—ԺԲ դարուց մէջ Մագիստրոսի[3] եւ ներսէս Շնորհալւոյ ժամանակ "Արեւորդեաց„ անուան տակ:

Ինչպէս Հայաստան նախ ի Դուին, նոյնպէս Վրաստան առաջին անգամ Տփղիս շահաստանին մէջ հաստատած էին խուժիկները ժողովարան. "Զ. դարուն, կը գրէ կաուլէն, Վրաց եկեղեցին

---

1 "Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս„ եւն. Գէորգ Թղթ. էջ 72–73: — Նզովի ձեւեր եւ այլ որոշումներ այս մասին տես անդ. էջ 76–77 "Որոշումն Նեստորականացն ի սրբոյ եկեղեցւոյ„:

2 Մաւեննագր. 39:

3 Մտադրութեան արժանի է որ Մագիստրոս Արեւորդւոց ծագման համար կը գրէ. "Ահա եւ այլ ոմանք է Զբաբոլ ռաֆե, ռաֆե պարսկաստան է— այժմ է նոցունց բնակութեան Արեւմտապոլտե, զոր Արեւորդիսն անուանէն եւ ահա են յայդմ գաւառի (ի Միջագետս) բազումք, եւ

կրեց տեւական ազդեցութիւն Ասորիներէն։ Ասորի քարոզիչները մեծապէս նպաստեցին կրօնաւորական կենաց վերածնութեան, սակայն նաեւ Մանիքեյի քարոզիչներ մուտ գտան ի վիրս Ասորիքէն, եւ իրենց աղանդն տարածելու համար ժողովարան մը հաստատեցին հոն։ Վերջինքս սակայն չարաչար հալածուեցան, թէեւ իրենց գնոստիկեան գրութիւնները ձգեցին հոն եւ այսու ոչ սակաւ վնաս հասցուցին[1]»։ Դժբախտաբար անյայտ է մեզի Կաուլէնի աղբիւրն վերջին տողերուս համար։

Թէ ինչ մատեաններ եւ երբ թարգմանուեցան, կը լսուի. սակայն կարելի է ամբողջացընել տեղեկութիւնս Սամ. Անեցւոյ (էջ 76—77) եւ Կիր. Գանձակեցւոյ (էջ 29) պատմագրութիւններէ, որոնք կը պատմեն թէ "Ի ժ ամի Տեառն Աբրահամու„ կամ ըստ Սամուէլի՝ փրկչական 590 եւ Հայոց ԼԷ թուին "եկին ի Հայս ասորիք ոմանք արք քաջաբանք եւ կամէին սերմանել զաղանդն Նեստորի, եւ նզովեալք հալածեցան։ Բայց ոմանք ընկալան. նոքա թարգմանեցին գնոցա սուտ գիրս, զԳորտոսակ, զԿիրակոսակ, զՊօղոսի տեսիլն, զԱդամայ ապաշխարութիւնն, զԴիաթէկն՝ զՄանկութիւն Տեառն, զՍեբիոս (կէր.՝ զԵբիոս) եւ զՃիւռն օրհնութեան. եւ գանթաւչելի մատեանն եւ Աւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ. եւ որ հաւատայ նոցա՝ նզովի յուղղափառացն„։

Ասոնց գալն ըստ այսմ պատահած է ի Հայս Զ. դարու երկրորդ կիսուն, թէեւ տրուած թուա-

---

ինքեանք քրիստոնեայք զինքեանս յայտնապէս կոչեն. բայց թէ որպիսի մոլորութեամբ եւ անառակութեամբ վարին, գիտեմք՝ զի ոչ ես անտեղեակ„։ Թ—ղը ա— կ—ղէ—ն Ա—ր—ց. Հմմտ. Հանդ. Ամ. 1896, էջ 13։ Ի հարկէ հոս "Զրադաշտ մոգ„ բացատրութիւնն յընդհանուրն պէտք է առնուլ, իբրեւ ակնարկուած ասոնց պարսկական ծագումը։

[1] Ի Kirchenlexikon, VI, 562։

կանն չէ ճիշդ ըստ ամենայնի: Հաւանականաբար այս դարուն անցան Հայաստանէն նաեւ Վրաստան եւ նոյն "Նեստորի", այս է Մանիքեցւոց աղանդն հոն ալ սերմանեցին եւ գնոստիկեան վարդապետութեամբ դրուած յիշեալ մատեաններն թարգմանեցին վրացերէն: Այսպէս թէ այնպէս խուժիկ Նեստորականք բոյն դրին Վրաստան, եւ երկրին անհաստատ կառավարութեան օրերուն ամեցան եւ տարածեցին իրենց ամբարիշտ ուսումը: Այնպէս որ Սիւրիոն դանունք ի գօրութեան գտաւ ի Վիրս եւ զանունք արտաքսելու, անոնց ազդեցութիւնը չնչելու անհրաժեշտ հարկին առջեւ հրատարակեց ահագին կռիւ մը, որ թէեւ տեւեց տարիներ, բայց արդիւնքն եղաւ շահաւէտ եւ ելքն յաղթական:

Ներսէս Բ. իրմէ կէս դար յառաջ այս կռուի մէջ հետեւած էր խիստ, անզիջանելի ընթացքի մը: Սիւրիոն չուզեց այս ընթացքն բռնել, որ թէեւ իր կողմանէ հանդուրժողութեան առհաւատչեայ մ'էր, բայց ոչ շատ խոհեմ բան մը իր դարուն եւ առ եղեռանէ իրեն:

Խուժիկ Նեստորականք թէեւ աղանդաւոր էին, այլ քրիստոնեայ միանգամայն, կը խորհէր Սիւրիոն, հետեւաբար անոնք, որոնք արտիւ "զիւրեանց դհաւատն եւ զկրօնան կը նզովեն եւ ուղիղ կրօնը կը խոստովանին", կարելի էր առանց դեդեւելու ընդունիլ ի ծոց կաթողիկէ եկեղեցւոյ[1]: Բայց հոս մտատանջութիւն պատճառեց իրեն դարձողներու մկրտութեան խնդիրը: Խուժիկ Նեստորականք, ինչպէս Ներսէս Բ.ի թուղթը կը ցուցընէ, "կեղծաւորութեամբ եւեթ ունէին զանուն քրիստոնէութեան", առանց հաւատալու ի սրտէ Ս. Երրորդութեան եւ քրիստ. հաւատալեաց, որով իրենց տուած մկրտութիւնն կը կորսնցընէր վաւերականութեան կնիքը. եւ արդեամբք ալ անվաւեր

---

1 Ս.Ր.Ր.Տ. 1902, էջ 567:

համարած էր ներսէս։ Ի՞նչպէս ընթանալ այս տարակուսի մէջ. կրկի՞ն մկրտել, թէ պարզապէս դաւանութիւն խնդրելով, խնդիրն լուծուած համարիլ[1]։

Այս անորոշութեան մէջ կը գումարէ Կիւրիոն եպիսկոպոսաց ժողով մը, եւ կ'առաջարկէ խընդիրն։ Կ'երեւայ թէ լուծումն անհնարին կ'ըլլայ. եւ կ'որոշուի հարցընել ի Հռոմ քահանայապետին եւ անոր խորհուրդն եւ հրահանգն խնդրել այս մասին։

Այս ժամանակներս Հռոմ յաթոռն Պետրոսի կը բազմէր Մեծն Գրիգոր Ա. (590—604) քահա-

---

1 Ե. դարուն ընդհանուր յուզուած խնդիր է հերետիկոսաց մկրտութեան հարցը. նշանակալից է Տիմոթէոս երէց Կոստանդնուպոլսեցւոյ գրութիւնն այս նկատմամբ (Ցուցակ հերետիկոսաց. Migne, P. gr. 86, 72–73), ուր երեք տեսակ հերետիկոսութիւն կը զանազանուի (Մմմո. եւ վարը Գր. քահանայապետի թուղթը). առաջնոյն կը վերաբերին անոնք, որոնք պէտք են վերսին մկրտուիլ։ Բ. ին անոնք զորոնք եկեղեցին կ'ընդունի ի հաղորդութիւն Ս. Խորհրդոց պարզ օծմամբ սուրբ միւռոնի։ Գ. խումբն կը կազմեն անոնք, որոնք արդէն եկեղեցւոյ մէջ կը նկատուին եւ ուղղափառութեան համար միայն իրենց մոլար վարդապետութեան հերքում կը պահանջուի առանց մկրտութեան եւ օծման։ Հակաքաղկեդոնական Հայք վերջին երկու կէտերու մէջ համակարծիք չէին. ոմանք այսպիսեաց մկրտութիւնն վաւեր կը համարէին, եւ այլք անվաւեր։ Եւ Տիմոթէոսի ըսածն կը ստուգուի Հայ մատենագրութենէն. տեսանք վերագոյն, թէ Վրթանէս Քերդող եւ Դունայ 607ի ժողովն քաղկեդոնականներն, որոնք դաւանութեամբ միայն կը զանազանուէին, վերսին մկրտել կու տային. եւ նոյնը դեռ Ժ. դարուն կը շարունակուէր։ Թէեւ ի տեսականին ուրիշ էր Հայոց վարդապետութիւնն այս մասին. այսպէս Մխիթար Գոշ իւր "վասն Ուրիսածականացն եւ այլոց հերձուածողացն, վի յորժամ գոլցանան„ Կղօթքին մէջ կ'ենթադրէ նման "օծում սուրբ իւղով„ եւ աղօթքներ, առանց մկրտութեան, մինչեւ անգամ ծանուցանելով թէ Նեստորի եւ Եւտիքէսի աղանդէն դար-

նայապետն[1], որ իւր բազմամեայ նուիրակութեան օրերուն ի Բիւզանդիոն, քալչեդոնացած էր արեւելքին, եւ յետոյ, երբ քահանայապետ կարգուեցաւ, իւր թղթակցութիւններով Անտիոքայ, Մելիտինոյ, Երուսաղէմի եւ այլ աթոռներու հետ հոչակ հանած էր Արեւելք. որ նաեւ աշխատեցաւ մանաւորապէս Հռոմմայ եկեղեցւոյն ազդեցութիւնն տիեզերական ընել այս կողմերը. առ այս տարածելով իւր խնամքն յատկապէս արեւելեան միանձանց եւ ուխտաւորներու վրայ: Ոչ միայն Սինայի միանձանց հետ թղթակցութեան մէջ էր եւ կը խաւրէր անոնց նպաստ, այլ եւ յամի 600 խաւրեց Պրոբոս անուն աբբայ մը Երուսաղէմ, պատուէրով, որ հաստատէ հոն ուխտաւորաց համար հիւրանոց[2]:

Կ'երեւայ մինչեւ Վրաստան հասած էր քահանայապետիս հոչակը Երուսաղէմի ուխտաւորներու միջոցաւ. եւ Կիւրիոն հմայուած անոր անունէն, խորհած է դիմել ուղղակի՝ նամակով:

Թէ եւ Կիւրիոնի առ Գրիգոր թղթերն չեն հասած մեզի, ուսկից թերեւս լսէինք ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ, սակայն բովանդակութիւնն ծանօթ է Գրիգորի պատասխանէն, որուն համաձայն թղթերն կը խաւրուին Երուսաղէմի վրայէն, բայց անյայտ պատճառով մը ուրիշ իրաց հետ Երուսաղէմ կը կորսուին. եւ Կիւրիոնի խնդիրն կը

ձողնեւրն վերսաին օծել պէտք չկայ, թող լինէ մկրտել. հմմտ. Յովհ. Գաղ. Ձեռն. Տէրունէական. (թ. 27,) էջ 29: Հերետիկոսաց մկրտութեան մասին ընդհանրապէս հմմտ. P. A. P. La rebaptisation des latins ches les grecs ի թերթին Revue de l'Or. Chr. VII. 1902. p. 618–646 եւն

1 Գրիգոր Մեծի մասին հմմտ. F. Homes Dudden, Gregory the Great. His place in history and thought. 2. հատ. London, 1905, 8°, XVI+476 եւ VI+473 էջ:

2 L. Bréhier, L'Eglise et l'Orient au moyen age. Paris, 1907, p. 15–16.

ներկայանայ Քահանայապետին թղթատարներու բերանացի աւանդութեամբ. այսինքն է, թէ պէտք է մկրտել "նեստորականութենէ" դարձողները։ Բայց դժբախտաբար Գրիգորի սխալ բացատրած է Կիւրիոնի միտքն եւ "նեստորականութեան" նշանակութիւնը, որով պատասխանն ալ — ապահովապէս — անգոհացուցիչ եղած է։

Գրիգոր Մեծի պատասխանն պահուած է իւր նամակներու հաւաքածոյին մէջ[1]*, զոր լատին բնագրով ի մէջ կը բերենք հոս ամբողջութեամբ.*

Gregorius Quirico Episcopo, et ceteris in Hiberia catholica ecclesia episcopis.

Quia caritati nil longe est, quos dividunt loca jungat epistola. Lator itaque praesentium ad beati Petri apostolorum principis ecclesiam veniens fraternitatis vestrae se asseruit ad nos epistolas accepisse easque in Hierosolymorum urbe cum rebus quoque aliis perdidisse. In quibus, sicut ipse ait, studuistis inquirere, sacerdotes ac plebes quae Nestorianae haereseos errore confusae sunt, cum ad matrem electorum omnium catholicam ecclesiam revertuntur, utrum babtizari debeant, an certe solius verae fidei confessione eiusdem matris ecclesiae visceribus adjungi.

Et quidem ab antiqua patrum institutione didicimus, ut quilibet apud haeresim

---

1 Gregorii I. Papae Registrum Epistolarum (Ed. L. M. Hartmann / Monumenta Germaniae) T. II. Pars II. Berolini 1890 (1899), p. 324—327

in Trinitatis nomine babtizantur, cum ad sanctam ecclesiam redeunt, aut unctione chrismatis aut impositione manus aut sola professione fidei ad sinum matris ecclesiae revocentur. Unde Arrianos per impositionem manus occidens, per unctionem vero sancti chrismatis ad ingressum ecclesiae catholicae oriens reformat. Monofisitas vero et alios ex sola vera confessione recipit, quia sanctum babtisma, quod sunt apud hereticos consecuti, tunc in eis vires emundationis accipit, cum vel illi per impositionem manus Spiritum sanctum acceperint vel isti per professionem verae fidei sanctae et universali ecclesiae visceribus fuerint uniti. Hi vero haeretici qui in Trinitatis nomine minime babtizantur, sicut sunt Bonosiaci et Cataphrigae, quia et illi Christum dominum non credunt, et isti sanctum Spiritum perverso sensu esse quendam pravum hominem Montanum credunt, quorum similes multi sunt alii, cum ad sanctam ecclesiam veniunt, baptizantur, quia baptismum non fuit, quod in errore positi in sanctae Trinitatis nomine minime perceperunt.

Nec potest hoc ipsum babtisma dici iteratum, quod, sicut dictum est, in Trinitatis nomine non erat datum. Nestoriani vero quia in sanctae Trinitatis nomine baptizantur, sed eos iudaicae perfidiae similes

incarnatione unigeniti suae hereseos error obscurat, ad sanctam ecclesiam catholicam venientes de verae fidei firmitate et confessione docendi sunt, ut unum eumdemque Dei et hominis filium, Deum dominum Jesum Christum credant, ipsum existentem in divinitate ante saecula, et ipsum factum hominem in fine saeculorum, quia „Verbum caro factum est et habitavit in nobis“. Verbum vero carnem dicimus factum non inmutando quod erat, sed suscipiendo quod non erat. Incarnationis enim suae mysterio unigenitus patris nostra auxit, sua non minuit. Una itaque persona est verbum et caro, sicut ipse ait: „Nemo ascendit in caelum, nisi qui descendit de caelo, filius hominis“. Qui filius Dei in caelo, erat filius hominis, qui loquebatur in terra. Hinc Johannes ait: „Scimus, quia filius Dei venit, et dedit nobis sensum“. Qui nobis quem sensum dederit, illico subjungit: „Ut cognoscamus verum Deum“. Quem hoc loco verum Deum insinuat, nisi patrem omnipotentem? Sed quid etiam de omnipotente filio sentiat, adjungat: „Et simus in vero filio eius Jesu Christo“. Ecce ait verum Deum patrem, verum filium ejus Jesum Christum. Quem verum filium quid esse sentiat, apertius ostendat: „Hic verus Deus et vita aeterna“. Si igitur juxta errorem Nestorii

alius verbum atque alius esset homo Jesus Christus, qui verus est homo, utique verus Deus non esset et vita aeterna. Sed unigenitus fllius verbum ante saecula factus est homo. Hic est ergo verus Deus et vita aeterna. Certe cum hunc sancta virgo conceptura esset et loquentem ad se angelum audiret, ait: „Ecce ancilla Domini, fiat sicut dicis“. Quae cum eum concepisset, et ad Elisabeth cognatam suam pergeret, ab eadem Elisabeth protinus audivet: „Unde ego digna, ut mater domini mei veniat ad me“? Ecce eadem virgo et ancilla Domini dicitur et mater. Ancilla enim Domini, quia verbum ante saecula unigenitus aequalis patri, mater vero, quia in eius visceribus ex sancto Spiritu qua eius carne factus est homo. Nec alterius ancilla, alterius mater, quia dum unigenitus Dei existens ante saecula ex eius utero natus est homo, investigabili miraculo facta est stancilla hominis per divinitatem et mater verbi per carnem. Non autem prius in utero virginis caro concepta est et postmodum divinitas venit in carne, sed mox verbum venit in utero, mox verbum servata propriae virtute naturae factum est caro. Et perfectus homo, id est in veritate carnis et animae rationalis, natus est per uterum virginis filius Dei. Unde et unctus prae participibus dicitur, sicut psalmista ait:

„Unxit te Deus Deus tuus oleo laetitiae prae consortibus tuis“. Unctus quippe est oleo, dono videlicet Spiritus sancti. Sed prae consortibus unctus est, quia omnes nos prius peccatores homines existimus et postmodum per unctionem sancti Spiritus sanctificamur. Ipse autem qui existens Deus ante saecula per sanctum Spiritum in utero virginis homo conceptus est in fine saeculorum, ibi ab eodem Spiritu unctus est, ubi conceptus. Nec ante conceptus est et postmodum unctus est, sed hoc ipsum de Spiritu sancto ex carne virginis concipi a sancto Spiritu ungueri fuit. Hanc igitur veritatem nativitatis eius, quicumque a perverso errore Nestorii revertuntur, coram sancta fraternitatis vestrae congregatione fatentur eundem Nestorium cum omnibus suis sequacibus ac reliquas hereses anathematizantes. Venerandas quoque synodos quas universalis ecclesia recipit se recipere et venerari promittant, et absque ulla subitatione sanctitas eos vestra servatis eis propriis ordinibus in suo coetu recipiat, ut dum et per sollicitudinem occulta mentis eorum discutitis atque eos per veram scientiam recta, quae tenere debeant, docetis et per mansuetudinem nullam eis contrarietatem vel difficultatem de propriis suis ordinibus facitis, eos ab antiqui hostis ore

rapiatis et tanto vobis apud omnipotentem Deum aeternae gloriae crescat retributio quanto multos colligitis, qui vobiscum in Domino sine fine glorientur. Sancta itaque Trinitas orantes pro nobis sua vos protectione custodiat vobisque in amore suo dona adhuc multipliciora concedat.

Data die X^a. kalendarum Juliarum indictione IV.

Թղթոյս կարեւոր բովանդակութիւնն թարգմանաբար է հետեւեալը.

"Գրիգոր Կիւրիոնի[1] եպիսկոպոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց կաթողիկէ եկեղեցւոյն որ ի Վիրս[2]։

Որովհետեւ սիրոյ տուչեւ հեռաւոր բան չկայ, պանդք, որ տեղեաց բացարձակութիւնը կը բաժնէ, թուղթը կը յօդէ։ Առաջիկայիցս բերողը (թղթաբերը) գալով առաքելոց գլխաւորին Պետրոսի եկեղեցին, պատմեց թէ Ձեր եղբայրութիւնն առ մեզ թղթեր յանձնած էր իրեն, եւ թէ անոնք երուսաղէմ ուրիշ իրաց հետ կորսուած են։ Որոնցմով, ինչպէս բսաւ նա, կը խնդրէք եղեր տեղեկանալ, թէ արդեօք այն քահանայք եւ ժողովուրդք, որոնք Նեստորի աղանդոյն մէջ ինկած են, երբ դառնան առ մայրն ամենայն ընտրելոց, յեկեղեցին կաթողիկէ, պէ՞տք են մկրտուիլ թէ պարզապէս միայն ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութեամբ նորին մօրն եկեղեցւոյ որդւոց թուոյն մէջ խառնուին„։ Առայս կը պատասխանէ Ս. Գրիգոր. "Հին Հայրերէն

---

[1] Ձեռագիրք ունին Quirio, Quiricho, Quiricca, Quirigo, Quirico.

[2] Ձեռագիրք ունին Hiberia, Iberia, Hibernia, Ibernia.

սրբած ենք որ անունք որ Հերետիկոսութեան մէջ
յանուն Ս. Երրորդութեան մկրտուած են, երբ ու-
զեն ի ծոց եկեղեցւոյ դառնալ, կ'ընդունուին կամ
օծմամբ միւռոնի (unctione chrismatis), կամ դրու-
թեամբ ձեռաց եւ կամ պարզ դաւանութեամբ հա-
ւատոյ: Այսպէս Արեւմուտք Արիանոսներն կ'ըն-
դունուէին դրութեամբ ձեռաց, իսկ Արեւելք օծ-
մամբ միւռոնի: Եւ Միաբնեայք եւս այլք պարզապէս
ճշմարիտ դաւանութեամբ. վասն զի սուրբ մկրտու-
թիւնն, զոր այնպիսիք ի Հերետիկոսութեան ըն-
դունած են, ի նոսա կը ստանայ զօրութիւն սրբա-
գործանելոյ, երբ անունք ճշմարիտ հաւատոյ դաւա-
նութեամբ սուրբ եւ ընդհանրական եկեղեցւոյ
որդւոց հետ կը միանան: Բայց այն Հերետիկոս-
ներք, որունք յանուն Ս. Երրորդութեան չեն մկրտ-
տուիր, ինչպէս Բոնոսեանք (Bonosiaci) եւ Կատա-
փրիւգք (Cataphrigae), (որունք Քրիստոսի չեն
հաւատար եւ զՍ. Հոգին զՄոնտանոս կը համարին,)
որոնց նմանք շատ են, երբ գան ի ծոց եկեղեցւոյ,
պէտք են մկրտուիլ, վասն զի այսպիսեաց մկրտու-
թիւնն մկրտութիւն չէ, քանի որ յանուն Ս. Եր-
րորդութեան չի տրուիր: Գալով Նեստորականաց,
անունք վասն զի յանուն Ս. Երրորդութեան կը
մկրտեն, բայց Հրէից անհաւատութեան նմանելով
Միածնին մարմնաւորութեան չեն հաւատար, երբ
դառնան ի սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի, պէտք են լսե-
լր սորվիլ ճշմարիտ հաւատոյն ստուգութիւնն եւ
դաւանութիւնն„: ... Հոս Սրբազան Քահանայա-
պետ կը դնէ համառօտիւ Նեստորի մոլորութեան
յրուծն եւ կաթուղիկէ վարդապետութիւնն Մարդե-
ղութեան նկատմամբ, իբրեւ ուղեցոյց Ազգս կաթո-
ղիկոսի ձեռքը. զոր աւելորդ կը համարինք ի մէջ բե-
րել: Կը թարգմանենք նաեւ թղթոյն վերջին մասն
որ նոյնպէս արժանի մտադրութեան է. ահաւասիկ.

"Արդ անոր (Քրիստոսի) ծննդեան այս ճշմար-
տութիւնը, անունք որ Նեստորի թիւր մոլորութենէն

կր դառնան Ձեր Եղբայրութեան սուրբ ժողովոյն առջեւ դաւանին, եւ զնոյն ինքն զնեստոր ամէն անոր հետեւողներուն եւ միւս հերետիկոսութիւններն նզովեն: Խոստանան բնդունիլ եւ յարգել այն ամէն սուրբ ժողովներն, զորս բնդհանրական եկեղեցին կ'բնդունի. եւ առանց որ եւ իցէ տարակուսի Ձեր Սրբութիւնր կրնայ բնդունիլ իւր ժողովրդեան մէջ զանոնք՝ պահելով անոնց յատուկ կարգերն (աստիճաններն), որպէս զի թէ հոգեբարձութեամբ անոնց մտաց ծածուկները պարզես, եւ թէ անոնք ի ձեռն ճշմարիտ գիտութեան այն ամէն ուղղութիւններն, զորոնք պէտք են պահել, սորվեցրնեն եւ թէ քաղցրութեամբ անոնց որ եւ իցէ հակառակութիւն եւ դժուարութիւն չյարուցանես իրենց յատուկ կարգերու (աստիճ.) նկատմամբ, զանոնք հին թշնամւոյն բերնէն յափշտակես. եւ այնչափ Ձեր՝ ամենակարող Աստուծոյ քով յաւիտենական փառաց վարձքր կ'աճի, որչափ որ շատերր ժողվես, որոնք Ձեզի հետ ի տէր անվախճան պիտի փառաւորուին: Ասոր համար Ս. Երրորդութիւնր իւր պաշտպանութեամբ զձեզ պահպանէ, եւ ձեզ ի սէր իւր այժմէն իսկ բազմապատիկ տուրս շնորհէ: — Տուեալ ի ժ. աւուր կաղանդայն Յուլեայ. ի Դ. Ինդիկտիոնի.:

Թղթոյս գրութեան տարին է 601, ամիսն եւ օրն տարակուսական է՝ ձեռագրայ անմիաբանութեան պատճառաւ. գրուած է Յունիսի կամ Յուլիսի 22ին:

Թէ թուղթս գրուած է Վրաց Կիւրիոնին, եւ ոչ Սպանիա համանուն անձի մր մեզի համար հոս դնդեւելու հիմ չկայ բնաւ:

Վրաց Կաթողիկոսը ստիպուեցաւ այս հրահանգի համաձայն ընթանալ: Սրտիւ զղջացողներն որոշեց բնդունիլ առանց կրկին մկրտութեան: Մինչեւ անգամ անոնցմէ զոմանս բստ հրամանին բարձրացուց սուրբ աստիճաններու:

Այսպէս կաթողիկոսութեան երրորդ տարին (601) կիս անուն անձ մը, որ ըստ Ուխտ. 6. կը թարգմանուի "խստութիւն[1], կը ձեռնադրէ եպիսկոպոս կամ "օտարատեսուչ՝ այս ինքն աղանդաւոր եպիսկոպոս„ (Ուխտ. 5), խաբուելով անոր կեղծաւորութենէն, որուն հետ թերեւս յառաջուընէ ծանօթութիւն ալ ունէր։ Կիս, ինչպէս Ուխտանիսէն (5) կ'իմանանք, "եկեալ էր առ նա յաշխարհէն Հոռոմոց՝ ի գաւառէն Կողոնիայ, բնակութեամբ ի գեղջէն որ կոչի Զուտարիմայ[2], մերձ ի Նիկոպոլիս, եւ են երկոքեան յերզը Գայլ գետոյ„։ Ասկէ կը հետեւի թէ Կիս ծանօթ էր յոյն, անշուշտ նաեւ Նպյ եւ վրացի լեզուաց, եւ այսպիսի օգնական մը շատ կարեւոր էր Կիւրիոնի։ Բայց կարծուածին պէս չեղաւ։ Ասիկա խուժիկ նեստորական էր. եւ երբ Կիւրիոն կը հալածէր գանոնք Վրաստանէն ինչ գինչ քրիստոնեայ ուղղադաւան կեղծեց. եւ ձեռնադրութիւն խնդրեց, զոր ընդունելով՝ կրկին փախածին դարձաւ։ Փոխանակ կաթողիկոսին հետ միաբան ձեռն ի ձեռն ուղղութիւնը քարոզելու՝ կը միաբանի իրեն հետ միասին աղանդասար խուժկաց հետ եւ "նեստորականութեան„ չատագով կը հանդիսանայ։ Շուտով բարեբախտաբար յերեւան կ'ելլէ կեղծիքը։ Կիւրիոն անյապաղ եպիսկոպոսաց ժողով կը գումարէ,

---

1 Կէ-անուանս այս թարգմանութիւնը բառիս եբրայական իմաստն է. Հմմտ. Brosset, Deux hist. 279, n. 2։

2 Զո-պոբիմա անծանօթ վայր մը կը համարին Brosset (Deux hist. II. 279 n. 3.) եւ Cumont (Stud. Pont. II. p. 312). արդեամբք ալ չի տեսնուիր աշխարհագրական վայր։ Եթէ ներելի է փոքր սրբագրութիւն մը ի խտանիսի կամ պաղոմեայ քով, կարելի էր համեմատել տեղս պաղոմեայ Ζωπαρισσοςի հետ, որ Սեբաստիոյ եւ Մելիտինէի միջերը կը նշանակուի (պտղոմ. Ե. 6, 21)։ Երկու անուանցս մօտաւորութիւնն ըստ ձայնի եւ աշխարհագրական դրից անհնարին չի ցուցներ համեմատութիւնս։ Հմմտ. V. Chapot անդ 355, ծն. 2։

մանր կը քննէ իրողութիւնն եւ միաձայն եպիսկոպոսաց հետ կը մերժէ կարգընկեց։ Այսպէս կը գրէ այս մասին Մովսէս Կաթողիկոսին. "Քայց ես հանդերձ եպիսկոպոսօք իմովք եւ լաւօք աշխարհիս խորհուրդ արարի օրէնս համարելով ոչ արգելուլ ի գալոյ գամենեսեան գայնոսիկ՝ որք ի գղջումն գան եւ յապաշխարութիւն։ Իբրեւ իմացաք զնորա չարութիւն, դարձեալ մերժեցաք ի մէնջ եւ արգելաք զմարդիկ ոչ տալ ողջոյն նմա" եւ քիչ վերջը. "որպէս գրեցաք վերագոյն, վաղ մերժեցաք զնա ի մէնջ, եւ հրամայեցաք մերոց ոչ ընդունել զնա"։ Նոյնը ապա Աբրահամ Կաթողիկոսին ալ պատմելով կ'ըսէր. "Եւ իմ զնոսա ընդունելն վասն այսր իրաց եղեւ, զի զիւրեանց գնացատն եւ զկրօնն նզովեցին եւ զմերս խոստովանեցին։ Եւ զի վասն իւրեանց չուառութեան դարձեալ անդրէն յիւրեանց չարութիւն դարձան, նզովեցաք, որպէս արժան էր զանհաւատս, եւ ի մեր եկեղեցւոյ ի բաց հանաք"։

Մինչ դեռ Կիւրիոն Նեստորականաց խընդրով կը զբաղէր, ամբաստանութիւններ կը հասնին Հայոց Մովսէս Կաթողիկոսին ականջը, թէ Կիւրիոն Խ. Նեստորականաց հետ հաղորդութեան մէջ մտած է եւ անոնց եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ։ Ուխտանէս Ջուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի կու տայ այս գուշակութիւնը, սակայն այս մասին որ եւ իցէ յիշատակութիւն չընելով ոչ Մովսէս եպիսկոպոսի, ոչ Կաթողիկոսի եւ ոչ Կիւրիոնի թղթերու մէջ՝ անհաւանական կը կարծենք։

Ծերունի Կաթողիկոսն այս յոյգերը լսելուն պէս կը հաւատայ միամտութեամբ, եւ իրն "անգիտութեամբ" գործուած համարելով, թուղթ մը կը փութայ գրել առ Կիւրիոն, զոր կ'առաքէ "ի ձեռն Ստեփանոս եպիսկոպոսի, որ էր ի տան իւրում" (Ո–խոր. 7)։ Թուղթս գրուած կ'երեւայ 601/602ին։

Մովսէս կը զգուշացընէ զԿիւրիոն — "իւր սիրելի որդեակը, — հերձուածողներէ, եւ մեղմով կը մօտենայ բուն խնդրոյն. "բայց արդ, կ'ըսէ, լսեմ թէ հերձուածք գոն ի քեզ, եւ սակաւ ինչ հաւատացի[1]. բայց հաւատացի, վասն զի ի հաւատարիմ վկայից եղեւ ծանուցեալ: Եւ լուաք այսպէս, եթէ այր մի խուժիկ Նեստորական եկն առ քեզ, եւ ի քէն առեալ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան" եւն: Կը յորդորէ ի վերջոյ մերժել եւ նզովել այն խուժիկ չեպիսկոպոսը[2]:

Որչափ հայրական գորովով համեմեալ էին Մովսէսի խօսքերն, այնչափ ալ որդիական մեծարանօք էր Կիւրիոնի պատասխանը: "Տէր եւ Վարդապետ եւ Հայր հոգեւոր, որպէս եւ էքդ իսկ", կը գրէ (Ո–խԲ. 13) Մովսէսի համար. եւ տեղն ի տեղն ծանուցանելով իրողութիւնն կը խնդրէ որ ուրիշ անգամներ ալ չզլանայ այսպիսի զգուշացուցիչ թղթեր: Մտադրութեան արժանի են այս նկատմամբ վեց տարի յետոյ Աբրահամ Կաթողիկոսին ուղղած խօսքերը. "Մինչ Մովսէս օրհնեալ կենդանի էր՝ գրեաց առ իս, թէ չէր պարտ հաղորդել ընդ Խուժիկսդ, եւ գիտէի թէ արդար է, ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնոսա ի ձէնջ"[3]:

Մովսէս իւր թուղթն յատկապէս "Նեստորականաց" նկատմամբ կը գրէր, եւ անոնց գաղիր

---

1 Հմմտ. Ա. Կորն. ԺԱ. 19. "Լաւ եւթէ հերձուածք գոն ի ձեզ, եւ սակաւ ինչ հաւատացի":

2 Ո–խԲ. Բ. 8: Մովսէսի այս թուղթը ամբողջապէս, ինչպէս եւ Կիւրիոնի պատասխանը պահուած է մեզ Ուխտանէսի (Բ. 8–12, 12–13) քով, վրացերէնէ նոր թարգմանութեամբ: Պէտք է չեչտել հոս որ Մովսէս կաթուղիկոս ձեւ ընդ միայն գրած է առ Կիւրիոն, եւ ոչ "թղթեր", ինչպէս սխալմամբ կը գրեն Ասողիկ 84, Մ. Էմին՝ Изл. 156, Հ. Մ. Պատուրեան ԲԶՄ. 1906, էջ 403:

3 Գէր. թղ. 178 = Ո–խԲ. 81:

վարդապետութենն կը դդուշացընէր, թէեւ յընդհանուրն կը խօսէր քաղկեդոնականայ եւ այլոց մասին ալ, բայց առանց թեթեւ իսկ կասկած յայտնելու, թէ Կիւրիոն անոնց որ եւ իցէ կերպով թէկն կ'ածէ եւն։ Ա յս իմաստով կարդացած է Կիւրիոն թուղթը, եւ բողոքած, երբ Աբրահամ ուրիշ իմաստներու տարած է. Մովսէս իւր թղթին մէջ, կը գրէ Կիւրիոն, կը խօսէր "վասն դնեստորականն ընդունելոյ, այլ ոչ եթէ վասն հաւատոյ ինչ իրաց, թէ չէք ուղղահաւատ, որպէս դուք իսկ գրեցէքն[1]„։ Ա յս իմաստով կ'իմանայ եւ Ղեւոնդ քերդող, որ կը գրէ առ պետրոս. "Երանելի հայրապետն մեր Մովսէս գրեաց յաշխարհդ հեռանալ ի Խուժիկ չեպիսկոպոսէն խաբէութեանց. առաւելագոյն եւս պարտիմք յանօրէն ժողովոյն քաղկեդոնի հայհոյութեանց„ (հեռանալ, էջ 136)։

Կիւրիոնի այս ընթացքին հետ լիով կը համաձայնին իւր այլ եւ այլ առիթներու մէջ խոստովանածները։ Ա յսպէս առ Աբրահամ կը գրէ (Գ. Թղ. 167 = Ուխտ. 76). "Եւ որ գրեալ էր (Ձեր) թէ յառաջագոյն երանելի հայրապետն մեր Մովսէս գրեաց առ ձեզ մեղադրութիւն յաղագս հաղորդելոյ ձեր ընդ այնոսիկ, ընդ որս չէր աւրէն, եթէ վասն Խուժկացն ասէք, մեք յայնժամ ընդ աչխարհի խորհելով՝ հանդերձ եպիսկոպոսօքս առ թոռակցովքս իմովք եւ լաւօք աշխարհիս, եւ որպէս աւրէնք հրամայեն, ոչ ի բաց ընկենուլ, այլ ընդունել՝ որք դառնան ի չարութենէ ինչ եւ կամ ի հերձուածոց յապաշխարութիւն, այն իրաւք ընդունելութիւն արարաք։ Ա յլ յորժամ գիտացաք թէ նոքա զխոստովանութիւնն ստութեամբ արարին եւ անդրէն յիւրեանց տիղմն չարութեան դարձեալ կործանեցան, նզովեցաք զնոսա, եւ ի բաց կործանեցաք ի կաթուղիկէ եկեղե-

---

[1] ԱՐՐՏ 1902, էջ 567։

ցուց, եւ ի մէնջ քրիստոնէից։ Այժմ նոցա ողջոյն ոչ ոք իշխէ տալ։ Թէ յիրաւի մերժեց նա նեստորականները եւ դչեպիսկոպոսը, կը վկայէ Աբրահամ (գ. թղ. 194)։

Սակայն հոս քննութեան արժանի կէտ մը կայ. արդեօք Կիւրիոն առաջին անգամ Մովսիսէ թղթէն լսեց թէ ի վիրս խուժիկ նեստորականներ կան եւ թէ իւր ձեռնադրածն ալ անոնց թուէն է, Ա՛ս այս մեր պատասխանն ժխտական է ըստ որում պատմեցինք արդէն վերը։ Կիւրիոն իմացած էր արդէն իւր սխալմունքը, երբ ընդունեցաւ Մովսիսի թուղթը։ Ա՛ս այս ապացոյց է, Կիւրիոնի առ Մովսէս գրած թղթին սա խօսքը «վաղ մերժեցաք գնա ի մէնջ», ինչպէս եւ բովանդակ թղթին բացատրութեան ոճը։ — Ուխտանէս այլագէտ կը հասկնայ մինչեւ ցայժմ խուժկաց մասին ի մէջ բերուածները. իբր թէ Կիւրիոն չհամարձակելով Մովսիսի երախտեաց հանդէպ ապախտաւոր գտնուիլ, չկրցաց պատ ի պատ բանիւք համոզել ծերունի կաթողիկոսն թէ հնազանդելով բազմաց՝ մերժած է դչեպիսկոպոսը, "թէպէտ եւ ի ծածուկ գնա ուներ„ "եւ բնաւ ոչ մեկներ ի նմանէ„ (Ո–ԽԲ. 15) մինչեւ Մովսիսի մահը, իսկ այնուհետեւ աներկիւզ ապաստաղէմ մէջտեղ հանած։ Աւելորդ է երկար խօսիլ հետեւութեան ստուգութեան վրայ, որ լոկ անձնական կարծիք է բաց ախորժանաց շինուած գուրկ որ եւ իցէ բանաւոր հիմէ, որուն կը հակառակի նոյն իսկ Աբրահամ, երբ կը գրէ իւր շրջաբերականին մէջ. "նոյնպէս իսկ սուտանուն կացեալ գլուխ եկեղեցւոյն Վրաց, ի նմին ժամանակս խոսրովու արքայից արքայի սրբոյ Որմայդի, ընկալեալ ի նեստորի ուսմանէն եպիսկոպոս զոմն, ե– ի նոյն հայհոյող վարդապետութի–ն զինքն պահել, յառաջ ունելով գբաղկեցութենի ախտն, ապա ընդդեմ ե– ջոյրն ելանել, զի մրուր մեղացն պահեցին„ եւն (էջ 194—5)։

Աւելորդ է նոյնպէս երկար դկայ առնուլ Աբրահամու տողերուն քով. Հայոց կաթողիկոսն չի կրնար զանազանել Խուժիկ Նեստորականաց եւ Հռոմոց դաւանութիւններն կիւրիոն "ի նոյն հայհոյող վարդապետութիւն" անձնատուր եղաւ, զոր այնպէս չարաչար հալածեց. այս զարմանալի չէ նկատելով ժամանակի ոգին, նոյն ոգւով կը գրէր նաեւ դարուն հռչակեալ քերդողն Ակրթանէս առ Պետրոս թէ "առաւելագոյն եւս" քան ի Խ. Նեստորականաց "յանօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի հայհոյութեանցն" պէտք է փախչիլ։

Գ Լ Ո Ի Խ Թ.

Կիւրիոն է– Մովսէս Ցուրտաւոյ եղբօրորդը։

Կիւրիոն միշտ երախտագէտ գտնուեցաւ առ իւր բարերարն Մովսէս կաթողիկոս, եւ Ջանաց որչափ հնարաւոր էր Հայոց հետ սէրն եւ միութիւնը անխախտ պահել։ Ձեռք լսեր մինչեւ 605, եօթը տարուոյ անջրպետ, որ եւ իցէ անհամաձայնութիւն երկու ազգացս մէջ. 601/2ին Խուժկաց խնդրոյն առթիւ ծագած դէպքն թիւրիմացութիւն մ'էր լոկ, որ եւ շուտով խափանուեցաւ։ Ահա թէ ինչ կը գրէ Կիւրիոն առ Աբրահամ այս նկատմամբ. "Ցառաջագոյն քան զքեզ, որ յայդ աթոռ նստեր երանելին Մովսէս՝ մեծ սէր էր ընդ իս եւ ընդ նա։ Եւ ապա եղեւ ժամ մի զի սրտի պակասութիւն եղեւ նորա ընդ իս վասն ընդունելոյ . . .[1]"։

Այսպէս Հայոց հետ միաբերտ եւ լուսաւորուած Մեծին Գրիգորի եւ Մովսիսի թղթերէն մինչդեռ ի Վիրս Խուժկաց դէմ մաքառումամբ կը զբաղէր Կիւրիոն, Դուին կը վախճանի Մովսէս (†604)։ Յաջորդի ընտրութիւնն, ինչպէս տեսանք,

---

[1] Ա. ՐՏ. 1962, 567։

առ ժամ մը անհնարին կ'ըլլայ եւ ժամանակաւոր տեղապահ կը կարգուի Վրթանէս Քերդողը։ Վրթանէս, անհանդարտ անձ մը եւ քաղկեդոնականաց մոլեռանդ հակառակորդ մը, տեղապահութեան առաջին տարին որ եւ իսկ խնդիր չունեցաւ Կիւրիոնի հետ։ Թէ անձամբ ծանօթացած էր սա Կիւրիոնի, անկարելի չէ ենթադրել, ի դուին ժամանակ մը լաւ կամ գէշ յարաբերութիւն կրնար ունեցած րլլալ հետը։ Անհամաձայնութեան առիթն սակայն չուշացաւ, կայծն տուաւ Ցուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը։

Մովսիսի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ ունինք Ուխտանիսէն (Բ. 36—39), որուն աղբիւրներն ինչպէս այլուր, նոյնպէս հոս անծանօթ են մեզ մասամբ։

"Սա էր ի գաւառէն Տաշրայ, ի գեղջէն Մեհենկերտոյ"[1]։ Ծննունդն Ուխտանիսի (Բ. 7) տուած

---

1 Ո–իւ. Բ, 36։ — Մեհենկերտ անուն գիւղ մ'ի Տաշիրս այլուստ անծանօթ է։ Ուշադրութեան արժանի է այս մասին Ցակոբ Կարնեցւոյ (ԺԷ դար) "Տեղագիրն վերին Հայոցն (հրտ. Կ. Կոստանեանց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 20), որ նկարագրելով Ներքին Բասենը կը գրէ. "իսկ Ներքին Բասենն է պարոնանիստ, եւ ունի գիւղաքաղաք Խորասան առ յափն Երասխայ. եւ ունի բերդ Զիւին, Մեհենկերտ եւ Կէչէվանդ եւն։ Կը կարծենք թէ Մեհենկերտի վրայ է հոս խօսքը։ Ընդհանրապէս կարեւոր հատուած մ'է Ցակոբ Կարնեցւոյ այս կողման նկարագրութիւնն հայ-վրացական յարաբերութեան պատմութեան համար յաջորդ դարերու մէջ. ի մէջ կը բերենք հոս հետեւեալ տողերը. Տեղագիրն կը նկարագրէ Տայքը եւ գրացի գաւառներն՝ Իշխանանիստ, Թորթում եւն. "Կայ ի մէջ ձորոյն (Թորթումի), կը գրէ, մեծամեծ վանորայք Վրաց՝ ի փիւղն Խախու, Ողկ եւ Իշխան, որ յար եւ նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սոփի ի Կոստանդինուպօլիս։ Եւ էին բնակիչք երկրիս կէսն հայ ազգս– եւ կէսն կրօնէ–փ վրոյէ, բայց հայէ լեզո–ս– խօսէին"։ Վիրք՝ նեղուած

ժամանակագրութեան համաձայն պէտք է զետեղել 570ին։

Մատաղ հասակին արդէն՝ կ'երթայ Ցուրտաւ քաղաքը՝ եւ հոն եպիսկոպոսարանին մէջ կը

1642ին մահմեդականաց բռնութենէն "դարձան յօրէնս Մահմետի„ եւն (էջ 17–18)։

1 Ցուրտաւայ մասին հմմտ. Հանդ. Ամս. 1907, էջ 125· Ո–խոփ· 34· Ալիշան՝ Ցուչիկք· Ա· 375—76, Brosset, Addit. p. 109, n. 3, նոյն՝ Deux hist. II. 295–96, n. 2, 297, n. 5. Որովհետեւ յաջորդ տուներուս մէջ բոլոր մեր խօսքը Ցուրտաւայ շուրջը պիտի դառնայ՝ կանխաւ կ'արժէ ծանօթանալ համառօտիւ քաղաքիս պատմութեան։ Ցուրտաւ, "որ այժմ (ծ· դարուն) յորջորջեալ կոչի Գաղձնիք (Ո–խոփ· 3, 6, 34, 68), երբեմն էր Գուգարաց "լի եւ ընդարձակ մայրաքաղաքը՝ մեծ եւ հռչակաւորո„, իսկ ծ դարուն Ուխտանէսի օրով "փոքրեալ եւ չափաւորեալ քաղաքագեղո„, այսօր "գրեթէ բոլորովին մոռացեալ„, գիւղ մը, կը գտնուի "Հանդէպ լերինն կաւկասու„ Բողնովոր գաւառին հարաւային ցածագոյն ծայրն, "յեզրն Դաշտին Վրաց„ "յիւր անուն Գաղձնապետ կամ Ցուրտաւապետ„ կոչուած հարաւային կովկասեան լեռներէ իջող Բոլտաւրի (Բողնեաց գետ) վտակին հետ խառնուող ձորապնաց գետակին եզերքը, երկու աշխարհաց՝ Վրաց եւ Հայոց "միջասահմանի„ եւ "սահմանակից . . . ականաւոր մեծի մայրաքաղաքին Տփղեաց„ (Ո–խոփ·), իբրեւ կիսաւուր ճամբով միայն հեռու անկէ։ Վրաց աւանդութեան մը համաձայն քաղաքիս հիմնադիրն եղած է Հայկայ եղբօրորդին Քաջ, որուն անունէն ալ կոչուած է "Գաղձնիք„։ Բրոսէ կը կարծէ մեկնել Ց–ր–փ– անունս հայերէն ց–ր–փ բառէն, որ ենթադրութիւն է լոկ։ Վիրք կը գրեն անունս Ց–ր–փ–է, Հայք առ հասարակ Ց–ր–փ–, երբեմն նաեւ Ցրփ–։ այս քաղաքս կ'ակնարկուի ապահովապէս Աբրահամու թղթին մէջ (էջ 178) Որփ–է ձեւին ներքեւ։

Ինչպէս իրաւամբ կը նշանակէ Ուխտանէս երբեմն մայրաքաղաք էր Ցուրտաւ Գուգարաց նահանգին, ուր կը բնակէին Գուգարաց բդեշխք դեռ Է դարու առաջին քառորդին (Գէդ· Ընդ. 110· "ուր եւ պարգեւեցաւ իսկ ինձ արժանի ի Տեառնէ հասանել յաթոռ վարդապետական նոյն Տան պրոնն Բդեշխի„ կը գրէ Մովսէս)։ Բաց ի Բդեշ-

կրթուի եւ կը խնամուի (Ո–խոռ. 7)։ Երբ յարբունս կը հասնի, կը ձեռնադրուի քահանայ եւ վարդապետ տեղւոյն եպիսկոպոսէն (Յովհաննէսեան[1])։ Պատմագիրս հոս յեցած է Մովսէսի խօսքերուն, որ Վրթանէսին կը գրէ իր մասին. "Դէպ եղեւ ինձ ի տիս տղայութեան հասանել յեպիսկոպոսարանն Ցուրտաւայ, որոյ եկեղեցւոյն ըստ օրինաց աշակերտ իսկ էի. ուր անայ եւ ուսայ դպրութիւն հայերէն եւ վրացերէն. ուր եւ պարգեւեցայ իսկ

խութեան մայրաքաղաքը լլլալէ, նաեւ եպիսկոպոսանիստ ըլլալէ, որուն եպիսկոպոսաց ցանկն ե դարէն ի վեր (Ս. Շուշանկի ժամանակէն սկսեալ) ի մէջ բերած է Կիւրիոն (Գէորգեան) բայց աթոռն աւելի հին ժամանակ հաստատուած էր արդէն. Ս. Նէրսէսի վարուց մէջ անոր ի կեսարիա ուղեկցող եպիսկոպոսաց թուոյն մէջ կը յիշուի նաեւ "Զաւէն եպիսկոպոս Ցրտաւայ" (Սոփ. Զ. 26)։ Թեմս սակայն վրաց կաթողիկոսի իրաւասութեան կը վերաբերէր հին ժամանակ, որ ապա ԺԴ դարուն, երբ անկեցած էր այլ եւս, Հաղբատոյ արքեպիսկոպոսին անցաւ (Հմմտ. Ստ. Օրպէլ. 76)։

Ցուրտաւ, իբրեւ "սահմանապիճ" Վրաստանի եւ Հայաստանի, նշանակալից դիրք ունէր երկու ազգացս յարաբերութեան համար. ասկէ կ'ըլլային երկուստեք երթեւեկութիւնք՝ Հայաստանէն Վրաստան Մցխիթայի, Մանգլեաց Ս. Խաչերու եւ այլ ուխտատեղեաց, եւ Վրաստանէն Հայաստան՝ Վաղարշապատի եւ այլ սրբավայրերու։ Բայց ստոյգ Ցուրտաւ գրաւիչ էր իր մէջն ամփոփուած ունեցուածքին համար երկու ազգացս սրտի սրբութեան Ս. Շուշանիկեան սուրբ նշխարքները։ "Ուր, կը գրէ Ուխտանէս (Բ. 36), դեռ եւս կան տեղիք չարչարանաց նահատակութեան նորա եւ հանգստարան սուրբ եւ պատուական նշխարաց նորա, զոր մեք բազում անգամ երթեալ եւ համբուրեալ զսուրբ տեղին"։ Այսպիսի շարժառիթներով նկատուած էր այն երկու ազգաց յարաբերութեան կամուրջն, ուր կային նաեւ բազմութիւն մը ազգայնոց, այնպէս որ հոգեւոր պաշտամունք եւն կը կատարուէին կրկին լեզուներով ալ՝ հայերէն եւ վրացերէն. հմմտ. վերը էջ 88–89։

1 Հմմտ. Գէորգ Թղ. 178։

ինձ արժանի ի Տեառնէ հասանել յաթոռ վարդապետական նոյն տան դրանն Բդեշխի[1]„։

Ցայտնի չէ թէ քանի տարեկան հասակի մէջ քահանայացաւ. գիտենք սակայն (Ո–խա. Բ 7), թէ "երեսնամեայ գոլով„ Կիւրիոնի կաթողիկոսութեան առաջին տարին, այն է 599/600, "մինչդեռ յուղղափառութեան էր„ Կիւրիոն, ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս Ցուրտաւայ (Ո–խա. 6, 36), իբրեւ հովիւ տեղւոյն հայ եւ վրացի ժողովրդեան։

Եպիսկոպոսութեան երկրորդ տարին, ինչպէս կը պատմէր Ուխտանէս (6—7), իմանալով որ Կիւրիոն կիս անուն խուժիկ նեստորականին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տուած է, թղթով մը կ'իմացընէ Մովսէս կաթողիկոսի, եւ ինքն ալ "վարեցաւ հրով հոգւոյն սրբոյ, եւ յանդիմաննէր զԿիւրիոն միանգամ եւ երկիցս եւ երիցս, առանձին եւ առաջի վկայից„ (Ո–խա. 38—39)։ Բայց այս, ինչպէս կանխեցինք ըսել, անհաւանական է։ Ըստ Ուխտանիսի կասկածական տեղեկութեան, Մովսիսի այսընթացքն վէրք՝ Կիւրիոն եւ նախարարք, իրենց ծրագրին հակառակ կը տեսնեն, եւ այսպիսի շարժառթով կը սկսին հալածել. "մինչ զի, կը գրէ Ուխտանէս (39), թողեալ զաշխարհն եւ զվիճակ իւր եւ ի բաց հեռանալ ի տար աշխարհ„։

Ուխտանէս այս եւ յետագայ տողերու մէջ կողմնակցութեամբ կ'ընթանայ՝ միշտ յոռետեսութեամբ նկատելով Կիւրիոնի ընթացքը[2]։ Ըստ այսմ խնդիրն լուրջ ուսումնասիրելու համար հարկ է համեմատել իւր եզրակացութիւնքը աղբիւրներուն հետ, որչափ անոնք ծանօթ են մեզ։ Հոս Ուխտանիսի աղբիւրներն են գլխաւորաբար Մովսիսի եւ Կիւրիոնի թղթերն գրուած առ Վրթանէս, Աբրահամ եւ Սմբատ։ Հոն սակայն ոչինչ խօսք կ'ըլլայ այսպիսի վարմունքի մասին։

---

1 Գէորգ Թղ. 110 = Ո–խա. Բ. 25։

2 Հմմտ. վերը էջ 67—68։

Երբ մեռաւ Հայոց կաթողիկոսն Մովսէս, կը յարուներակէ Ուխտանէս, Սիւրիոն կասկածելով, որ իւր գործերու մասին Մովսէս կաթողիկոսին լուր հասցնողն Ցուրտաւայ եպիսկոպոսն է, մանաւանդ որ գինքը երեք անգամ ալ յանդիմանած էր, մարդ կը խաւրէ եւ իրեն կը կանչէ Մովսէս եպիսկոպոսը։ Սիւրիոն, կը նկատէ հոս Ուխտանէս, "հանդերձ իշխանօք աշխարհին" խորհուրդ ըրած էր "չարիս" հասցնել անոր։ Մովսէս կ'իմանայ դաւն, եւ յանձն չ'առնուր երթալ, մինչեւ անգամ "ուխտ իակ եդեալ էր ի սրտի իւրում բնաւ ոչ տեսանել գնա, (II-ին. 18)։

Ընդհանուր յայտնի ակնարկութիւն չկայ Թղնոց գործին մէջ. եթէ ուրիշ աղբիւր չունենք ենթադրել, ինչպես ըստ իս հարկ ալ չէ, պէտք ենք պատմագրիս հիմն փնտռել Սիւրիոնի հետեւեալ տողերուն մէջ. "Լսեցի որ Մովսէս ինչ ինչ 'ի գործս Թղնոյ, գործած է, քննելու եւ յուղղութիւն բերելու համար ինձի կանչեցի, բայց չեկաւ[1]"։ Ասկից սակայն չի հետեւիր բնաւ այն, զոր Ուխտանէս կը հետեւցընէ։ Ընդհանրապէս պատմագիրս այսպիսի բռնազբօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս զի միաբանէ յաջորդ հատուածին հետ։

Բայց ի վերջոյ, կը գրէ Ուխտանէս, հակառակ իւր ուխտին, կը գինջանի երթալ առ Սիւրիոն, յուսալով որ գուցէ տեսնելով գինքը Սիւրիոն, յիշէ այն ուխտն, զոր Հայք եւ Վիրք ուխտած էին երբեմն Բաբգէնի օրով։

---

1 "Այլ ոչն Ցուրտաւայ եպիսկոպոսին հալածման գործք իւր ծանուցանեն, եթէ ոչն ուղիղ հաւատոյ գնացեալ է, թէ ոչն այլ իրիք . . . : Ես զնա ոչ հալածեցի, այլ էր ինչ որ լսեցի ոչն նորա չէին ֆրշոց. եւ կոչէի առ իս եւ կամէի խրատ տալ, եւ ուսուցանել որպէս պարտ է աշակերտի. իսկ նա յիմ կոչ չեկն, այլ գեկեղեցին եթող եւ ի գիշերի գաղտ գնաց" Թղնոյ կիրճն — Աբր. 166—167։

Կիւրիոն այս ատեն Տփղիս էր, Սուրբ Սիոն եկեղեցին, "որ էր մերձ յապարանս արքունի,։ Մովսէս քայլերն կ'ուղղէ դէպ ուղիղ եկեղեցին, եւ զկայ կ'առնու "ի գաւթի սուրբ Սիոնի„, զոր տեսնելով Կիւրիոնի սպասաւորներն, կ'իմացընեն կաթողիկոսին. "իսկ նա առաքէ ընդ առաջ նորա զմի ոմն ի սպասաւորացն իւրոց, եւ արգելու զնա յերեսաց իւրոց„։ Մովսէս այսպէս անտեսուած կը թողու տեղն եւ կ'երթայ կ'իջեւանի Յակոբ անուն քահանայի մր տունը, "որ էր մերձ ի սուրբ Սիոնն„[1]. ուր 9 օր կը մնայ։ Առկէ Կիւրիոնի հետ պատգամաւորի մը[2] միջնորդութեամբ կը խօսի աներկիւղ "դատաստանաւ„. կը պարսաւէ, թէ ինչու թողուցած է Կիւրիոն երեք սուրբ ժողովոց հաւատքն, այն հաւատքն, զոր Ս. Գրիգոր սորվեցուցած է, եւ յարած է քաղկեդոնականներու, զորոնք ժամանակաւ նզոված են միաբան երկու աշխարհայ հարք, եւայլն եւայլն։ Կը յանդիմանէ նաեւ Խուժական հանդէպ ցոյց տրուած զիջողութիւնն եւ ի վերջոյ կը յայտարարէ թէ ինքը կը հրաժարի այնուհետեւ անոր հետ որ եւ իցէ հաղորդութենէն. "Արդ ես անպարտ եղիցիմ եւ քաւեալ ի միջնորդութենէդ քումմէ„ (Ո-ի՜ոթ. 19—20)։

Հոս ալ շատ ազդուած է Ուխտանէս երեւակայութենէն։ Բովանդակ հիմն, որուն վրայ հաս-

---

1 Ի Տփղիս Ս. Սիոն եկեղեցին ըստ Տարեգրոց վերջը հիմնած է Գուարամ († 600, հմմտ. վերը էջ 31) եւ չինութիւնն աւարտած Ադրներսէհի սրով (Hist. de la Géorgie I. 222)։ Ընայելով Տարեգրոց ժամանակագրութեան՝ կրնանք արդէն 605ին Ս. Սիոն եկեղեցիս աւարտած ընդունիլ Ուխտանիսի հետ, բայց թէ մերձ յեկեղեցին կայր արքունի պալատ մը եւ Յակոբ քահանայի ապարանքն, տարակոյս կրնայ վերցընել։

2 Բրոսէ (Addit. 112) "թուղթ մը գրեց„ կ'ըսէ. բայց Ուխտանիսի խօսքն է հոս. "Յղէ այնուհետեւ եւ պատգամ առ Կիւրիոն„, էջ 18։

տատուած կը նկարագրէ իրողութիւնն, կը կարմէն Մովսիսի կրկին թղթերն՝ ուղղուած առ Վրթանէս եւ Սմբատ, ուր կը գրէ Մովսէս թէ ինքը իմացած է որ Վիրք, որոնք առ երեսս միայն ունին քրիստոնէական կրօնը իբրեւ "զտերեւս կանաչս", ջաղկեդոնի ժողովն ընդունած են. եւ անմիջապէս ընդդիմացած է եւ ի վերջոյ հռչակած հոս եւ հոն. "վասն որոյ զբանն ի վեր առեալ՝ թշնամի եղեալ կաթուղիկոս անուանն (իմա Կիւրիոնի) եւ ամենայն իշխանացն եւ աշխարհին. եւ վախճան՝ հալածեցայ": Այսպէս առ Վրթանէս թղթին մէջ[1]: Նման կը բացատրէ նաեւ Ցուրտաւայ եկեղեցւոյն. "Ցանկարծակի իմն ի վերայ հասեալք հայհոյութեան ինչ, զոր յՈրդին էր հաստատեալ շնորհակորուսացն, առ որս ծանուցեալ զվէրս անհնարինս, եւ չիշխեալ բնկենուլ ընդ լուսեամբ գուխան. զոր եւ շարժեցեալք իսկ: Վասն որոյ եւ թշնամի եղեալ ամենեցուն եւ որչափ յանդիմանեցեալ, առաւել եւս սպառնացեալ եղեալ, ի քահանայապետից (= Կիւրիոն) եւ յիշխանաց, մինչեւ հալածել[2]" (Գէղ. Թղ. 114): Աւելի բացայայտ եւ մանր պարագայիւք կը պատմէ Սմբատայ. "Մանաւանդ զի հալածանացն ժամ, զինն օր ի Տէղ-ի նոր (Կիւրիոնի) տ-ր-ս կոչի, է- յանդիմանն ընդ. եւ աշխարհն ամենայն գիտեր զի չէր վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ[2] եւ յետ ինն աւուրն..." (=Ղ. 172): Ուխտանիսի կցկցանքներն կ'երեւան հետեւաբար Ս. Սիոնի, Յակոբ քահանայի եւն յիշատակութիւնք:

---

1 Գէղ. Թղ. 110 = Ո-Խ. 25:

2 Ուխտանէս (100) այս տողերս ունի. "Մանաւանդ զի ի հալածանացն ժամ, զինն օր ի Տփղիս ի նորա դրունս կացի եւ յանդիման չարար. եւ աշխարհն ամենայն գիտեր, զի չար ար) վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ: Այլ ես բազում բանիւք ի ձեռն պատգամի խօսեցայ ընդ նա, եւ ծանուցի նմա զամենայն որ ինչ տեսեալ էր իմ գնոսա

Մովսէսի պատգամներն իզուր կ'ելլեն. Կիւրիոն չպատասխանեց ամենեւին: Պատճառն կը կարծէ Ուխտանէս. "Քանզի գիտէր ի մտի իւրում, եթէ յորժամ կաթողիկոս նստի Հայոց, դարձեալ խնդիր լինի իմոցս իրացս". անոր համար կարճառօտիւ ուզեց կտրել խնդիրը: Մովսէս յուսահատ եւ տրտում կը դառնայ իւր վիճակն Ցուրտաւ, ողբալով Վրաց կորուստն, միանգամայն վախնալով Կիւրիոնի "նենգութենէն", վասն զի "որսայր զնա ի մահ": Քիչ վերջը իւր վիճակն ալ թողլով կը մեկնի Ցուրտաւէն դեպի Ցունական բաժինն եւ եօթն օրէն կը հասնի Յովհաննու Մկրտչի վանքն յոտին Արագածու (Ո–խոռ. 20—23):

Թէ յիրաւի Մովսէս Տփղիսէն կրկին Ցուրտաւ անցաւ, կը լուսի Թղուց Գրչին մէջ. Մովսէս պարզապէս կը գրէ. "Ցետ ինն աւուրն ինքն (Կիւրիոն) ի մարհիթա գնաց, ես այսր (ի Յովհաննու վանս) լուսով գնացի եւ ոչ ընդ խաւար, որպէս նոքայն գրեցին, եւ որ օր եւթն էր ի Ս. Յովհաննու վանս եկի" (էջ 172):

Մինչեւ ցայս վայր չանացինք ամփոփել Ուխտանիսի պատմածներն. որոնք հիմնուած էին բացարձակապէս Մովսիսի վկայութեանց վրայ, անտեսելով բոլորովին Կիւրիոնի կամ հակառակ կողման վկայութիւնքն, զորոնք Ուխտանէս նկատած է "համակ ստութիւն": Սակայն անաչառ նարկ էր ըլլալ: Հետեւաբար զոր պատմագիրն պանդ ըրած է, մեզ կը մնայ կատարել:

Կիւրիոն այլազգ կը պատմէ բովանդակ իրողութիւնն: Ըստ իւր վկայութեան Մովսէս գոր-

---

եւ իմացեալ՝ ոչինչ զանգիտացեալ գնմանէ: Եւ նա ոչ ետ պատասխանի եւ ոչ յանդիման արար զիս, եւ յետ ինն աւուր" եւն: Այսպէս Թղթոց Գրչի՛ մէջ կարդացած է Ուխտանէս, թէ իւրովի ընդլայնած. կարելի չէ ապացուցանել: Ըստ մեզ հաւատարմագոյն է Թղթոց Գրչի աուած ընթերցուածը:

ձած է ինչ ինչ "յետին գործոց", զորոնք սակայն լսած է միայն ի հեռուստ "վան նորա", եւ ստուգելու, խրատ տալու եւ ուսուցանելու համար "իբր աշակերտի՝", առ ինքն կոչած է. բայց նա չէ հնազանդած՝ "իսկ նա յիմ կոչ չեկն". այլ իւր վճակն — "եկեղեցին" թողով գիշերախառն եւ ոչ "լուսով", ինչպէս կը ջատագովէ ինքզինք Մովսէս, կը փախչի: Հետեւաբար տեղի չէ ունեցած որ եւ իցէ հալածանք, ինչպէս արդէն կ'ըսէ. "ես զնա ոչ հալածեցի", եւ ոչ ալ Տփղիս երթալու յիշատակութիւն կայ: Թէ ով է արդարախօսը այս հակասական վկայութեանց մէջ, դժուարին չէ դատելը: Կիւրիոն որ եւ իցէ պէտք չուներ պատ ի պատ խօսքերով ինք զինք արդարացնելու Հայոց կաթողիկոսի կամ Սմբատայ առջեւ, իբրեւ անոնց համապատիւ եւ համաչօր. բայց այս դրից մէջ չէր Մովսէս, որ ամէն կողմանէ արդարը ձեւանալու պէտք ունէր: Այլապէ ալ չէ բացատրուիր Կիւրիոնի այլուր յաճախ ըսածներն, թէ Մովսէս "իւր գլխուն չհնազանդեցաւ", եւ թէ "թող գայ ինձ եւ ուղղութիւն խոստանայ եւ ես կ'ընդունիմ" եւն:

Թէ ինչ էին այս "յետին գործոց" համարուած յանցանքներն, ոչինչ կ'աւանդուի: Գիտենք որ Կիւրիոն իւր եպիսկոպոսաց հետ ի նկատի առնելով ամբաստանութիւնները եւ հակառակ եկեղեցական իրաւանց թեմն թողուլն եւ փախչիլն՝ յիրաւանց զրկած եւ նզոված է. այս մասին կը գրէ առ Աբրահամ իւր վերջին թղթին մէջ. "Մի մեծ (ի) պատուիրանաց ձեր այս է, զի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ցՊետրոս ասաց թէ զոր կապեցէք յերկրի եղիցի կապեալ յերկինս. արդ ահաւասիկ

---

1 "Աշակերտ" կ'անուանէին այս ժամանակներս եպիսկոպոսք իրենց ձեռնադրեալները: Այսպէս նաեւ Կիւրիոն ինքզինքը Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտը կը կոչէ:

ձե՛ որ ի նոցա աթոռս նստիմք, զմո՛վ-է՛ս ըզդ, որ պատճառանօք եպիսկոպոս անուանէ Ցուրտաւայ, կո՛չեցո՛ւ ճ՛՛՛

ղաքան առնուլ տայր եւ Արեաց աշխարհին մեծ զիեան հասուցանէր։ Եւ արդ դուք նժա հաւատացէք[1]„։

Սմբատ սակայն հաւատ չընծայեց Կիւրիոնի մեղադրութեանց, զորոնք նկատեց "սուտ„ զրպարտութիւն (էջ 174), եւ այսպէս ալ ներկայացուց թուղթն Մովսիսի. առ որ պատասխանեց Մովսէս. "Ձեմ առ վահրամ երթեալ„, այլ Վահրամ գրած էր ինձի, թէ "սրտի մեծ ցաւ է ձեր ցուրտաւէն հեռանալը, բայց քանի որ հեռացաք, պէտք էիք մեզի ուղղել ձեր քայլերը, վասն զի հոս ալ բազմաթիւ ժողովուրդ կայ, որով կրնայիք ինք զինքնիդ հոգալ„։ Այս թուղթը տակաւին քովս է, կ'ըսէ Մովսէս, եւ ցուցուցած եմ Աբրահամ կաթողիկոսին, եւ ձեզի ալ կրնամ ցուցընել։ Այս նամակիս այսպէս պատասխանեցի. Ապա ինչո՞ւ, ըսի, ես ցուրտաւէն կը հեռանամ. ինչպէս կրնամ քեզի գալ. մինչ ձեր եւ անոնց հաւատքն նոյն չէ՞, այս ինքն՝ դուք եւ անոնք քաղկեդոնական չէք[2]։ Իրացս ստուգութիւնն ճշմարտել դժուարին է. անծանօթ է մեզ ընդհանրապէս այլուստ Վահրամայ անձնաւորութիւնն, որչափ կը տեսնուի՝

---

1 Գէորգ Թղ. 171. = Ա–Խթ. 96։

2 "Ձեմ առ Վահրամ երթեալ. այլ եւ այսու եւս անպուման առնեմ զՁեր (Սմբատ), զի Վահրամայ առ իս գրեալ էր, թէ ի սրտի մեծ պակասութիւն է ձեր ի սրբոյ եկեղեցւոյն հեռանալդ. բայց մինչ գնացէքդ՝ ճանապարհ առ մեզ պիտեր ունել, զի եւ եկեղեցւոյն մեծ բաժին կայ աստ, որով զանձն ունել մարթ էր։ Զայս թուղթ Ցեառն կաթուղիկոսի ցուցեալ է, եւ զքեզ Ցեառն ցուցանեմ. եւ ես անդրէն պատասխանի արարի. Արդ, ասեմ, ապա անտի զի՞ գնացի, զի առ ձեզ գայի. զի հաւատ ձեր եւ նոցա մի է„։ Գէորգ Թղ. 172–73։ Սմբատ Մովսիսի թղթին մէջ կարդացած է նաեւ այսպիսի տողեր. "Դու ասես. ես Ամրներսէհի եւ Վահանայ եղբարց ինչ եմ. եւ ոչ սուր առնուլ եւ ընդ ամենայն վիրս կռուել„։ Թուղթ առ Մովսէս. 174։

Վահրամ Յունաց կողմն անցած է 604ին, կամ Յունաց հաւատարիմ մնացած է, երբ Յունական բաժնի վերք հպատակեցան Պարսից[1]: Իրողութեան ճշդութեան մասին խնդիր կարելի չէ ընել հետեւաբար. կը ծանրանայ դժուարութիւնը այն կէտին վրայ, թէ որչափ վստահելի եւ ճշմարտութեան մօտ են Սիւրիոնի եւ Մովսէսի վկայութիւնք: Այն կէտին մէջ թէ Մովսէս գալու ժամանակ յարաբերութեան մէջ մտած է Վահրամայ հետ, միաբան են երկու կողմերն ալ: Ուրեմն զրադատ զրպարտութիւն չէին բոլորովին Սիւրիոնի մեղադրութիւնները: Վահրամայ հրաւիրին տրուած պատասխանը կրնար կեղծել Մովսէս. որով Սիւրիոնի տողերուն ճշմարտութիւնը չենք համարձակիր տարակուսի ենթարկել: Այն իսկ պարագան, որ Սիւրիոն իմացած է Մովսէսի թղթակցութիւնն Վահրամայ հետ, կը ցուցընէ թէ նա հաւատարիմ լրտեսներու ձեռօք հետապօտած է Մովսէսի առած մէն մի քայլը: Դիտելու արժանի բան է որ Մովսէս ամբաստանութեանց առարկան չէ որ կը ժխտէ, այլ եղանակը: Բայց միւս կողմանէ միտ դնելով Մովսէսի գործածած լեզուին այս կէտիս մէջ, — այնպէս հանգիստ խղճով եւ պատրաստ տանջանքի իսկ մատնուելու իր խօսքին ճշմարտութեան համար, քիչ մը մտածել կու տայ. "Սահմանակից են, կը գրէ Սմբատայ (172), Հայք եւ Վիրք, յաճախ երթեւեկութիւն կ'ըլլայ ասկէ հոն եւ անկէ հոս, կրնաք հարցընել եւ քննել, "յորոց մարթի տեղեկանալ. եւ թէ արդարեւ այդպէս գտանիմ, որպէս առ ձեր փառաւորութիւնդ գրեցայ ինոցանէն, եւ ես այլ տարբաղ ծանուցի գիս ձեզ եւ խաբեցի, պատուհաս զայն արժան է առնել ի վերայ իմ . . .": Եւ Սմբատ կը հաւատայ Մովսէսի (էջ 174): — Փափագելի էր յամենայն դէպս երրորդի մը վկայութիւնը առ այս:

---

1 Ասյս մասին հմմտ. վերագոյն էջ 33–34:

Մովսէս կը բողոքէ ի վերջոյ Սիւրիոնի դէմ իրեն վերագրուած "չար գործերու" համար. ինքը, ինչպէս տեսանք, իւր թեմէն հեռանալու պատճառն կրօնական անհամաձայնութիւնն կը դնէր. այս նկատմամբ կը գրէ Սմբատայ (էջ 173). "Իակ որ վանն չար գործոցն գրեալ էր թէ հալածեցաւ, ի ծածուկ՝ մարդ քան զիս մեղաւոր չմարթի լինել. զմեղս իմ զոր Աստուած միայն գիտէ եւ ես: Բայց յայտնի՝ զի կարի շատ աշխարհի գիմ յետնութիւն չկարէ ցուցանել: ...Բայց փառաւորութեան ձերում տեղեկութիւն լեցի. զի նա այդպիսի չարութեան մեքենայս շատ գիտէ եւ զձեզ հաւատացուցանել կամի եւ զգործդ խափանել": Ընդհակառակն Սիւրիոն կրօնի խնդիրն զուր պատրուակ կը համարի. ահա թէ ինչ կը գրէ Սիւրիոն Աբրահամ Կաթողիկոսին. "Զայդ Մովսէս մինչ Յուրտաւայ եպիսկոպոս կամեցաք առնել, գմա պարտ էր ասել թէ ես ի ձէնջ չօրհնիմ, զի չէ(ք) ուղղահաւատ: Մինչ յայնժամ օրհնեցաւ ի մէնջ, արդ զի՞ պարտի գմեզ քննել. մինչ յետ այնր ինչ փոխեցաք զհաւատս" (էջ 178): Բայց այս պատճառաբանութիւնը հերքած է Մովսէս Աբրահամու առջեւ. "Երդմամբ հանդերձ հաստատեաց զայդ տեղի, թէ չգիտէաք, բայց զի յետ ձեռնադրութեանն ծանեաք" (էջ 184), "որ եւ մեզ կարի հաւատալի թուեցաւ" կը կոչէ Աբրահամ: Զարմանալի չէ հայ կողման այնպէս յարիլն Մովսէսի, որ մինչեւ անգամ ամենափոքրիկ իսկ վկայութիւնն իբրեւ ճշմարտութիւն ընդունուի: Վարն առիթ պիտի ունենանք տեսնելու, թէ Մովսէս հնարագիտութեամբ յառաջուընէ յինքն գրաւած էր արդէն Կաթողիկոսին եւ այլոց սրտերը: Բաց ասկից Մովսէս չանաց ինք զինք թաղուցանել ամբաստանութեան մը ետեւ, որ ճշմարիտ էր ամենայն մասամբ եւ ժամանակի Դուինոյ Կաթողիկոսարանին ոգւոյն դէպ:ի: Այս ինքն, թէ վերք

ընդունած էին քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը: Հայք որ Յունաց հետ այնպէս կը մաքառէին այս նկատմամբ, ի հարկէ պիտի զրդուէին դայրութիւ լսելով այս հաստատն:

Դառնանք պատմութեան կարգին:

Մովսիսի մեկնումն պատահած է Յուրտաւէն կամ Տփղիսէն ձմեռ ժամանակ. որչափ կը տեսնուի խօսքերէն, միաք ուներ դիմել ուղղակի Դուին առ Վրթանէս տեղապահ. սակայն "վասն խստութեան ձմերայնւոյս եւ դնդայոյզ լինելոյ, արգելեալ եղէ ի Ս. Մկրտչի Յովհաննու ի վանս, որ յԱրագածու ոտին„[1]: Հոն տեղւոյն Բաբիլաս վանից երէցէն կ'ընդունուի մեծ հիւրասիրութեամբ:

Մովսիսի առաջին գործն կ'ըլլայ թղթով մը իւր դրութիւնն կարճ ի կարճոյ պարզել Կաթողիկոսական տեղապահ Վրթանէս քերդողին, աւելին "ի մանկանէդ„ թղթատարի բերնէն լսել յանձնե-

[1] Այլուր "Սուրբ Յովհաննու Մկրտչի„ կոչուած. կ'ակնարկուի հռչակաւոր մենաստանն "Ս. Յովհաննէս„ ի Կարբի. "Քառորդաւ ժամու ձանապարհի . . . յելից կարբոյ, ի սարահարթ քարափին քաստաղայ, նման Սաղմոսավանից եւ ժամաչափ հեռի ի նմանէ կայ հռչակեալն քան զայն եւ քան զամենայն վանորայս կողմանց՝ Յովհաննավանք կամ Յովհաննու վանք, կոչի երբեմն եւ յանուն սրբոյ Կարապետին„: Ն. Այրարատ, էջ 165—177. Տմմտ. եւ Ինճիճեան Պատրագր. Հին Հայաստ. 492. Շահխաթ. բ. 116: — Ժբ. դարու վիպասանութեան մը մէջ կը գրուի. "Իջանէ (Յովսէփ Նորչէնցի վիպոյ) ի մենաստանն մեծ Յովաննու կոչեցեալ վանս, որ ի նոյն Սան Արագածու՝ ի վերոյ քաստաղ գեաղ„: (ԱՐՊՏ, 1897, էջ 44): — Հ. Ալիշան՝ Այրարատ, 165, յիշատակելով Մովսիսի այս պէտքը կը գրէ "Յառաջին ամս Ն. դարու ի ժամանակի պարապոյ կաթողիկոսական աթոռոյն, Մովսէս Պ—ր—ե—ց (!) եպիսկոպոս ամբաստան Վէր—ց (!) կաթողիկոսին Վրաց գրէր ի վանայ աստի — Մ—ր—ե—ց Տ—ր—ղ—ն Վ—ի—ն—ց„ (!), եւ յառաջ կը բերէ Գէորգ Թղթ—ն (էջ 111) վերագոյն ի մէջ բերուած տողերը, զորոնք Մովսէս ուղղած էր առ Վրթանէս:

լով. դառն խօսքերով կը պարսաւէ Վրաց կաթուղիկոսն եւ կը խնդրէ իւրմէ որ իւր հօտին ի ցուրտաւ ձայնէն նամակ մը գրէ, յորդորելով հաստատուն մնալ եւ ամրութեամբ: Մանկան ձեռօք խրնդրած կ'երեւայ Վրթանէսէն նաեւ ծանօթութիւններ քաղկեդոնի ժողովոյն մասին եւ հրահանգներ քաղկեդոնականաց դէմ կռուելու — "եւ ինձ ի ձեռն թղթոյ խրատ տուք բերել„: Վրթանէս սիրով կը կատարէ Մովսէսի խնդիրքները: Կը գրէ (605/606) "թուղթ շրջագայական„ մը առ ցուրտաւայ եկեղեցին (էջ 130—131), լի քաջալերութեամբ եւ յորդորով, ուր կը յայտարարէ նաեւ Վրթանէս, որ "եթէ աւելի ինչ պէտք եղիցին հաւատոյ հաստատութեան եւ պատասխանեաց, հրամայեսցէ գրել առ մեզ սրբութիւնդ ձեր„, վստահացընելով այս մասին իւր պատրաստակամութեան: Թուղթս ի ցուրտաւ կ'ուղարկէ Մովսէսի միջնորդութեամբ: Ասոր հետ կը յանձնէ "մանկան„ նաեւ Մովսէսի հայցէին պատասխան մը (էջ 112) եւ գաղտնի թղթեր. կ'իմացընէ թէ "ի մօտէ աւուրս կաթուղիկոս կամին նստուցանել[1]„, եւ կ'ապահովէ թէ գնոգս ձեր շնորհիւն Քրիստոսի Աստուծոյ նա հոգայ եւ մեք ստատարեմք միշտ եւ ի կատարումն գործոյդ բան կարի մերում„:

Մովսէս կ'ընդունի թղթերս Ս. Յովհաննու վանքն. եւ ինքն ալ կը փութայ գրել հայերէն թուղթ մը առ ցուրտաւայ եկեղեցին, որ թղթոյ էջէն մէջ խորագիր կը կրէ. "թուղթ շրջագայական Մովսէսի եպիսկոպոսի„ (էջ 113—127): Ինչպէս կը տեղեկանանք թղթին կատարածէն, Մովսէս ուղղած է գայն յանձնել յանուանէ Ռափայէլի եւ Նաթանայէլի, զորոնք կ'անուանէ "եղբարք իմ սիրելիք„ (էջ 127), եւ որոնք ապահովաբար ցուրտաւայ եպիսկոպոսարանի աւագագոյններէն էին եւ Մովսէսի

---

1 Կ'ակնարկուի 606ի ժողովին:

ամէնէն մտերիմները։ Շրջ-բնդ-ակ-ն-ի-ա հետ իմիասին խաւրած է նաեւ Քաղկեդոնի ժողովոյն համառօտ պատմութիւնն եւ ժողովոյս դէմ գրուած ինչ ինչ յիշատակարանները. "Եառւբերել զպատճառս ժողովոյն (տպ. ժողովոցն)[1] եւ այլ հաւաստիս հաւատոց զերանելի վարդապետացն եւ զընդդիմակաց հերձուածողացն, զյոլովագոյնն այտի տեղեկացէք" (էջ 118)։

Երկար շրջաբերական մ'է, որ նշանակելէ նշխարք մը կ'ընծայէ ժամանակաց կրօնական բմբռնմանց ուսումնասիրութեան համար. զոր սակայն հոս չենք կրնար առնուլ ի նկատի։ Մեզի կարեւոր է հոս ծանրանալ յատկապէս Մովսիսի նկատմամբ եղած տողերու վրայ[2]։

---

1 Կ'ակնարկէ "պատճառք Դ. ժողովոյն" գրութիւնն, զոր ունինք ամբողջութեամբ Թղթոց էրէն մէջ (էջ 119–127)։

2 Պէտք է դիտել սակայն, որ Մովսիսի անուան տակ ծանկուած ունինք հոս վրթանէս քերդողի տողերը։ Կեղծիքս յառաջ եկած է կամ ինքնին վրթանէս քերդողի ձեռքէն, որ այսպէս Մովսիսի անուան ներքեւ ազդողագոյն նկատելով խօսքերուն ոյժը, անոր կողմանէ գրած է, եւ կամ Մովսէս խմբագրած է վրթանիսի իրեն գրած տեղեկութիւնքն իւր նամակին մէջ։ Իրողութեանս ճշմարտութեան վրայ վայրկեան մ'իսկ չենք տարակուսիր։ Այլուր մտադիր ըլլալով մանրակրկիտ ուսումնասիրել այս կէտն, կը նշանակենք հոս հետեւեալ կարեւոր գծերը. 1. Թղթիս հեղինակն կը գործածէ Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութիւնը (հմմտ. Ալինեան Հ. Ն., Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ. էջ 34–36), որ շատ վերջը կը ծանօթանայ Մովսիսի վրթանէսի ձեռօք (էջ 140). 2. "պատճառք Դ. ժողովոյն" հատուածն (էջ 119–127), որ մասն կը կազմէ Մովսիսի թղթոյն, բառական քաղուածք մ'է վրթանիսի կայսերաց գրքէն։ 3. Ինքնին Մովսէս այլուր յայտնի կը խոստովանի (էջ 140), թէ ինքը Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին միայն վրթանիսի թղթէն ծանօթութիւն առած է. եւ կը խնդրէ նաեւ ժո-

Մովսէս կը ցուցընէ հաստ որ 1. իւր փախուստն, այս է Յունաստան մեկնիլն իւր ժողովրդենէն գաղտնի եղած է։ 2. Առ այս ինք զինքը չքմեղելու եւ բուն իրողութիւնն պզտելու համար կը ծանուցանէ, — վասն զի իր յանկարծական անհետեւութանալուն պատճառին անծանօթ են, — թէ "յանկարծակի իմն ի վերայ հասեալ" Սիւրիոնի մոլորած լսելուն եւ "չհիշեցեալ բնկենուլ բնդ լռութեամբ՝ ածապարեցինք յանդիմանել եւ ստիպել որ մերժէ մոլորութիւնը։ Բայց այս պատճառաւ "թշնամի եղեալ ամենեցուն, եւ որչափ յանդիմանեցաք, առաւել եւս սպառնացեալ եղեալ ի քահանայապետից եւ յիշխանաց, մինչեւ հալածել" (էջ 114)։ Ի վերջոյ 3. այս պարտաճանաչ հօտաւէր հովիւը առաջին անգամ հետու, Ս. Յովհաննու վանքը խելքը գլուխը կը ժողվէ իւր հօտը մոլորեալներէ զգուշացնելու համար։ Ուրդ չլսուիլ թէ, կը գրէ, մենք ալ Հրէից պէս — ի մէջ կը բերուի Եւսեբիոսէն Երուսաղէմի առումն ի ձեռն Տիտոսի, — անողորմ պատուհաս ընդունինք, "հարկ համարեցայ ի ձեռն զգուշացուցիչ թղթոյս խօսել յականջս աստուածախրատ եանդ ձերոյ, զգոյշ լինել ի հաղորդութենէ տէրունական եւ տիրապանաց մեծարոզաց ժողովոյն քաղկեդոնի" (էջ 115)։ Կը հերքուի քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնն (էջ 116—118)։ Ընդ նմին կը խաւրէ Մովսէս նաեւ "պատճառս ժողովոյն քաղկեդոնի։

ղովն վերջը քաղկեդոնականաց տարածման պատմութիւնը, իւր շարունակութիւն, զոր Ալթանէս ձիշդ թողուցած տեղէն կը սկսի շարունակել (էջ 141 եւն)։ Այս ապացոյցներս կը կարծենք, բաւական են այժմէն իսկ մեր հաստատութեան ձշդութիւնն հաւանական երեւցընելու։ — Ըստ այմ իմանալու է նաեւ Մովսէսի իւր առաջին թղթին մէջ առ Ալթանէս գրած տողերս. "բայց առ ժամս գրեցի եւ ես ի հայ լեզու ցիշխանութիւնն Յունաստայ Եկեղեցւոյն" (էջ 111)։

Հոս Մովսէս իւր բերնով ակամայ կը դաւանի Կիւրիոնի խօսքերու ճշմարտութիւնը, թէ գիշերա-խաւն, առանց մէկու գիտութեան պատահած է փախուստը, այնպէս որ մինչեւ անդամ Ցուրտաւայ եկեղեցւոյն անյայտ մնացած է ինչ պատճառաւ, երբ եւ դէպի ո՛ր մեկնած րլլալը: Այլազգ անմեկնելի կը մնայ, թէ ինչո՞ւ անձամբ, կենդանի ձայնիւ չէ քարոզած ճշմարտութիւնն, Աբգայ մոլորիլն եւն: Ցուրտաւայ եկեղեցւոյն Թղթոյս տուած պատասխանն (էջ 129) ալ այս տպաւորութիւնը կը թողու: Անոնք անծանօթ են տակաւին սերմանուած "մոլար հաւատոյն„, եւ միայն Թղթոյն վերջերն այսպիսի ակնարկութիւն մը կ'ընեն. Եթէ չդառնաս, "մեզ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յաշխարհիս եւ բատ կամաց սորա լինել, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց„:

Մովսիսի Թղթոյն պատասխանած է Ցուրտաւայ եկեղեցին (էջ 128—129), ուր անոր Թուղթն կ'անուանուի "գիր ողջունի, խրատտուութեան եւ դգուշացուցիչ„: Կը սպասուէր որ պատասխանն պարզէր Մովսիսի հեռանալէն յետոյ տեղի ունեցած շփոթութիւնքը եւն. բայց ընդհակառակն ոչինչ խօսք կ'ըլլայ այս մասին. ի շնորհս Մովսիսի կը բաղձան պարզապէս որ արժանացրնէ Տէր ընել գինքը դարձեալ "վերակացու եւ օգնական գարտուղեալ կողմանցս մերոց եւ վերստին ի ձեռս ձեր տերանց սուրբ Հոգին քարոզեսցի„ եւն: Այս տողերս թէեւ Մովսիսի անմեղութեան նպաստաւոր կը թուին, սակայն ամենայն մասամբ վստահելի վկայութիւն կարելէ չէ նկատել. Թղթատուր եւ Թղթաբեր "մանկան„ միջնորդութեամբ շատ բան ուրիշ ազդեցութեանց ներքեւ գրուած է: Այսպիսի ազդեցութեան հետեւութիւն կը համարիմ մանաւանդ հետեւեալ տողերս, որով կը վերջանայ նամակն. "Նորոգեսցէ Տէր Աստուած եւ զաթոռն քո տեառն ի նմին տեղւոջ յոր վիճակեցար. ապա

թէ ոչ եւ մեզ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յաշխարհիս եւ բան կամաց առնել, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց„ (էջ 129)։

Նման ոգւով պատասխանած է (էջ 132) Յուրաւայ եկեղեցին նաեւ Վրթանէս Քերդողի թղթոյն, զոր Մովսէս իւր "շրջագայական„ ին հետ ի միասին խաւրած էր մանկան ձեռօք։ Նոյնպէս համառօտ եւ առանց յուզմանէ պատասխանես, ինչպէս գրուած էր Մովսէսի։ Թղթին վերջերն միայն կը փոխուի շեշտն յանկարծակի, — ապահովապէս մովսիսական ազդեցութեան հետեւութիւն մը, — "Աղօթեմք միշտ, կը գրեն, նորոգել եւ արբոյ Վրթանոյդ Գրիգորի (իմա՝ կաթողիկոսական աթոռոյն Դունոյ), զի արասցէ խնդիր մոլորեալ աշխարհի մերում բան օրինակի առաջնոց վարդապետացն, զի մեզ առանց այտի օգնականութեան եւ թիկանց՝ աստ չմարթի կալ. զի այնպէս քաջառողջ գոլոցն՝ որ հայրապետս առնուն՝ պիտի եմք, բայց թողուլ զաշխարհս եւ գնալ„ (էջ 132)։ Վերջին նոտրագիր տողերս յայտնապէս ընդմիջարկութիւն մը կ'երեւայ Մովսիսի ձեռքէն. որուն յատուկ բացատրութիւնն է Կիւրիոնի համար "որ հայրապետս անուանի„։

Մովսէս առ Վրթանէս ուղղած այս թուղթր մանկան ձեռօք Դուին խաւրելու ժամանակ կր յանձնէ մանկան իւր կողմանէ երկրորդ թուղթ մ'ալ առ Վրթանէս (էջ 133—134), ուր կր յայտնէ իւր շնորհակալութիւնն խնդիրներուն կատարման համար. կր խնդրէ որ "որպէս զակիզբնդ յօժարութեամբ արարէք, ապաչեմ... եւ ի գլուխ տանել„։ "Այսանգամ, կ'րսէ, հրամայեցէք գրել թուղթ մի առ կաթուղիկոս անունն (իմա՝ առ Կիւրիոն) եւ առ Ատրներսեհ եւ Վահան եւ Բրգմիհր, յանդիմանելով զժողովն Քաղկեդոնի, եւ թուղթ մի առ պետրոս յանձնութեան„ (էջ 133)։

Վրթանէս ոչնուազ ոգեւորուած քան Մովսէս, յանձն կ'առնու գրել առաջարկեալ հասցէ-

ներու, քայլ առ քայլ հետեւելով Մովսիսի ծրագրին, յուսով Մովսիսի խօսքերու համաձայն "երգակցելու ընդ երանելոյն Պաւղոսի, թէ յանդուանից մինչեւ յաշխարհն վերայ մեզ եհաս լծառնել զաւետարանն Քրիստոսի„ (էջ 133—134)։ Բայց, ինչպէս կ'երեւայ, աննպաստ պարագայից պատճառաւ — "մի յաղագս նուագութեան եւ մի յաղագս ժամանակիս դժուարութեան„ — քիչ մը կը ստիպուի յապաղել (էջ 135). որուն համար Մովսիսի ներողամտութիւնն կը հայցէ։

Մովսէս Ս. Յովհաննու վանքն այս անգամ երեք նամակ կ'ընդունի վերթանիսէն, մին ուղղուած իրեն, եւ երկուքը ի վիրս Պետրոսի եւ Սիւրիոնի հայրերու զորոնք ինքը իւր մանկան ձեռօք ի վէրս պիտի խաւրէր, ինչպէս արդեամբք ալ կատարեց (էջ 140)։ Հոս վերթանէս կը յայտնէր Մովսիսի, թէ ըստ խնդրանաց գրած է թղթեր ի վիրս. իսկ այն կէտին, թէ ի հարկին նաեւ անձամբ երթայ վերատան, կը պատասխանէ որ ինքը պատրաստ է, եթէ նախ ի ձեռն "ծանօթից եւ սիրելեաց իշխանաց„ յայլողջընէ Մովսէս Հայաստանի "փառաւոր իշխաններէ„ հրաման հանել։ Վերթանէս իւր այս բաղձանքն ուրիշ անգամներ ալ յայտնեց, որ սակայն երբեք չիրագործուեցաւ։

Աւելի հետաքրքրական է Պետրոսի գրուած թուղթը (էջ 136—137), որուն անձնաւորութիւնն թէեւ անծանօթ է այլուստ, բայց ի վիրս նշանաւոր դիրք ունեցող եկեղեցական մը կը թուի։ Վերթանէս կարճ խօսքերով կը ծանուցանէ Պետրոսի, որ ինքը լսած է թէ ի վիրս "նորոգաձեւութիւն հաւատոյ„ տեղի ունեցած է. այսինքն թէ "յաշխարհիդ ձերում մեծարանս մատուցանեն ժողովոյն այնորիկ„ քաղկեդոնի. "վասն որոյ եպիսկոպոս աշխարհիդ փախստական գնացեալ է, պէտն եւ զանբժշկելի վիրաւորութիւն ժողովոյն այնորիկ ճանաչելով„։ Այսպէս բուն իսկ վէրքն շօշափելով կը

խնդրէ պետրոսէն, որ միջնորդէ Մովսիսի կրկին դահն բարձրանալուն, ակնարկելով հեռուէն ասկէ ծագելիք չարիքը. "Սրբասէր եպիսկոպոսս, որ ճշմարիտ հաւատոյ նախանձաւոր է, ի տեղի իւր դարձցի զի թէ այդ այդպէս ոչ լինի, յաւիտենական թշնամանք ճնան ի վերայ աշխարհիդ։ Եւ եթէ ի ձեռն գրելոյդ հակառակութիւնդ չդառնայ, գրեցէք առ փառաւորեալ իշխանս աշխարհիս մերոյ, որ զմեզ այդր արձակեն, եւ այնպէս լինի որպէս Աստուածն կամի" (էջ 137)։

Նոյն բովանդակութեամբ է եւ քիչ մ'աւելի ուղղակի եւ ուսուցչական ոճով առ Կիւրիոն եւ առ իշխանս Վրաց թուղթը (էջ 138—139), ուր այս անգամ կը լռէ բոլորովին Մովսիսի մասին։ Թղթիս կը վերադառնանք վարը։

Վրթանիսի թղթերն կը ճնան անպատասխանի թէ Կիւրիոնի եւ թէ Պետրոսի կողմանէ։ Միայն, ինչպէս կը ծանուցանէ Վրթանէս Մովսիսի, "ապատ արք ոմանք" գրած են համառօտ պատասխան մը, զոր դժբախտաբար չունինք այսօր, Վրթանէս օրինակն յանձնած չըլլալուն Մովսիսի։ Բովանդակութեան կարելի է սակայն ծանօթանալ Վրթանիսի թղթէն (էջ 141), որուն համաձայն Վրաց ազատներն հաւատոյ նկատմամբ համարձակ անտարբեր պատասխանս տուած են. "Մեք եւ գայս ունիմք հաւատ եւ գայդ. օրինաց աստ հաղորդիմք եւ այդր"։ Իսկ Ցուրտաւայ եպիսկոպոսի խնդրոյն մասին ըսած են. "Մովսիսի եթէ կամք են եկեսցէ կաթուղիկոսիս հնազանդ լիցի, զի մեզ այս հաճոյ է, եւ գնւր տեղի կալցի"։

Չափազանց առնուած է Վրաց այս վարմունքէն Վրթանէս. եւ կը գրէ առ Մովսէս. "Աւելորդ համարիմ ես ասել (պատասխանել) այսմ ամենայնի"։

Վրաց իշխաններու յիշեալ թուղթը կնքուած բերած է թղթատար մանուկը Ս. Յովհաննու վանքը

Մովսիսի. զոր վերջանիսի խաւրած ժամանակ կ'րնկերացրնէ նոր թուղթ մ'ալ իւր կողմանէ (էջ 140), յորում կը նկարագրէ "մանուկ, էն լսածները, թէ ինչ հանդիպած է անոր ի վիրս, թուղթը ինչ պատճառութիւն ձգած է եւն եւն: Կը խնդրէ որ վերջի թուղթը "հրամայեցէք ընթեռնուլ եւ մեզ ծանուցէք զինչ գրեալն է„: Մտադրութեան արժանի է մանաւանդ Մովսիսի ողջիչ լեզուն. "զՀեզ յարաժամ յաշխատութիւն պահեցի, կը գրէ առ վերջանէս, Աստուած եղիցի վարձահատոյց. բայց ձանձրանայք մի, աղաչեմ, որով օրինակաւ եւ է, յանձին լիցի մոլորեալ աշխարհն եւ անձն իմ տառապեալ„: Ի վերջ թղթոյն կը խնդրէ, որ գրէ իրեն, թէ քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնն Զենոնի եւ Անաստասի մահուընէ ետքը կրկին ինչպէս հաստատուեցաւ:

Մովսիսի թղթին պատասխանը մանրամասն կու տայ (607) վերջանէս (էջ 141—145) եւ կը խոստանայ իւր կողմանէ ամէն հնարաւորն ընել. "դու տէր, կը գրէ, աղօթեա, զի ի ժամուս պիտեալ են առաջնորդ կարգել, եթէ գոյա գործ օգնէ ի կատարումն տանել քրիստոս Աստուած մեր, ապա գիտեմք եթէ ձեր կամք այնպէս կատարին, որպէս Աստուծոյ ողորմութեանն թուի„ (էջ 141):

Ըստ տեղեկատուութեան վերջանիսի արդեամբք ալ 607 Ապրիլին ժողված էին եպիսկոպոսունք ի Դուին Սմբատ վրկան մարզպանի հսկողութեամբ կաթողիկոս մ'ընտրելու: Ժողովքիս մէջ, որուն մասին խօսեցանք վերը մանրամասնօրէն, ներկայ էր նաեւ Ս. Յովհաննու Մկրտչի վանաց վաներէցն Բաբիլաս[1]: Սա անձամբ ծանօթ Մովսիսի՝ ապահովապէս դրուատեօք խօսեցաւ անոր մասին եւ հաղորդեց կարեւոր տեղեկութիւններ թէ վերջանիսի եւ թէ նորընտիր կա-

---

1 "Բաբիլաս սրբոյ Յովհաննու վանաց երէց„ էջ 151:

թողեկոսին Աբրահամու: Մովսէս ներկայ չեղաւ ժողովոյն. պատճառն կու տայ Ուխտանէս (էջ 72). "Ոան զի հիւանդութիւն հանդիպեալ նմա, ասեն, յայնժամ մերձ ի մահ, եւ վասն այնորիկ ոչ կարաց գալ ի ժողովն:„

Աբրահամու ձեռնադրութենէն ութ ամիս յետոյ ըստ Ուխտանիսի (էջ 72), այն է 607 նոյ.-Դեկտ., կը փութայ Մովսէս յատուկ թղթով մը շնորհաւորել նորընտիր կաթողիկոսն եւ իւր գոհն դնել անոր առջեւ (էջ 161—162). կը պարզէ հոն իւր "ցաւն„ վերջապէս "ուղիղ հաւատոյն„ մոլորելոյն վրայ եւ "քաջ բժիշկէն„ կը խնդրէ կենարար դեղը: Իր անձին վրայ ծանօթութիւն Վրթանիսէն տեղեկանալ կը յանձնէ. "իսկ եթէ գանարժանութեննէս մերմէ հարցանէք, ի Վրթանէսէ քերդողէ տեղեկանայք. եւ անձն իմ տառապեալ եւ աշխարհն մոլորեալ սրբութեան ձերում յանձն եղիցուք„ (էջ 162):

Աբրահամ (կամ իւր կողմանէ Վրթանէս) չի յապաղեր պատասխանն (էջ 163), որով կը խրախուսէ զՄովսէս եւ կը հրաւիրէ գալ Դուին. "մի դանդաղիցիս ի Ս. Զատիկն գալ այսր, զի բազմաց լինի խնդութիւն եւ գործք հոգեւորք առաջի կայ, մինչդեռ տէր Սմբատ աստէն է, փութամբ որով եւ է օրինակաւ նախ գայդ ի գլուխ տանել՝ շնորհիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

Ուննկնդիր կ'ըլլայ հրաւէրին Մովսէս, կը մեկնի անմիջապէս Դուին եւ 608ին Զատիկէն յառաջ (7 Ապրիլ[1]) Դուին էր արդէն, ինչպէս կը տեսնուի Սմբատայ առ Կիւրիոն թղթէն, ուր կ'ըսուի յայտնապէս թէ Ցուրտաւայ եպիսկոպոսն "աստ է„ ի Դուին:

---

1 Վերագոյն, էջ 46, սխալմամբ նշանակուած է Ապրիլ 22, զոր ուղղելու է ըստ այմ:

Հակառակ արժանեաց՝ սիրով կը հիւրընկալէ Աբրահամ "իբրեւ պատրեդործ ոմն[1]," եւ ընդդէմ եկեղեցական իրաւանց օտար թեմի պատկանեալ եպիսկոպոսի դատն կը ստանձնէ ի գլուխ հանելու դէմ բողոքեց ի հարկէ ապա Կիւրիոն:

Դուին կը ներկայացուի նաեւ Վրկանի մարզպանին՝ Սմբատայ, որ հոն էր տակաւին եւ լաւ վերաբերուեցաւ դէպ ի անոր: Մեծապէս վատահ կրնար ըլլալ Մովսէս Սմբատայ պէս հզօր նեցուկ մ'ունենալէ յետոյ: Արդեամբք ալ անկասկած բրաւ իր միջնորդութեան նկատմամբ պինքր Սմբատ. "քեզ վազ ասացի, կը գրէր Վրկանի մարզպանը Մովսէսի, թէ գրեմ առ արքայէդ արքայ," եւ կը յաջողցնեմ դատդ (Գէղ+ Թղ-ոց, 174): Մովսէս սակայն չանձն չ'առնուր այս կերպով յաղթութիւն մը, բատ Ուխտանէսի, բսելով թէ "Ես Աստուածեմի եւ վատանայ եղբարդ ինչ եմ, եւ ոչ աւուր առնուլ եւ բնդ ամենայն վէրս կռուել[2]:"

Մովսէսի ներկայութեամբ եւ Վրթանէսի քրիստոնեական չատագովութեամբ ոգեւորուած էին կաթողիկոսն եւ Մարզպանը: Կը խորհին եպիսկոպոսներ արձակել ի Վէրս եւ իրաց դարման տանելու վրայ բանակցիլ. բայց այս առ ժամս կը յապաղեն եւ կը փորձեն թղթերով ի գլուխ հանել: Կը գրեն Աբրահամ եւ Սմբատ առանձին առանձին թղթեր առ Կիւրիոն, եւ կը պահանջեն որ Մովսէսի կրկին շնորհէ աթոռը: Բայց անօգուտ: Կիւրիոն մերժողական պատասխան կու տայ. եւ միայն այն դէպքին չանձն կ'առնու բնդունիլ, երբ դղջայ չանցանացը վրայ եւ գայ իրմէ թողութիւն խնդրէ: Կիւրիոնի առ Աբրահամ եւ առ Սմբատ թղթերն կը կարդայ Մովսէս, եւ կը փութայ արդարացնել ինքզինքը Սմբատայ առջեւ: Բայց Սմբատ ստիպուած էր

---

1 ԱՐՐՏ, 1902, 567:

2 Գէղ+ Թղ, 174: Հմմտ. Ա-խա, 98 եւ 102:

գարնան արքայից արքայի հրամանին համաձայն ի Դուռն ճեպել (608). այնպէս որ Մովսիսի չքմեղանաց թուղթը (էջ 172—173) կէս ճամբան կ՚ընդունի Սմբատ, որուն կու տայ պատասխան լի քաջալերութեամբ եւ յոյսեր ներշնչելով. կը խոստանայ կրկին արքայից արքայի առջեւ պարզել խնդիրը եւ հրաման հանել, "որ երթաս ի քո եկեղեցւոջ նստիս եւ քո հաւատով զքո ժողովուրդս ունաս„ (էջ 174):

Թէ արդարեւ գրե՞ց Սմբատ խոսրովու որ եւ իցէ թուղթ այս մասին, կամ խօսեցաւ բերանացի, յայտնի չէ: Սմբատ ի Դուռն կոչուելով անմիջապէս վրկան խաւրուեցաւ Քուշաններու խլրտումները զսպելու նպատակաւ. ուր զբաղեցաւ բաւական երկար (608—610), երբ Դուինն ամէն բան ձախող կ՚երթար: Քուշանաց դէմ տարած յաղթութենէ յետոյ Սմբատ մեծամեծ պատիւներու բարձրացաւ, մինչեւ խոսրովու թագաւորութեան "երկրորդը„ եղաւ եւ մնայ այնուհետեւ արքունիք: Մեծ պիտի ըլլար հետեւաբար իւր ձայնն արքայից արքայի առջեւ. եւ ապահովապէս լսելի պիտի ըլլար իւր բարեխօսութիւնը, եթէ ընէր: Բայց ուշ էր: Վասն զի Աիւրիոն յետ երկար թղթակցութեանց Աբրահամու հետ՝ իւր երրորդ թղթով (608 Աւգոստոս) փակած էր խնդիրն անյետս կոչելի. "վասն այսր դատաստանի (այս է Մովսիսի խնդրոյ մասին) առ իս աւելի ինչ մի գրեր, եւ մի աշխատ լինիր, թէ ոչ պատասխանի ոչ ընդունիս՝.„ որուն վրայ Աբրահամ քիչ վերջը նզովքով կտրած էր Հայոց եւ Վրաց հաղորդակցութեան կապը:

Ի՛նչ եղաւ այսուհետեւ Մովսիսի վիճակը. անյայտ է մեզի: Աիւրիոն ի Յունաստան Մովսիսի հեռանալէն ետքը կալգած էր արդէն ուրիշ հովիւ մը, որ բստ Աիւրիոնի՝ գիտէր հայերէն եւ վրացե-

---

՝ ԸՐՐՏ· 1902՝ 568՝

րէն. "բայց զի եպիսկոպոսն, զոր արարաք՝ վրացի եւ հայ դպրութիւն զոյգ գիտէ, եւ զպաշտօն կատարէ երկոքումբ դպրութեամբքն"[1]:

Հարկ է ըսել թէ օտարութեան մէջ անցուց Մովսէս իւր կեանց ձնացած ժամանակն՝ հեռու հայրենիքէն: Վերջին անգամ նկատեցինք զինքը ի Դուին. մեկնեցաւ ասկէ թէ ոչ. չենք գիտեր. հաւանականաբար ձնաց հոն կաթողիկոսարանին մէջ ցմահ, երբ կարգի դրաւ Թոլոց էէր+ը: Մահն պատահած պիտի ըլլայ Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով. 609ին ի Դուին 39—40 տարեկան էր տակաւին, յուժի հետեւաբար:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ.

Կիւրիոն, Աբրահամ և Սմբատ:

Կիւրիոն հմայուած վրաց եկեղեցին կաթողիկէ եկեղեցւոյն հետ միացրնելու վեհ գաղափարէն, որուն ծանօթացած էր Նիկոպոլիս, բովանդակ ճիգերն առ այն կենդրոնացուց: Պարզեց վրաց եպիսկոպոսաց եւ հոգեւորականաց՝ դարէ մ'ի վեր Յունաստան, Ասորիք եւ Հայաստան ծագած յոյզերն ու վէճերը, մեկնեց Քաղկեդոնի ժողովոյն

---

[1] Թուղթ առ Սմբատ. էջ 171. հմմտ. եւ էջ 167. "բայց զի որ եպիսկոպոսն եղեւ՝ վրացի ուսուն պիտէ եւ հայ նոյնպէս": Զարմանալի կերպով Մովսէս կը ժխտէ զայս "Զի եպիսկոպոսն Նեստորական (իմա՛ հոս՝ Քաղկեդոնական), զոր արարին, պրութիւն զի եւ վրացերէն չգիտէ, որպէս արժան է, թողլ թէ հայերէն, եւ այն յայտ է». էջ 173: — Սա կ'ակնարկուի անշուշտ Յուրտաւայ եկեղեցւոյն առ Մովսէս ուղղած խօսքերով. "ապա թէ ոչ մեզ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յաչխարհիս եւ [սա կամաց ոչ] լինել, կամ թողուլ եւ գնալ ի բացո (էջ 129):

շուրջն ամբոխուած բանաւէճերու ուղ եւ ծուծն, մատնանշելով այն ամէն թիւրիմացութիւնքն, որով նախապաշարուած՝ կը հակառակէին այդ ժողովոյն Սահմանին՝ իրենց դրացիք, եւ այսու յուսաւորեց բովանդակ Վրաստան եւ ընդունել տուաւ բոլոր եպիսկոպոսաց եւ նախարարաց Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը: Յամի 605 դայրութով կը գրէր Վրթանէս Քերդող այս մասին առ Եկեղեցին Յուրտաւայ (էջ 130). "Եհաս լուր չախտրժելի, եթէ դՀերձուածն Նեստորի եւ դժողովոյն Քաղկեդոնի (ընկալեալ է ձեր), եւ արդ կաղնո-դիկոս անուանեալ եպիսկոպոսօք հանդերձ է- իշխանօք ընդունելութիւն եւ մեծարանս առնեն Հերձուածոյդ:" Այսպիսի արագութեամբ փոքր ժամանակի մէջ յաջողցընել ամբողջ երկրի մը լուսաւորութիւնն առանց նեղքին ընդդիմութիւն մը կրելու շատ դարմանալի է. զոր Հարկ է վերագրել մասամբ Կիւրիոնի մեծ կարողութեան, եւ մասամբ երկրին կրօնական վէճերէ ազատ մնացած ըլլալուն[1], որով կրքով եւ նախապաշարումներով տոգորուած մտքերու չէ բախուած: Միշտ անիմաստ կը մնայ Մովսէս եպիսկոպոսի Յատագովութիւնը թէ "յաւաչ քան զձեռնադրութիւն" իր եպիսկոպոս՝ չէր դիտէր Կիւրիոնի դաւանութիւնն եւ առաջին անգամ 605ին "յանկարծ" իմացած է եւ հակառակած. զոր իրաւամբ կը հեղգնէ Կիւրիոն իր առ Աբրահամ գրած թղթին մէջ (էջ 179). "...եւ կամ միանգամայն երեսուն եւ հինգ եպիսկոպոսունք[2] են ի վիրս, Մովսէսդ այդ ուստի գտաւ

---

[1] Համմ. վերը էջ 101:

[2] Գրեթէ համաձայն արտաքնոց վկայութեան հետ. ոչ շատ անջրպետով յառաջ կաթողիկոսիս ժամանակէն՝ իր 518ին իր թղթին մէջ Սիմէոն Բեթ-Արշամայի եպիսկոպոսը կը յիշէ ի վիրս 33 եպիսկոպոս (Assemani, Bibl. Or. II. 357, տես վերը էջ 94 ծան.), ուրեմն այս հաշուով մինչեւ 608 երկու եպիսկոպոսութիւն միայն աւելցած է:

ինչ ուսեալ եւ ուղղափառ եւ այլ քս ամենեքեան հերձուածողք, մանաւանդ զի յիմումն տէր Աստուած մեր զեկեղեցիս մեր աւելի պայծառացոյց, եւ զհաւատ մեր առաւել հաստատեաց։„ Կիւրիոն ի սկզբանէ հետէ ուղղափառ էր եւ նոյն քաղկեդոնական վարդապետութիւնն քարոզեց ի Վիրս կաթողիկոսութեան առաջին օրէն. Միթէ, կը գրէ առ Աբրահամ, զՄովսէս ձեռնադրելէն յառաջ ուրիշ վարդապետութիւն քարոզած ենք եւ "յետ այնր ինչ փոխեցաք զհաւատս„ (անդ. 178)։ Այսպէս գիտէ եւ Ցովհ. Պատմաբան[1]։

Թէ Կիւրիոն իւր գործունէութեան մէջ հետեւեցաւ որ եւ իցէ բռնական միջոցներու, հակառակորդք կը հաստատեն։ Ցուրտաւայ եկեղեցւոյն առ Վրթանէս տուած պատասխանին մէջ կ'ակնարկուի անձ մը, զոր "բռնաւոր գոռոզ„ կ'անուանեն, որուն առջեւ "չմարթի կալ„, այլ հարկ է կամ հաւանել եւ կամ "թողուլ զաշխարհս եւ գնալ։„ Նման նկարագիր մը կու տայ եւ Մովսէս եպիսկոպոս առ Վրթանէս երկրորդ թղթին մէջ Կիւրիոնի մասին (էջ 133). "Մեք թէպէտ կամ վանն տգիտութեան եւ միայնութեան, եւ կամ վանն չարութեան առաջնորդին մերոյ զանգիտեցաք ինչ, յոյս ի ձեզ եդաք ...թէպէտ եւ ի ժամուս ի անոտի մեծութենէն իբրեւ զգետ ինչ ի բազում ուխից է յարուցեալ, եւ իբրեւ զգազան ինչ դժնդակ ճիրանամբքն եւ մագլամբքն է սաստկացեալ (Կիւրիոն)... (յուսամք) ի ձեռն ձեր խզել զայդ վարմ խորամանգ անձին„ եւն։ Արդարեւ

---

1 Պատմ. 28. "Իսկ ապա մերձ ի վախճանն Մովսէսի Կիւրիոն զճշմարիտ կարգաց եւ զկրօնից ուղղութիւնն ի բաց խզեալ, զոր ի հարցն մերոց ուղղափառաց աշակերտեալ էին կողմանքն այնոքիկ միտեր զհետ ժողովոյն քաղկեդոնի, զկնի փառամոլ ամբարհաւաճութեան իւրոյ ձգեալ դաւաճանեալ զնախահարս աշխարհին։„

խիստ խօսքեր, որոնց ատուգութիւնը սակայն կը կարօտի քննութեան. Մովսիսի վկայութիւնն արժանահաւատ կարելի չէ համարիլ[1]:

Բնական էր, որ հաճոյքով պիտի չնկատուէր Կիւրիոնի այս գործունէութիւնը Հայոցմէ, որոնք, մանաւանդ Ջ դարու երկրորդ կէսէն ի վեր անդուլ մաքառած էին քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ, որոնց պարագլուխն էր Վրթանէս քերդող:

Կաթողիկոսութեան տեղապահս Ցունաց հետ ղբաղած՝ անտեղեակ էր ի վիրս գործուածներուն: Եւ հաւանականաբար առաջին անգամ Մովսէսէն լսեց "չախորժելի լուրը" Կիւրիոնի բռնած ընթացքի մասին, որուն հանդէպ չգտնուեցաւ անտարբեր: Արդեամբք ալ ըստ խորհրդեան եւ աղաչանաց Մովսիսի, փութաց գրել մէկ մէկ թուղթ առ Պետրոս եւ կաթողիկոսն Կիւրիոն: Թղթերս սակայն յուսացուած արդիւնքն չտուին. պատճառն ընտրուած անվայել ոճն էր ապահովապէս. Վրթանէս, ինչպէս իւր բովանդակ գործունէութենէ կը տեսնուի, իւր գիտութեամբն շլացած անձ մ'էր, աւելի ուսուցանելու տենչիւ ախտացած քան ուսանելու. այսպիսի ոգւով ալ գրած է իւր կրկին թղթերը — ամբարհաւաճ եւ անխոհեմ ոճով մը, որ անպատուաբեր էր թէ գրողին եւ թէ անոր, առ որ կ'ուղղուի, Վրաց կաթողիկոսի առաւիճանին:

---

1 Միայն հոս չի գործածեր Մովսէս այսպիսի լեզու. իւր բոլոր թղթերու մէջ ամենեւին յանուանէ չէ յիշատակած զԿիւրիոն, այլ միշտ այսպիսի բացատրութիւններով. "կաթողիկոս անուն" (էջ 110, 133), "Վրաց աւերչի կաթողիկոս անուան" (172), "կաթուղիկոսդ անուանեալ" (130), "Ընդաչնորդ մեր" (133), "խորամանդ անձն" (133) եւն: Սակէ ուսեալ կը գործածէ եւ Վրթանէս (135, 140 եւն). իսկ Ցուրտաւայ եկեղեցին. "որ Հայրապետդ անուանի" (էջ 132):

Ա. Կիւրիոն եւ իշխանս Վրաց ուղղած թղթին մէջ Մովսէս կաթողիկոսի տարիներ յառաջ Խուժկաց առթիւ գրած թուղթը յիշելէ յետոյ կ'անցնի քաղկեդոնի "տիեզերակործան եւ անյիշելի. ժողովոյն մասին, եւ կը յայտնէ իւր զարմանքն թէ ինչպէս համարձակած են Վիրք ընդունիլ անոր վարդապետութիւնն. որուն պատճառն լոկ տգիտութիւնը կը համարի: Ահա իւր իսկ տողերը (էջ 138). "Այժմ լուաք թէ դուք զանօրէն ժողովոյն քաղկեդոնի եւ զտումարն Լեւոնի ուղղափառ համարիք եւ մեծարանաց արժանի. վասն զի ո՞նդ+ կրո՞ն-ն- քննել գհերձուածոց չարութիւնս:... Արդ ոչ է պարտ աստուածսիրութեան ձերում աւելի ինչ վարդապետութիւն դուրս ընդունել:, կը վերջացընէ խօսքերը. "Եւ թէ է ինչ երկբայութիւն ի միտս ձեր եւ կամիք զփորձառնուլ յաղագս այդորիկ, գրեցէք առ միաբան փառաւորեալ իշխանս աշխարհիս մերոյ, որ գամբ այդր, եւ որպէս ի հեռաստանէ թղթոյս պատգամաւ, նոյնպէս յանդիման՝ վկայութեամբ գրոց սրբոց յայտնի առնեմք զճշմարտութիւն բանիցս:"

Այսպիսի ուռուցիկ ոճով տողուած խրատականս Կիւրիոն նկատեց արհամարհանօք, եւ ոչ իսկ պատասխանի արժանի համարեցաւ. ուզեց լռութիւնը յարգելով խնդիրն իւր սկսուածին մէջ խեղդել, քան պատասխանելով արծարծել եւ բորբոքել:

Մովսէս Կիւրիոնի այս վերաբերմունքը այսպէս կը նկարագրէ Վրթանէսի. Ա. Կիւրիոն եւ անոնց իշխաններըը գրած թուղթդ իմ մանկանս ձեռքով խաւրեցի, որ այժմ դարձած է եւ քովս կը գտնուի: Ձամբուն երկարութենէն յոգնած՝ չկրցաւ "այդր գալ եւ ձեզ գրոյց տալ:" Թէպէտ եւ ի սկզբան մէկը չէ համարձակած թուղթը կաթողիկոսին ներկայացընել, բայց ապա տարած են, որ, ինչպէս կը պատմէ մանուկը, "յրնթեռնուլ

թղթոյն ի սաստիկ բարկութենէն շարժեալ, զայրացեալ սրտիւ եւ եղծեալ գունով զաւրէն ցաւածաց՝ նգովէր եւ թշնամանէր զՀայաստանեայս. եւ թղթոյն պատասխանի ոչ ինքն արար եւ ոչ այլոցն ետ առնել: Զայս յԵրուսաղէմ առ Հայրապետ քաղաքին տամ տանել, ասէ, որ պատասխանի առնէ[1]:„ Այս տողերէն մեզի այսչափ միայն ստոյգ կը թուի, որ Կիւրիոն նայելով գրող անձին եւ գրութեան ոճին, պատշաճ դատած է լռութեամբ անցնիլ: Թերեւս սպառնացած էլլայ նաեւ բողոքել Երուսաղէմի պատրիարքին (Իսահակ) կամ Երուսաղէմի պատրիարքն դատաւոր ընտրել: Այս իմաստով հասկնալ անհրաժեշտ է հոս Կիւրիոնի

---

[1] Ի՞նչ հիմամբ կը սպառնայ արդեօք Կիւրիոն թուղթն Երուսաղէմ խաւրել, որ տեղւոյն Հայրապետն պատասխանէ. Երուսաղէմի Հայրապետն էր այս ատեններս Իսահակ (601–609. Հմմտ. Acta Sanctorum, Oct. XII, 646 եւ Revue de l'Or. Chr. VII (1903) p. 32—33), որ ծանօթ էր Կիւրիոնի, եւ հաւանականաբար ի միասին գացած էին Կիւրիոնի թղթատարներն ի Հռոմ Իսահակայ թղթին հետ առ Գր. Քահանայապետ: Կիւրիոն Երուսաղէմի ճոխութիւնն անվիճելի համարելով՝ ապահովապէս խնդրոյս մէջ վճռաբեկ դատաւորը կ'ուզէր տեղւոյն Հայրապետն ընտրել: — Հ. Ղ. Ալիշան (Հայապատում Ա. § 59, էջ 207) այսպէս կը գրէ այս մասին. "Կիւրիոն անօգուտ համարելով աւելի երկար վիճելը, բողոքեց առ պատրիարքն Երուսաղէմի, եւ որպէս երեւի՝ նաեւ առ քահանայապետն Հռովմայ, զի կայ Ս. Գրիգոր Մեծին պապի թուղթ առ Կիւրիոն այս նիւթիս վրայօք:„ Բայց Հ. Ալիշան ինկած է հոս հակաժամանակագրութեան մէջ: Նախ այս դէպքն Աբրահամու թղթին (608) իբրեւ պատասխան կը նկատէ, երկրորդ Գրիգոր Մեծին թուղթը, ինչպէս տեսանք, գրուած էր դէպքէս 7 տարի յառաջ, բոլորովին ուրիշ շարժառիթով: Հ. Ալիշան կը կարծէ գարձեալ թէ Ուխտանէս Ք. հատորին վերջը խօսած էլլայ Գրիգորի թղթին եւ Երուսաղէմի Հայրապետին բողոքի վրայ, որ նոյնպէս անընդունելի է (հմմտ. վերը, էջ 62 ծան.):

մասին բառածները, վասն զի, ինչպէս պիտի տեսնենք, պարզապէս Երուսաղէմի հաւատքն բերել տուաւ ապա, երբ Աբրահամու հետ խնդիր ունեցաւ, եւ ոչ որ եւ իցէ թղթակցութիւն բացաւ վրաց, Հայոց եւ Երուսաղէմի հայրապետին մէջ։

Վրթանէսի թուղթը որովհետեւ ուղղուած էր նաեւ վրաց նախարարներու, "սակաւք ոմանք" միաբանած գրած են պատասխան մը, ի հարկ է համաձայն կամաց եւ մտաց կաթողիկոսին, հետեւաբար ոչ ախորժելի բան մը Վրթանիսի համար։ Ա.յս թուղթը չէ պահուած մեզի, որով բովանդակութիւնն ամբողջութեամբ ծանօթ չէ մեզ։ Ոճն, ինչպէս կը գրէ Վրթանէս առ Մովսէս (էջ 141), "այնպէս է, որք ի հիւանդութեան ինչ ընդ բարբանջ անկեալ զինչպէս խաւսին." անշուշտ իշխանները թշնամանիկ խօսքերով կը կշտամբէին հոն Վրթանիսի անխոհեմ քայլերն, եւ այսպիսի պատճառաւ անյարմար տեսած է օրինակն տալ Մովսիսի։

Կիւրիոնի հետեւելով անպատասխան թողուցած էր եւ Պետրոս իրեն ուղղուած նամակը։

Վրթանէս կը դադրեցընէ առ ժամն վրաց հետ թղթակցութիւնը, թողլով դատն յրնտրութեան եղող կաթողիկոսին։ Ոչ շատ վերջը կը բարձրանայ կաթողիկոսութեան աթոռն Աբրահամ։ Վրթանէս այսու հետեւ թէպէտ հեռացաւ տեղապահութեան պաշտօնէն, սակայն չդադրեցաւ ամէն քար շարժելէ, յաջողցընելու համար սկսածը։ Եւ մեծ էր Վրթանիսի ազդեցութիւնը Ծերունի կաթողիկոսի վրայ, թէ իբրեւ հմուտ կաթողիկոսարանի իրաց եւ թէ իբրեւ քերդող վարդապետ (տե՛ս վերը էջ 151)։ Հետեւաբար իւր սատարութիւնը դատին մէջ, զոր անդադար կը մատուցանէր ըստ խոստման, առանց հետեւութեան չեղաւ։ Ըստ մտաց եւ խրատու Վրթանիսի կը շարժէր նաեւ Աբրահամ, "ըստ երեւութին թոյլ եւ հնացեալ

մարդ մը, անխոհեմ եւ անքաղաքագէտ[1]։» Ամենայն ինչ ի լոյ գիտէր նորընտիր կաթողիկոսն, եւ այն այնպէս, ինչպէս նկարած էր իրեն Վրթանէս, թշնամանեալն ի Կիւրիոնէ եւ սրտակից բարեկամն Մովսիսի։ Մովսէս ալ Վրթանիսի իւր վրայ կազմած վատահութիւնը լաւ գիտցաւ գործածել, եւ Աբրահամու գրած թղթոյն մէջ, երբ տակաւին հեռու էր, իր մասին տեղեկութիւններ Վրթանիսէն իմանալ յանձնեց[2]։

Արդեամբք ալ Աբրահամ դիմեց Վրթանիսի, որուն ամէն վկայութիւնքն անվրէպ պատգամի պէս ընդունեցաւ, ինչպէս Մովսիսի տրուած պատասխանէն կարելի է տեսնել։

Աբրահամ խրախուսուած Մովսիսի եւ Վրթանիսի խօսքերէն, եւ Վրաստանի «նոր լուսաւորիչ» ըլլալու փառքէն ինքն ալ շլացած, կաթողիկոսութեան առաջին գործն ըրաւ կարգի դնել այս խնդիրը։ Փութաց, դեռ անդրանիկ կոնդակը չգրած իւր հօտին, թուղթ մը գրել «առ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս» (էջ 164—165), թուղթ մը կարի

---

1 Մ. Էմն՝ Изслѣдованія и Статьи, стр. 156.

2 Բոլոր այս խնդրոց մէջ մեծ նշանակութիւն պէտք է տալ Ցուրտաւայ եպիսկոպոսիս ազդեցութեան՝ Վրթանիսի եւ Աբրահամու վրայ։ Մովսէս էր զՎրթանէս եւ զԱբրահամ կառավարողն. նա իւր ձեռքն առած էր իւր դատին ծրագիրը. ինքն էր Կիւրիոնի ընթացքի մասին տեղեկութիւններ հայթայթողն, եւ իւր «մանկան ձեռօք» վերջապէս ի վիրս կ՝առաքուէին բոլոր թղթերը եւ կու գային։ Մտագրութեան արժանի է եւ այն պարագան որ Մովսէս առանձինն կերպով կը խնդրեր Վրթանէսէն իրեն գրած եւ առ ինքն գրուած թղթերէն մի մի օրինակ։ «Մանուկ» պատգամաւորն շատ բան բերանացի ալ կը հաղորդեր ըստ բաղձանաց Մովսիսի. այսպէս բացայայտ կը գրէ Մովսէս Վրթանիսի. «եւ զայլն ի մանկանէդ լսես։» Մովսիսի ձեռքէն կ՝անցընէին առ Կիւրիոն եւ ասոր առ Հայս թղթերը (էջ 172)։

անոճ եւ խիստ, յայտնապէս Վրթանէսի ազդեցութեան ներքեւ։ Կը բողոքէ Աբրահամ, թէ 1. ինչո՞ւ Կիւրիոն դրժած է այն խոստման, զոր "գրով եւ պատգամաւորաւ յանձն էր առեալ։" թէ 2. ինչո՞ւ "զՅուրտաւայ զեպիսկոպոսն հալածեալ էք" ուղղափառ հաւատոց համար։ թէ 3. ինչ իրաւամբ "զպաշտաւնն հայերէն սրբոյն Շուշանկան զկարգաւորեալն՝ լսեմ՝ թէ ի բաց փոխեցէք։ Գործքեր, որոնք Աբրահամու աչաց առջեւ մեծ մեծ յանցանքներ են ընդդէմ եկեղեցական կարգաց. "Մեզ մահուչափ եւ եւս չարագոյն թուեցաւ գործդ այդ" (էջ 164)։

Լեզու մը, որ արդարեւ բարձր իշխանութեամբ նորագարդ անփորձ անձի մը միայն վայել է, եւ ոչ Աբրահամու պէս ծերունի կաթողիկոսի մը։ Այսպէս գրած չէր Մովսէս կաթողիկոս։ Աւելի մեղմացած է Բ. եւ Գ. թղթերու մէջ ապա։ Ի վերջոյ յիշեցընելով կաւատոյ արքայից արքայի օրով ի Վաղարշապատ գումարուած ժողովին, ուր Հայք, Վիրք եւ Աղուանք միաբան մերժեցին քաղկեդոնի ժողովին, կը յորդորէ ի նոյն միաբանութիւն։ Այսպիսի աներկիւղ ընթացք մը Աբրահամու կողմանէ դիւրաւ կրնայ մեկնուիլ, եթէ մտածենք թէ Սմբատ Վրկանի մարզպանը, մեծարեալն Խոսրովէն, Դուին կը գտնուէր։ — Վրթանէս տակաւին չէր կասած այն խորհուրդէն, զոր ունեցած էր երբեմն, անձամբ Վրաստան երթալ։ Այժմ եւս, որչափ կ'երեւայ, յայտնած է իւր այս բաղձանքն իբրեւ իրացս մի միակ դարման, թէեւ

---

1 Ի՞նչ աղբերէ լսեց Աբրահամ այս լուրը. Մովսէս տակաւին Դուին չէր եկած, հետեւաբար անձամբ այս մասին չէր խօսած։ Վրթանէս ալ չէր կրնար գիտնալ, որովհետեւ Մովսէս որեւիցէ խօսք չէր գրած իրեն։ Թերեւս Մովսէս "մանկան" ձեռօք հաղորդած լսայ ինչ ինչ, կամ լաւ եւս Յուրտաւ երթեւեկողք պատմած։

ունկն չէ դրուած. Աբրահամ կը գրէ այս նկատմամբ պարզապէս. "Կամեցայ եպիսկոպոսունս արձակել առ սրբութիւն ձեր, եւ ընդ-որ-քրջոց, ծանուցանել զվնասամտութիւն ժողովոյն Քաղկեդոնի. բայց առ ժամն պատշաճ համարեցաք նախ ի ձեռն պատուական ազատ արանցդ թղթով ընդունել ի ձէնջ պատասխանի:" Կիւրիոնի ամբողջ գործողութեան մէջ քաղաքական ձգտում մը ցոյց տալ ջանալով անըմբռնելի կը համարի, թէ ինչպէս կարելի է արքայից արքայի ծառաներուն օտար թագաւորութեան (Յունաց) հետ սիրոյ եւ հաւատոյ միաբանութիւն ունենալ, ուր յայտնի ապստամբութեան հետք կայ[1]:

Աբրահամու այս թղթին կ'ընկերացընէ[2] թուղթ մ'ալ Սմբատ այսպիսի հասցէով. "Սրբասիրի Տեառն Կիւրոնի վըրաց կաթուղիկոսի եւ այլոց եպիսկոպոսաց աթոռակցաց ձերոց եւ իշխանաց աշխարհիդ Ատներսեհի եւ ամենայն լաւաց, ի Սմբատայ Գուրկան մարզպանէ եւ տերանց զինուորէ եւ ի Գիգայ Դաշտկարանէ, եւ ի վարդապետէ Հայոց Շարսաղարէ (= վրթանէս քերդող) եւ յայլոց ազատ որերոյ խոնարհութեամբ եւ սիրով ողջոյն" (էջ 168—169): Թղթիս բովանդակութիւնն յընդհանուրն նման է Աբրահամու թղթին բովանդակութեան: Կը յիշեցընէ Սմբատ եւս առ Բաբգենաւ գումարուած ժողովն, կը պատմէ արքայից արքայի հրամանաւ իւր Հայաստան գալը, կաթողիկոսի ընտրութիւնն, եւ մեղմով կը մօտենայ բուն խնդրոյն. "բայց է ինչ լուր, որ յաշխոյհականացս լուայ եւ սակաւ ինչ հաւատացի." կը

---

1 "Զի է ինչ, որ չաւատալի իսկ թուեցաւ մեզ, զի ընդ օտար թագաւորութիւն՝ արքայից արքայի ծառայից սիրոյ միաբանութիւն առնել եւ զբնական հաղորդակից որոշել կարի իսկ դժուարին է", էջ 165:

2 Ո՛չոփ. 92—93:

շեշտէ Յուրտաւայ եպիսկոպոսի կրած անցքը, Ս. Շուշանկան պաշտաման խնդիրը եւն: Պէտք էիք, կը գրէ Մարզպանը, դուք ընդդէն պատուհասել, "թող թէ ձեզ առնել գայդ, որ կարի անհնարին եւ չար է:„ "Կամէաք, կը շարունակէ Սմբատ, եպիսկոպոսունս հանդերձ ⁺ԷՐԷՑ⁺ արձակել, զնոսա՝ գիտել զչարութիւն հերձուածոց, որ զձեզ ի վերայ հասուցանէին, բայց ապա առ ժամս բաւական համարեցաք ի ձեռն ազատ արանցդ նախ թղթով զկամս ձեր գիտել„ (էջ 169): Վերջին տողերս, ուր Աբրահամու թղթին գրչի հետքերն ակնյայտնի են, Վրթանիսի ձգտման ամենապայծառ թարգմաններն են: Վրթանէս հոս բաց ի ⁺ԷՐԷՑ բառէն յականէ ալ յիշատակուած էր: Զարմանալի է միայն որ երկու թղթոցս մէջ ալ չ'երեւար որ եւ իցէ յիշատակութիւն Վրթանիսի առ Կիւրիոն թղթին. դիտմամբ արդեօք:

Թղթերս կը հասնին Կիւրիոնի ձեռքը ապահովապէս ի Մծխիթա, ուր կը գտնուէր այս միջոցին (Համմտ. էջ 166). եւ նա կը պատասխանէ "մեծ հանդարտութեամբ եւ զգուշութեամբ, իբեն յատուկ հատու ատտիկեան ոճով[1]„:

Առաջին թղթով մի առ մի կը լուծէ Աբրահամու յուզած չորս խնդիրները: Խուժկաց եւ Մովսէս եպիսկոպոսի մասին ըսածներն տեսանք արդէն. գալով այն կէտին, "որ վասն հաւատոց եւ ժողովոյն եւ տումարին գրեալ էր„ Աբրահամ, փախստական պատասխան կու տայ, ուզելով ըսել թէ խնդիր աւելորդ է այս մասին, այլ "զհաւատ զերուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք„ (էջ 167): Այս սակայն Աբրահամու համար շատ անգոհացուցիչ էր, որ իւր թղթին մէջ ամենաէական շեշտն ասոր վրայ դրած էր, եւ գրեթէ մի միայն գայս նպատակած էր: Սուրբ Շուշանկան պաշտաման նկատմամբ կ'ըսէ թէ

---

1 Մ. Էփն՝ անդ:

ինքն ոչ թէ հայերէն կատարելն խափանած է, այլ որովհետեւ ի Յունաց բազմաթիւ վրացիներ ալ կը գտնուին եւ ասոնց անիմանալի էր հայերէն կատարուած եւ ամէնէն սիրուած այս պաշտօնը, ի շահ հոգեւոր ասոնց նոյնն վրացերէն ալ թարգմանած է եւ հրամայած, որ թէ հայերէն եւ թէ վրացերէն կատարուի. ապացոյց ասոր, տեղւոյն նոր կարգուած եպիսկոպոսն երկու լեզուներուն ալ ծանօթ է[1]։ Կիւրիոն աւելի լրջօրէն կը ծանրանայ Աբրահամու այն տարակուսանաց վրայ, թէ ինչպէս Խոսրովու հպատակ եւ մի եւ նոյն ժամանակ Փոկասու հաւատակից կարելի է րլլալ առանց առ արքայից արքայ հաւատարմութեան դրժելու։ Ծանրակշիռ էր խնդրոյս լուծումն, ըստ որում քաղաքական հարց չշօշափելով՝ շփոթ ժամանակին իբրեւ ամբաստանութիւն կարելի էր լսուիլ նաեւ բարձրագոյն Դուռը։ Ա՛ռ այս կը պատասխանէ համառօտիւ, բայց շատ ճշդութեամբ[2]. Մեր եւ ձեր հայրերն ալ ար-

1 "Եւ որ գրեալ էր թէ... եւ զպաշտօնն հայերէն ի բաց փոխեալ է. մեր զպաշտօնն չէ փոխեալ, բայց զի որ եպիսկոպոսն եղեւ վրացի ուսումն գիտէ եւ հայ նոյնպէս, եւ երկոքումբ դպրութեամբք պաշտօնն կատարի», էջ 166։

2 Ուխտանէս (էջ 96—98) հոս Կիւրիոնի վարմանց մէջ մասնաւոր քաղաքականութիւն մը կը նշմարէ. "Ուրդ բաժանեալ Կիւրիոնի զկամս իւր յերկուս թեւակոխեր յայն կողմն Հռոմոց՝ չուք դնելով եւ ընորհուկս առնելով Մուրկայ Կայսեր (!), եւ նովաւ պարծի ասելով. Մեք, ասէր, զկայսեր ընկալաք գհաւատս եւ ունիմք... եւ դարձեալ ասէր. Կոստանդնուպոլիս արբոյն Յոհաննու աթոռ է եւ տուն կայսեր. եւ մեք զոր ի նմա հաւատ քարոզի՝ զայն պաշտեմք. եւ դարձեալ եթէ Եւտու թարգմանել եւ բերել զիւր չորից ժողովոցն, որով Հռոմք վարին, եւ մեք զայն ունիմք հաւատ (= ԱՐՐՑ. 568). եւ Աստուած զկայսր կեցուսցէ (Ո-Խ-Ո. յ-Ե-Լ-ա-ՃՆ է վ:Ջ:Ն-ա)։ Իսկ ապա թեկն ածէ յայս կողմն Պարսից, զի եւ նոցա աշխարհն ընդերկուացեալ էր ի Պարսից կողմն եւ ի Հռոմոց. եւ նա ի կասկածի եղեալ յարքայից արքայէ՝ թէ զի մի՛ գուցէ խնդիր

քայից արքայի ծառաներն էին, այսու հանդերձ "գհաւատն գերուսաղէմի ունէին, եւ մեք եւ դուք նոյնպէս„, այժմ ալ թէպէտ եւ արքայից արքայի ծառաներն ենք, բայց գհաւատ գերուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք։ Բայց ասկից միթէ արքայից արքան նաեւ Հոռոմոց աշխարհին տէրը չէ՞. ինչպէս որ ալ տիրեց այն աշխարհին, եւ ձեր բսածը ուղիղ չէ, իբր թէ առանձին առանձին թագաւորութիւններ են„ (էջ 167)։ — Հուսկ յետոյ խօսքը կը վերջացընէ. "Եւ որ գրած էիք, թէ 'կ'ուզէինք եպիսկոպոսներ խաւրել, որպէս զի գային եւ սորվեցընէին,, եթէ կ'ուզէք, խաւրեցէք, ընդ ձեռն, որպէս զի սորվեցընեն ձեզ սորվին. ես կը փափաքէի գալ եւ ձեր սուրբ եկեղեցիներու մէջ աղօթել եւ ձեզմէ օրհնուիլ, կամ իմ աշակերտներս խաւրել, որ ձեր սրբութեան ողջոյնը մեզի բերէին, բայց վանն ժամանակիս եւ աշխարհիս կարեաց խափանեցաք. ասոր նշանակութիւն մի տաք[1]„։ Կը խնդրէ թղթին պատասխանը։

Նման ոճով է, քիչ մ'աւելի ընտանեկան, Սմբատայ թղթին պատասխանը (էջ 170—71)։ Մարզպանի այն ակնարկութեան, թէ ի վէրս հերձուածողներու համակրութիւն ցոյց կը տրուի, կը պատասխանէ փախստական ձամբով, խօսքերուն այլ իմաստ տալով, իբր թէ ակնարկուած ըլլային Հոն յամս 599—605 ի վէրս յուզուած քաղաքական եւ կրօնական խռովութիւնք. Աստուծով, կ'ըսէ, դադրեցաւ այն ամէնը։ Ապա կը դարձընէ խօսքերը

առնիցէ իմոց իրացս ի սադրելոյ Սմբատայ Վրկան Մարզպանի, . . . արդ յաղագս այսպիսի կասկածի կայր Կիւրոն յայն կողմն պարծէր . . . յայս կողմն երկնչէր թէ խնդիր լինի յարքայէն Հաւատոյն ի յազդմանէ ազատացն Հայոց. . . . եւ շոգմոգ բանիւք եւ աղերսանօք կեանս խնդրէր կայսեր եւ փառս Հայցէր արքայի սնոտի իմացմամբք„։

1 Գէորգ Թղ. 167. յօր. "է բնէ մի ունիք„. սրբագրելու է անշուշտ "է բառնէ մի ունիք„։

Մովսէս եպիսկոպոսի եւ ինքնին Սմբատի մասին, որոնց վրայ ճառեցինք արդէն վերագոյն։ Ասկէ կը տեսնուի թէ Կիւրիոն ծանօթ էր Սմբատայ՝ եւ առնոր ծնողաց հետ յառաջուընէ եւ պարգեւած է Սմբատայ հօր եւ մօր համար Մծխիթայի սուրբ խաչէն նշխարներ։ Կիւրիոն ինչպէս այլուր, նոյնպէս հոս ալ պահպանած է միշտ իրեն ընտելական հանդարտութիւնն եւ քաղցրութիւնը։

Աբրահամ, Սմբատ, Վրթանէս եւ Մովսէս ի Դուին կը գտնուէին համախմբուած, երբ հասան Կիւրիոնի կրկին թղթերս ի Հայս։ Թղթերուս ընթերցումը դոյզն յոյզեր չպատճառեցին։ Սմբատ իրեն ուղղուած տողերն համակ "սուտ, գտաւ. որ անխուսափելի ալ էր, եթէ մտածենք վայրկեանմը, թէ իրաց անտեղեակ Մարզպանը նախապաշարուած էր երեքպատիկ ազդեցութեան ներքեւ։ Նկատելով նաեւ առ Կաթողիկոսն գրուած թղթին մէջ համարձակ եւ յանդուգն ընթացք մը Կիւրիոնի կողմանէ, կը սրտմտի, կը յանձնէ Կաթողիկոսին փորձել զեռ երկից եւ երից թղթերով Կիւրիոնի միտքն շրջել։ Իսկ եթէ տակաւին կը յամառի մտաց

---

1 Ուխտանէս (Բ. 130) կը գրէ. "պատմի եւ այս յաղագս Կիւրոնի, եթէ գկնի մահուանն Մովսիսի Հայոց Կաթուղիկոսի՝ եւ նախ քան գառաջնորդելն Աբրահամու զաթոռն՝ եկեալ Կիւրոնի առ Սմբատ Վրկան Մարզպան խաբանօք իմն եւ խորամանկութեամբ խնդրել ինչ ի նմանէ թուղթ յաշխարհն Վրաց, զի մի հաւանեսցին խուժկին այնմիկ Նեստորականի եւ համախորհաց նորա, եւ մի բաժանեսցին ի միաբանութենէ Հայոց. եւ այն լինէր լի նենգութեամբ եւ կեղծաւորութեամբ ի չքմեղս երեւեցուցեալ, զոր եւ զսոյն յիշէ Սմբատ ի թղթի անդ իւրում՝ որ առ Մովսես եպիսկոպոսն Ցուրտաւայ, զի յանձն չէր վստահ Կիւրոն, գիաւրդ կայր արդիւք եւ զմեզ յորդորէր եւ թուղթս տայր առնել յաշխարհն, եւ զինքն ինքեամբ յանդիմաներ,,[1] Սմբատայ առ մեզ հասած թղթին մէջ սակայն չկայ նման ակնարկութիւն մը։

մէջ, իրաց արդիւնքը թղթով մը իրեն իմացնել կը խնդրէ, որովհետեւ ինքը ստիպուած էր փութով յարքունիս ճեպել։

Կ'անսայ կաթողիկոսն, եւ կը ձեռնարկէ գրել երկրորդ թուղթ մ'ալ (608, Զատկէն յառաջ)։ Այս անգամ իրաց աւելի հասու էր քան յառաջագոյն, շատ բանի խելամտելով ինքնին Մովսիսի բերնէն, եւ ծանօթ ըլլալով նաեւ Կիւրիոնի տրամադրութեան, աւելի դիւրութեամբ կ'առնու քայլերը։ Կը յայտնէ նախ իւր շնորհակալութիւնը Կիւրիոնի մաղթանացը, փոխարէն շնորհահատոյցը գՏէր ընելով, ապա կը շօշափէ բուն խնդիրն այսպիսի շեշտով մը. "Իսկ զոր ընդդէմ եւ հակառակս գրեցէք, ծանեաք եւ զայս, արդ մեք զհակառակութեան պատասխանիս եւ զվիճաբանութիւն թողցուք... փութասցուք ի սէր եւ ի հաւատ հայրենի միաւորութեան... ոչ խնդրեմք միայն զանձին օգուտ, այլ զբազմաց, զի ապրեսցին"։ Այսպէս պարզելով իւր թղթակցութեան բնաբանը, կ'անցնի համոզել զԿիւրիոն, թէ մոլորութիւն է այժմ հետեւիլն Երուսաղէմի հաւատքին. Այո՛, կ'ըսէ Աբրահամ, յառաջագոյն մեր եւ ձեր հարք Երուսաղէմի հաւատքն ունէին, երբ ուղղափառ հաւատքն կը հնչուէր Սիոնէն, բայց ապա ցոբնաղ տեղւոյն հայրապետը՝ քարոզելով քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը, թիւրեց զամէնքը։ Քալ քննեցէք եւ տեսէք, զի դուք եւ այլք հանդերձ բնակչօք սուրբ քաղաքին փոխեցայք յայնմանէ եւ ոչ ունիք զնոյն։ Կը յիշեցընէ դարձեալ Հայոց եւ Վրաց հին միաբանութիւնը։ Իսկ Մովսէս եպիսկոպոսի խնդիրն ի մէջ բերելով կը ջանայ ջատագովել զանիկա, եւ կը խնդրէ. "ապա թէ է ինչ երկբայութիւն ի միտս ձեր վասն սորա միայն բան միաւորութեան յաղագս սուրբ հաւատոյն, գրեսաւ իս"։ Աբրահամ լաւ համոզուած էր, որ հարուածն այնպէս մեծ է եւ դժուարաբուժելի, որ

անօգուտ են թղթակցութիւնք, անոր համար կը ջանար միշտ ի ձեռն ժողովոյ ի գլուխ հանել, զոր կը թելադրէր անդադար Ս. Թանէս վստահ իւր կորովոյն վրայ դէմ յանդիման ի պայքար մտնելու Կիւրիոնի հետ: Ա. այս կը գրէ Աբրահամ այս առ գամ ալ. "ընդ նմին պատմեա ինձ վասն տեղւոյ ի քո սահմանի կամ ի մեր, որ յետ սրբոյ Զատկին զմիմեանս տեսանեմք. եւ եթէ ա. սմա ինչ թիւրութիւն գտանի, թողլ գի աշխարհաւ յանդիմանի եւ մեք անխռով պահիմք. (էջ 177):

Կիւրիոնի պատասխանն (էջ 178—79) երկրորդ թղթիս յէականս նոյն է առաջին թղթոյն հոգւոյն հետ. անդրդուելի իւր սկզբանց մէջ կը փախչի միշտ նորանոր խնդիրներէ հաւատոց շուրջն, եւ կը ջանայ օր յառաջ վերջ տալ խնդրոյ: "Եթէ միաբանութիւն եւ սէր կ'ուզէք պահել եւ խաղաղութեամբ ապրիլ մեզի հետ, ինչպէս որ մեր եւ ձեր հայրերն ապրեցան, ասոր մասին "մեք պատրաստ եմք խորհել, աւելի աշխատ մի լինիք. եւ յաղագս այդորիկ այլ մի գրէք առ մեզ": Իսկ ժողովքի կամ բանակցութեան նկատմամբ ժխտական պատասխան կու տայ. "Չի ապա ինձ ընդ Հայս, բայց թէ ճանապարհաւ հասանէ անցանել երբեք, թէ Աստուած արժանի առնէ երթալ երկրպագել սուրբ տեղեացն Երուսաղէմի, թէ ոչ այլ ինչ գործ չկայ. եւ որ վասն ինձ եւ ձեզ ի տեղի գալոյն գրեալ էր. ինձ ձեր տեսութիւն կարի պիտի, բայց վասն ժամանակիս անպարապ եմք. անմեղադիր լերուք" (էջ 179):

Այսպէս Կիւրիոն թէպէտ ամենայն կերպով կ'աշխատէր վերջ տալ այս ձանձրանալի վէճին, սակայն անհնարին կ'ըլլայ: Աբրահամ Սմբատէն պատուէր ունէր երկիցս եւ երիցս գրել, միանգամայն գՄովսէս եւ գՍ. Թանէս իրեն խթան եւ գրգռիչ ունէր: Գրեց երրորդ թուղթն ալ. թուղթ մը արդարեւ "ձանձրանալի"[1], երկար բան արտաքնոյն,

[1] Brosset, Addit. et Ecclers. p. 113—14.

բայց դոյդն բովանդակութեամբը (էջ 180–84)։ “Զինչ առնեմք, կը գոչէ Աբրահամ, ո՛վ պատուական եղբայր, զաստուածային պատուիրանացն զձայն, որ միշտ բողոքէ մեզ, թէ զդոյշ կացէք հօտիդ... եւ մեք ի ծուլութիւն հատեալ եմք եւ մեղկք եւ ծոյլք լինիմք... այս երրորդ թուղթ գրեցաւ ի մէնջ առ ձեր սրբութիւնդ, զի... յերկուց եւ յերից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան„։ Իբրեւ թէ նորադարձի ուղղուած ըլլայ թուղթն, կը դրուի հաւատոյ հանգանակ մը, կը նգովուին քաղկեդոնի ժողովն եւ Լեւոնի Տումարը։ Այս ամէնուն վրայ իբրեւ ամէնէն զօրեղագոյն միջոց ի մէջ կը բերուի Բաբգէնի ժամանակ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից մէջ հաստատուած հաւատոյ միութեան թղթին — զոր կ'անուանեն գիր պայմանի — այն մասն, ուր ստորագրած են Վրաց կաթողիկոս Գաբրիէլին հետ բազմութիւն մը վիր եպիսկոպոսաց, համաձայն յոյն Օրինակին, հայերէնը Դունոյ 552ի ապստամբութեան ժամանակ կորսուած ըլլալուն պատճառաւ։ Կ'աւարտի թուղթս այսպէս. “Արդ ինձ այս անգամ յաղագս անիծեալ ժողովոյ եւ պիղծ Տումարին, թէ որպէս ընդունիք ճշմարտութեամբ եւ հաւաստի պատասխանի արարէք. եւ թէ Աստուած կամի եւ բան միաւորութեան գրէք, թող ժամադրես ինձ եւ քեզ ի մի տեղի գալ, եւ Աստուծով լինի խաղաղութիւն, թէ Աստուած կամի„։ Ուխտանէս (Բ. 87) առ այս կը յաւելու. “Եւ զայլն յեպիսկոպոսէդ տեղեկանայք ի պետրոսէ„։ Ինչպէս կը տեսնուի այժմ բանակցութիւնը միայն երկու կաթողիկոսաց մէջ կը բաղձացուի։

Կիւրիոն թէպէտ իւր Բ. թղթին մէջ այս նկատմամբ արդէն փակած էր ամէն հաշիւ — “յաղագս այդորիկ այլ մի գրէք առ մեզ„, սակայն այս անգամ ալ չզլացաւ տալ իւր վերջին պատասխանը, որ կրնար բարեբեր արդիւնք ալ ունենալ։ “Ձեր երրորդ թղթոյն փոխարէն ‘ահաւասիկ այս եւ ի

մէնչ երրորդ թուղթ գրեցաւ„[1]: Կիւրիոն վերջին խօսքը պիտի ըսէր, անոր համար առանց որ եւ իցէ ակնառուութեան կը պարզէր իւր ապագային բռնելիք ընթացքը, նորէն իրեն յատուկ կտրուկ եւ խաղաղական լեզուով: Եթէ տեղիս տեղիս քիչ մը խիստ թուի ոճն, այն տեղերն խնդրոյն ծանրակշռութեան տեսակէտիւ նայելու է. կրօնական-դաւանաբանական փափուկ կէտ մ'էր շօշափուածն, որուն այսպէս կամ այնպէս կարելի չէր տեղի տալ, բայց միայն ի վերջոյ լուութիւնը յարգելով: Այսպիսի խոհեմութիւն ունէր Կիւրիոն իրեն առաջնորդ: — Երկու գլխաւոր կէտ կը շօշափէ Կիւրիոն. նախ իւր տժգոհութիւնը կը յայտնէ Հայոց Կաթողիկոսի անպատեհ վարմանց հանդէպ. Դուք, կը գրէ, մեզի հետ այնպէս կը խօսիք իբրեւ թէ "առ նորատուն կա եւ նորահաւատս„ ըլլան խօսքերնիդ, եւ չէք գրեր այնպէս, ինչպէս վայել է գրել "առ պատուականս եւ առ միշտ ուղղափառս„: Մինչդեռ մենք "այսօր ողջմութեամբն Աստուծոյ եւ քան զամենայն երկիր յառաջադէմ եմք եւ ուղղափառ, թող թէ քան զսակաւ ոմանս„: Ինձ կը գրէք, կ'ըսէ, թէ երկու ազգաց — Հայոց եւ Վրաց մէջ երկպառակութիւն կը ձգեմ. ասոր պատճառն դուք էք եւ ոչ ես: "Ես զսահման հաշտութեան պինդ պահեմ„ կը գոչէ Վրաց Կաթողիկոսը: Մինչեւ Ձեր (Աբրահամու) կաթողիկոսանալը, կ'ըսէ, Ձեր եւ մեր հաւատքը մի էր, "եւ հաւատ զամենայն յերուսաղէմէ ունէաք եւ ունիմք„[2]: Եթէ այսուհետեւ մի չէ հաւատքն, քայքայողն դուք էք„: — Երկրորդ իւր անբաւականութիւնը կը յայտնէ Մովսիսի մասին:

---

1 Գէորգ Թղ. 185–188. ուր մասամբ միայն պահուած է, Ձեռագրին մէջ սկզբէն թուղթ ինկած ըլլալով: Պահկան հրատարակուած է Արծրունի մէջ 1902, էջ 566–569 Ուխտանէս (Բ. 87–88) հազիւ էջ մը ներս առած է:

2 ԱՐՐՑ. 567:

"Դուք, կ'ըսէ, զՄովսէս իբրեւ բարեգործ մէկը ընդունեցաք, մինչդեռ դա ինձմէ եւ եպիսկոպոսներէս ընդ բանիւ եղած էր — "կապեցաք Հաւատով. — այս եկեղեցական իրաւանց հակառակ է. այլ եւս այդ անձին դատի նկատմամբ խնդիր չեմ ուզեր լսել։ Եթէ Խուժկաց մասին դեռ կասկածի մէջ էք, անոնք մերժուած են բոլորովին„։ Ասկէ վերջը կը տողէ հետեւեալ նշանաւոր խօսքերս. "Արդ եթէ ունիս ընդ իս սէր կամաւորութեամբ, թէպէտ աւագութեամբ, թէպէտ կրտսերութեամբ, թէպէտ վարդապետութեամբ՝ յայսմհետէ յառաջ զոր գրէք թուղթ առ իս, թէպէտ ողջունի, թէպէտ վասն այլ ինչ պիտոյից, որ սիրով մասամբ է, ընդունիմ, բայց վասն այսր դատաստանի առ իս աւելի ինչ մի գրեր, եւ մի՛ աշխատ լինիր, թէ ոչ պատասխանի ոչ ընդունիս„[1]։ — Այսպէս վիճաբանութեան իւր կողմանէ վերջ տալով, կը դիմէ Աբրահամու այն խնդրանաց, թէ "յաղագս անիծեալ ժողովոյն... թէ որպէս ընդունիք... գրեցէք„։ Կիւրիոն իւր դաւանութիւնն լիով պարզելու եւ միանգամայն Աբրահամու մտքէն ամէն նախապաշարմունք Ս. ժողովոյն վարդապետութեան մասին ի բաց քեցելու նպատակաւ նախ համառօտիւ կը բացատրէ երեք Ս. Սիւնհոդոսաց հաստատած վարդապետութիւնն, եւ ապա Քաղկեդոնի ժողովոյնը, իբրեւ ըստ ամենայնի նոյն առաջին երեքինների հետ։

Իւր թղթին այս մասը, զոր ինքը "հորից ժողովոց գիրք„ կը կոչէ, ինչպէս կը ծանուցանէ, երուսաղէմ[2] թարգմանել եւ բերել տուած է։ "Եթէ մեր

---

1 Անդ. էջ 567–68։ Ուխտ. 87—88 կը կցէ խօսքերուս յաւելուած մը, զոր վերցուցած է կիւրիոնի Ք. թղթէն (էջ 179)։

2 Ձ՟ՀԼԽԱՆ՝ պատմ. Հայոց. Բ. 301, եւ ասկէ Հ. Գ. ԶՈՐՔ՝ պատմ. հայկ. հին դպր. 417, կը գրեն, "եւ բերել ի

հաւատքը ընդել կ'ուզես, կը գրէ Կիւրիոն, ահաւասիկ քեզ մեր դաւանութիւնը, որով Հոռոմք վարին եւ ի Ս. Անաստասիայ եւ ի Ս. Սիոն քարոզէ„: Ա՛ւ այս կը յաւելու. "Եւ թէ կամի ոք եւ եթէ ոչ կամի, հաւատք մեր այս է՝„: Ի վերջ թղթոյն կը յորդորէ զԱբրահամ ընդունիլ այս դաւանութիւնն եւ ձշմարտութիւնը, որ իւր մէջ կենարար վարդապետութիւնը կը բովանդակէ. աւելորդ չէ հոս լսել այս մասը, որով Կիւրիոն կը դնէ վերջակէտն խնդրոյս առջեւ Վրաց եկեղեցւոյն կողմանէ: "Արդ զայս գրեցաք վասն սիրոյ կի արդար եւ ձշմարիտ հաւատն պահիցէք եւ կեանս ունիցիք: Գիտիցէք կի անձամբ ինչ գայս ոչ գրեցաք, այլ յիւրաքանչիւր ժողովոյն գրոց, եւ հաւատս ողորմութեամբն Աստուծոյ ի մեզ է. կնքեցաւ. եւ զայս ամենայն վասն ձեր շինութեան գրեցաք ամենայն ձշմարտութեամբ, եւ ոչ եթէ սակաւ քննութեամբ, այլ մեծապէս աշխատեցաք եւ ծանեաք, զի այս է ձշմարիտ հաւատ: Եւ դուք ձշմարտութեամբ հաւատացէք զարդար հաւատս զայս, եւ մի դեղեւելով եւ անդր անկանիցիք. գիտացէք զի իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ համարս տալոց ենք դատաւորին յաւուրն մեծի„ (Կիւր. թղ. 188):

Այս կ'ըլլայ Կիւրիոնի վերջին եւ վճռական խօսքն եւ կը լռէ — յամի 608 (Ապրիլ-Օգոստոս?):

Կ. Պոլսոյ վկայութեամբ բազմաց գլուն պատմութիւն ժողովոյն (Քաղկեդոնի) եւ զկանոնս նորա, եւ գուղիղ թարգմանութիւն թղթոյ Ս. Լեւոնի„, եւ այն կաթողիկոսութեան ատենին օրերը: Բայց որ խօսքերու վրայ հիմնուած կը հետեւցընէ գայս Ղամչեան՝ Կիւրիոնի վերջին թղթիս մէջ գրածէն պարզ կը տեսնուի թէ Երուսաղէմ թերեւ տուած է, Երուսաղէմ, ուր կը գտնուէին Ս. Անաստասիա (Ս. Յարութիւն) եւ Ս. Սիոն եկեղեցիք: Ս. Անաստասիա այրեցաւ ապա 614ին Երուսաղէմի առման ժամանակ ի Պարսից:

1 ԱՐՐՏ. 568:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Բաժանումն Հայոց ի Վրաց։

Վրաց կաթողիկոսին վերջին վճռական պատասխանը, որով աշխարհահամարձակ ազատագէմ կը դաւանէր իւր եւ իւր ժողովրդեան կրօնական համոզումը, եւ կը յայտարարէր նոյնին մէջ իրենց անսասանութիւնը, կը խռովէ Դունոյ ժողովականները։ Աբրահամ այլ եւս յուսաբեկ իրաց լաւագոյն արդիւնքէն, եւ միանգամայն զայրացած Կիւրիոնի այս համարձակ յառաջադրութեան վրայ, կը վճռէ խզել քայքայել այն ամէն կապերն եւ յարաբերութիւնքն, որոնք սերտ կը յօդէին երկու ազգացս սրտերն իրարու։ Հետեւութիւն մը, զոր վաղ իսկ ակնարկած էր Վրթանէս իւր առ Պետրոս "յանձնութեան„ թղթին մէջ — "թէ այդ այդպէս ոչ լինի, յաւիտենական թշնամանք ճնան ի վերայ աշխարհիդ„ (էջ 137)։

Այս՝ Հայոց եւ Վրաց եկեղեցական պատմութեան մէջ դարագլուխ կազմող վճիռը բացատրած է Աբրահամ իւր "Շրջաբեայական ընդիւն (encyclique) մէջ[1], որ մի եւ նոյն ժամանակ իւր առաջին օրհնութեան կոնդակն է առ Հայաստանեայս։ Անգին վաւերագիր մը իրաց համար, ուր պարզուած է ամենայստակ կերպով Աբրահամու զայրոյթը, պատկերացուած է Հայոց եւ Վրաց յարաբերութեանց արդէն մէտ ի քայքայումն ըլլալը, եւ Աբրահամու ձգտումն՝ արծարծել բորբոքել յանթեղի եղած կրակը։ Աբրահամ կը ջանայ ամենայն կերպով մութ ներկայացընել Կիւրիոնի ընթացքը, հակառակ հայկական շահերու, գրգռելու այսու հայ ժողովրդեան անձնասիրութիւնը Վրաց դէմ։ Աբրահամու տողերէն կը նկատուի եւ այն, որ նա Կիւրիոնի ցայժմ գրածներուն շատ քիչ հաւատ

---

1 Գիրք Թղ. 189—195։

ընծայած է, եւ իրողութիւնը կը ծանուցանէ անիրագէտ հասարակութեան այնպէս, ինչպէս երբեմն Պովսէս պարզած էր իրեն։

Թուղթս ուղղուած է "Ամենեցուն կացելոց ընդ այսմ (կաթողիկոսական) հովուական իշխանութեամբ, առաջնորդաց եկեղեցւոյ, վանից երիցանց, եւ քահանայից, եւ սարկաւագաց, եւ բնաւ ուխտի եկեղեցւոյ, անապատականաց եւ մենացելոց, ազատաց եւ շինականաց, եւ համաւրէն ժողովրդականաց, արանց եւ կանանց։„ Կը ծանուցանէ հոս Աբրահամ նախ իւր "ոչ կամաւ„ կաթողիկոս ընտրուիլը, կը յորդորէ զգոյշ կենալ հերձուածողներէ եւ հաստատուն իրենց հաւատքին վրայ. առ այս ի մէջ կը բերէ Նիկիական հաւատոյ հանգանակն, իբրեւ ամփոփումն հինգեակ ճշմարտութեանց։ Այսպէս ընդհանուր սկզբնաւորութենէ յետոյ տակաւ տակաւ կ'ամփոփուի վրաց հարցին շուրջը։

"Որովհետեւ դեռ քաղկեդի պէս կը ճառակի (քաղկեդոնի ժողովոյն) հերձուածի խմորը, կը գրէ Աբրահամ, այնպէս որ մինչեւ անգամ գրեթէ մեզի սահմանակից եւ մէկ վարդապետութեամբ լուսաւորուած ազգերու ալ հասաւ, վրաց եւ Աղուանից մասին է խօսքս,... մեզմէ յառաջ կաթողիկոսական Աթոռոյս վրայ նստողներն Աղուանից[1], իսկ մենք վրաց՝ Կիւրիոնին, որ կաթողիկոս կը կոչուի, եւ անոր աթոռակիցներուն գրեցինք։ Վասն զի Կիւրիոն Ցուրտաւայ եկեղեցւոյն եպիսկոպոսը, որ երկու աշխարհացս "զմիջնորդութիւնն ուներ,„ ուղղափառ հաւատքի համար հալածեց. եւ Ս. Շուշանկան կարգաւորած պաշտօնը 'հակառակ մեզ խրոխտացեալ ի բաց փոփոխեաց', Որուն համար գրեցինք, որ ճշմարիտ հաւատքին

---

1 Կ'ակնարկուի Ցովհ. Բ. Գաբեղինեցւոյ (557–574) Թուղթն առ Աղուանս. Գէր. Թղ. էջ 81–84։

դառնան եւ առաքելոց աւանդութեան մէջ հաստատուն կենան, որ մեր վարդապետներուն ձեռօք տրուեցաւ անոնց. իսկ անոնք ընդդիմացան եւ երկիցս անգամ գհակառակն գրեցին առ մեզ։, վասն զի նոյնդ իսկ սուտանուն կացեալ գլուխ եկեղեցւոյն վրաց, Որմզդի որդւոյն Խոսրովու արքայից արքայի ժամանակ նեստորական եպիսկոպոս մ՚րնդունեցաւ եւ ինք զինք անոր հայհոյող վարդապետութեան, անձնատուր ըրաւ, յառաջունէ ունենալով նաեւ քաղկեդոնի ախտը։ Թէպէտ այն նեստորականը մերժեցին, սակայն մեղաց մրուրը պահեցին, եւ իրենց ամպարշտութիւնը ուժգնագոյն եւս, երրորդ թղթին մէջ ընդունեցանք, ուր պարծանօք կը խրոխտար (Կիւրիոն), թէ պիտի չլծողու աղանդը. եւ նոյն իսկ համարձակեցաւ ուսուցանել, զմեզ, որ իրենց ետեւէն թիւրեալ՝ խորխորատին մէջ գահավիժինք։ Անոր համար կը հրամայենք որ այն սահմանը, զոր մեր վարդապետները յառաջագոյն՝ ի վերայ Հոռոմին հատին[1], անփոփոխ՝ մինչեւ ցքուն, վրաց համար ալ արժէ (կացցէ), մինչեւ որ դառնան ճշմարիտ հաւատքի։ Այսինքն կը հրամայենք մեր հօտին. ՝ամենեւիմբ

---

1 Սահմանս, զոր Աբրահամ "ի վերայ Հոռոմին" կտրուած կ՚աւանդէ, կէս դար յառաջ Ներսէս Բ. Աշտարակեցւոյ խուժիկ նեստորականաց վրայ տուած Որոշումն է բառացի. հմմտ. Գէդ թղթոց, 76–77. "Որոշումն նեստորականացն ի սրբոյ եկեղեցւոյ, ուղղուած "ի Ներսէսէ Հայոց կաթուղիկոսէ, ի Մերշապհոյ Տարաւնոյ եւ Մամկոնենից եպիսկոպոսէ, ի պետրոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ,, առ "Գրիգոր Մարդպետական եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Ուրծրունեաց եպիսկոպոս" յամի 555–556· խնդրական հատուածն կը սկսի հոս. "Միաբանութեամբ ամենեքեան հրամանն արարաք ճշմարիտ հաւատոցելոց ի քրիստոս, ամենեւիմբ մի հաղորդել ընդ նոսա, մի յաղաւթս, մի ի կերակուրս... (փակագծեալք լրացուած են մեզէ)։ Այս հատուածէն առնուած են նաեւ նզովքները։

մի հաղորդել ընդ նոսա, մի յաղաւթս, մի ի կերակուրս, եւ մի յրմպելիս, մի ի բարեկամութիւն, [մի ի խնամութիւն], մի ի դոյեկութիւն, մի ապաւթիւք՝ երթալով ի խաչն որ ի Մցխիթայի տեղեաւքն համբաւի, մի ի Մանդղեաց խաչն եւ մի ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել. այլ եւ ամուսնութեամբ ամենեւիմբ հեռանալ. [եւ մի վասն մարմնաւոր իրաց տալ եւ առնուլ ինչ ի նոցանէ], բայց միայն զնել ինչ եւ կամ զնոյ տալ, որպէս Հրէից։, Այս հրամանը նաեւ Աղուանից համար 'անշարժ կացցէ,, որպէս զի պատկառելով դառնան մոլար ճամբէն։„

Այս հրամանին հեստողներուն կը սպառնայ նաեւ խիստ պատիժներ. "ապա թէ անխրատաբար վարեսցի ոք հաղորդելով ընդ նոսա եւ կամակից լինի պղծութեան հաւատոց նոցա, այնպիսիքն նզովեսցին հոգւով, նզովեսցին մարմնով եւ ամենայն կենցաղով իւրեանց, եւ որոշեսցին ի սրբոյ եկեղեցւոյ Աստուծոյ. եւ եղիցին խաւարաբնակք եւ յաւիտենից հրոյն կերակուր։ Իսկ եթէ ոք ամբարտաւանեսցէ արհամարհելով զնզովիւքս, գիտասցէ այնպիսին զի յետ հոգեւոր պատուհասի, եւ զմարմնաւորս պատրաստեմք ի վերայ ածել„ (էջ 193—95)։

Ծայրայեղ եւ ահաւոր նզովներ, որոնք երբեմն տրուած էին Հայոց հաղորդակցութիւնն խզելու համար պիղծ Խուժիկ Նեստորականաց վտանգալից հասարակութենէն, այժմ կը գործածուին կտրելու Հայոց յարաբերութիւնքն քրիստոնեայ եւ հաւատակից Ազգայիններու հետ, անխորհուրդ կրքի մը յուզման արդեամբք։ Այս կրքոտ վարմունքը մասամբ լաւ նկատած է եւ Մ. Էմին, որ իրաց բովանդակ անյաջողութիւնը կը վերագրէ Աբրահամու անխոհեմութեան եւ անքաղաքագիտութեան։ Ապահովապէս, կ'ըսէ Էմին, այսպիսի ելք պիտի չունենային իրք, եթէ կաթո-

ղեկոսական գահուն վրայ բազմէր տակաւին Մովսէս, գոյշ, խոհեմ եւ շրջահայեաց կաթողիկոսը[1]:

* * *

Յովհաննէս Պատմաբան, եւ իրեն հետեւելով Ասողիկ (էջ 86), Վարդան (էջ 60), Ստեփանոս Օրպէլեան (էջ 332) եւ այլք չափազանց ատուարացնելու համար իրողութիւնը, բաժանումն ժողովով մը վճռուած կը պատմեն, որ սակայն դուրկ է ամէն հիմէ եւ հակառակ Աբրահամու Շրջագայական թղթի իմաստին: Աբրահամ կը գրէր իւր թուղթը ժամանակ մը, երբ պատրաստած էր Ս. Գրիգորի շինութեամբ (էջ 191) եւ չունէր պարապ ժողովի նստելու. եւ դարձեալ թուղթը գրած է միայն ի դիմաց իւր եւ ոչ ի դիմաց ժողովոյ: Որովհետեւ Յ. Պատմաբանի խօսքերը յետագայից վրայ մեծապէս ազդած են եւ աղբիւր ծառայած, հոս այս մասին գրածներն ամբողջութեամբ ի մէջ կը բերենք. "Եւ այնուհետեւ բազում եպիսկոպոսաց ժողով արարեալ մեծի Տայրապետին Աբրահամու ի Դուին քաղաքի Հրամանաւ քաջին Սմբատայ եւ այլոց եւս նախարարացն՝ աստուածամերձ եւ ամբիծ այցելութեամբ ուշ եղեալ աստուածային Գրոց, եւ ստուգագէտ իմացուածիւ ծանուցեալ գուղիղ դաւանութիւն սուրբ Հարցն՝ նզովեցին զԿիւրիոն զպատուակտիչն եւ կեղեցւոյ Քրիստոսի, եւ զամենայն հնազանդեալս եւ զհամախոհս չար հերեսիութեանն. եւ անէծս ցաւագին ուղղափառ դաւանողաց մերոյ նահանգիս ի վերայ եդին ոչ բնաւին իակ ընդ նոսա միաբանիլ, որք զկնի Կիւրիոնի չարափառի շեղեցան, եւ ոչ հաղորդակից նոցա լինել եւ ոչ ի տուրեւառիկ վաճառս ընդ նոսա բերիլ, եւն (էջ 42):

---

1 Ար. էջն, անդ. 156:

վերջին տողերէս ակներեւ կը տեսնուի թէ Ցովհաննու ձեռքն ալ աղբիւր Աբրահամու "Ըրջագայական թուղթն„ ծառայած է եւ ոչ այլ ինչ։ Ցովհաննէս, ինչպէս կ'երեւայ, Դունոյ 607ի ընտրութեան ժողովն միանգամայն վրաց բաժանման համար գումարուած համարած է — "Հրամանաւ Սմբատայ,„ ինչալով այսու հակաժամանակագրութեան մէջ. վասն զի 608/9ին երբ կը գրէր Աբրահամ յիշեալ թուղթը, Սմբատ ի վրկանս կը գտնուէր եւ ոչ ի Հայս։ Ստեփանոս Օրպէլեան մինչեւ անգամ ժողովոյն ներկայ կը դնէ Սիւնեաց եպիսկոպոսն Քրիստափոր։

Անագանագոյն դարուց Տեղինակներու քով աւելի անհեղեղ զրոյցներու կը պատահինք վրաց բաժանման մասին։ Թ. դարու վերջերը Մաշտոց կաթողիկոս իւր կաթողիկոսանալէն յառաջ (898) առ Գէորգ կաթողիկոս Կաւառնեցի թղթին մէջ[1], եւ Մ. Կաղանկատուացի յառաջ կը բերեն իրացս նկատմամբ Մաքենոցաց վանահօր Սողոմոնի մէկ գրութենէն այսպիսի տողեր։

"Եւ սակս ինն դասակարգութեան՝ գլխաւոր եկեղեցականք անձնահաճ կամաւ ըստ նպերտ բարուց Հայաստանեայց կարգեն զԱբրահամ պատրիարգ, զԱղուանիցն՝ արքեպիսկոպոս, եւ զՎրացն՝ մետրապոլիտ։ Խեռեցաւ[2] Վրացն, որում Կիւրիոն կոչէին՝ եւ հակառակութեան բերէր վճիռ[3]. իսկ սուրբ հայրապետն Աբրահամ ասէր լինել յառա-

---

1 Հրտ. ԸՐՐՏ, 1902, էջ 751—52։ Ձեռագիրն ուսկից օրինակուած է, շատ աղճատուած բնագիր մը կը ներկայացընէ. սոորեւ ի մէջ կը բերենք իր խօսքերը համաձայն կաղանկատուացւոյ. տարբերութիւնք կը նշանակուին յանօթութեանց մէջ։

2 Հեռացաւ։

3 Բերէր վէճ առ հայրապետն Աբրահամ, ասէր զվիրս լինել յառաջահաւատ քան զԱղուանս. եւ մեզ ասէ անդ է եպիսկոպոսութիւնդ։

ջահաւատ քան զվէրս՝ զՂուսանս, եւ նոցա անկ է եպիսկոպոսապետութիւն: Ցայսմ մաքառմանէ եւ ի խնդիր ուղղափառ հաւատոյ՝ դարձան վէրք եւ եղեն[1] քաղկեդոնականք[2]։„

Եթէ յիրաւի հոս Ը. դարու առաջին կամ երկրորդ կիսուն ծաղկող Սողոմոն վարդապետի[3] տողերն ունինք, ժամանակաւ մերձաւորութիւնն ըստ երեւութին ծանրակշիռ նշանակութիւն կու

---

1 Ի. անարգեալ ի նմանէ՝ դարձաւ եւ քաղկեդոնիկ եղեալ ի յունական զօրացն, որ ի ժամանակին յայն գնա դրդելով երապ երթոց, հայրապետացն ազատ եղեալ խնդրէր զդահերեցութիւն ի վերայ Ղուսանից։„

2 Պէտք է նշանակել հոս, որ Մ. Կաղանկատուացի ծանօթ է նաեւ Աբրահամու Շրջապայականին, հետեւապար գիտէ նաեւ թէ բաժանումն պատճառեցաւ վրաց քաղկեդոնի ժողովն ընդունելուն համար (էջ 214—215)։ — Սողոմոն վարդապետի պատմած այս զրոյցը մանր յաւելուածներ կը բերուի նաեւ Պօղոս Տարօնացիէն Մատենադարանիս թ. 324, թղ. 54բ—56ա Շեռագրին մէջ, ոչինչ նորութիւն աւելցընելով։

3 Այս տեղ քննութեան կը կարօտի մանաւորապէս Սողոմոն վարդապետի անձնաւորութիւնը։ Ով է Սողոմոն։ Պատմութենէն մեզի Մաքենոցաց վանահայր երկու Սողոմոն ծանօթ է, ապրած Ը. դարուն։ Նշանաւորագոյնն է առաջինը, որ ըստ Ալիշանի գրած է 701—747ի մէջերը Տօնամակ հաւաքածոյ մը (Հայապատում. Ա. § 46. Համմտ. եւ Ստ. Օրպէլ. 96), եւ իբրեւ համբաւաւոր անձ ներկայ գտնուած է Մանազկերտի 726ի ժողովոյն մէջ (Հանդ. Ամս. 1905, էջ 368)։ Երկրորդն է Սողոմոն կաթողիկոս (781—792) յաջորդն Ցովաբ կաթողիկոսի, որ ըստ Ցովհ. Պատմաբանի (էջ 62) "ի Մաքենոցաց էր„ եւ Համատ փիլիսոփայ։ Ասոնցմէ որ՞ն է հեղինակ առաջիկայ հատուածիս։ Մաշտոց եւ Ստ. Օրպէլեան (էջ 73) կը գրեն. "ցուցանէ մեզ զստոյգն Սողոմոն՝ հարանց հայր սուրբ ուխտին Մաքենոցաց, որ եւ հարցեալ ի տէր Սողոմոնէ նոյն Մաքենոցաց առաջնորդէ եւ ի կաթողիկոսէ Հայոց զպատճառս գայս, նա գրով աւանդեաց այսպէս։„ Տեղեկութեանս համաձայն առաջինը կ'ըլլայ հեղինակ, գրած յետին ծերութեան մէջ։

տայ։ Բայց տողերուս ներքին անկապակցութիւնը կը հերքէ ամէն նշանակութիւն, որ եւ կը համապատասխանէ իրականութեան։

Շատ քննութեան կարօտ խնդիր մ'է նախ ինը դասակարգութեան նկատմամբ յարուցուած խնդիրը, որ կը պատմուի հոս եւ հայ յետինդարեան պատմագիրներու քով։ Իմ ամէն հարցափորձերս ասոր պատմական ճշմարտութեան մասին ի դերեւ ելան[1]։ Ամփոփուելով յատկապէս խնդրոյս

---

1 Ցովհաննէս Բիւրակնցի իւր մէկ գրութեան մէջ կը գրէ. "Ադէն Հայոց է– Վրաց, որ ա–ա+եւոց +արշո–ւինեն ընդ–ունէցան հա–ապ+ը, երբ որ Պարսից խոսրով արքայէն ի պաշտօն կռոց կը բռնադատուէին, այնպիսի ամբարիշտ հրաման մը չընդունելով՝ իրենք զիրենք իրենց գաւառներովն ի միասին Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ դրին։,, Նոտրագիր տողերու մէջ Ց. Մ–ր+–ր+ (էջ մը հայ Ուրշակունեաց հնագոյն պատմութենէն. Հանդ. Ամս. 1906. էջ 40 ծն.) կը նշմարէ ինն դասակարգութեանց խնդրի ակնարկութիւնը. "ասով, կը գրէ Մարքարտ, Ցովհ. Բիւրակնեցի Բաղձացեալ կերպով մը կ'ուղղէ Մ. Կաղանկատուացւոյ (Բ. խը, ուր է ինն դասակարգութեանց խնդիրը), ըստ բաւականի մեծին խօսքերը։,, Սակայն Բիւրակնեցւոյ ակնարկութիւնը 572ի ապստամբութեան վրայ է, եւ շատ հարեւանցի ըսուածք է նոտրագիր տողերուս միտքը. եւ ըստ մեզ ոչինչ իւիք կը լուսաւորուի դեռ տիրած մեծութիւնը։ — Մտադրութեան արժանի է այս տեսակէտով Ցովհաննէս պատմաբանի աւանդութիւնը, որ այս խնդիրը Մեծին Կոստանդիանոսի որդւոյն Կոստանդեայ եւ Մեծին Ներսիսի ժամանակ յուզուած կը պատմէ։ Ահա իւր խօսքերը (էջ 28–29).

"..Զայսպիսի բարեկարգութեան ձեւ եւ զկնի (Ներսիսի) տեսեալ ապա թագաւորին (Արշակայ Բ.) եւ նախարարացն Հայոց, այլ եւ զհաստատեր վարս նորա ճգնողականս, ի մտի եդեալ ընդ այլոց եւս ոմանց եւ զնա եւս նախակարգել ի պատիւ պատրիարգութեան։ Քանզի փոքր ինչ յառաջ քան զայս Կոստանդոս որդի Մեծին Կոստանդիանոսի յԱփեստոսէ ի Կոստանդինուպոլիս զնչխարս ոսկերացն Ցովհաննու Աւետարանչին փոխեալ, եւ յայնմանէ

առաքելային վըայ անճշդութիւնը կրնամ ապացուցանել ամենայն դիւրութեամբ։

1. Ըստ յիշատակագրիս խնդիրս կը յուզուի Աբրահամու կաթողիկոսութեան (607—611) օրով յամենայն դէպս յառաջ քան զամն 608/9 երբ տեղի ունեցաւ բաժանումն. արդ տեսանք վերագոյն թէ Վրաց կաթողիկոսը Կիւրիոն Վրթանիսէն, Աբրահամէն եւ Սմբատէն առանց որ եւ իցէ վերապահութեան կը պատուէր պայծառ յորջորջմամբս "կաթողիկոս,, եւ ոչ երբեք պարզ "եպիսկոպոս, կամ "արքեպիսկոպոս,, կամ "մետրապոլիտ։,, Տակաւին յամի 608/9 իւր "Շրջա-

---

համարձակութիւն առեալ պատրիարք ի Կոստանդինուպոլիս կացուցանէ։ Ապա ըստ նմին յայսմ պատճառի համարձակութիւն եւ Երուսաղէմացւոցն առեալ՝ զիւրեանցն եւս աթոռ հաստատէին ի պատիւ պատրիարգութեան, իրաւունս համարեալ ըստ որում եւ ի նմա գոլ տեսեալ եղեւ բանին Հօր ծնունդ եւ ընդ մարդկան չրջել...։ Եւ վասն զի ցայնվայր չորք միայն էին ընդ երկրաւ պատրիարգ ըստ չորից աւետարանչացն՝ Մատթէոսին Անտիոք, Մարկոսին Աղեքսանդրիա, Ղուկային ի Հռոմ եւ Յովհաննուն Եփեսոս, ապա յայնմանէ իրակերտութեանց վէց բովանդակեալ կային։ Ըստ սմին սակի ապա եւ մերն Թադեւոս Վրչակ եւ նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ՝ կացուցին ի պատրիարգութիւն տանս Թորգոմայ գԱրեամն Ներսէս, փաստս իրաւախոհս ըստ արժանին ի մէջ առեալ զսուրբ առաքեալսն մեր՝ գԲարթուղիմէոս եւ գԹադէոս։ ...Եւ ապա խորհուրդն գործն կատարեալ՝ եօթն միանգամայն բովանդակեալ գտանէր թիւ պատրիարգութեան, որ կայ եւ մնայ պահեալ մինչեւ ցյաւիտեանս ժամանակաց։ Եւ այսպէս ապա նահապետութիւն խորհրդոյ եկեղեցւոյ եւ ի մերում աշխարհի լցաւ բովանդակաբար՝ ինն միանգամայն դասակարգութեամբ պատուեալ [illegible] Ցովհաննէս ունէր հոս աչաց առջեւ Սողոմոնի գրուածքն, կարելի չէ հաստատել ցուցմամբք. ինչպէս եւ կարելի չէ մատնանշել Ցովհաննու աղբիւրը։

գայական թղթին„ մէջ, որով կը խզէր Աբրահամ Վրաց հետ ամէն կապ, կը գործածէր Կիւրիոնի համար. "մեք ի վէրս առ Կիւրիոնն՝ որ կ-ըն-դ-կոն անուն„ բացատրութիւնը: Աղուանք սակայն չունէին այդ ժամանակ կաթողիկոս կամ "մետրապոլիտ„ ինչպէս կը տեսնուի Աբրահամու առ Մխիթար եպիսկոպոս թղթէն (էջ 196): Հետեւաբար մինչեւ բաժանումը չէր եղած այս նկատմամբ որ եւ իցէ խնդիր կամ տարակոյս:

2. Կիւրիոն նշանակութիւն չէր տար այսպիսի տիտղոսներու, "թէպէտ աւագութեամբ, թէպէտ կրտսերութեամբ, թէպէտ վարդապետութեամբ„ ինձմէ վեր կամ վար ըլլաս, կը գրէր 608ին առ Աբրահամ, նշանակութիւն չունի: Ուսկից կարելի է տեսնել թէ տիտղոսէ զրկում կամ նման որ եւ իցէ գրգռում պատահած չէ:

3. Աբրահամ իւր Շրջագայականին մէջ շեշտած է բացայայտ, թէ իրենց խնդիրը մի միակ Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ է. — "մեք դհակառակութեան պատասխանիս եւ դվիճաբանութիւն թողցուք... փութասցուք ի սէր եւ ի հաւատ հայրենի միաբանութեան:„

Ապա ինչ հիման վրայ այսպիսի զրոյց մը կարկատուած է:

Այս զրոյցն իրարմէ քաղելով յառաջ կը բերեն նաեւ Ուխտանէս (կաղանկատուացւոյ միջնորդութեամբ. էջ 119—20), Ստեփ. Օրպէլեան (75—76. հիւսելով՝ էջ 72, Ուխտանիսի, կաղանկատուացւոյ եւ Մաշտոց կաթողիկոսի խօսքերը) որոնց քով կանգ առնուլ աւելորդ գործ է:

Զրուցիս ազդեցութիւնը կրած կ'երեւայ նաեւ Ցովհ. Պատմաբան (էջ 41), որ թէեւ յայտնի խօսքերով Վրաց բաժանման բուն պատճառը կրօնական կը համարի, սակայն երկրորդական պատճառ առընթեր կը յիշատակէ եւ փառասիրութիւնը. "գուն ի վերայ գործէ Աբրահամ, զի

թերեւս հնար լիցի դարձուցանել զԿիւրիոն եւ զՆեստորեանն նմա ի մոլորութեան ճանապարհէն, այլ նոքա ոչ թերեւս զճշմարտութիւնն պատուէին քան թէ միայն զզօշաքաղութեան եւ զփառամոլ բարուց բոյսս ի վեր ընձիւղեալ աճեցուցանէին։„ Բայց թէ այս տեղն Պատմաբանի ճոռոմ ոճին խաղը պէտք է նկատել, այն եւս անհաւանական չէ։ Նման ցովհաննու կը գրէ եւ Աննանիա Մոկացի (943—967). „Իսկ Կիւրիոն Վրաց արքեպիսկոպոսն յաղագս դոյզն պատճառի՝ աղագաւ փառամոլութեան՝ բաժանեալ ի Հայոց՝ խոստովանէր զաղանդն Քաղկեդոնի՝.„ ուր Աննանիա կ՝ակնարկէ եւ Սողոմոնի գրութիւնը։

Ուխտանէս Վրաց բաժանումը Ցոլոց գրէ՝ համաձայն հիւսելէ ետքը, կը կցէ ի վերջ գրոց զրոյց մ՝ալ այս մասին, քաղելով յաւանդութենէ ծերոց, զոր համառօտիւ ի մէջ կը բերենք մենք ալ, ի հարկէ, իբրեւ զրոյց, համոզուած լաւ անոր աննշանակ եւ անշահագրգիռ բովանդակութեան. սակայն տեսակէտով մը հետաքրքրական է միշտ, քանի որում կ՝ընծայէ մեզ բաւականաչափ պարզութեամբ "Վրաց բաժանման„ պատմական դէպքին ազդեցութիւնն ապագայ սերնդոց վրայ, եւ ասկէ ժողովրդական վէպի մէջ ստացած երեւոյթները դեռ երկար ժամանակ։

Լսած եմ՝ յաւանդութենէն ծերոց,, կը պատմէ Ուխտանէս (բ. 115), թէ երբ Աբրահամ կաթողիկոս ընտրուեցաւ, Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսները, — տակաւին "ի պատիւ արքեպիսկոպոսութեան„ — այցելութեան եկան, զորոնք ՚մեծաւ պատուով եւ սիրով, կ՝ընդունի Աբրահամ։ Ճաշի ատեն երբ ՚ժամն գինւոյ, կու գայ, Աբրահամ ՚առեալ օրհնեաց եւ ետ նախ կաթուղիկոսին Աղուանից. իսկ ի միւսում նուագի, յորժամ կամե-

---

1 ԱՐՐՏ. 1897, էջ 137։

ցաւ տալ Սիւրոնի, նա ոչ կամեցաւ առնուլ, խոժռեալ ընդ միտս իւր։ Ջայս կը նկատէ Աբրահամ, բայց առ ժամն կը լռէ. ապա կը հարցընէ Սիւրիոնին պատճառը, որ կը պատասխանէ. 'Ջի եղեւ ինձ այս փոքրկանալս ի քէն, քանզի ես աւագ եմ քան զնա, եւ մեծ ի տան իմում. եւ այս տանս գահերեցութիւնս նախ իմ էր եւ ապա դորա,։ Աբրահամ ի սէր խաղաղութեան կը ջանայ համոզել, թէ ինքը որ եւ իցէ նպատակաւոր ձգտում չէ ունեցած, այլ վասն զի ծեր էր Ադուանից կաթողիկոսը, ուզած է պատուել։ Սիւրիոն զայրացած չ'անսաց Աբրահամու, եւ այսու կը ծագի խռովութիւն 'ի մէջ երկոցունց,։ Կը թողու սեղանը, դուրս կ'ելլէ. եւ ձգուելով վարագոյրն կը վակուի տեսիլը։ — Հոս "յաւանդութենէ մանկանց„ պատմուածք կը նշմարեմ եւ ոչ "ծերոց„։

Ուխտանէս երեք պատճառ ի մէջ կը բերէ վրաց բաժանման. ա—ջին պատճառ Քաղկեդոնի վարդապետութեան ընդունուիլը։ Երէորդ պատճառ ինր դասակարգութեանց խնդիրը։ Եւ երրորդ պատճառ ծերոց աւանդութիւնը, զոր տեսանք։ Զարմանալի է որ Բրոսէ[1] այս երեք պատճառներէն ամէնէն հաւանականն եւ "բուն պատճառը„ կը միտի համարիլ երէորդը, զոր թարգմանաբար ի մէջ ալ կը բերէ։ Անպէտ կը համարինք մենք այլ եւս զբաղիլ հերքելու Բրոսէի այս հաստատութիւնը։

Ժամանակիս վաւերագիրներու վրայ յեցած պարզեցինք ցայս վայր բաւականութեամբ բո—ն պատճառն, որ եղաւ առիթ քայքայման երկու ազգաց զուարթ յարաբերութեանց. այս ինքն էր ոչ անկախութեան սէրը, ոչ ալ վտառասիրութիւնը, այլ մի միայն կրօնական, խղճի ազատութիւնը, որ չուզելով (ի կոմանէ վրաց) որ եւ իցէ բռնութեան ենթարկուիլ, թողուց խզուիլ ամէն բարեկամական

---

1 Addit. et Eeclers. 119.

կապ եւ յարաբերութիւն։ Զայս լաւ նկատած է եւ Ա. Տէր-Միքէլեան, երբ կը գրէ. "Այդ բաժանումն ոչ թէ իրաւաբանական էր, այլ հաւատակցութեան„[1]։

Ի վերջոյ կարեւոր է քննել նաեւ "բաժանման„ ժամանակը, որ տոհմային մատենագրաց քով շատ անորոշ է եւ պէսպէս։

Սողոմոն Մաքենոցաց վանահայրը կը համարի պատահած Յուստինիանոսի օրով։ Յովհաննէս Պատմաբան անորոշ կը ձգէ։ Ննանիա Մոկացի (անդ)՝ կաթողիկոսական աթոռոյն երկփեղկելէն յառաջ, սակայն առ Աբրահամաւ։ Երկփեղկումն տեղի ունեցաւ յամի 591։ Ուխտանէս (էջ 131), կը համարի պատահած Բաբգէնի ժողովքէն 87 տարի յետոյ, ուրեմն 508+87 = 595։ Յովհաննէս Սարկաւագ՝ Հայոց 73 թուին (= 624)[2]։ Սամ. Անեցի (էջ 75) 557 փրկչական թուին եւ Հայոց Դ. (555(7)։ Մխ. Աւրիվանեցին (էջ 65) հետեւելով Սարկաւագի՝ Հայոց ՀԴ (625)։ Նորագոյններէն Զամչեան եւ իրեն հետեւելով Բրոսէ յամին 596։ Ա. Տէր-Միքէլեան (Սամ. Ան. 205)՝ 613ին։

Այս բազմադիմի թուականներէն եւ ոչ մին ուղիղ է։

Ուխտանէս յընթացս պատմութեան կրցած է ճշդիւ տալ ժամանակագրական գծերը, բայց Աբրահամու կաթողիկոսական տարիներն սխալ դասաւորելով, ինկած է սխալմանց մէջ։

---

1 Ի Նշան. Սամ. Անեցւոյ, էջ 286. եւ Ցարաբ. Բիւզ. Եկեղ. 113—114։

2 Ձեռ. Մատենադարանիս թ. 29, թղ. 254բ. Համմտ. Տալեան՝ Ցուցակ, էջ 172։ "Եւ յԺԳ թուականին զկնի Տէր Աբրահամու ի Խգ ամին Տէր Ցովանիսի՝ բնաւին ի բաց կացին վէրք ի Հայոց միաբանութենէ, եւ հաւանեալ Քաղկեդոնի զորամն ընկալեալ ի կուրիոնէ, զոր ՃԽԳ ամ ընդ մեզ նզովեցին զՔաղկեդոնի ժողովն„։ Ցիշեալ Տէր Ցովհաննէսը պիտի ըլլայ Բագարանեցին, որ նստաւ 591/2ին։

Ցընթացս ուսումնասիրութեան ընտրուած ժամանակագրութեան համաձայն Հայոց ի վրաց բաժանումն տեղի ունեցած է փրկչական 608 տարուոյ վերջերը կամ 609 տարուոյ սկիզբները[1] ուրեմն 608/9ին, այնպէս որ զուգադիպութեամբ մեր ուսումնասիրութիւնը կը կատարուի Բաժանման 1300-ամեայ պատեհ-ժամին։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Կէ–ըլուն Բաժանմանէն ետք ե– իր վերջին օրերը։

Ի՞նչ գործնական ազդեցութիւն ունեցաւ Աբրահամու Ըրջաբերականը Հայ ժողովրդեան վրայ. պատճառե՞ց որ եւ իցէ յուզում, ատելութիւն դէպի վրացիները, եւ տրուած հրահանգներու համաձայն ընթացա՞ն Հայք այնուհետեւ, թէ ամէն հրահանգ եւ սպառնալիք անարժէք, լոկ թղթի վրայ մնացին։ Ի ցաւ, չունինք այս նկատմամբ որ եւ իցէ յիշատակարան կամ ակնարկութիւն ժամանակակից անձէ մը։ Նկատելով որ վրաց Արսէն կաթողիկոսը, որ ժ դարուն մասնաւոր գրուածքով մը զբաղած է "Հայոց եւ վրաց բաժանման պատմութեամբ," անծանօթ կ'երեւայ Աբրահամու Ըրջաբերականիս, այս լռութենէն կարելի է թերեւս հետեւցընել վրացի գիտնական Թ. Ժորդանիայի հետ[2], թէ այն որ եւ իցէ գործնական նշանակութիւն չստացաւ երբեք։ Այս հետեւութեան կարծեկից է նաեւ Ն. Մառ[3], որ կը գրէ. "Եւ ահա երբ այդ Արսէնը լռում է Դունի

---

1 Այսպէս է եւ Ե. Տէր-Մինասեանի համոզումն. Հմմտ. Հայ Եկեղեցու Ցարաբ. 137։

2 Թ. Ժորդանիա՝ Ժամանակագրութիւնք եւ այլ նիւթեր... Ա. էջ 313 եւն։

3 Ն. Մառ՝ Հայ-Վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում. Տփղիս, 1898, էջ 36։

ժողովին կարծեցեալ վճռի մասին, ուրեմն այդ իսկապէս նորան անյայտ էր, եւ ուրեմն նորա ժամանակ այդ վճռ-ը գործնական նշանակութիւն չուներ։»

Ձաղդուեցաւ նաեւ Կիւրիոն. թէպէտ կր պակսի մանաւոր տեղեկութիւն Կիւրիոնի բռնած ընթացքի մասին[1], սակայն ամէն պարագայք այսպէս կարծել կու տան։ Կիւրիոն յառաջուընէ կռահած իրաց ստանալիք ելքը՝ բսե այնմ պատրաստած էր իւր ժողովուրդը։ Անձնապէս չուներ որ եւ իցէ երկիւղ. իւր քաղաքական դիրքն եւ Խոսրովու առջեւ ունեցած վարկը, զոր քանի մ'անգամ ակնարկած էր Աբրահամու եւ Սմբատայ գրած թղթերուն մէջ, եւ որուն համար «խրոխտացեալ», «փառասէր» նկատուեցաւ կաթողիկոսէն եւ ուրիշներէն, ամէն ապառնալեաց հանդէպ աներկիւղ կ'ընէին զինքը։ Մարզպանը Սմբատ անգամ կ'ակնածէր իրմէ անոր համար «յաջող ժամու» գործ կը համարէր, աքսայից արքայի առջեւ ամբաստանել զինքը։

Աբրահամու Շիրակացիէն ոչ շատ յառաջ այսպէս կը գրէր Մարզպանն առ Մովսէս.

---

1 Ձամչեան (Բ. 306) չգիտեմ ինչ աղբերէ առեալ (ի լուս. կը նշանակուին. փոտ, թղթ.։ ձառընտ.։ կիրակոս։ պատմ.։) կը պատմէ թէ երբ լսեց Կիւրիոն «գժուարեցաւ յոյժ ընդ գործս Աբրահամու», եւ այս եղածներուն համար Մօրիկ կայսեր ամբաստանութիւն գրեց Աբրահամու վրայ։ Մօրիկ զայս ուրիշներէ ալ լսելով՝ կը բարկանայ Հայոց կաթողիկոսին վրայ. եւ կը հրամայէ ի Կ.Պոլիս ժողովով մը քննել ձշմարիտ հաւատքը։ Աբրահամ կը խաւրէ իւր կողմանէ զվ[illegible]թանէս եւ զԳրիգոր քերդողները եւ Յունական բաժնէն 19 եպիսկոպոս։ Հայք կը յաղթահարուին. պժուութիւն կը ծագի յունական եւ պարսկական կողմանց մէջ, եւ Մօրիկ իւր բաժնի Հայոց համար կը կարգէ կաթողիկոս զՅովհաննէս։ — Ա.յստեղ Ձամչեան խառնած է 20 տարուց (591–610) դէպքերն եւ ձուլած է զանգուած մը, զոր տարբալուծել անհնարաւոր է։

"բայց սակայն թէ գիարդ գործդ ի գլուխ երթայ, դրեցէք եւ առ իս. թէ զանհնազանդութենէ լսեմ, եւ տայ Տէր Աստուած ժամ յաջող, ո գիտէ թէ եւ աստէն իսկ ընդունի հատուցումն յԱստուծոյ ի ձեռն մարմնաւոր տերանց" (էջ 175)։ Կաթողիկոսարանը՝ արդեօք չծանուցուեցաւ իրաց ելքը Վրկանի մարզպանին, թէ "յաջող ժամը" չպատահեցաւ, յայտնի չէ։ Երկարամեայ տեսակցութիւնն արքայի հետ, մանաւանդ 615ի ժողովոյն ժամանակ, յաջող շատ ժամեր սահեցան ապահովապէս, բայց Կիւրիոնի համբաւն եւ այլ հանգամանք կասեցուցին զմարզպանը խորհրդէն։

Աբրահամ յիշեալ հրահանգներն տալով հանդերձ կը գրէր մի եւ նոյն ժամանակ, թէ "մեք ոչ լռեմք ի խրատելոյ որչափ եւ եմք ի կենցաղիս, եւ որք գկնիսն, աղաչեմք նախանձաւորս մեզ լինել, ածել գնոսա յուղղութիւն" (էջ 194)։ Բայց ձեռնարկեց որ եւ իցէ փորձի. այս մասին ի վիճակի չենք ստոյգ բան մ'ըսել. Թղթոց ջրոյն մէջ չէ պահուած խնդրոյս նկատմամբ ուրիշ թղթակցութիւն։ Ունինք սակայն ակնարկութիւն մը ոչ շատ վստահելի պատմագրի մը քով, Յովհաննէս Մամիկոնենի քով, որ միջնորդութեան դեր մը կատարել կու տայ Կոմիտասայ, Մամիկոնենից եւ Տարօնոյ եպիսկոպոսին եւ Գլակայ վանից վանահօր, որ եւ ապա կաթողիկոսացաւ՝ Աբրահամու մահուընէ ետքը. "Սա (Կոմիտաս), կը գրէ Յովհաննէս[1], գնաց միաւորել (var. միաւորիչ) յԱբրահամ կաթողիկոսէ առ վրաց կաթողիկոսն։" Ի՛նչ չափով ստուգութիւն կը պարունակեն արդեօք Յովհ. Մամիկոնեանի այս տողերը. կարելի չէ կշռել. յամենայն դէպս աւանդութեան մը այսչափ հնագոյն (Ը—Թ դար) մնացորդս, որ անկախ է Ուխտանէսէ եւ նման յետնադարեան ազդեցու-

---

1 Պատմ. Տարօնոյ. Վենետ. 1889, էջ 8։

թիւններէ, նշանակալից մանրամասնութիւն մ'է, ոչ շատ հեռի ճշմարտութենէ: Պատահած պիտի ըլլայ պատգամաւորութիւնս բաժանումէն ետքը 609—611ի մէջերը, իբրեւ վերջին փորձ մը Աբրահամու կողմանէ եւ թերեւս կոմիտասի ներկայութիւնը — տակաւին իբրեւ "Մամիկոնէից եպիսկոպոս" Ամատունեաց Մատթէոս եպիսկոպոսի հետ Տիսբոնի 615ի ժողովին մէջ՝ այս առաքելութեան միջոցին պատահած ըլլայ:

Միջնորդութիւնս պատմական ճանչնալով հանդերձ յաջողութիւն մը յուսալու չէ, պատմութիւնը կը ցուցընէ թէ վերք իրենց հաւատքին մէջ այսուհետեւ ալ անխախտ մնացին. Տիսբոնի յիշեալ ժողովին մէջ իսկ 615ին Արքայից արքայի առջեւ Աղուանից հետ ճանչցուեցան "քաղկեդոնիկք" (ՍԷՓ. 122): Ուխտանէս (Ր. 108) գիտէ թէ նոյն հաւատքով մնացին մինչեւ իւր ժամանակը. որ դեռ եւս կան եւ մնան ի նմին, եւ միշտ հային յայս մոլորութիւն եւ ի վարդապետութիւնս՝ դիւաց կեղծաւորութեամբ՝ հարեալք յիւրեանց խղճի մտացն:„ Իրողութիւն մը, որ շատ պարզ է այլուստ ալ եւ անկարօտ երկար վկայութենանց:

Իսկ յարաբերութիւնք երկու ազգացս մէջ քաղաքականօրէն սերտ մնացին այսուհետեւ ալ: Կրօնական տեսակէտով սակայն ոչ այսպէս: Ա յս նկատմամբ անդադար փոփոխութեան մէջ էնժարը, մերթ բարեկամական եւ մերթ թշնամական, բատ որում Հայք կը միտէին քաղկեդոնականութեան եւ կը հեռանային: Այսպէս կարնոյ ժողովոյն կեղծ կանոնաց յառաջաբանին[2] համաձայն՝ ժողովոյն

---

[1] ՍԷՓ. 121: Մատթէոս եպ. Ամատունեաց կը յիշուի յամի 608/9 Աբրահամու առ Աղուանս թղթին մէջ (Գէորգ Թղ. 196), ընտրուած Յովհաննու մահուընէ ետքը, որ 607ի Դունոյ ժողովին մէջ կը յիշուի (ՈՒՓ, էջ 149, 151 եւն):

[2] Համմ. Տաշեան Հ. Յ.՝ Վարդապետութիւն Առա-

մասնակից եղած են նաեւ վկրք: Հակառակու-
թիւնք երկուստեք յերեւան կ'ելլեն յատկապէս
ծ դարէ սկսեալ, Անանիա, Խաչիկ եւն կաթողի-
կոսաց օրով[1] երբ հրատարակուած էր ջերմ պա-
տերազմ մը քաղկեդոնականաց դէմ[2]: Բայց մեր
նպատակէն դուրս կը մնան այս յետագայ ժամա-
նակաց խնդիրք:

Ի՞նչ հանդամանքներու մէջ եւ դեռ որչափ
ժամանակ երկարեց Կիւրիան կաթողիկոսութեան
տարիները. եւ երբ կրնքեց բազմավաստակ կեանքը:

Հարցման հանդէպ անպատասխանի կը
մնանք դժբախտաբար առ այժմ. թէ երբեք հնա-
րաւոր ալ պիտի ըլլայ առեղծուածն, անստոյգ ժա-
մանակն միայն կրնայ որոշել նորագիւտ յիշատա-
կարաններու յայտնութեամբ: Հաւանական է կար-
ծել թէ Է դարու երկրորդ կէսը հազիւ թէ կոխած
ըլլայ, ընդհարելով իրեն 100 ամեայ ալեզարդ կեանք
մ'իսկ: Վրաց Տարեգիրք շատ շուտ կը փոփոխեն
Մծխիթայի աթոռոյն վրայ կաթողիկոսները կար-
ճատեւ տարիներ տալով: Ուխտանէս կենաց վեր-
ջին օրերը դժնդակ ցաւերու մէջ անցուցած
կ'աւանդէ, եթէ հաւատալի են տողերը. "Սաս-
տիկ եւ չար ախտիւ սատակմամբ ասեն վճա-
րել զկեանս իւր Կիւրոնն այն Սկուտրայի„
(Բ. 108):

Թէպէտ իւր բովանդակ կենաց ընթացքին
մէջ մեծ անձնաւորութեան մը յատուկ կորովն եւ
ոգին յանձին կը բերէ Կիւրիոն, եւ արդիւքներովն

քելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը. Վիեննա, 1896, էջ 240—241:

1 Ա-ոդէ, էջ 178 եւն. Անանիա Մոկացւոյ թուղթք. հմմտ. վերը էջ 80 եւն:

2 Ըստ Անանիա Մոկացւոյ (ԸՐՏ, 1897, էջ 132) Աբաս թագաւոր նոյն իսկ հրաման կը հանէ "զի մի ոք իշխեսցէ ամուսնանալ ընդ երկաբնականաց հետեւաբար նաեւ "ընդ Վիրս„:

իւր անուն կ'անմահացընէ ազգի մը պատմութեան մէջ, հանելով ամբողջ վէպատան մը միաբնակ հերձուածէ եւ դոյն բիւզանդական բարդաւած քաղաքակրթութեան հետ անդադար հաղորդակցութեան մէջ դնելով, սակայն իւր այս գործունէութեամբն իսկ ըրաւ ինք դինքը միաբնակ Հայոց բերանը յուխտեցնական անլուր անիծից առարկայ. չկայ հայ մատենագիր, որ յիշելով գԿիւրիոն չկոչէ անոր անուան նախատական վերադիր մը. Ուխտանէս ամբողջ գիրք մը նուիրած է անոր անուան՝ լի լուտանքներով, մանաւանդ Բ. հատուածի ԿԸ. գլուխը[1]: Հայոց կողման այս անհանդուրժողութիւնը դէպի Կիւրիոն եւ դէպի Տարեւան վրացիները պէտք է վերագրել մի միայն ժամանակի ջիղ մը յուշեցնելու համար:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Կիւրիոն Եբեր- Մոփեստիոյ:

Ձարմանք պէտք չէ պատճառել, եթէ գԿիւրիոն այնչափ արտաքին հոգերով ճնշուած նկատելէ ետքը, նաեւ գրական ասպարիզի մէջ դործունեայ ուզենք տեսնել: Եւ արդեօք ատոյգ յունական կրթութիւնն եւ այն պաշտօնները, զոր ստանձնեց նա այլ եւ այլ ժամանակներ, չընծայեցի՞ն առիթ գրականութեամբ ալ պարապելու, ըլլայ ինքնագրութեամբ, ըլլայ թարգմանութեամբ յունարէնէ կամ հայերէնէ վրացերէն: Ուանդ տատրակութեան ձեռնարկելով նա բարդաւածել վրաստանը, բայաւ այս վախճանաւ նաեւ ուսումնարանները, թարգմանեց Ս. Գրոց մեկնութիւններ եւ այլ վարդապետական գրուածքներ յունարէնէ կամ հայերէնէ: Դժբախտաբար, սակայն, վրաց հին գրականութենէ շատ քիչ բան ծանօթ ըլլալով՝

---

1 Հմմտ. վերը էջ 67:

ոչինչ կրնանք ըսել այս մասին ստուգութեամբ։ Բայց իւր գրական գործունէութենէն ունինք այլ եւ այլ նշխարքներ Հայ Մատենագրութեան մէջ, որոնք բաւականաչափ կը պարզեն իւր ընդունակութիւնն այս ճիւղին մէջ ալ։ Այս նշխարքները իւր թղթակցութիւններն են, պահուած Թղթոց գրքին մէջ եւ Ուխտանիսի քով։ Աւելորդ չէ հոս թուարկել զաոանք մի առ մի.

1. Թուղթ մը առ Մովսէս Բ. Կաթողիկոս Հայոց, իբրեւ պատասխան, անոր թղթին։

2—4. Երեք թուղթ առ Աբրահամ Կաթողիկոս Հայոց, իբրեւ պատասխան Աբրահամու երիք թղթերու։

5. Թուղթ մ'առ Սմբատ Մարզպան։

Բայց ի այս 5 թղթերէ, որոնց պատճէնք հասած են մեզի, կը յիշուին նաեւ.

6. Թուղթ մ'առ Գրիգոր Մեծ, կորուսած.

7. Այլ եւ այլ թղթեր առ պատրիարքն Երուսաղէմի. կորուսած։

Այս թղթերէն առաջին հինգը գրած է առանց տարակուսի Հայերէն, քանի որ հասցէակիրք Հայ էին եւ Սիւրիանի անծանօթ չէր Հայ լեզուն։ Կարի անտեղի է այս մասին Հ. Գ. Զարբհանալեանի ենթադրութիւնը, թէ առանք "հաւանականաբար թարգմանութիւնք են Ե. դարու, անշուշտ ի սկզբնագրէն կամ յաոաջինէ"[1]։ Ի՞նչ հիմ ունէր արդեօք Հ. Զարբ. այսպիսի ենթադրութեան մը յանդելու համար։ Բայց պատճառաբանութիւն աւելորդ է որոնել հոն, ուր տեղի չկայ ամենեւին։ Ցայսօր այս թղթակցութեանց ոչ վրացերէնը գտնուած է եւ ոչ ասորերէնը։ Բայց ապահովապէս վրացերէն գոյութիւն ունէին երբեմն. գոնէ առաջին թուղթը Մովսէս Կաթողիկոսին թղթին հետ Ե. դարուն վրացերէն կը գտնուէր, թարգմանուած,

---

1 Մատենագարան Հայկ. Հին Թարգմ. 529։

ինչպես կը կարծեմ, հայերէնէ. այնպէս որ մեզ հասած օրինակը (առ Ուխտանիսի) յետս թարգմանութիւն (Rückübersetzung) է լոկ: — Նոյն իսկ ենթադրութիւնը թէ նախնաբար վրացերէն գրուած են, թարգմանութիւնն ուղղակի սկզբնագրէն կը պատշաճէր համարիլ. (այս դէպքին ուղղակի Մովսէս եպիսկոպոսի ձեռօք): — Վեցերորդ եւ եօթներորդ թղթերը գրած էր հաւանականաբար յունարէն:

Այս թղթերն թէ մատենագրական-պատմական եւ թէ աստուածաբանական տեսակէտով մեծ արժէք ունին, թէեւ յեականս շօշափեն մասնական խնդիր մը: Պատմագիրն պիտի գտնէ հոն մանրամասնութիւններ յոյն-պարսկական պատերազմաց վրայ, կարեւոր տեղեկութիւններ արեւելքի, յատկապէս Վրաց եկեղ. պատմութեան մասին, ցանկ մը Ցուրտաւայ եպիսկոպոսաց. Աստուածաբան մը չորս տիեզ. ժողովոց համառօտ դաւանութիւնը. լեզուագէտ մը ռամկօրէնի ուսումնասիրութեան համար ճոխ նիւթ: Կիւրիոնի ոճը թղթերուս մէջ մեղմ է եւ կտրուկ, ջղուտ եւ ազդու: Առաջադրութիւնքը կը պաշտպանէ ապացոյցներով, կը հերքէ, կը լուծէ ամէն առարկութիւն կամ մեղադրութիւն համոզիչ փաստերով, գիտէ դիւտեր ազատելու ինք զինք երկսայրաբանութենէ, պահպանելով միշտ յարգանքն եւ քաղաքավարութիւնը դէպի իւր խօսակիցը: Լեզուն ընտանեկան է, կը գրէ պարզ հայերէն մը խառն ընտանեկան ասութիւններով: Այս տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն կրնան ունենալ իւր թղթերը, ինչպես եւ առ հասարակ ժամանակակից թղթակցութիւնք Է. դարու հայերէնի ուսումնասիրութեան համար, ինչպես ունին Ղազար Փարպեցի Զ. դարու եւ Յ. Մամիկոնեան Ը—Թ. դարուց համար: Պարսից ասհմանակցութեան եւ ժամանակի արիական ազդեցութեան շնորհիւ բաւական յաճախութեամբ

կը գործածէ Կիւրիոն նաեւ պարակերէն բառեր, որոնցմէ ոմանք կը գտնուին նաեւ ուրիշներու քով։

Նկատելով ցայս վայր ըսուածները, պատշաճ է, մանաւանդ թէ հարկ է դԿիւրիոն իբրեւ հայերէնախօս գրիչ հայ մատենագրաց շարքին մէջ ալ դասել. ինչպէս արդեամբք ալ ըրած է Հ. Զարբհանալեան։

Բայի այս յայտնի գրութիւններէ ենթադրեցինք վերագոյն թէ Վրաց եկեղեցին յամենայն դէպս շատ բան կը պարտի իւր վերանորոգչին։ Եւ յիրաւի, հետեւելով մանր մտադրութեամբ թղթոյն, կը տեսնենք բացայայտ ակնարկութիւն այս մասին։ Աբրահամ երբ կ'ամբաստանէր դԿիւրիոն, թէ Ս. Շուշանիկան հայերէն պաշտօնը խափանած է, կը պատասխաներ Կիւրիոն, թէ չէր խափանած, այլ նոյնը վրացերէն ալ թարգմանելով "երկոքումբք դպրութեամբք պաշտօնն կատարի" (էջ 166). որ թարգմանութիւնն ապահովապէս իւր ձեռքէն ելած պիտի ըլլայ։ Բայց ափսոս որ այս ալ ժամանակի հոսանքին մէջ ի կուլ եկած է։

Մինչդեռ յարուած Կիւրիոնի գրական աշխատութիւնքն յերեւան հանելու ետեւէ էի, դեռ եւս 1906ին, հիւանդութեամբ մը նկատեցի կարենալի Էջմիածնի Ձեռագրաց Մայր ցուցակին մէջ՝ 1429 թուին տակ այսպիսի տողեր. "Մեկնութիւն բուրգիր գրեալ ի թղթի ի ԿԻՒՐՈՆ վրդովեաւ, որ ոչ եղեւ կոնդակ վրաց եւ որչափ ինչ ի հայոց եկեղեցւոյ. ի թուին հայոց ՉԿ = 1311. պարսնակին ի սմին ա. Մեկնութիւն թղթոյ կաթուղիկեայց հաւաքեալ ի գանազան վարդապետաց" եւն։

Ինչպէս բնական էր, գրութիւնս հետաքրքրեց զիս ջերմապէս, մանաւանդ որ տակաւին ոչ ոք ակնարկութիւն բրած էր այս հետաքրքրական Ձեռա-

---

1 Մայր ցուցակ, տպ. 1863, էջ 167։

գրի մասին. եւ յայտնութիւնը շատ լուսաւորութիւններ կը յուսացընէր թէ պատմական եւ թէ մատենագրական տեսակէտով: Բայց Բ-ՐՅՐ-Ց-ՅԷ+ ճառն իւր ծագումն է դարու երկրորդ կիսուն կը պարտէր, ինչպէս հետեւաբար կրնար Կիւրիոն անոր մեկնութեանը ձեռնարկել: Նկատելով զայս յանգած էի եզրակացութեանս թէ "Մեկնութիւնը կը ծնայ կարօտ քննութեան„: Արդեամբք ալ տարի մը յետոյ երբ դիմեցի առ Սահակ Վ. Ամատունի Էջմիածնի Մատենադարանի Արժ. Մատենադարապետն, որ սիրայօժար փութաց պատասխանել 7 Աւգ. 1907 թղթով՝ մանրամասնութեամբ նկարագրելով բովանդակութիւնն եւ յիշատակարանները, պարզուեցաւ թէ Էջմիածնի յիշեալ Ձեռագրին մէջ ունինք մենք ներսէս Շնորհալւոյ Մեկնութիւնը, 1311ին ընդօրինակուած Կիւրիոն անուն անձի մը ձեռօք: Հոս ի դէպ կը համարիմ ամբողջութեամբ եւ շնորհակալութեամբ ի մէջ բերել Արժ. Ս. Վ. Ամատունւոյ նամակը, որ այսպէս կը հնչէ.

"...Մայր Աթոռիս մատենադարանի N. 1466 (ըստ կար. ց. 1429) Ձեռագիրը՝ որի մէջն է եւ Ձեր մատնացոյց արած Բ-ՐՅՐ-Ց-ՅԷ+ ճառի մեկնութիւնը, արդարեւ գրուած է Հայոց ՉԿ – 1311 թուին, եւ որպէս այդ ճառի, այսպէս եւ ամբողջ Ձեռագրի գրիչն կամ արտագրողն եղել է ոմն Կիւրիոն, թողնելով իւր արտագրած գրքերի վերջում 4 հատ անեղծ յիշատակարաններ, յիշատակարանները՝ որոնք հարկաւոր եմ համարում դնել Ձեր տեսութեան առաջ այն խորհրդով, որպէս զի պարզապէս հասկանալի լինի, թէ յիշեալ Կիւրոնը ոչ միայն հեղինակ չէ Բ-ՐՅՐ-Ց-ՅԷ+ ճառի մեկնութեան, այլ եւ այն Կիւրոնը չէ, — "Որ ապա եղեւ կաթուղիկոս Վրաց եւ որոշեաց զՎրացիս ի Հայոց եկեղեցւոյ„ որպէս եւ սխալ եւ անհիմն ենթադրութեամբ յառաջ է բերուած կար. ցուցակի մէջ:

Անհաւասիկ այդ յիշատակարանները՝

Ձեռագիրս ուն՝ի իւր սկզբում Ս. Ներսէս Շնորհալու Բ-ՐՅՐ-Ց-ՅԷ+ի մեկնութիւնը հետեւեալ խորագրով. —

«Պատճառ. բարձրացուցչին մեկնութեան, զոր արարեալ տեառն Ներսեսի հայոց կաթուղիկոսի: Ակիրքն բարեպաշտութեան հատատոց հայաստանեաց առնիմք իմանալ զուսաւորիչն Գրիգորիոս...» որի վերջում գրիչն ունի այս յիշատակարանը. — «Մեղօք մեռելոյս Կիւրիոնի, թողութիւն հայցեա՛ ով պատուելի եղբայր. եւ իմ անչափ երախտաւոր եղբօրն, Մխիթար քահանայի: եւ խաչատրի.» թղ. 58բ:

Թղ. 61ա. — «Հաւաքումն մեկնութեան եաւթանեցունց թղթոյն կաթուղիկէից.» որի վերջերում. — «Ով եղբայր յիշեա զկերիոն ծրոզս.» թղ. 131ա: «Ջգծող սորին գտատապեալ անձն զկերիոն սուտ անուն ապաստատր բանի յիշեցէք առաջի զենման գառինն: Նաեւ գծնօղան իմ. եւ զեղբարան քոյր հոգւոյ եւ մարմնոյ, եւ յիշողացդ եւ յիշելոցս տէր ողորմեացի. ամն. ամն.» թղ. 203բ:

Թղ. 238ա. — «Բազմերջանիկ եւ տիեզերաբարոզ Սուրբ վիտին վարդանա հաւաքումն մեկնութեան երգոյ երգոյն ի խնդրոյ լուսաւորաւորն աստուծոյ Կիւրակոս վարդապետի.» որի վերջում ունի այս ընդարձակ յիշատակարանը. — «Փառք եռադիմի եւ միակ բնութեանն Տեր եւ որդոյ եւ սուրբ հոգւոյն. ի բնաւին եղանականացս: զի ետ կարողութիւն ցաւաչարչուկ անձին աշխատասիրաբար հանդիպել կատարման աստուածային տառիս: եւ զի խոցեալ սիրով, եւ ոչ ևթէ յարեւնաւոր գրչութեան ապաստան լեալ համարձակեցա ի սա տառատպութեամբ: Պանաւանդ այն իսկ զի տրամաւորոսկեալ անձամբ հնոյ գոյով յարդիւնական վարուց զոր ուխտիւ ընկալեալ եղէ: Վասն որոյ պատիւր զիենդանի արձան դողդոջատ մատամբս յիշատակ արձանացուցի մեզապատաճ հոգւոյս. զի ի տեսանելն պատ եւ յրնթեռնուն, եւ կամ յօրինակին, գխորհառաջ տէր ողորմին տայցեն. Նաեւ գարժանին յիշատակի գրագիրս յաղագ պատճառի իմ գյոհ: գծնողն երկամբք հոգւոյ եւ գբատ մարմնոյ ծնողան իմ գվարդան քհն. եւ գտ (քերած) եւ գեղբարան իմ, գմխիթար քհն, եւ գհայրատուր կրօնաւոր, եւ գմխիթարիչ եւ յիշողացդ տէր ողորմեացի: Յր թվականութեանս հայոց չկ յորում ամարտուն եղեւ Ա՚Ն—ի (այսպէս գրած ու ջնջած) ծրագրութեամբ, ձեռամբ յոգնամեղի Կիւրիոնի ապաստատր բանի:

Ծրագրեալ հոգեւոր հայրն մեր գիշեան յիշեցէք ի տս:» թղ. 291ա:

Չարկ եմ համարում ասել նաեւ, որ Մայր Աթոռս մատենադրից շատերն եւս Չեզ նման ուշ

դարձնելով վերոյիշեալ ճառի մասին կարիներան ցուցակի տուած հետաքրքիր տեղեկութեան, ժամանակին զբաղուել են այդ ճառով եւ նրա հետաքրքիր հեղինակով, սակայն Ջեռագրով ճշդելով ցուցակի ակնյայտնի սխալը, յետ են կացել իրենց աշխատանքից։

Ա յսչափ հայ Մատենագրութեան հայթայթած տեղեկութեանց համաձայն. աւելին պէտք է ակնկալել Վրաց Մատենագրութեան անդրադարձնուսումնասիրութիւններէ, ուր թերեւս թաքուն ըլլան թղթեր եւ այլ յիշատակարաններ, որոնց սեփականուած է պայծառագոյնս ի լոյս հանել Կիւրիոնի գրական արդիւնքները եւ արժանիքը։ Գործ ապագայ քննիչներու։

Մենք հետաքրքրեցինք եւ ուսումնասիրեցինք այն չափով, որչափ առած էինք մեր ծրագրին մէջ. hoc erat in votis.

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ։

Վերագոյն քանի մ՝անգամ յիշատակուեցաւ անն Պետրոս, որուն անձնաւորութիւնն անծանօթ մնաց սակայն, թէեւ ըստ Ուխտանէսի՝ Բաժանման պատմութեան մէջ կատարած դերն մեծ եղած է։ Հոս կարեւոր կը համարիմ լուսաբանել իր անձնաւորութիւնն ալ, հիմնուած դարձեալ Ուխտանէսի զրուցախառն աւանդութեան վրայ։

Պետրոս ազգաւ եւ աշխարհաւ էր ի Վրաց (Բ. 4), "այր կորովամիտ եւ ճոխախոս եւ ճարտարբան եւ բանիբուն դպիր, նախանձախնդիր աստուածային պատուիրանին, ջատագով ուղղափառ հաւատոյ, եւ հաւատարիմ մերոյ (հայ) կողմանս" (Բ. 91. կէր. 26)։ Նման խօսքերով կը դրուատէ եւ վրթանէս քերդող լսելով Յուրտաւոյ Մովսէս եպիսկոպոսէն. "լուաք յաղագս պատուականութեան քո, եթէ նախանձաւոր ես եւ սիրող ճշմարիտ հաւատոյ" (Գիր. Թղ. 137)։

Թէ ինչ ատենէն ունէր պետրոս, կը լուսի Թուղթ կրկին մէջ, թէեւ կը տեսնուի թէ նա նշանաւոր անձնաւորութիւն մ'էր իւվէրս, եւ գրաւած էր ազդեցիկ դիրք մը։ Ուխտանէս, եւ իրեն հետեւելով այլք, կը համարին թէ "պետրոս այս եպիսկոպոս լնալ էր ի տան եպիսկոպոսին յաւուրս Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի„ (Բ. 91), անորոշ ձգելով ու եպիսկոպոսական տան եպիսկոպոս ըլլալը։

Պատմութեան մէջ յիշուած կ'ելլէ պետրոս առաջին անգամ 598/9ին, երբ վրաց իշխաններու հետ իբրեւ պատգամաւոր կամ ներկայացուցիչ եկած է դուին կաթողիկոսական ընտրութեան համար եւ առած գնիւրիոն ի միասին վերադարձած է վրաստան (համմ. վերն էջ 171)։ Բայց յատկապէս կը յիշատակուի 605ին Յուրտաւայ եպիսկոպոսի դատին մէջ։ Մովսէս իւր դատին յաջողութեան համար անհրաժեշտ տեսնելով պետրոսի միջնորդութիւնը կը նամրէր մասնաւորապէս վրթանէս քերդողէն, որ գրէ յատուկ "յանձնութեան թուղթ„ մը (էջ 133) առ պետրոս, որ եւ կատարեց վրթանէս, որուն թուղթը (էջ 136—37) ձակատ կը կրէ. "Փառաւորելոյ Տեառն պետրոսի առաքելոյ աստուածաշնորհ պարգեւօք պայծառացելոյ ի վրթանիսայ եւ ի միաբանական սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտօնէից Տերամբ ողջոյն։„ վրթանիսի նպատակն էր թղթովս յորդորել զպետրոս — "նախանձաւորն եւ սիրողն ճշմարիտ հաւատոյ„, որ դարձէ հակառակ Սիւրիոնի, խանդարէ անոր ծրագիրները, որ Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութիւնը չտարածուի, եւ ի վերջոյ Մովսէս իւր աթոռը դառնայ։ Բայց ի դերեւ ելան Մովսիսի եւ վրթանիսի ակնկալութիւնք, պետրոս ճշմարիտ հաւատոյն նախանձաւոր եւ սիրող մնալով՝ անպատասխանի թողուց վրթանիսի թուղթը, լուսնթեամբ յայտնելով թէ ինքը համախոհ է Սիւրիոնին։ Այսպէս կը դառնայ մենք հետեւելով

թղթոց գրէին, ուր պետրոս այս դէպքիս մէջ միայն կը յիշատակուի եւ ի՛ւրեւուէթանայ։ Բայց Ուխտանէս այլազգ գիտէ։ Ըստ պատմագրիս պետրոս Հայոց կողմն էր, եւ այսուհետեւ ալ երկու աշխարհներուս կաթողիկոսաց մէջ միջնորդի դեր կատարեց։ Այսպէս Աբրահամ կաթողիկոսի առ Կիւրիոն երկրորդ թղթին վերջը կայ ըստ Ուխտանիսի յաւելուած մը. — "Եւ զայլն յեպիսկոպոսէդ լսել ի պետրոսէ" (Ո–Խ. 81). Նոյնպէս երրորդ թղթի վերջը. "Եւ զայլն յեպիսկոպոսէդ տեղեկանայք ի պետրոսէ" (էջ 87), որոնք թղթոց գրչի մէջ պահուած պատճէններուս մէջ չկան (համմ. էջ 177, 184)։ Ուխտանիսի ըսելով պետրոս շատ գործակցած է ի նպաստ Հայոց այս խնդիրներուս մէջ, զոր Ուխտանիսէ ապրուելով կը կրկնեն նաեւ Կիրակոս (էջ 26) եւ Վարդան (էջ 60). վերջինս կը գրէ. Աբրահամ "շատ ջանայեալ թղթով ի ձեռն պետրոսի, ոչ կարաց դարձուցանել զԿիւրիոն յուղղափառութիւն։"

Ի՛նչ կատարած ունեցաւ ի վերջոյ պետրոս։ Ուխտանէս (Բ. 91) այսպիսի պատմութիւն մ'ի մէջ կը բերէ այս նկատմամբ. Երբ Աբրահամ իւր առ Կիւրիոն երրորդ թղթին հետ ալ կը խաւրէ զպետրոս վարդապետն "հանդերձ ազատ արամբք," այս անգամ վրոյ իշխանները կը սպառնան պետրոսի. "Մի առներ երթեւեկ ի մեզ վասն հաւատոյ ինչ իրոյ, ապա եթէ ոչ մեռանիս ի ձեռաց մերոց. եւ կամ զի այդպէս յարձակեալ ես ի վերայ մեր ֆ-յ-ք-ր-ղ գալով քո առ մեզ գրով եւ պատգամաւ։" Այս դէպքէս առեալ, կը շարունակէ Ուխտանէս, մինչեւ յայժմ կը պարծին վրք — "աւանդութեամբ ի միմեանց առնելով" — թէ ձեր գայլ պետրոսը մեր իշխանները կանգալք լեռանց վրոյ սպաննեցին[1]։ Բայց թէ իրօք

---

1 Համմ. այս զրոյցն եւ կէր. 26. Մ. Գ–ն՝ Թուղթ առ Վրս, ՈՐՏ, 1900, էջ 503։

այս այսպէս է, "որպէս նոքայն սանն, կը յաւելու Ուխտանէս, մեք ոչ գիտեմք։"

Գայլ Պետրոս կ'անուանուի Յոյներէն, ինչպէս դիտած է եւ Ուխտանէս (91), Պետրոս Անտիոքացին[1], եւ Թերեւս անձիս հետ շփոթելէ ծագած ըլլայ այս աւանդութիւնը վրայ քով, ինչպէս արդեամբք ալ եղած է բատ Ուխտանիսի։

Այս աւանդութիւնն է հաւանականաբար Վախուշի վրայ պատմութեան մէջ "վրական եկեղեցական աղբիւրներէ" ի մէջ բերած զրոյցը[2], թէ երբ Հայք Որ խաչեցարն ընդունեցան, Պետրոս Խաչենի (եպիսկոպոսն) Միքայէլ եպիսկոպոսին գրեց, որ անիկա ալ երգէ նոյնը. Միքայէլ սաոր վրայ քանի մ'եպիսկոպոսաց ընկերակցութեամբ Պետրոսին կ'երթայ, որ նոյն ատեն բարձր դահի մը վրայ բազմած էր եւ կը կարծէր, թէ բոլոր ներկայ եղողներն իրեն շուք պիտի դնեն եւ անոնց պիտի հետեւի իւր հակառակորդը Միքայէլ. բայց Միքայէլ յանկարծական ցնցումով մը կը տապալէ զՊետրոս գահէն, եւ կը քարկոծէ. իրեն օրինակին կը հետեւին միւս եպիսկոպոսներն ալ եւ կը սպաննեն։ "Այս դարէս ի վեր, կը յաւելու Վախուշ, սկիզբ առին երկու ժողովրդոց մէջ կրօնական վէճք եւ հաւատոյ տարբերութիւնք։" Այս տեղ, ինչպէս կը նկատէ Բրոսէ[3] թէեւ հակաժամանակագրութիւն կայ, բայց "Գայլ Պետրոսի" զրոյցին հետ ունեցած նոյնութիւնն ալ ակներեւ է։ Հայկական (կամ լաւ եւս վրական) այս զրոյցը ուրիշ գոյնով ալ կը պատմուի, որ նոյնպէս հետաքրքրական է Կիւրիոն Աբրահամէն արքեպիսկոպոսութեան պատիւ կը խնդրէ. բայց Աբրահամ կը զանայ. "Եւ թէպէտ ի ձեռն Պետրոսի եպիս-

---

1 Գէորգ Թղ. 328, 491 եւն։

2 Brosset, Hist. I. 191, n. 2.

3 Brosset, Addit. 123, n. 2. եւ Deux hist. 331, n. 1.

կոպոսին՝ բազում անգամ մաղթեաց նա շնորհել զինդրելին, սակայն ոչ հաւանեցաւ (Աբրահամ) ապա բանադրեալ եղեւ յԱբրահամէ Սիւրիոն. որոյ առեալ զինկուղն եւ զփիլոնն՝ ետ ցՊետրոս եւ ասէ. Ձերդ ձեզ լիցի. եւ յետոյ երկուցեալ յուղարկեաց ի ծածուկ զկնի, եւ ետ սպանանել զՊետրոս երկու սարկաւագօք ի լերինն Կանդրաց։„

Այսպիսի դրոյցներու պատմական նշանակութիւնը ոչինչ է. բայց կ՚արժեն ի նկատի առնուիլ պատկերելու համար պատմական անցեալն մը թուրացած տպաւորութիւնքը անապանագոյն ժամանակաց վրայ. ինչպէս օրուան անցքերը մրափողին վրայ ազդեցիկ տպաւորութիւն մը թողլով յաջորդ կը պատկերանան, նոյնպէս ապագայից երեւակայութեան առարկաներ դարձած են դարեր յառաջ Հայոց եւ Վրաց մէջ տեղի ունեցած կրօնական գժտութիւնք։

Պետրոս չմոռա՞ց արդեօք որ եւ իսկ դրական նշխարք մը Հայերէն կամ վրացերէն։ Ինչպէս տեսանք, անպատասխանի մնաց Վրթանիսի թուղթը. թէ ուրիշ առթիւ թղթակցութիւն ունեցա՞ծ է, յայտնի չէ։ Թուղոց գրչին մէջ ունինք գրուածք մը այսպիսի խորագրով ներքեւ. "Հաւատարմագունի եւ իմաստնագունի եւ աստուածագունի եղբօր ողորմելիս Պետրոս Տերամբ խնդալ„ (էջ 99—107)։ Պետրոս անուն թերեւս վայրկեան մը չփոթէ ընթերցողն եւ կարծել տայ, թէ Վրաց բաժանման առթիւ գրուած ըլլայ, հեռւարար ձառելի Պետրոսի ձեռքէն. մանաւանդ որ Մովսէս եպիսկոպոս գայն ի գարու սկիզբները յուղուած խնդրոց գրեթէ կից դասած է Թուղոց գրչին

---

[1] Աթէ. Օրդել. հրատ. էմինի, էջ 76։ Պետրոսի կից վարագոյի մէջ կը նշանակուի "Սիւնեաց„, իբրեւ թէ ակնարկուած ըլլայ Սիւնեաց Տամանուն եպիսկոպոսը, որ ի հարկէ անաեղի է։

ՀՀ՝ Վրթանիսի առ Սարմէն Թղթէն յետոյ։ Տարիներ յառաջ, երբ կ՚ուսումնասիրէի Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի կեանքն եւ գրութիւնքը, առիթ եղած էր զբաղելու գրութեամբս ալ՝. ուր կազմած էի այն համոզումն թէ գրուածքս անկասկած է. գարէն է, հեղինակութեամբ Պետրոս եպիսկոպոսիս՝ ուղղուած Յուրտաւայ Մովսէս[2] եպիսկոպոսին։ Այսպէս ալ պաշտպանեցի զայն Հ. Սարգիսեանի այն հատուածութեան դէմ, թէ հեղինակն Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսն է[3]։

Բայց այժմ, ինչպէս յուսացին անդրադարձն հետազօտութիւնք, է. դարու առաջին քառորդին յիշուած Պետրոսն Ուխտանիսի ներկայացուցածին պէս չէ հակաքաղկեդոնական, ինչպէս է յիշեալ գրութեան հեղինակն, այլ քաղկեդոնական, որով նման գրուածքի մը հեղինակ չի կրնար նկատուիլ։ Նորայր Բիւզանդացի[4] այս նկատմամբ կը գրէ. "Այս Պետրոս շատ հաւանական է որ ըլլայ Անտիոքայ Հերեաիկոս Հայրապետն՝ Թափիչ, ըստ մեր մատենագրաց՝ նաեւ Գայլ, կոչուած." որ շատ հաւանական է, թէեւ համապատասխան մը չկրցայ գտնել յոյն կամ ասորի գրականութեան մէջ։ Այս է հաւանականօրէն նաեւ Մովսէսի Յուրտաւայ եպիսկոպոսին յիշատակած "Թուղթն Պետրոսի Անտիոքացւոյ," գրութիւն մը, ուր կը խօսուի քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ (Գէդէոն, էջ 126)։

---

1 Հանդ. Ամ. 1904, էջ 110–111։

2 Տպագրուած վրիպակաւ "Վրթանէս"։

3 ԲԶՄ. 1904, էջ 65—68. այս կարծիքէն է եւ Շահէ վրդ. Լոյս շարաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1906, էջ 1122։

4 Հանդ. Ամ. 1908, էջ 155–456։

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

---

1. Վրաց եկեղեցւոյ ինքնագլուխ կառավարութեան խնդիրը Ռուսաց նախապատրաստական եկեղեցական ժողովի մէջ:

"Ռուսական սրբազան Սինոդին կից, եկեղեցական ժողովքում քննութեան խնդիրների մշակման համար բարձրագոյնս հաստատուած առանձին ատենին երկրորդ բաժանմունքը անցեալ 1906 թուի Յունիս, Նոյեմբեր եւ Դեկտեմբեր ամիսներին իւր նիստերը նուիրեց Վրաց եկեղեցու աւտոկեֆալիայի քննութեան: Նիստերը տեղի էին ունենում Նիկանդր արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ, մասնակցում էին յայտնի հոգեւորականները եւ եկեղեցական գիտութիւնների պրոֆեսորները, ի միջի այլոց Սոխումի Կիւրիոն եւ Իմերէթի Լէոնիդ՝ Վրացի եպիսկոպոսները, Կովկասին քաջ յայտնի Վոստորգով աւագ քահանան, իսկ Նոյեմբերից հրաւիրուում են մասնակցութեան Յագաբէլի եւ Մառ պրոֆեսորները, իբրեւ մասնագէտներ Վրաց պատմութեան եւ գրականութեան:

Պարապմունքներն սկսուեցան Սոխումի Կիւրիոն եպիսկոպոսի չորս զեկուցումներով: Որպէս զի ընթերցողի համար խնդիրը պարզ լինի, մէջ կը բերենք առաջին երրորդ եւ չորրորդ զեկուցումների բովանդակութիւնը:

Ա. Զեկուցման հեղինակը՝ առանց մտնելու մանրամասնութիւնների մէջ՝ ասում է, թէ անկասկածելի պատմական վաւերաթղթերը վրաց,

յունաց, ասորոց եւ արաբաց լեզուներով վկայում են, որ վրացիք ընդունելով քրիստոնէութիւնը Բիւզանդիայից, նաեւ եկեղեցական նուիրապետութիւնը եւ եկեղեցական վարչական հաստատութիւնները, հէնց չորրորդ դարի սկզբին, եւ ենթարկուելով Անտիոքի աթոռի իրաւասութեանը, աշխատում են հետզհետէ ազատուել մայր եկեղեցու խնամակալութիւնից եւ կազմակերպել ինքնուրոյն ազգային եկեղեցի սեփական կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ։

Վրաստանում առաջ են գալիս ազգային-եկեղեցական, կրօնական կեդրոններ, հոգեւոր լուսաւորութեան վայրեր, գրւում են բազմաթիւ աստուածպաշտական գրքեր մայրենի լեզուով. ծաղկում է նաեւ վրաց քաղաքական կեանքը, զօրանում է վրաց թագաւորութիւնը։ — Երբ Անտիոքն ընկնում է արաբների իշխանութեան տակ (638 թ.), վրացիք ձգտում են ազատուել այնտեղի պատրիարքի իրաւասութիւնից եւ անկախ էօրէն վարել իրենց եկեղեցական գործերը։ Ձգտումը հետզհետէ զօրանում է եւ 8րդ դարի կիսին, 751 թ. Անտիոքում Թէոփիլակտ պատրիարքի օրով եկեղեցական ժողով է կայանում, յայտարարւում է վրաց եկեղեցին կատարեալ ինքնագլուխ (աւտոկեֆալ) եւ տրւում է հաստատութեան թուղթ։ Այս թուականից սկսած արեւելքի եւ արեւմուտքի եկեղեցիները եւ եկեղեցական պատմագիրներն ու կանոնագէտներ համարում եւ գրում են Մցխէթի կաթողիկոսական աթոռն ինքնավար։ Այսպիսով 8րդ դարի կիսից սկսած մինչեւ 1811 թիւը վրաց եկեղեցին միանգամայն ազատ էր եւ կաթողիկոսները կառավարում ու դատում էին անկախ որ եւ է արտաքին իշխանութիւնից։

Գ. գեկուցման մէջ Պիւրիոն աւելի պարզում եւ հաստատում է վերոյիշեալ մտքերը պատմա-

կան մանրամասնութիւններով. նա բերում է Անտիոքի մօտի վրայ վանքի վանական Եփրեմ Մծիրէի վկայութիւնը, որ Անտիոքի ժամանակագիրներից առնելով գրում է:

Վրաց ժողովրդին մկրտելու համար Կոստանդին Մեծի կողմից Վրաստան ուղարկուած եպիսկոպոսն էր Անտիոքի պատրիարք Եւստաթիոսը, որը եւ ձեռնադրեց Վրաստանի համար արքեպիսկոպոս — կաթողիկոս: Այնուհետեւ վրաց կաթողիկոսները ձեռնադրւում էին Անտիոքում, եւ վրաց եկեղեցին, թագաւորի եւ իշխանների որոշմամբ, իւրաքանչիւր տարի ուղարկում էր Անտիոքի պատրիարքական աթոռին հազար ընտանիքի կալուածներից եկամուտ. այս հարկը տրւում էր Սմեռնի օրհնութեան նիւթերը դնելու համար, որ օրհնւում էր միմիայն Անտիոքում: Անտիոքի թէոփիլակտ պատրիարքը (741—751 թ.) Վրաստանից եկած երկու վանականի խնդիրքով ժողով գումարեց միտրապոլիտներից, արքեպիսկոպոսներից եւ եպիսկոպոսներից եւ ժողովի որոշմամբ շնորհեց վրացիներին պրօտոեպտիկան, այսինքն մի թուղթ, որի զօրութեամբ վրաց եպիսկոպոսների ժողովը կարող էր կաթողիկոս ձեռնադրել նրան, որին կ'ընտրէր նոյն եպիսկոպոսների ժողովը. այն պայմանով սակայն, որ կաթողիկոսը պաշտաման ժամանակ յիշատակէր Անտիոքի պատրիարքին եւ տարեկան ուղարկէր Անտիոքի աթոռին հազար դրական: Այս դումարը վրացիք վճարում էին Անտիոքի աթոռին մինչեւ Յովհաննէս պատրիարքի օրերը (987—1010). վերջինս այդ տուրքը գիջաւ Երուսաղէմի Օրեստէս պատրիարքին: Թէոփիլակտի օրերից Վրաստանում յիշատակում էին միմիայն Անտիոքի պատրիարքին, որը իւր իշխանութիւնը գործ էր դնում Վրաստանի վրայ միմիայն այն ժամանակ, երբ առաջ էին գալիս անկարգութիւններ եւ հերձուածներ եկեղեցու մէջ. այդպիսի

դէպքերում պատրիարքն ուղարկում էր Վրաստան էքզարխ, ինչպէս պատահեց Թէոդորոս պատրիարքի օրով (1034—1042), որ ուղարկեց Վրաստան Վասիլիոս Գրամատիկոսին, ականեան հերձուածը վերացնելու համար:

Եփրեմ Մծխրէին համաձայն պատմում է վրաց եկեղեցական անկախութիւն ձեռք բերելը 8րդ եւ 11րդ դարերում, Անտիոքի ս. Սիմէօնի վանքի աբեղայ Նիկոն, որ ժամանակակից էր Եփրեմին:

Այսպիսով ուրեմն արեւելեան Վրաստանի — Վերին Քարթալինայի կաթողիկոսին լիակատար անկախութիւն է տրուած 8րդ դարի կիսին: Սակայն յետին դարերի մի տեղեկութեան համաձայն վրաց եկեղեցուն տրուած է աւտոկեֆալիա 11րդ դարում: Արաբ քահանայ Միխայիլ Բրեք 1767 թ. կազմել է Անտիոքի պատրիարքների ցուցակը, որտեղ հետեւեալ տեղեկութիւնն է տալիս:

Վրացիք գալիս են Անտիոքի Պետրոս Գ. պատրիարքի մօտ (1053—1057), ըստ վաղեմի սովորութեան նրանից ձեռնադրուելու, եւ յայտնում են, որ մեծամեծ նեղութիւններ են կրում իրանց վրայ բռնացող ազգերից: Պետրոս Գ. ժողով է գումարում եպիսկոպոսներից եւ, փոխանակ հայոց կաթողիկոսի, որ նրանց դաւանութիւնից շեղուել էր, ձեռնադրում է նրանց վրայ ուրիշ կաթողիկոս եւ սահմանում է, որ նա եպիսկոպոսներ ձեռնադրէ Վրաստանի համար եւ լինի ինքնագլուխ, իսկ պաշտամունքի մէջ յիշատակէ Անտիոքի պատրիարքին. ինչպէս անում էր եւ առաջին կաթողիկոսը, որ ձեռնադրուած էր Իվերիացոց վրայ Անտիոքի Թէոփիլակտ պատրիարքից:

Պատմական այս իրողութիւնը Միւրիոն եպիսկոպոս բացատրում է նրանով, որ Բրեքի յիշած ինքնագլուխ Իվերացոց կաթողիկոսը վերաբերում է Վրաստանի մի ուրիշ մասին: Բացի իվերական

հնագոյն թագաւորութիւնից, որի մայրաքաղաքներն էին հետզհետէ Մցխէթ եւ Թիֆլիս, կար նաեւ երկրորդ Իվերիա, որ հանդէս եկաւ 7րդ եւ 8րդ դարերում: Այս նոր թագաւորութիւնը զօրացաւ մանաւանդ 8րդ դարից սկսած Արտանուչի վրացի Բագրատունիների շնորհիւ: Աշոտ կիւրապաղատի (787—826) եւ ուրիշների, որոնք դեռ 8րդ դարում կղարջքում եւ Արտանուչում բազմաթիւ միաբնակ հայերի յունադաւան դարձրին, իւր կեդրոնական դիրքի եւ ամուր բերդի շնորհիւ Արտանուչը արագ հարստացաւ եւ նշանակութիւն ստացաւ: Կոստանդին Պորփիւրոգենէս պատմիչը համարում է Արտանուչը ընդարձակ, ամուր եւ վաճառաշահ քաղաք, ուր գալիս էին նրա օրով Տրապիզոնի, Իվերիայի, Աւարիայի, Հայաստանի եւ Սիրիայի ապրանքները: Վրաց միսիոնարական գործունէութեան շնորհիւ սկսեցին առաջ գալ վրաստանի դրացի գաւառներում, որոնց բնակիչներն առաւելապէս հայեր էին, յունադաւան վրացական թեմեր՝ Անիի, Կարսի եւ Ալաշկերտի թեմերը. 10րդ դարում Արտանուչի Բագրատունիների թագաւորութիւնը հասաւ իւր զօրութեան գագաթնակէտին. Դաւիթ Մեծ կիւրապաղատ թագաւորը վրաց, յունաց եւ հայոց միաձայն վկայութեամբ 976 թ. կարողացաւ 12.000 ընտիր վրացի զօրք ուղարկել Բիւզանդիա, ապստամբ Բարդաս Սկլերոսի դէմ կռուելու: Այս թագաւորութեան սահմանների մէջ մտնում էին նաեւ վերին Քարթալինայի նահանգները՝ Կլարջէթ եւ Տաօ (Կղարջք եւ Տայք): Երկրորդ անգամ, 11րդ դարում տրուած աւտոկեֆալիան վերաբերում է ահա այս Իվերիային, որի բնակիչները գլխաւորապէս վրացիներ էին:

Դաւիթ կիւրապաղատ մեռաւ 1001 թ. անգաւակ, իւր հողերը կտակեց յունաց Վասիլ Բ. կայսրին, որը եւ դարձրեց Իվերիան սահմանային

թեմ. այդ թեմը հետզհետէ մեծացաւ, ընդարձակելով արեւելեան սահմաններն ի հաշիւ վրաց եւ հայոց իշխանական տների: Երբ Անին միացաւ յունական երկրներին, դարձաւ իվերական մայրաքաղաքը, իսկ նրանից յետոյ Կարսը. այն գաւառները, որ առաջ հայոց կաթողիկոսի իշխանութեան տակ էին, միացան իվերական յունական թեմին, եւ քանի որ նոր Իվերիան առանձին քաղաքական միութիւն էր կազմում, իրաւունք ունէր եկեղեցական առանձին վարչութիւն ունենալու, անկախ Անտիոքի պատրիարքութիւնից, որ այն ժամանակ արաբների իշխանութեան տակ էր: Ահա այս էր սեփական անկախ կաթողիկոս ունենալու շարժառիթը եւ սրանով է բացատրւում Միխայիլ Բրեքի վկայութիւնը, թէ հայոց կաթողիկոսը շեղուեց դէպի միաբնակութիւն եւ նրա վոխանակ կարգուեց նոր կաթողիկոս:

Միխայիլ Պափլագոնի օրով վրաց Բագրատ Դ. թագաւորը (1027 -- 1072) ժառանգական իրաւունքով ձգտում էր իվերական թեմը իւր իշխանութեան տակ առնել, ուստի եւ խեթ աչքով էր նայում բիւզանդական տիրապետութիւնների վրայ արեւելքում: ԺԱ-րդ դարի վերջերից Իվերիայի թեմը դէպի անկումն էր գնում. նրա հարաւային մասին տիրեցին թուրքերը, իսկ կարճ ժամանակից յետոյ նրա հողերը միացան վրաց թագաւորութեանը: Այսպէս ուրեմն, երկրորդ անգամ աւտոկեֆալիա տրուել է ոչ թէ Մցխէթի աթոռին, այլ Արտանուչի, Տայքի, Կղարջքի եւ Սամցխէի Բագրատունիների Իվերիային, որի մեծագոյն մասը յետագայում դարձաւ իվերական թեմ, եւ Խաղտիքի թեմի անկումից յետոյ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ բիւզանդական կայսրութեան պատմութեան մէջ:

Կիւրիոն եպիսկոպոսի պատմական տեսութիւններից երեւում է, որ քրիստոնէութիւնը

մտել է Վրաստան Արեւմուտքից՝ Բիւզանդիայից, եւ որ վրաց եկեղեցին եղել է Անտիոքի յունադաւան եկեղեցու իրաւասութեան ներքոյ եւ ոչինչ կապ չէ ունեցել Արեւելքի եկեղեցիների, յատկապէս հայոց եկեղեցու հետ իր սկզբնաւորութեան առաջին իսկ օրերից: Այս տեսութիւնը յեղաշրջում է պրոֆեսոր Մառի զեկուցումը, որի վերնագիրն է. "Պատմական տուեալներ վրաց եկեղեցու հնագոյն ժամանակներից:"

Հակառակ Կիւրիոնի եւ առհասարակ վրաց եկեղեցական պատմագիրների տեսութեան, մասնագէտ հայագէտի եւ վրացագէտի պատմական եւ բանասիրական ուսումնասիրութիւնները բերել են նրան հետեւեալ եզրակացութիւններին:

Քրիստոնէութիւնն սկսուել է Վրաստանում չորրորդ դարում. այս բանին վկայ են վրացերէն Աստուածաշնչի բնագիրը, ժամասացութեան գրքերը եւ այբուբենի ծագումը, որ սկսուել է քրիստոնէութեան հետ. կան նաեւ այդ ժամանակուանից սուրբ հայրերի գրուածների թարգմանութեանց հատուածներ: Չորրորդից մինչեւ ութերորդ դարը քրիստոնէութիւնը յառաջադիմում է Վրաստանում, ինչպէս ցոյց են տալիս բազմաթիւ գրաւոր յիշատակարանները, արձանագրութիւնները եւ, գլխաւորապէս, հայոց եւ վրաց բանակցութիւնը եկեղեցու բաժանման մասին: Վերջին խնդրին վերաբերեալ մեզ հասել է ի միջի այլոց Մցխէթի Արսենիոս կաթողիկոսի վրացերէն գրուածքը "Վրաստանի եւ Հայաստանի եկեղեցական բաժանման մասին" վերնագրով: Այս շրջանում վրացիք կռիւ են մղել պարսկական արեւապաշտութեան դէմ հայերի եւ ասորիների հետ միասին, ապա ընդունել են Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները եւ բաժանուել են հայոց եկեղեցուց, մաքառել են նեստորականութեան եւ միակամեայց դէմ:

Հնագոյն շրջանում վրաց եկեղեցին աւելի կապուած է եղել Երուսաղէմի եկեղեցու հետ. Մցխէթի խաչը ծագում է Երուսաղէմից, հնագոյն պատարագամատոյցներում կան մաղթանքներ Երուսաղէմի հայրապետների համար սկսած Յակոբոս Տեառնեղբօրից, բայց ոչ մի մաղթանք Անտիոքի յունադաւան պատրիարքների համար. ծննդեան տօնը կատարում էին Երուսաղէմի եկեղեցու սովորութեան համաձայն յունուարի 6ին, ինչպէս պահպանել են ցարդ հայերը, եւ ոչ դեկտեմբերի 25ին. Անտիոքի եկեղեցին ընդունել է դեկտեմբերի 25ին տօնելու սովորութիւնը 376ին, մինչդեռ վրաց եկեղեցում դեռ երկար շարունակւում էր հին սովորութիւնը, եւ այս կասկածելի է դարձնում վրաց եկեղեցու կախումը Անտիոքի եկեղեցուց:

Վրաց Ատուածաշունչը, չնայելով որ շատ անգամ սրբագրուել է յունաբէրների կողմից, պահել է սորա-պաղեստինական բնագրերի ազդեցութիւնը. վրաց եւ հայոց վիճաբանութիւնների ժամանակ իւրաքանչիւր կողմը իրան համարում է հաւատարիմ, իսկ հակառակորդին՝ դաւաճանող Երուսաղէմի եկեղեցու աւանդութիւններին: Երուսաղէմի վանքերն ու միաբանութիւնները միանգամայն անկախ էին Անտիոքի պատրիարքութիւնից եւ ամէն տեղ պահպանում էին իրանց լեզուն, ինչպէս նաեւ Սեւ լերան վրացական վանքերը 11րդ դարում:

Արեւմտեան վրաստանում քրիստոնէութիւնը հաստատուել է անկասկած յունաց ազդեցութեամբ. Արխապիան, որ այն ժամանակ ամփոփում էր իւր մէջ Իմերէթը եւ Մինգրելիան, ընդունել է քրիստոնէութիւնը Յուստինիանոսի օրով (527—565): Ս. Նունէի քարոզութիւնը վերաբերում է իսկապէս Արեւմտեան վրաստանին, եւ Անտիոքի ազդեցութիւնը տարածւում էր Արեւ-

մտեան վրաստանի վրայ, իսկ Արեւելեան վրաստանի, Մցխեթի կաթողիկոսութեան վրայ Անտիոքը ազդեցութիւն չէ ունեցել, գոնէ այդ չեն հաստատում գրական աղբիւրները:

8րդ դարի սկզբում եկեղեցական գործիչների ազդեցութեամբ Արեւմտեան վրաստանի աւանդութիւնը քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան մասին տարածուեց նաեւ Արեւելեան մասի վրայ, եւ ժողովրդի յիշողութիւնից հետզհետէ անհետացաւ Արեւելեան վրաստանի եկեղեցու անկախ ծագումը, Արեւելեան միւս եկեղեցիների — ասորոց, հայոց եւ պարսկական եկեղեցիների ծագման հետ միասին: Երբ հայոց եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցու վերաբերմամբ առանձնացած դիրք բռնեց, եւ վրաց եկեղեցին նրա հետ կուիւ էր մղում, ջանքեր եղան մոռացնել տալու այն ամէնը, ինչ որ կապում էր վրաց եկեղեցին հայկականի հետ, աշխատեցին ցոյց տալ, թէ վրաց եկեղեցին, նաեւ արեւելեանը, սկզբից ի վեր միացած է եղել յունաց եկեղեցու հետ:

Պատմական իրողութիւնն այն է, որ 9րդ դարում ամբողջ վրաց եկեղեցին, եւ ոչ նրա որ եւ է մասը, հանդէս է գալիս իբրեւ աւտոկէֆալ: Ինչպէս յատուկ է արեւելեան ազգային եկեղեցիներին, վրաց եկեղեցու կառավարութիւնը վրաց ազգի ձեռքին էր — հոգեւորականների եւ աշխարհականների. եկեղեցու գլուխն էր ընտրուած կաթողիկոսը այս բառի ոչ քերականական, այլ իրական մտքով: 10րդ դարում, 950 թուին, խզուեց վերջին կապը, որ կապում էր վրաց եկեղեցին Երուսաղէմի եկեղեցու հետ. վրացիք իրաւունք ստացան իրանք մեռոն օրհնելու Երուսաղէմի տեղական ժողովի որոշումով:

Հնագոյն ժամանակի վերաբերմամբ չի կարելի ցոյց տալ գրական աղբիւրներ, որոնք հաստատէին նոյն իսկ Արեւմտեան վրաստանի եկեղե-

ցու կախումը Անտիոքի աթոռից, բացի երկու ազբիւրից՝ Սեւ լերան վանական Նիկոնի եւ Եփրեմի գրուածքներից:

Վեցերորդ դարի վերջերից վրաց եկեղեցին, եթէ ոչ կանոնական որոշմամբ, գոնէ իրականապէս անկախ էր բիւզանդական եկեղեցուց. նրա իրաւասութիւնը հետզհետէ մեծացաւ եւ 8րդ դարի կիսին խնդիր ծագեց նրա դիրքը միւս եկեղեցիների վերաբերմամբ որոշելու, նրա անկախութեանը կանոնական հաստատութիւն տալու. եւ որովհետեւ Կոստանդնուպոլիսը պատկերամարտների ձեռքումն էր, ուստի ուղղափառ վրաց եկեղեցու անկախութիւնը ձգձգուեց եւ ճառագուեց պատկերապաշտ Անտիոքի ժողովում: Ժողովի արձանագրութիւնները չեն մնացել, բայց ժողովի մասին վկայում են թէ վրացիք եւ թէ անտիոքացիք — ասորիք եւ արաբները:

Անտիոքի գերագահութեան աւանդութիւնը վրաց մէջ ծագել է գլխաւորապէս 11րդ դարում, Սեւ լերան միաբանութեան շնորհիւ, եւ այնտեղի վանական վրացի Եփրեմը կրկնել է Անտիոքի ժամանակագիրների լեգենդական տեղեկութիւնները, որովհետեւ ինքը եղել է Ջերմ կուսակից յունականութեան: Այն ժամանակ վրացական եկեղեցական շրջանը կատարել թշնամի էր այն ամենին, ինչ որ յիշեցնում էր որ եւ է կապ հայոց եկեղեցու հետ: Անտիոքի գերագահութեան աւանդութիւնը գալիս էր չնչելու հայոց եւ վրաց եկեղեցական հաղորդակցութեան բոլոր հետքերը: Գուցէ եւ Եփրեմ չգիտէր վրաց եկեղեցու հին պատմութիւնը եւ աշխատում էր տալ Անտիոքացոց համար ընդունելի պատմական բացատրութիւնը վրաց եկեղեցու անկախութեան, ուստի եւ նա ընդունեց այդ աւանդութիւնը, որով անտիոքացիք հաշտւում էին վրաց եկեղեցու անկախութեան անվիճելի իրողութեան հետ: Անտիոքի եկեղեցում

շատերը թշնամաբար էին նայում վրաց եկեղեցու անկախութեան վրայ եւ համարում էին այդ եկեղեցին ոչ առաքելահիմն. ուստի Գէորգ անունով մի վանական աշխատեց ցոյց տալ Անտիոքի պատրիարքին, թէ Վրաստանում քարոզել է Անդրէաս նախակոչ առաքեալը, իսկ Սիմոն Կանանացին թաղուած է Աբխազիայում: Ժամրդ դարում Անտիոքի պատրիարքն անհերքելի փաստաթղթերի ձեռքին տակ ստիպուեց նորից ժողովական որոշումով հաստատելու ոչ միայն վրաց կաթողիկոսի անկախ ընտրութեան, այլ եւ եկեղեցու կատարեալ անկախ կառավարութեան իրաւունքը: Պատմութիւնն ինքը հանդէս բերեց վրաց եկեղեցու իրական աւտոկեֆալիային կանոնական հաստատութիւն տալու խնդիրը, եւ Պետրոս Գ. պատրիարքի օրով (1052—1057) Անտիոքի ժողովը վերահաստատեց վրաց եկեղեցու աւտոկեֆալիան:

Պրոֆեսոր Մառի այս ուշագրաւ դեկուցման մէջ արծարծուած մտքերը ամփոփւում են հետեւեալ կէտերի մէջ.

1. Վրաց եկեղեցին հիմնել եւ կազմակերպուել է բիւզանդական կայսրութեան մեծ եկեղեցու ազդեցութիւնից դուրս, առաքելական քարոզութեան եւ Երուսաղէմի եկեղեցական աւանդութիւնների հիման վրայ, ինչպէս արեւելքի միւս ազգային եկեղեցիները:

2. Վրաց եկեղեցին, որ սկզբից ի վեր ունէր իւր սեփական մայրենի լեզուն, վեցերորդ դարի սկզբում իրաւազօր է հանդիսանում իւր գործերը կառավարելու տեղական ազգային ժողովներով եւ ունի ամբողջացած նուիրապետական-վարչական կազմակերպութիւն, գլուխ ունենալով ընտրեալ կաթողիկոսին բիւզանդական կայսրութիւնից եւ նրա ազդեցութեան չրջանից միանգամայն անկախ:

3. Իւր զարգացման ընթացքում՝ 8րդ դարում մտնելով յունական եկեղեցուն, աւտոկե-

ֆալ վրաց եկեղեցին ինքը ձգտում է կանոնական որոշումով ճանաչել տալու իւր անկախութիւնը, կայսերութեան եկեղեցու սկզբունքների համաձայն։ Այդ ձգտման իրագործումը տեղի է ունենում 8րդ դարի կիսին Անտիոքում, որովհետեւ այդ ժամանակ բիւզանդիայում եկեղեցին ուղղափառութեան թշնամիների՝ պատկերամարտների իշխանութեան ներքոյ էր։

4. Օգտուելով անկախութեամբ եւ ինքնավարութեամբ, բուն Հայրենիքում, սուրբ տեղերում եւ վանական գաղութներում, 8րդ դարից սկսած իր ազդեցութեան ենթարկելով նաեւ ուղղափառ (քաղկեդոնիկ) հայոց թեմերը, 11րդ դարում վրաց եկեղեցին ընդհարուեց Անտիոքի յաւակնութիւնների եւ յունաց կայսրների եկեղեցական քաղաքականութեան հետ։ Անտիոքի յաւակնութիւնները վրաց եկեղեցու վերաբերմամբ յառաջ եկան Սեւ լերան վանքերում վրաց եւ Անտիոքացիների յարաբերութիւններից, իսկ բիւզանդացոց եկեղեցական քաղաքականութիւնը՝ Հայաստանի թեմերի իրաւասութեան խնդրից. յոյները հետզհետէ թեմեր էին ձեռք բերում Հայաստանում եւ գրաւելու վրայ էին նաեւ այն թեմերը, որոնց մէջ ապրում էին վրաց եկեղեցու իրաւասութեան տակ գտնուող քաղկեդոնիկ հայեր. հաւանօրէն յոյները խնդիր յարուցին վրաց կաթողիկոսի իրաւունքների մասին, թէ ինքնագլուխ էր արդեօք եւ թէ իրաւազօր էր արդեօք ուղղափառ հայոց թեմերը կառավարելու։ Այսպէս ծագեց 11րդ դարում վրաց եկեղեցու աւտոկեֆալիայի խնդիրը, որը եւ վճռուեց վերջնականապէս յօգուտ վրացիների Անտիոքում, Պետրոս պատրիարքի օրով։

5. Վրաց եկեղեցին ոչ թէ այս որոշումից յետոյ, այլ սրանից առաջ ունէր կատարեալ ազատութիւն, կառավարում էր անկախօրէն իւր գոր-

ծերը ինքնագլուխ կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ, ունենալով օրէնստու մարմին՝ տեղական եկեղեցական ժողովներ, պահպանելով իւր առանձնայատկութիւնները եկեղեցական ճարտարապետութեան, արուեստի, հոգեւոր երգեցողութեան, տօնակատարութիւնների եւ այլ ազգային ուրոյն սովորութիւնների մէջ, անշեղ պահելով մի եւ նոյն ժամանակ յունական եկեղեցու դաւանութիւնը։

Թէպէտ եւ Բուտկեւիչ աւագ քահանան խիստ քննադատում է Մառի այս ուշագրաւ գեկուցումը եւ գտնում է ոչ այնքան գիտական եւ հիմնաւոր, այլ կառուցուած աւանդութիւնների եւ անձնական ենթադրութիւնների վրայ, սակայն թեր եւ դէմ կարծիքներից պարզւում եւ ընդհանուր հաւանութիւն է գտնում գեկուցման պատմական մասը, իսկ կանոնական մասը նկատւում է թոյլ եւ վրաց եկեղեցու անկախութեան կանոնական հիմունքը չապացուցուած։

Բուտկեւիչ զբաղուելով խնդրի պատմական եւ կանոնական հետազօտութեամբ, պնդում է, որ Անտիոքում ժողով չէ կայացել եւ վրաց եկեղեցուն աւտոկեֆալիա չէ տրուել. Եվրեմ Մծխրէն առաքելական անձ է, եւ եթէ նոյն իսկ հաւատանք նրա հաղորդածներին, վրաց եկեղեցին այնուամենայնիւ կախում ունէր Անտիոքի պատրիարքից։ Արաբ քահանայ Միխայիլ Բրէքի վկայութիւնից երեւում է, որ կային երկու կաթողիկոս — Մցխէթի եւ Իմերէթի կաթողիկոսներ. նոյնը վկայում է վրաց վերջին կաթողիկոսը՝ Անտոնիոս Բ. վերջինիս հաղորդած տեղեկութիւններից Բուտկեւիչ եզրակացնում է, թէ վրաց եկեղեցին հասել է ինքնագլուխ կառավարութեան ոչ ժողովական կանոններով, այլ աշխարհական իշխանութեան ուժով եւ ջանքերով. Վախտանգ Ա. Գորգասլան իւր իշխանութեամբ դարձրել է վրաց եկեղեցին ինքնավար։

Ի հաստատութիւն իւր խօսքերի Բուտկեւիչ բերում է վրաց եկեղեցական պատմաբան Խօսեւլիանիի հեղինակաւոր կարծիքը. ըստ այմ՝ անկասկած վրաց եկեղեցին սկզբում կախում ունէր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքից, բայց յետոյ միացուեց Անտիոքի աթոռին: 12րդ դարի բիւզանդական կանոնագէտ Թէոդորոս Վալսամոն աւտոկեֆալ եկեղեցիների շարքն է դասում նաեւ վրաց եկեղեցին. վրաց պատմութիւնից երեւում է, որ Վախտանգ Գորգասալան թագաւորի օրով եւ նրա կամքով Ջրաստանի արքեպիսկոպոսն ընդունեց կաթողիկոս կոչումը, անկախ կաթողիկոսի իրաւունքներով: Ըստ Պրոկոպիոսի իւր ժամանակ թէ Հայաստանում եւ թէ Վրաստանում Հոգեւոր պետերը կոչւում էին կաթողիկոս: Վրաց եկեղեցին առանձնացաւ Անտիոքից յարաբերութեանց դժուարութեան պատճառով: Այս ցուցմունքերից Բուտկեւիչ եզրակացնում է, թէ վրաց եկեղեցին իրացրել է աւտոկեֆալիան քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ եւ մարմնաւոր իշխանութեան օգնութեամբ:

Բուտկեւիչ անհիմն է համարում Լէօնիդի կենսագրման մէջ բերուած բոլոր պատմական ցուցմունքերը, բացի Վալսամոնի վկայութիւնից, որի համաձայն Անտիոքի Պետրոս պատրիարքի օրով ժողովական որոշում կայացաւ, որով ճանաչուեց վրաց եկեղեցին ապատ եւ ինքնավար, սակայն կախեալ Անտիոքի պատրիարքական աթոռից: Անտիոքի պատրիարքները, ըստ Բուտկեւիչի, մինչեւ այսօր կրում են վրաց պատրիարքի տիտղոս. նրանք կոչւում եւ գրւում են. "Պատրիարք քաղաքին Աստուծոյ Անտիոքայ, Սիրիոյ, Իվերիոյ, Կիլիկիոյ, Միջագետաց եւ համայն արեւելից:" Բուտկեւիչի կարծիքով ոչ մի կերպ չի կարելի ապացուցանել, թէ վրաց եկեղեցին ստացել է աւտոկեֆալիա կանոնական եղանակով. կամ թէ նա եղել է կատա-

րելապէս ինքնավար. նրա ինքնավարութիւնը եղել է յարաբերական եւ ձեռք է բերուել քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ, ուստի եւ եկեղեցական-կանոնական տեսակէտից վաւերական եւ հաստատուն չի կարելի համարել:

Պրոֆեսոր Մառի մի քանի քննադատական նկատողութիւնները հերքում են Բուտկեւիչի բացատրութիւնների գլխաւոր հիմունքը, ուստի եւ դրկում են նրա ամբողջ տեսութիւնը որ եւ է արժէքից:

Մառ նկատում է, 1. որ Վախտանգ Գորգասալան թագաւոր չէ եղել, նա առասպելական անձ է. 2. որ Իօսելիանին վրաց եկեղեցու պատմութեան համար հեղինակութիւն չէ. նրանից յետոյ գտնուել են վրաց պատմութեան բազմաթիւ նոր աղբիւրներ եւ շատ խնդիրներ նոր լուսաբանութիւն են ստացել. եւ 3. որ Եփրեմ Մծխրէն, որին Բուտկեւիչ առասպելական անձ է համարում, վրաց Դաւիթ Շինող թագաւորի աւագ ժամանակակից է, ապրել է 12րդ դարի սկզբներին եւ ունի բազմաթիւ ինքնուրոյն եւ թարգմանական աշխատութիւններ: Այսպիսի պատմական յայտնի անձնաւորութիւն է նաեւ 11րդ դարի բիւզանդական հեղինակ եւ կանոնագէտ Նիկոն վանականը:

Վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան խնդիրը կանոնական հիմունքներից դուրկ է համարում նաեւ կանոնագէտ պրոֆեսոր Ալմազով. իր պեկուցման մէջ, որ կրում է "Կանոնական հիմունքներ վրաց եկեղեցու ինքնավարութեան խնդիրը լուծելու համար" վերնագիրը, Ալմազով բացատրելով Երրորդ եւ Չորրորդ տիեզերական ժողովների կանոնները, հանգում է հետեւեալ եզրակացութիւններին:

1. Տեղական անկախ եկեղեցիներին իր սկզբանէ պատկանող իրաւունքները չպէտք է որ եւ է մէկի կողմից անարգուէին եւ խախտուէին:

2. Տեղական ինքնավար եկեղեցի ասելով կանոնական որոշումները հասկանում են այն եկեղեցիները, որոնք հին ժամանակ բիւզանդական կայսրութեան սահմանների մէջ էին, ուրեմն եւ կանոններով սահմանուած պատրիարքական աթոռների իրաւասութեանց շրջանում:

3. Ըստ կանոնների ինքնավարութիւն նշանակում է եպիսկոպոսների ընտրութեան եւ նշանակելու իրաւունք. եպիսկոպոսների գլխաւորը, առաքելական 34 կանոնի համաձայն մետրապոլիտը, պէտք է իւր պաշտօնի մէջ կարգուի կամ հաստատուի եկեղեցական վարչութեան բարձրագոյն մարմնի՝ պատրիարքի կողմից:

4. Կանոնների համաձայն (Դ. ժողովի 17 կան. Տրուլեան ժող. 38 կան.) եթէ մի պետութեան եւ նրա անկախ եկեղեցու սահմաններում առաջ է գալիս նոր պետութիւն, նրա եկեղեցին եւս պէտք է վարչականապէս անկախ լինի. հետեւաբար եթէ մի պետութեան հետ միանայ մի ուրիշ պետութիւն, ինչ վարչական կազմակերպութիւն որ ստանայ միացող պետութիւնը, համապատասխան վարչական կազմակերպութիւն պէտք է ստանայ եւ նրա եկեղեցին:

Այս բոլոր որոշումները վերաբերում են բիւզանդական կայսրութեան սահմանների մէջ մնացող եկեղեցիներին:

5. Քաղկեդոնի ժողովի 28րդ կանոնի համաձայն օտար ազգերի եկեղեցիների գլխաւոր եպիսկոպոսները պէտք է նշանակուէին Կոստանդնուպոլսի աթոռից. այս եկեղեցիներից էր նաեւ վրաց եկեղեցին, որ ուրեմն տիեզերական ժողովների ժամանակաշրջանում չէր ճանաչւում իբրեւ աւտոկեֆալ:

6. 12րդ դարի բիւզանդական յայտնի կանոնագէտ Թէոդորոս Վալսամոն հաղորդում է հետեւեալը. Ասում են թէ Անտիոքի պետրոս պատրիարքի օրով (1053—1057) ժողովական որոշում

կայացաւ, Անթիոքի պատրիարքն եղծուկ վրայ եկեղեցին լինի անկախ եւ ազատ։

Վերոյիշեալ կանոնական կէտերից Ալմազով եղրակացնում է, որ վրաց եկեղեցին անկախ չէր (իւր ներքին գործերի կառավարութեան մէջ) մինչեւ 11րդ դարը, աւտոկեֆալիան, տիեզերական ժողովների կանոնների հիման վրայ յատուկ չէր վրաց եկեղեցուն սկզբից եւ եթ. աւտոկեֆալիան տրուեցաւ մի պատրիարքի իրաւասութեան տակ գումարուած եկեղեցական ժողովի կողմից, ուստի եւ չէր կարող կատարեալ համարուել. վրաց պատրիարքութիւնը չէր կարող ինքնագլուխ պատրիարքութիւն ճանաչուել, քանի որ շնորհւում էր պատրիարքի կողմից, այլ պէտք է ճանաչուէր իբրեւ մետրապոլտութիւն[1]։

2. Արսէն կաթողիկոս վրաց։

Վրաց Արսէն կաթողիկոսի (ժ. դար) գրութիւնը՝ խորագրուած "Ճառ սրբոյ հօրն մերոյ Արսէնի կաթողիկոսի Մծխեթայ„՝ հրատարակած է Թ. Ժորդանիա վրացերէն բնագրով իւր ժամանակագրո-ին+ եւ այլ նիւթեր վերաբերեալ պատմութեան եւ տաճնագրութեան վերաբերեալ գործին մէջ (Տփղիս 1893, էջ 313—332)։ Վրացերէն բնագիրն ինձ անմատչելի մնալով չկրցայ յընթացս ուսումնասիրութեանս օգտուիլ ուր հարկն էր (հմմտ. 207, 256)։ Այժմ ունիմ կարեւոր մասերը աշացս առջեւ գերմաներէն թարգմանութեամբ Հ. Գուսէնի, որ հաճեցաւ զայն ձեռագիր տրամադրութեանս տակ դնել։ Անհետաքրքրական բան մ'է Արսէնի գրուածքը գոնէ մեր հարցի նկատմամբ եւ ամենեւին յարաբերութիւն չունի Ութեանիսի հետ (հմմտ. այս մասին նաեւ Джаваховъ, Исторія цероквнаго разрыва, էջ 433, եւ 440)։ Արսէն

---

1 Հմմտ. ԱՐԲՏ, 1906, էջ 847—863, 971--983։

հիմնուած է ընդհանրապէս յիշեալ տողերու մէջ Narratio de rebus Armeniae գրութեան վրայ, որուն թէեւ այժմ միայն յունարէնն կայ, բայց եղած է երբեմն նաեւ հայերէնը (ասոր վրայ ուրիշ անգամ)։

Այստեղ աւելորդ չեմ համարիր կարեւոր մասերն ի մէջ բերել քաղուածաբար (ինչ ինչ համմտ. եւ H. Goussen: Die georgische Bibelübersetzung, p. 315—317)։

"Պարսից Պերոզ թագաւորը վախնալով որ Հայերը Յունաց հաւատակից ըլլալով կրնան իրմէ ապստամբիլ, ստիպեց զանոնք, որ ընդունին Նեստորի վարդապետութիւնը։ Բայց Հայերը մերժեցին։ Այն ատեն ըսաւ. կամ Ասորոց հետ — բայց ի Մելքիտներէ, որոնք Յունաց հետ մի են, — խոստովանեցէք մէկ հաւատք եւ կամ թողուցէք ձեր աշխարհը եւ գացէք։ Այս շատ դժուար երեւցաւ Հայոց եւ երկար բանակցեցան՝ յատկապէս կաթողիկոսն Ներսէս Միչին. ի վերջոյ զիջանելով յանձն առին Յակոբիկեանց հաւատքը, միս բոլոր կրօնները ասկէ աւելի գէշ տեսնելով։ Ասոր վրայ թագաւորն գոհ եղաւ եւ խաւրեց անոնց յակոբիկ վարդապետներ, չար եւ բռնաւոր, ինչպէս խորամանկ աղուէսներ... որոնք ապականեցին ի Հայս Ս. Գրիգորի վաստակը։ Անոնց անուններն են՝ Աբդիշոյ, Պետրոս Թափիչ, չարն Սիմէոն, Յակոբ, որոնք իրենց հետ բերին Փիլոքսենոսի, Յուլիանոս Աղիկառնացւոյ, Տիմոթէոս Ասորւոյն եւ Սեւերոսի գրութիւնները։ Դուին ժողով մը գումարեցին եւ ընդունեցան Ու խօլէոբը... այսու բաժնուեցան կաթողիկէ եկեղեցիէն...։

Եւ երբ Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսն Կիւրիոն Մծխեթացին տեսաւ, որ Հայք Աբդիշոյ Ասորւոյն ձեռօք Դուին ժողով գումարեցին, մերժեցին կաթողիկէ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը, ինք զինքնին բաժնեցին չորս պատրիարքութիւններէ եւ դրժելով Ս. Գրիգորի դրած ուխտին, թէ

Հայ.ը կեսարիոյ եկեղեցիէն յաւիտեանս պիտի չբաժնուին եւ պիտի չդադրեցնեն անկէ առնուլ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը՝ Պարսից թագաւորէն հրաման առած են որ իրենք ձեռնադրեն իրենց եպիսկոպոսները։ Ադդ երբ զայս ճշմարտութեամբ լսեցին կաթողիկոսն Կիւրիոն եւ Աբաս կաթողիկոսն Ադուանից, մեծ կռիւ ծագեցաւ Հայոց եւ Վրաց մէջ։ Վիրք դիտել տուին Հայոց. "Ս. Գրիգոր մեկի ի Ցունաց բերաւ Հաւատքը, զոր ձեզի տուաւ իբրեւ իւր սուրբ դաւանութիւնը, եւ դուք ինք զինքնիդ եննթարկեցիք Աբդիշոյի եւ ուրիշ ամբարիշտ մոլորելոց... եւ դուք անչարչարելի Երորդութեան յատկացուցիք կիրք, ինչպէս ձեզի աւանդեց ամբարիշտն Պետրոս Թափիչ Անտիոքացին։

Այն ատեն Հայերը ամբաստանեցին զՎրացիները Պարսից արքային քով, թէ անոնք Հռոմոց Հաւատքն կը դաւանին։ Այս կռիւը տեղի ունեցաւ Հայոց եւ Վրաց մէջ՝ ներսէս կաթողիկոսի օրով։ Ներսէս Միջին չար կաթողիկոսի մահուընէ ետքը յաջորդեց անոր Աբրահամ։ Եւ կաթողիկոսն Վրաց Կիւրիոն մերժեց Ցուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը աթոռէն, որ Հայոց Ս. Շուշանիկի նշխարներու քով հաստատուած էր. եւ Աբրահամ պահանջեց Կիւրիոնէն անոր աթոռը, բայց Կիւրիոն միտ չդրաւ, եւ ծագեցաւ սակէ երկուքին մէջ սաստիկ կռիւ...։"

Աւելորդ է ժամանակագրութեան անհամաձայնութիւնը եւն մատնանշել, որոնք այնպէս կարկառուն կեցած են՝ տեսանելի ամէնուն։ Արսէն ուզածին պէս հասկցած է յոյն անանունի պատմածները եւ իւր ճառը յօրինած՝ ինչպէս թելադրած է իրեն ազգասիրութիւնը։ Յաջորդ տողերու մէջ կը պատմէ Կոմիտասայ եւ յաջորդներու օրով քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ ելած խնդիրները եւն։

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՑԱՒԵԼԻՔ

Էջ	տող		
9,	11	պետրոս թուղով = պետրոս թուղէն (Fullo). Համմտ. առ այս ԲԶՄ. 1908, էջ 30 եւ ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1908, էջ 64 եւ 155։ — Լաւագոյն է եւ աւելի ճիշդ՝ ըստ նորայրի, նախնեաց համաձայն փոխել Ծուռքաօս. տե՛ս ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 155։	
9,	13	նահանք	նահանէ
10,	2	արձագանէն	արձագանքն
18,	13	Մխ. Անէց-ոյ	Մխ. Այրիվանէցւոյ
28,	17	571ին	572ին
32,	11	Մեջ	Մէջ
32,	17	ընդգբկել	ընդգրկել
34,	6	Հաւատարին	Հաւատարիմ
34,	9	ազատութենէն	ապատութենէն[1]
43,	31	Բաբկէն	Բաբգէն
44,	12	յաւել՝ “Մովսէս Խորենացւոյ„ թղթի մասին տե՛ս իմ Տիմոթէոս Կոստանդնուպոլսեցի, էջ 41—42, ուր ցուցուցած եմ գրութեան ժամանակը Ձ դարէն ետքը։ “Ցովհաննէս եպիսկոպոսապետի Հայոց„ գրութիւնն թերեւս նոյնացուի Վրթանէսի ակնարկած “Թուղթ Ցովհաննէս	

էջ տող		եպիսկոպոսապետի„ դրութեան հետ (գնդ. թղթ., 126) եթէ ջնջուի “Հայոց„ յատկացուցիչը։
46, 11	Ապր. 22	Ապր. 7. հմմտ. էջ 220։
48, 4 վար.	ծան. 5	ծան. 4
62, 4 „	Ուխտանիսէն։	Ուխտանէսէն
64, 16	ըր	ըր
72, 11	բաղմակնց.ք	բաղմակե[ա]ց.ք. հմմտ. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1908, էջ 221։
72, 12	ցուցանեը	ցուցանելէ։
73, 2 վար.	Տիւրացիք	Սիդոնացիք. եւ տող 1 Տիւրոս = Սիդոն։
82, 1	հալորդակցու- թիւնին	հալորդակցու- թիւնէին
87, 30	մե+	մեը
98, 1	Սիւնիք[4]	Սիւնիք
98, 7	կանոնականը[1]	կանոնականը[2]
108, 4	եւ, այն	, եւ այն
124, 4	իրէն	իրին
124, 29 125, 2 149, 5	Բագրեւանդացի	Բագարանեցի
158, 5 վար.	150 = 171, է- յո-ել՝ այս խօսքերով լաւագոյն է թերեւս իմանալ. “յորմէ խնդրեալ ի ծնողացդ՝ պարգեւեցար նոցա յԱստուծոյ շնորհաց.„ այս ինքն աշխարհ եկար։	
125, 19		յո-ել՝ հ. Ալիշանի տղբւրն է Յովհաննու Մայրագոմեցւոյ թուղթն առ Դաւիթ եպիսկոպոս Մեծ

էջ տող

կոլմանց՝ վասն պատկերաց եւ նկարագրութեանց. “Եւ ածին զՅոհան ոմն ա-ն-ա-կ-ա-ն, ձեռնադրեցին (կաթուղիկոս) եւ հնադանդեցան քաղկեդոնական կրօնից„. Մ. կոլանկոփ, 212. այսպէս կը լրացընէ մեր խօսքը նորայր (ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1909, էջ 216—217) հայորդելով նաեւ հետաքրքրական ծանօթութիւններ Ս-ն-ա-կ-ա-ն բառին նկատմամբ։ Ս-ն-ա-կ-ա-ն կոչուած է Յովհաննէս “միայնակեաց, ճգնաւոր, իմաստով։ — Ընդհանրապէս Մայրագոմեցւոյ վերոյիշեալ թուղթին անուշադիր գտնուած էինք, երբ կը գրէինք 118—148 էջերը, որով առանց յիշատակելու թուղթը Մովսէս կաթուղիկոսի եւ կարնոյ Թէոդորոս եպիսկոպոսի մէջ յուզուած խնդիրները, Մովսիսի օրով արծարծուած պատկերամարտութիւնը, Յովհ. Բագարանեցւոյ կաթուղիկոսանալու նկատմամբ մանրամասնութիւնները։ Այս պակասը զանազան ծանօթութիւններ ունենալ մեր վրայ։ Քերդողը ե-ւ ե-ր-կ-ո-ւ-թ-ե-ան մէջ, ուր յառաջ բերած ենք ամբողջ թուղթը (էջ 17 -- 19)։

127, 6 վար. | յ-ե-լ՝ Յովհաննէս կաթուղիկոսի
135, ծան. 1 | վրայ առած ենք թուղթէն գրքի խօսքերը, նորայր Բիւզանդացի (անդ 217) կը գրէ. “Ես կարծեմ թէ կ'ակնարկեն ի վարդան Մա-

էջ տող

Միկոնեան որ սպանեց յմարդպանն Սուրէն յամին 572, եւ ապստամբեցաւ ի Պարսից։ Այսպէս կը հասկանայ եւ Հ. Ալիշան (Այրարատ, 407ա)„։ Զվարդան կ'իմանայ նաեւ Հ. Գաթըրճեան, բայց մենք զՅովհաննէս նկատեցինք հոն աւելի իմաստնալից ընելու համար Վրթանէսի գանգատը. եւ այսպէս ալ կը պահանջէ տեղւոյն միտքը։

137, 12 թշնամանքէն. = իմաստնորայրի (անդ, 217)՝ թշնամութեան լայն դուռը պիտի բանայ„։

138, 20 Եղոյ (?), Առնայոյ (?)։ Ցո–է՝ երկու անուններս ալ պարսկահայոց գաւառներ են. առաջնոյն ուղղական ձեւն է Եղէ, Այլէ, եւ երկրորդին՝ Առնա, Ըռնա. մանրամասնութիւններ տես Նորայրի հատուածին մէջ (անդ, 218)։

146, 31
147, ծան. 1 Զիթաւիճ = կթաւիճ կամ կթուիճ հմմտ. Նորայրի դիտողութիւնն, անդ, 219։

157, 10 յո–է՝ Ս. Գրիգորի աւերակներն չեն ենթարկուած տակաւին քննութեան. Խաչիկ Վ. Դաւեան այսպէս կը նկարագրէ առաջին պեղումներու արդիւնքը (ԱՐՏՏ, 1907, էջ 660).

„Ա՛ւ այժմ բացուած է Ս. Գրիգորի ամբողջ յատակագիծը նման Թալինի մեծ կաթողիկէի յատակագծին։ Խաչաձեւ է տաճարի կայմութիւնը. հինգ սե–

էջ տող

ման, հինգ դուռն, երկարութիւնը սեղանով հանդերձ՝ 55½ արշէն մէջէմէջ, պատերի լայնութիւնը՝ 3 արշ. տաճարի լայնութիւնը՝ մէջէմէջ 25½ արշ.: Ս. Բեւեղեան, Հարաւային եւ Հիւսիսային մեծ սեղանները լայնութեամբ 10 արշ. Հարաւայինի եւ Հիւսիսայինի խորութիւնը՝ անյայտ: Սեղանների կայմութիւնը՝ ներսից կլոր. դրսից հինգ անկիւնով: Դռների լայնութիւնը՝ 2½ արշ. լուսամուտների թիւը՝ անյայտ: Դուռնայ կաթողիկէի թէ յատակը եւ թէ առաստաղը մոյաիկներով զարդարած է եղել. Հիւսիս արեւելեան փոքր սեղանի յատակի վերայ ճնացել է բաղդի բերմամբ Դուռնայ Աստուածամօր գլուխը. ձախ աչքի մոյաիկները թափուած. երեսի բերանի մասը նոյնպէս: Յատակի վերայ արեւմտեան եւ Հարաւային դռների կողմից բաւական տարածութեամբ մոյաիկ յատակ՝ պանային գոյնզգոյն քարերով գորգաձեւ բանուածքով: Տաճարի պատերի ծեփերը նոյնպէս պանային գոյներով ներկած, ինչպէս Զուարթնոց եկեղեցում„: —

158, 11 յ–ել՝ Սմբատ որդի էր Քէկաւն. եղբայրներէն կը յիշուին յականէ գնդապետակարանի տէրեւվըռնէ վարդապետ Քերդոլ Շարասպար. այս մասին տես իմ վըռնէ վրդ. Քերդոլ եւն,

Էջ տող		էջ 1—2 (= ՀԱՆԴ· ԱՄՍ· 1910, էջ 8)։
160, 21		յ–Ե՝ Թղ–ից Գէ+է այս խօսքին մէջ յաշխարհէն պէտք է կարդալ Նորայրի հետ (անդ 220) յաշխարհ ոչյոկ (արձակեաց) եւ իմանալ՝ երբ արքայից արքայն (Խոսրով Բ.) իւր բարերարութեամբ պիս արձակեց յաշխարհ (այս ինքն ի Հայս), մանաւորապէս պատուիրեց որ . . .„։ Այս մեկնութեամբ Գէէ+ Թղ. 171 նոյն խօսքը կարելի չէ առնուլ Կիւրիոնի եւ Վրաց վրայ, ինչպէս էջ 35 եւ 173—74 իմացուած է։
168, 28	ձեռնաֆրութիւն	ձեռնապրութիւն
174, ծան. 4		յ–Ե՝ = “Պատիհ ասորերէն է կարծեմ եւ կը նշանակէ ‘շուք, փառաւորութիւն,։ Ասորերէն էղդհի կը նշանակէ glorificatus est, փառաւորեցաւ, էղդհի, փառաւորեալ„ կը գրէ Նորայր (անդ, 220)։
174, 14	առանձնոչհութիւնր	առանձնաչնորհութիւնք
196, 12	է.	է
197, 4	դաւանութիւններն	դաւանութիւններն.
203, 9 վար. 208, 3 վար.	Ատներսէհի	Ատներսէհի
229, 15	պինչպէս-	պինչպես
252, 9		յ–Ե՝ Ուշադրութեան արժանի են Ջաւախովի (Исторія էջ 511—2) խօսքերս այս մասին. “Մինչեւ

վերջին ժամանակներս վրաց առաջին կաթողիկոսը կը համարուէր Պետրոս՝ հաստատուած Վախտանգ Թագաւորի օրով. բայց որովհետեւ այս տեղեկութիւնը հաստատուած է քանի մը անագանագոյն ժամանակի տարեգիրներու վկայութեան վրայ, անոր համար ինչպէս իրմէ, ինչպէս բնական ալ է, կը յարուցանէ տարակոյս: Անոնց տեղ ունինք ուրիշ աւելի ստոյգ աղբիւր, այս է Ս. Շուշանիկեան վկայաբանութիւնը, որուն հեղինակն եղած է դէպքին ականատես մը եւ ժամանակակից վրաստանի մէջ կաթողիկոսութեան հաստատման. այս ընտիր վկայաբանական յիշատակարանի հեղինակը կը յիշատակէ նաեւ "զգլուխն եպիսկոպոսաց՝ զՍամուէլ, զառաջին կաթուղիկոսն„ վրաց (М. Сабининъ, Рой Грузіи, էջ 191): Հետեւաբար վրաց առաջին կաթողիկոսն եղած է ոչ թէ Պետրոս, ինչպէս ցայսօր կը կարծուէր, այլ Սամուէլ. եւ որովհետեւ վերջինս վրաց Աշուշայ (իմա՝ Վաղգէն) "բդեշխի„ օրով էր, որ սպանեց Վախտանգ Թագաւոր 484ին (Պազ. Փարպ. Վենետ. 1891, էջ 406), այսու վրաստանի կաթողիկոսութեան հաստատութեան terminus post quem non հարկ կ'ըլլայ համարիլ այս թուականը՝ պատահած ուրեմն

Էջ	տող	*մօտաւորապէս* 480—484 *տարի-ներու մէջերը*„:
157,	1 *վար.*	*յա-էլ՝ Զամչեանի վրայ հիմնուած է անշուշտ եւ Սուք. Սոմալեան երբ* Quadro, 37, *թուելով կիւրիոնի թղթերը կը գրէ. "եւ երրորդ թուղթ առ կայսրն Մօրիկ, այսօր կորսուած*„:
272,	1 *վար.*	456 156

ՅԱՆԿ ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՑ

Աբաս թագաւոր 260.
Աբաս կաթողիկոս Աղուա-
նից 43, 97, 110, 291.
Աբդիշոյ Ասորի 114, 132,
290, 1.
Աբդիշոյեան խուժիկ 175.
Աբէլ երէց 122.
Աբխազք 2, 280, 3.
Աբոյ վկայ 3.
Աբրահամ եպ. Ուշտունեաց,
տե՛ս Աբրահամ կաթ.
— երէց Ս. կաթողիկէին
144.
— Ա. կաթողիկոս Աղբա-
թանեցի, նախ եպ. Ուշտու-
նեաց 14, 15, 23, 26, 27,
33, 34, 41, 46, 62, 3,
70, 83, 87, 8, 93, 99,
101, 3, 6, 123, 126,
138, 144, 145. 148—157,
161, 4, 193—197, 201,
7, 210, 220—3, 229—
271, 291.
Ագաթանգեղոս պատմագիր
13, 77.
"Ադամայապաշխարութիւն„
գիրք 180.
Ազատ գետ 116, 117, 120,
126.
Ազտիհ 174, 298.
Աթանաս եպիսկոպոսապետ
Աղեքսանդրեայ 57, 132.
— "Աթանասի պատարա-
գամատոյց„ 57.
Ալաշկերտ 277.
Ալիշան Հ. Պ. 49. 52, 4,
6, 9, 62, 73, 76, 79,
125. 169, 170, 211, 228,
294.
Ալմազով 287, 289.
Ախալքալաքի գետ. 164.
Ախուրեան գետ 50, 55, 57.
Ակակ պատրիարք Կ. Պոլսոյ
39, 44, 91—92, 94:
— Ակակեան հերձուած 92,
94.
Ակն քաղք. 73, 77.
Ահարոն եպ. Մեհնունեաց
138.
Ահմատան շահաստան 147.
Աղան Արծրունի 90.
Աղանեան Գիւտ քհ. 37.
Աղբաթանից գիւղ 149.
Աղեքսանդրիա քաղք. 91.
251.
Աղիվարդ (Եղիվարդ) գիւղ
144.
Աղձնիք գաւառ. 77, 116, 117.
Աղուանք 2—25, 52, 55,
63, 80, 83, 85, 86—97,
117, 150—2, 171, 217,
246, 248, 249, 251, 253,
259 եւն.
Աղձք քաղք. 117.
Ամատեան Հ. 108.
Ամաղ գաւառ. 159.
Ամատունիք 117, 138.
Ամարաս քաղք. 84, 151.
Այլի գաւառ. 296.
Այրեանց Ցակոբ 49.

Ա.յրարատեան գաւառ. 33, 116, 117, 170.
Ա.յրիվանեցի, տե՛ս Մխիթար.
Աննանիա կաթողիկոս Մոկացի 41, 42, 51, 7, 63, 80, 81, 253, 5, 260.
Աննանիա Նարեկացի 49, 53, 55 59, 61, 63, 72.
Աննանիա Շիրակացի 69, 70.
Աննանիա Սանահնեցի 70.
Աննաստաս կայսր 20, 43, 44, 92—4, 139, 219.
Աննաստաս վրդ. 95—96.
Աննաստասիա (= Յարութիւն) եկեղ. Յերուսաղէմ 96, 242.
Andres A. 97.
Անդրէաս առաքեալ 283.
— Ամմոստացի 139.
Անթուխէլի Հոփեանց 180.
Անի քաղք. 78, 277, 8.
Անկիւրիայ (ժող.) 140.
Անձեւացիք 138.
Անուշիրվան, տե՛ս Խոսրով Ա. թգ. Պարսից.
Անուշ-վառամ կին Աշուշայի 88.
Անտաք, տե՛ս Անտիոք.
Անտիոք (Անտաք) քաղք. 3 26, 76, 79, 91, 92, 96, 98, 102. 166, 183, 251, 274—278, 283.
Անտոնեան Հարք 37, 38. 40.
Անտոնիոս Ք. կաթ. վրաց 285.
Աշոտ Բագրատունի պատրիկ 62.
Աշուշա քգեչխ Գուգարաց 32, 87, 88, 299.
Աշուշա, Աշուշան քգեչխ (606 ին) 31—32.
Աշտատ—Յեզտայար զօրավար Խոսրովու Ք. 146, 167.
Ապահունիք 117, 144.
Ապուսահլ իշխ. վասպուրականի 81.
Ապրուէզ տես Խոսրով Բ.
Առաստիա քղք. 146.
Առեստ աւան 116, 117.
Առիստակէս տե՛ս Արիստակէս.
Առնայոյ գաւառ. 138, 296.
Ասիական Միւսէոն 48.
Ասորիք 41, 83, 91, 96—98, 101, 2, 122, 180, 277, 290.
Ասպետ տե՛ս Վարագտիրոց.
Astátoi 76.
Աստուածաշունչի վրացերէն թարգմանութիւնը 106.
Ասքանազեան 39.
Ատրներսեհ նախարար (Թգ.) Վրաց 30—32, 35—36, 203, 216, 221, 232.
Ատրպատիճ 132, 136.
Արաբացիք 24, 35.
Արագածու Ոտն գաւառ. 42, 205, 211.
Արած գիւղ 140.
Արամ 67.
Արամունք գիւղ 126.
Արարատեան տե՛ս Ա.յրարատեան.
Արգինա գիւղաքաղաք 55—57.
Արդանուչ 277, 8.
Արեւորդիք 179.
Արիոս Հերձուածող 137, 139.
Արիանոսեանք 182, 185, 190.
Արիստակէսորդի Լուսաւորչին 10, 11.
Արծափք գիւղ 117.
Արծրունիք 138.
Արծիւղ Թգ. Վրաց 86.
Արշակ Ք. Թգ. Հայոց 250, 251,
Արշակունիք 60, 165,

Ա*րուաստան* 116.
Ա*րուճ քղք.* 117.
Ա*րսէն կաթողիկոս վ*ր*ոց* 25, 37, 68, 207, 256, 279, 289—91.
Ա*րտահան գւռ.* 164.
Ա*րտաշիր Բաբական* 32.
Ա*րցախ, Արձախ գւռ* 100, 117.
Ա*ւան գիւղ* 121, 6, 130, 146, 7.
Ա*ւարիա* 277.
Ա*ւշական գիւղ* 144։

Բ

Բ*աբգէն կաթողիկոս* 14, 90, 93—95, 139, 175, 202, 232, 239, 255.
Բ*աբիւլաս, Բաբիւղաս վանից եր*էց Ս. Յ*ովհաննու* 144, 211, 219.
Բ*ագարան գիւղ* 117, 121, 125։
Բ*ագարատ Պ. թգ.* 278.
Բ*ագոսի վանք, տես Սարգիս.*
Բ*ագրատունի տոհմ* 28, 157, 8, 163.
Բ*ագրեւանդ գւռ.* 117, 144.
Բ*ակուր Գ. թգ. վ*ր*ոց* 22, 24, 27, 30—32, 85, 106.
Baumgartner A. 1.
Բ*ասեն գւռ* 67, 138, 146.
— Ն*երքին* 198.
Բ*արդեծան ասորի* 78.
Բ*արդա Սկլերոս* 277.
Բ*արդուղիմէոս Առաքեալ* 251.
Բ*արսեղ կեսարացի* 16, 78, 132, 168.
Barsamoases } *իշխ. վ*ր*ոց*
Bazamuzis } 32.
Բ*էելէ Գուգարաց* 199—200.
Բ*եշխի վանք յԵրուսաղէմ* 96.
Բ*եթ-Արշամ* 94.
Բ*զնունեաց ծով* 116.
Բ*իւզանդիոն* 3—15, 97, 99, 102, 110, 114, 183, 274.
Բ*իւզանդիա* 27, 33, 91, 100.
Բ*ոժունիք* 138.
Բ*ոլտաւր գետ* 199.
Բ*ողնոփոր գւռ* 199.
Բ*ողնեաց գետ* 199.
Բ*ռնոսեանք* 185, 190.
Բ*որբորիանիտք* 177.
Բ*ուտկեվիչ Ք*Հ. 285—287.
Բ*ուրզ իշխ.* 32.
Burzmihr *եպ. Դասենի* 32.
Բ*ուրզին-Միհրատրուշան* 32.
Bréhier L. 183.
Բ*րզմիհր իշխ. վ*ր*ոց* 31. 32, 216.
Բ*րոսէ Մ.* 3—26, 33, 34, 36, 48, 50, 54, 69, 70, 73, 77, 78, 166. 172, 192, 254, 255, 270.

Գ

Գ*աբրիէլ հրեշտակապետ* 36.
— Կ*աթ. վ*ր*ոց* 14, 20—23, 93, 4, 170, 1, 239.
Գ*աթըրճեան Հ. Յ.* 13, 93, 123, 129, 130, 132, 136—138, 172, 296.
Գ*ալէմքեարեան Հ. Գ.* 49.
Գ*այլ գետ* 167, 8, 192.
Գ*աջենք տես Յուրտաւ։*
Գ*աջենագետ* 199.
Գ*առնի աւան* 116, 7, 144.
Գ*արգարացիք* 77.
Գ*արդմանք* 100.
Գ*ելցէր Հ.* 116, 167.
Գ*էորգ կաթ. Գառնեցի* 248.
— Կ*իպրացի* 7, 118.
— Վ*անական* 283.
Գ*էորգիա* 1.
Գ*իգ տէր Դաշտակարանի* 140, 232, 297.

Գէորգ թագաւոր յաձախ, տես ևնամաւորապէս 37—47, 64.
Գէորգ կաթողիկոս 61, 176.
Գէորգ Հերձուածող 176.
Գիւտ կաթողիկոս 16.
Գլակայ վանք 258.
Գողթն գաւառ. 138.
Գողն-Միհրան զօրավար 38.
Գորամ տես Գուարամ:
Գրչութիւն, գիրք 180.
Գուարամ թգ. վրաց 22, 26—29, 31, 203.
Գուգարք 42, 55, 86—88, 117, 164, 165, 199.
Գուգարաց վանք յԵրուսաղէմ 96.
Գուսանն Հ. 24, 289.
Գուրգէն իշխ. վրաց 99.
Գուրկան, տես Վրկան երկիր.
Գտիչ եկեղեցի 52.
Գրիգոր Լուսաւորիչ 2, 10. 13, 17, 25, 60, 69, 83, 84, 87, 99, 132, 134, 5, 150, 203, 216. 266, 290, 1.
— Բ. ևկայսէր 39, 40.
— Ա. Մեծ, քահանայապետ 62, 96, 166. 182—191, 197, 228.
— եպ. Ընձեւացեաց 138.
— եպ. Ընծրուներաց 245.
— եպ. Մարդպետական 245.
— եպ. Նապիանզացի 132.
— եպ. Նիւսացի 132.
— եպ. Սքանչելագործ 132.
— վրդ. Քերդող 152—155, 157.
— եպ. (ժ. դար) 73, 80.
— քհ. 80.
— վրդ. 130.
— Մագիստրոս 37, 39. 179.
— վրդ. Նարեկացի 49, 51, 66, 75.
— Սիւնի, նախարար 152.
— Օրբէլեան 1.
Գրիգոր (Ա.) եկեղ. ի Դուին 112, 135, 8, 155—6, 162. 4, 247, 296—7.
Գրիգորիս կաթ. Աղուանից եւ վրաց 11—12, 23.
Գրուզիա 1.

Դաւեան խաչիկ վրդ. 41, 127, 296.
Դաճանացիք 78.
Դայճանացիք 78.
Դաշանց թուղթ 9—10.
Դաշտ վրաց 199.
Դաշտակարան 140, 232, 297.
Դաչի թգ. վրաց 22.
Դատաւանք 117.
Դարա քղք. 33, 146.
Դարիւնս գիւղ 163.
Դաւիթ երէց Երեւանայ 144.
— եպ. Մեծ կողմանց, 294.
— կաթողիկոս 78.
— թգ. Շինողղ 287.
— Սիւրապաղատ 277.
Դելհաստան գաւ. 122.
Դեմետրէ որդի Գուարամի 29.
— որդի Ստեփանոսի Ա. 36.
— թգ. վրաց 36.
Դէոդորոս (Թէոդորոս Մոպսուեստացի) 139.
Դիաթէկ գիրք 180.
Դիոդոր, Դիոդորէ եպ. Տարսոնի 92, 139.
Դիոսկորոս Աղեքսանդրացի 132, 6.
Դու աւան, 146.
Dudden F. H. 183.
Դուին քղք. 43, 46, 63, 71, 88, 93, 109, 110, 3, 4, 6, 7, 126, 9. 134, 8, 143, 9, 153—7, 168, 9, 177, 210. 211, 220, 222. 3, 247, 256. 290, 1.
Դուրեան Եղիշէ եպ. 78.

Եբեոս գիրք 180.
Եգերացիք 10.
Եգիպտոս 91.
Եզընկէ քղք. 74.
Ելի գետ. 138, 296.
Եղիա Մետրապոլիտ Դամասկացի 7։
Եղիշէ պատմագիր 66, 77,
Եղիվարդ գիւղ 112.
Եպիփան Կիպրացի 6, 107.
— կուզ 69.
Երասխ գետ 198.
Երեւան քղք. 144.
Երզնկա քղք. 74, 77.
Երուսաղէմ քղք. 43, 47, 77, 91, 95—99, 183, 228, 237, 8, 240, 251, 279—281.
Եւագր պատմագիր 109.
Եւզոյոս եպ. Նիկոմեդացւոց 139.
Եւլաւիոս կաթ. վրաց 19, 22.
Եւնոմիոս 139.
Եւստաթէոս եպ. Անտիոքայ 3.
Եւտիքէս 139, 182, 91.
Եւքսինեան Պոնտոս 1.
Եփեսոս քղք. 91, 2, 250, 251.
Եփրատ գետ 79։
Եփրեմ ասորի 78.
— Մծբրէ 274, 276, 282, 5, 7.

Զագարելւի Ա. 97, 102.
Զանգա գետ 116.
Զարբհանալեան Հ. Գ. 166, 241, 262.
Զաւդէք գետ. 77.
Զաւէն եպ. Յուրտաւայ 200.
Զաքարիա կաթ. Հայոց 115.
Զենոբ Գլակ 61.

Ջենոն կայսր 20, 43, 4, 91. 92, 219.
Ջիւին քերդ 198.
Ջրադաշտ մոգ 179—180.
Ջուտարիմա գիւղ 192.
Ζωπαρισσος 192.

Էմինեան Մ. 73, 76, 123, 194, 246.

Ընձաքիսար լ. 116.
Ըռնա գետ. 296.

Թադէոս Ուռաքեալ 251.
— եպ. Ուռնայոյ 138.
Թակայշվիլի Ն. 27.
Թաւփեչաք կաթ. վրաց 22.
Թէոդոս Բ. կայսր 175.
Թէոդորետոս եպ. Կիւրոսի 139.
Թէոդորոս եպ. Մարդպետական 138, 144.
— Մոպսուեստացի 92, 139.
— Բաղսամոն 6, 7, 18, 286. 8.
— եպ. Կարնոյ, 295.
— պատրիարք Անտիոքայ 275.
Թէոդուպոլիս 126, 147, տես Կարին.
Թէոփանէս Բիւզանդացի 99, 109.
— Թէոփանէս Խոստովանող 33, 76, 92.
Թէոփիլակտոս պատրիարք Անտիոքայ 274—276.
Թէոփիլոս պատրիարք Անտիոքայ 9.
Թէոփիստէ 74, 75.
Թիրեաքեան 32, 161.
Թոնդրակեան աղանդ 76.
Թովմա գրիչ Թղթոց գրքին 38, 40.
Թովմա Արծրունի 49, 66.
Թորթում 198.

Թուրքաստան 122.
Թրակէ 118.

Ժորդանիա Թ. 25, 207, 256, 289.

Իբերիա 1, 277, 8.
Իմերեթի 7, 280, 5.
Ինճիճեան Հ. Պ. 10, 73.
Իշխան վրդ. 266.
— գիւղ 198
Իշխանանիստ գիւղ 198.
Իսահակ Ա. (Սահակ) կաթ. 75.
— Հայրապետ Երուսաղէմի 228.
Իսմայէլ երէց Գառնոյ 144.
Իւսելեան Պ. 7.

Լազ ժողովուրդ 76.
Լալայեանց Ե. 165.
Լանգլուա Վ. 29.
Լարիսա քղք. 54.
Լեւոն Ա. Մեծ Քահանայապետ 91, 94, 129, 137, 140, 3, 5, 239:
— Ա. Կայսր 6.
Լէօնիդ եպ. Իմերէթի 273, 286.

Խախանով Ա. 105.
Խախու գիւղ 198.
Խաղտիք 278.
Խաչ (Ս.) Երկեղ. 31, 36.
— (Ս.) վանք Յերուսաղէմ 96.
Խաչատուր կրօնաւոր 266.
Խաչէն գեղ. 270.
Խաչիկ Ա. կաթ. 50—52, 4, 79—81, 260.
Խեկեւանդ գիւղ 159.
Խոսրով երէց Օշականու 144.
— Աննաեւացի 75.
Խոսրով Ա. Անուշիրվան 21, 108—110, 113—114, 124, 177.
— Բ. Պարուէզ 28, 29 31—34, 70, 100, 116, 118, 9. 143, 5, 149, 156—160, 3, 173, 196, 222, 245, 257.
— Խոսրով Շնուհ, տես Սմբատ մարզպան.
— Չաւիտեան, տես Վարազտիրոց.
Խորասան քղք. 198.
Խորասանիկ 132, 136.
Խուժաստան 175—177.
Խուժիկ Նեստորականք 153, 175 - 197, 245 եւն.

Ձագ ազգ 54—59, 71—81.
Ծագ գեղ. 78.
Ծագնոց տեղի 78.
Ծաթ, տես Ծադ.
Ծաթեր գիւղ 78.
Ծաթոս թգ. Լազերու 76.
Ծայդ, տես Ծադ.
Ծայդան 77.
Ծայդանձիք 78.
Ծայթ, տես Ծադ.
Ծայթանացիք 77.
Ծայթիուներք } տոհմ. 77.
Ծայթուներք }
Ծաւդէացիք 79.
Ծաւդէացւոց գեղ. 77.
Ծաւդէք գեղ. 77.
— Յաղձնիս 77.
Ծոնդէացիք 78—79.

Կաթուղիկէ Վաղարշապատու 144, 169.
Կախէթ 12, 30.
Կակաղեցի, տես Փարսման.
Կայանադիրք 74.
Կանգարք լ. 269, 271.
Կաուլէն փ. 19. 179, 180.

Կապադովկիա 33.
Կասպիական ծով 1.
Կատափրիւգք 185, 190.
Կարբի գիւղ 34, 43, 211.
Կարդարիգա զօրավար Պարսից 33.
Կարին քաղք. 77, 112, 127, 143, 146—7, 259, 295 տե՛ս եւ Թէոդուպոլիս.
Կարինեանց Յ. 47, 264.
Կարս 277, 278.
Կաւատ թգ. Պարսից 113, 231.
Կաւկաս լ. 199, — այլն կողմանք 84.
Կաֆա, Կաֆէ քաղք. 74.
Կեղեստինոս Հայրապետ Հռոմայ 39.
Կեսարիա քաղք. 11, 16, 23, 75, 77, 79, 85, 200, 291.
Կերիոն, տե՛ս Կիւրիոն վրդ.
Կերինթոս 67.
Կէչէվան գիւղ 198.
Կթաուիճ, Կթռիճ } քաղք. 296.
Կիլիկիա 79, 80.
Կիս եպ. Խուժիկ 192, 203.
Կիրակոս Գանձակեցի 10, 11, 13, 37, 49, 53. 69. 71, 176, 180.
Կիրակոս քհ. 55, 65.
Կիրակոս, Կիւրակոս վրդ. 266, 269.
Կիրակոսակ գիրք 180.
Կիրոն, տե՛ս Կիւրիոն.
Կիւլէսէրեան Բ. Վ. 69, 73.
Կիւրեղ եպ. Աղեքսանդրացի 132.
Կիւրիոն կաթ. Վրաց. շատ յաճախ, տե՛ս Բովանդակութեան ցանկը.
Կիւրիոն եպ. Սոխումի 273, 276, 8.
Կիւրիոն, Կիւրոն վրդ. գրիչ 264 - 6.
Կիւրիոն, տե՛ս Կիւրիոն.
Կիւրոն, „
Կիւրոն, „ „
Cumont Fr. et E. 167, 192.
Quiricus, Quirius, Curio, Κυριων } 166.
Կղարջք 164, 277, 8.
Կոգ, Կոգովիտ գետ. 116, 121, 125, 163.
Կոդրիք 122.
Կոլոնիա բերդ, գետ. 166, 168, 192.
Կողքիս 76.
Կոմիտաս կաթ. Նախ. եպ. Մամիկոնէից եւ Տարօնոյ 4, 42, 149. 156, 7, 163, 223, 258, 9, 291.
Կոնիբիր Ֆ. 61.
Կոշմ գետ. 162.
Կ ստանդիանոս Մեծ 60—62, 250.
Կոստանդին կաթ. Բարձրբերդցի 39.
— Պորփիւրոգեննէս 277.
Կոստանդոս Ա. որդի Մեծին Կոստանդիանոսի 250, 275:
Կոստանդնուպոլիս 4, 5, 3[illegible], 91, 2, 114, 6, 119, 152, 198, 250, 1. 257.
Կոստանեանց Կ. 198:
Կոտէից գետ. 116, 126.
Կորդուք 117.
Կորիւն վրդ. 85, 86. 104, 6.
Կուր գետ 78, 165.
Κουρων 166.

Հաբիբ զօրավար Ուրաբացւոց 36.
Հաղբատ 200.
Հաշտեանք 146.
Հայ-Հռոմք 74, 78.

Հայաստան, յաճախ.
Հայկ նահապետ 60, 199.
Հայկազունք 60.
Արեւ գետ. 162.
Ացին քղք. 116, 7.
Ենովքիոն Ջինուէ 91.
Երակղ կայսր 30—32, 35. 165.
Hiberia.
Եփեսաղք 162.
Եֆէլէ 3.
Իպողղիտոս եպ. 107.
Իւբշման Հ. 77. 116, 161,
Մայեակ Մամիկոնեան, եղբ. Վարդանայ 88.
Հռոմք 33, 5, 75, 78 եւն:
Ուրազդան գետ 116.
Ռիփսիմեանց եկեղեցի 127, 144, 157.
Հռոմ քղք. 91—2, 183—3, 25.
Հռովմայեցիք 35, 60.
Հրեայք 60, 246.

Ձիթաւիճ քղք. 146, 7, 167, 296.
Ձորափոր գետ. 100, 165.

Ղազար Փարպեցի 14, 90, 104, 107, 175, 263.
Ղեւոնդ երէց պատմիչ 49, 167.
Ղեւոնդեանք 175.
Ղուկաս Աւետարանիչ 251.
Ղրիմ 74, 77.

Ճանիկեան Յ. կ. 73.
Ճիրն օրհնութեան, գիրք 180.

Մազդեզանք 91.
Մաթէոսիկ պատմող 70.
Մակար Ա. պատրիարք Երուսաղէմի 98.
Մակար Բ. պատրիարք Երուսաղէմի 98.
— պատրիարք Անտիոքայ 76.
— կաթ. Վրաց 22, 24:
Մակու քղք. 116. 117.
Մահմետ 199.
Մամիկոնեանք 88, 109.
Մանազկերտ քղք. 39, 249.
Մանաճիհր Ասժիկ 77—78.
Մանասէ եպ. Բասենոյ 138. 140, 149.
Մանգղեաց Խաչ 88, 200, 246.
Մանի 139, 176, 180. — Մեկնութիւն Աւետարանի 180.
Մանիքեցիք 176. 177, 180, 1.
Մանկութիւն Տեառն, գիրք 180.
Մանուէլ աներ Վարաժնիրոցի 158.
Մաշտոց կաթ. 248. 249, 252.
— Վրդ. (Մեսրոպ) 75, 85—87, 103—107.
Մառ Ն. 2, 73, 75—79, 90, 105, 106. 256, 273, 9.
Matagne H. 3, 7. 8, 22, 24.
Մատթէոս Աւետարանիչ 251.
— եպ. Ամատունեաց 163, 259.
— Ուռհայեցի 50, 51.
Մար-Քարդաք վկայ 32.
Մարգ գետ. 162.
Մարգոստ գետ. 162.
Մարդպետական 138.
Մարկիոն 139.
Մարկիոնիստայք 78.
Մարկոս Աւետարանիչ 251.
Մարքարտ Յ. 159, 250.

Մաւրիկ, Մաւրիկիոս, Մօրիկ կայսր 7, 28. 33, 70, 100, 117, 8, 124, 5, 8, 146, 257, 300.
Մաւրոս, տես Տէրէնտիոս.
Մաքենոցաց վանք 248, 249.
Մեժենկերտ գիւղ 198.
Մելիտինէ քղք. 183, 192.
Մելքիսք 290.
Մեհենկերտ գիւղ 198.
Մեհնունիք 138.
Մեղիտէ կաթ. 16.
Մեսրոպ, տե՛ս Մաշտոց.
— եղբէց 50, 85.
Մերշապուհ եպ. Տարօնոյ 21, 245.
Մինգրելիա 280.
Միհրան զօրավար Պարսից 110
Միհրներսեհ 14
Միհրդատ թգ. վրաց 15.
Միջագետք 33.
Միւլլէր Ֆ. 105.
Միքայէլ Հրեշտակապետ 6.
— պատրիարք Ասորի 177.
— պատրիարք Անտիքայ 7.
— եպ. ի Վիրս 270.
— Բրեք. 276, 8, 285.
— Պափլագոն 278.
Մկրտութիւն կրկին 80, 181—82.
Մխիթար եպ. Ամարասայ. 15, 2, 252.
— վրդ. Այրիվանեցի, 18, 27, 49, 71, 78, 130, 152, 255, 293.
— վրդ Պարանեցի 74.
— վրդ. Գօշ 170, 182.
— քհ. 266.
Մխիթարիչ ոմն 266.
Մխիթարեան Մատենադարան ի Վիեննա 75.
Մծբին քղք. 116, Մծբնացւոց կողմանք 176.
Մծխիթա քղք. 21, 63, 94, 172, 173, 233, 6, 260, 274, 7. —ի խաչ 88, 89, 158, 200, 205, 246, 280.
Մծղնեայք 279.
Մոկք 117.
Մոնտանոս 185, 190.
Մովսէս Բ. կաթողիկոս 10, 15, 16, 19, 20, 25—27, 45, 70, 71, 100, 108—126, 135, 147—149, 166—171, 193, 4, 197, 295.
— եպիսկոպոսապետ վրաց 86, 106.
— եպ. Խորխոռունեաց 144.
— եպ. Յուրտաւայ 15. 25, 42—47, 63, 71. 84. 88, 151—52, 164—65, 193, 197—223, 224—31, 236—237, 241, 245, 263, 7, 6, 291.
— Խորենացի 13, 44, 61. 70, 77, 104, 293.
— Կաղանկատուացի 12, 35. 37, 41, 49, 65, 248. 252.
Մուշեղ Մամիկոնեան 119.
Մուշէ Տարօնեցի 103.
Մսերեանց Մ. 62.
Մցխեթա, տես Մծխիթա.

Յակոբ Ա. Յուբեանց 49.
— Կարնեցի տեղագիր 198.
— քհ. 203, 204.
— եպ. վրաց 15, 85.
— Օձնածաղոս 290.
Յակոբիկք 290.
Յակոբոս Տեառնեղբայր 280.
Յայսմաւուրք 51.
Յարութիւն (Անաստասիա) եկեղ. 96.
Յաւիտեան եղէց Աղիվարդայ 144.
Յելաթի կաթ. վրաց 18.
Յիզտիբուզդ վկայ 113.

Յոբ եպ. վրաց 15, 85.
Յոբ երանելի 48.
Յոբնաղ հայրապետ Երուսաղէմի 237.
Յոհաննիկ եպ. Ելոյ 138.
Յոյնք 9, 10, 28, 30, 1, 5, 74, 75, 101, 291 եւն.
Յովաբ կաթողիկոս 249.
Յովհաննէս Աբեւտարանիչ 250, 1.
— Բիկլարացի 250.
— Դամասկացի 69.
— եպ. Ամատունեաց 138, 140, 259.
— եպ. Երծրունեաց 138.
— եպ. Լարիսայի 54.
— եպ. Սփեսացի 109–111, 115.
— եպ. Մամիկոնեան, պատմագիր 258, 263.
— եպ. վրաց 15.
— եպ. Ցուրտաւայ 200.
— "եպիսկոպոսապետ Հայոց.. 44, 293.
— Ա. կաթ. Մանդակունի 16, 39.
— Բ. կաթ. Գաբեղեան 95, 97—8, 109—111, 115, 120, 127, 149, 151, 176, 244.
— կաթ. Բագարանեցի 121, 124—149, 255, 257 եւն, 295, 6.
— կաթ. Գ. Օձնեցի 39, 42, 176, 179.
— Ջ. կաթ. Պատմաբան 9—11, 37, 38, 41, 49, 66, 111—113, 123, 5, 7, 8, 147, 225, 247—252, 5.
— Ոսկեբերան 132, 136.
— Գ. պատրիարք Կ. Պոլսոյ 111.
— պատրիարք Անտիոքայ 275.
Յովհաննէս պատրիարք Երուսաղէմի 43, 97, 98.
— պատրիարք Կոլոտ 73.
— վրդ. "Խաչակիրն Քրիստոսի„ 68.
— Մայրագոմեցի, 294, 5.
— վրդ. Սարկաւագ 70, 256.
— Քաքունապետ 266.
Յովհաննու Մկրտչի վանք Երուսաղէմ 96.
— — — ի կարբի 34, 42, 45, 117, 144, 205, 211, 217, 219.
Յուդա Իսկարիովտացի 67.
Յուլիանոս Ազիկառնացի 290.
Յուլիանիտք 113.
Յունանէս երէց Աւանի 146.
Յունաստան 331, 102, 122 եւն, տե՛ս Յոյնք.
Յուսիկ Բ. կաթ. 16.
Յուստինիանոս Ա. կայսր 96, 7, 167, 168, 177, 255, 280.
Յուստինոս Ա. կայսր 18—21, 27, 97.
— Բ. կայսր 108, 110, 115.
Յովսէփ կաթ. 16.

Նահանայէլ երէց 212.
Narratio de rebus Armeniae 99, 115, 119, 125, 290.
Նարեկայ վանք 53, 55, 56.
Նեղոս Դոքսապատիր 6, 11.
Նեստոր 39, 67, 132, 139—141, 176, 7, 180, 186, 8, 9, 290.
Նեստորականք, տե՛ս Խուժիկ.
Ներսէս Ա. Մեծ 11, 15, 16, 23, 75, 85, 250, 251.
— Բ. Աշտարակեցի 15, 95, 111, 139, 176—181, 245, 290, 1.
— Գ. Շնորհալի 37, 75, 179.

Ներսէս եպ. Բոժուենեաց 138.
— եպ. Վանանդայ 144.
Նէոփիտոս վկայ 3.
Nöldeke Th. 32—34.
Նիկանդր արքեպ. 273.
Նիկիա 3, 91, 2.
Նիկոմեդացւոց քղք. 140.
Նիկոն Վանահայր Սեաւ-լեռնցի 74—77.
— աբեղայ 276, 282, 7.
Նիկոպոլիս քղք. 146, 165—171, 192. 223.
Նիհորական մարզպան 177.
Նոր-քաղաք 93.
Նորայր Բիւզանդացի 86, 272, 293, 295, 6, 298.
Նունէ Վրաց առաքելուհի 13, 280.

Շահապիվան 139.
Շահէն Պատգոսապան 146.
Շահէ վրդ. 272.
Շապուհ Բագրատունի 62.
Chapot V. 167.
Schönfelder J. M. 109.
Շիրակ գաւ. 55, 57, 80.
Schultze K. 3.
Շուշանիկ Ս. 24, 25, 55, 66, 88, 89, 200, 231, 233, 244, 264, 291, 299.

Ողկ գիւղ 198.
Ովհաստէս պատրիարք Երուսաղէմի 275.
Որդու աւան 146.
Որմիզդ Դ. թգ. Պարսից 28, 29, 96.
Որտաւի քղք. 199.
Ուխտանէս պատմագիր 47—81 եւն շատ յաճախ.
— կաթ. Աղուանից 52.
— Վրդ. 52.
Ուռհա քղք. 48, 53—55, 94.
Ութացիք 77.
Ուտի 117.
Ուրդ գիւղ 117.

Զամչեան Հ. Մ. 26, 112, 114, 166, 171, 241, 257, 300.
Զիմաք կաթ. Վրաց 18—19, 22.
Զիրմաք, տե՛ս Զիմաք.

Palmieri P. A. 2.
Պաղգէն եպ. Վրաց 94.
Պաղեստին 91.
Պապ Թգ. Հայոց 16.
Պարիովկ Թգ. Փուշանաց 159.
Պարսիկք 27, 28, 30, 33, 60 եւն.
Պարսկահայք 117.
Պարսկաստան 175, 177.
Պարտաւ քղք. 211.
Պաւղիկեանք 179.
Պափղագոնիա 38.
Պետրոս Առաքեալ 206.
— պատր. Աղեքսանդրացի, Ծանրախօս 39. 44, 91, 293.
— — Անտիոքացի. Թափիչ 6, 9. 10, 18, 270, 2, 72, 290, 1. 3.
— Գայլ 270.
— Գ. պատրիարք Անտիոքայ 276, 283, 4.
— եպ. Խաչենի 270.
— եպ. Սիւնեաց 245, 271, 272.
— կաթ. Վրաց 6, 22, 299.
— Վրացի 45, 171, 2 6—218, 229. 239, 242, 267—272.
— քհ. վիր, 5.
Պերոզ Թգ. 290.
Պիլէզիկճեան Հ. Բ. 116.
Պոմպէոս զօրավար 167.

Պոնտոս Եւքսինեան 1.
Պոտուրեան Հ. Մ. 13, 194.
Պտղավանք 117.
Պտղոմէոս աշխարհագիր 192.
Պրոբոս Ընբայ 183.
Պրոկոպիոս պատմագիր 35, 88, 96, 167, 286.
Պօղոս Առաքեալ 217.
— Սամոսատացի 139.
— Տարօնեցի 75, 249.
Պօղոսի տեսիլ, գիրք 180.

Ջալալեանց Ս. եպ. 40, 52, 78.
Չաղայ Թաւրգման 86, 104, 106.
Չաւախով Ն. 289, 298.
Չաւախք 164, 165.
Չիբղայ զօրավար Հերակղի 31.
Չուանչէր իշխ. Ղուանից 35.
— պատմիչ 5, 6, 15, 18.
Չրէճան գաւ. 159.

Ռափայէլ երէց 212.
Ռշտունիք 138, 149.
Ռոգերիոս Թգ. Սիկիլոյ 6.
Ռոճէր տես Ռոգերիոս.
Ռոյեան գաւ. 159.

Սաբա կաթ. վրաց 18, 19, 22, 24.
Սաբէլ 139.
Սագարթուիոյ 1.
Սահակ Մեծ 16, 85.
— Համազասպայ որդի 140.
Սաղմոսավանք 211.
Սամուէլ Ննեցի 70, 139, 52, 180, 255.
— երէց 144.
— եպ. վրաց 23, 24, 86, 87.
— Ն. կաթ. վրաց 22, 299.
— Ռ. կաթ. վրաց. 22, 24.
— Գ. կաթ. վրաց 22.
Սամուէլ կրօնաւոր 5.
Սամցխէ 164, 278.
Սանահին 78.
Սատաղ քղք. 146, 167.
Սարգիս իշխ. 140.
— ոճի 52.
Սարգսի եւ Բագոսի վանք 96.
Սարգիսեան Հ. Բ. 272.
Սաւուղ 67.
Սեաւ Լեառն 76, 96, 280, 2, 4.
Սեբաստիա 53—55, 77, 79, 168, 192.
Սեբաստիոյ Քառասունք 54, 62.
Սեբէոս պատմագիր 26, 65, 109, 116, 118, 119, 121, 123, 148, 149, 155, 158, 159, 163, 164.
Սեբիոս, գիրք 180.
Սեբուխտ դեսպան 110.
Սեղան պատարագի 153—154.
Սեղբեստրոս քահանայապետ 9, 61.
Սեպհական գունդ 117.
Սեւերոս Անտիոքացի 70, 139.
Սերգիոս պասրիարք 76.
Սեւերոս. 290.
Saint-Martin J.-B. 30.
Սիդոն. 294.
Սիկիլիա 6.
Սիմէոն կաթ. վրաց 22.
— եպ. Բեթ-Ուրշամայի 94, 224, 290.
— քհ. 57.
Սիմէոնի (Ս.) վանք 76, 276.
Սիմոն կանանացի 283.
— Մոգ. 67.
Սինայի վանք 90, 97, 183.
Սիոն եպ. Գողթան 138.
— եպ. Սեբաստիոյ 54.

Սիոն (Ս.) եկեղ. յերուսաղէմ 96, 242.
— (Ս.) եկեղեցի ի Տփղիս 31, 172. 203—4.
Սիւնիք 41, 63, 7?, 80, 81, 93—95, 98, 117, 138.
Սկուտրի գիւղ 166.
Սմբատ Բագրատունի մարզպան Վրկանի 40. 46, 84, 88, 143, 149, 155—164, 201, 7, 211, 219—222, 231—3, 235—7, 247. 248, 251, 257, 8, 297.
— Բ թգ. Բագրատունեաց 52, 73, 122.
— Բագրատունի որդի Վաղտիրոցի 159.
— գունդստապլ 50.
Սմիռնով պրոֆ. 76.
Սողոմոն կաթ. 249.
— Վանահայր Մաքենոցաց 248—253.
Սոմայեան Ս. 300.
Սոմխէթ 12.
Սորմէն ստրատելատ 127, 129—131, 134.
Սուլնդա քղք. 79.
Սուրէն մարզպան պարսիկ 109, 296.
Սուրէն, տե՛ս Սորմէն.
Սոփի (Ս.) եկեղ. ի կ. պոլիս 198.
Սպանիա 191.
Ստեփանոս Ասողիկ 49—51, 70, 79—81. 109. 147, 194. 247.
— Ա. թգ. Վրաց 27—30, 36.
— Բ. թգ. Վրաց, որդի Ատրներսեհի 31, 36.
— կաթ. 51, 81.
— Օրպէլեան 37, 41, 53. 4, 69, 71, 126, 167—169, 247—8, 252.
Ստեփանոս եպ. Բագրեւանդայ 144.
— եպ. պատգամաւոր 193.

Վազգէն բդեշխ Գուգարաց 25, 88—89, 299.
Վախթանգ Ա. թգ. Վրաց 24, 90. 95. 4, 6, 285, 7.
Վախուշ պատմիչ 270.
Վահան կաթ. 51, 81.
— Նախարար Վրաց 31—32, 216. 221.
Վահանանք 89.
Վահեւունիք 117.
Վահրամ Հայ գօրավար 33—34, 207—209.
— պահլաւունի, տե՛ս Գր. Վկայասէր.
— Չօրին 28, 33—4, 116, 159.
Վաղարշապատ 14, 89—90. 117, 169. 171, 200, 231.
Վաղենտիանոս Հերձուածող 78.
Վաղենտիանեանք 78.
Վանական Վրդ. (Յովհ.) 39, 87.
Վանայ Ծով 117.
Վանանդ գաւ. 117, 144.
Վասակ Մամիկոնեան 109.
— Սիւնի 67.
Վասիլ Բ. կայսր 277.
Վասիլիոս Գրամատիկոս 276.
Վասպուրական 81, 117, 120.
"Վասպուրական, Վասպուրականագոյն„ 161.
Վատագէս գաւ. 162.
Վարազտիրոց Բագրատունի 158, 161.
Վարդան Մամիկոնեան, որդի Վասակայ 109—10, 120, 127, 295.

Վարդան պատմիչ 36—37, 39, 54, 69, 71, 88, 114, 123, 125, 170, 247, 266, 269.
— քհ. 266.
Վարդանանք 89.
Վարդենի, տե՛ս Շուշանիկ.
Վարծիոյ Խաչ 87.
Վեբեր Ա. 11, 17.
Վենետիկ 40.
Վիրոյ կաթ. Ազուանից 211.
Վիրք, շատ յաճախ.
Վոստրոգով քհ. 273.
Վստամ եզբ. Վահրամ Զոբինի 159.
Վրաստան, տե՛ս Վիրք.
Վրթանէս եպ. Սիւնեաց 98.
— կաթ. 11, 84, 98.
— Վրդ. Քերդող 42—43, 45, 104, 124, 127, 129—130, 134, 140, 151—152, 195, 201, 207, 211—220, 224—233, 243, 251, 257, 267, 293, 6, 297.
— Վրդ. 52.
Վրիլա Ա. 36.
Վրկան 122, 143, 149, 157, 159, 162, 164, 197, 198, 222, 248.

Տաբարի պատմագիր 34.
Տաղական գլուխ. 162.
Տայք 117, 198, 277, 8.
Տանուտէրական իշխանութիւն 116.
Տանուտէրութիւն 161—162.
Տաշեան Հ. Յ. 51, 161, 166, 259.
Տաշիր գլուխ. 100, 198.
Տապարաստան գլուխ. 159—160.
Տուրուբերան գլուխ. 117.
Տարսոն քղք. 79.
Տարօն գլուխ. 117, 120, 156.
Տերանց զինուոր 160.
Տերենտիոս Մաւրոս 47.
Տէր խորէնացի 103.
Տէր-Մինասեանց Ե. Վ. 93, 123, 163, 256.
Տէր-Միքէլեան Ա. 255.
Տէր-Մկրտչեան Գ. 42, 177, — Կ. 73, 76.
Տէր-Մովսէսեան Մ. Վ. 157.
Տէր-Յովհաննէսեան Ա. եպ. 73, 76.
Տիբերիոս Բ. կայսր 100, 104, 115.
Տիգրիս 77.
Տիգրան Մեծ 167.
Տիմոթէոս կուզ 43—44, 132, 136, 290.
— երէց Կ. Պոլսեցի 182.
Տիսրոն քղք 35, 119, 154, 157, 163, 259.
Տիւրոս 77, 294.
Տղայ Լեառն 52.
Տոխորոստան գլուխ. 162.
Տրապիզոն 277.
Տրդատ Մեծ 60, 70.
Տրպատունիք 117.
Տփղիս քղք. 28, 30, 31, 34, 55, 65, 116, 165, 182, 179, 199, 203—206, 277.

Ցագարելի 273.
Ցորտաւի, տե՛ս Ցուրտաւ։
Ցուրտաւ քղք. 42, 45, 55, 63, 66, 7 , 88—89, 199—200, 2 5, 222, 263.
Ցուրտաւագետ 199
Ցրտաւ, տե՛ս Ցուրտաւ.

Փայտակարան 78, 117.
Փառնաւազ Թգ. Վրաց 104.
Փառէն եպ. Վրաց 23, 85,

Փաւստոս Բիւզանդ 11, 12, 17, 85.
Փարսման քհ. կակաղեցի 78,
— կաթ. վրաց 19, 21.
— Ջ. թգ. վրաց 22.
Փիլիպպոս քհ. 56, 59.
Փիլոքսենոս եպ. 290.
Փղաբիանոս եպ. Անտիոքայ 92—93.
Փոկաս կայսր 7, 31, 33, 124, 129, 133, 147, 234.
Փոտ պատրիարք 115, 121.
Փուրք գիւղ 168.

Քաղկեդոն 8, 14, 20, 23, 33, 43, 74, 77, 81, 91, 92, 94, 97, 100, 111, 115, 119, 121, 128, 129, 135, 137, 140, 143, 145—6, 195, 6, 213, 217, 223—227, 239, 268, 279, 291.
Քաղկեդոնականք 153—5, 203, 249.
Քաջ Նահապետ 199.
Քառասուն Մարտիրոսաց վանք 168.
Քասաղ գետ 211.
Քարա-Հիսար քաղք. 167.
Քարթալինա վերին 276, 7.
Քուշանք 159, 162, 222.
Քչիկ հայր Վրթանիսի 131, 297.
Քրիստափոր եպ. Ասպահուեաց 144.
— եպ. Ուշտունեաց 149.
— եպ. Սիւնեաց 138, 248.
— կաթ. 149.

Օկրոմչեգելով Յ. Լ. 104.
Օրպէլեան, տես Ստեփանոս.

Ֆինհ Ֆ. Կ. 6, 101, 103.

ԱՋԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գր. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Հնդհայոց դասականագրոյն: 1. Պիշոփ, Հնդհայոց հին իրաւունքը: 2. Գոլէթ. Իրաւունք հայոց: 1890: Էջ 85+59: Փր. 1.25

Բ. Մկռտիչեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. գարմին Տիւզեանց: 1890: Էջ 50: Փր. 1.—

Գ. Տաշեան Հ. Յ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց: 1891: Էջ ԺԱ+159: Փր. 1.25

Դ. Տան Դ., Արեւելեան հայք ի Պուրսիինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: Էջ 79: Փր. —.85

Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Սոյնսապիստենեայ վարուց Կոնեանդրի: 1892: Էջ Դ+272: Փր. 3.—

Զ. Տլվլէ Ա. եւ Գ. Փհոմի, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: Էջ 82: Փր. 1.—

Է. Մաո Ն., Ամառնային ուղեւորութենից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Ենոփեան: 1892: 89: Փր. 1.25

Ը. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Ժ+51: Փր. 1.—

Ծ. Գալէմքեարեան Հ. Գ. վ., Պատմութիւն հայոց լրագրութեան: Հատ. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: Ի+232: Քր. 2.50

Ժ. Կոնիդեի Փր. Կ., Քնարութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յառ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Ի+92: Քր. 1.25

ԺԱ. Գողիկեան Հ. Գ. վ., Հայք յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 քնկատիպ.) 1893: Ի+533: Քր. 4.50

ԺԲ. Խաղաղեան Գր., Ջենոք Գլակ. Համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: Ի+78: Քր. 1.—

ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ., Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. վ. Պիլէգիկճեան: (6 տխտկ. 55 պատկ.:) 1894: Ի+103: Քր 2.—

ԺԴ. Գալիկեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ. Հատ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1894: 8° Ի+43: Քր. 1.—

ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւպշման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փոթէլեան Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպշման, Հայկական Յաւուկ անուանք: 1894: Ի+145: Քր. 2.—

ԺԶ. Տաշեան Հ. Յ. վ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. Մասն Ա: Ա—Զ. Նեմեսիոս, գրոկղ Դիադոխոս, Ղոսրովիկ, Գիրք հերձուածոց, գրոկղ եւ Սեկունդոս: 1895: Ի+ԺԲ+296: Քր. 3.60

ԺԷ. Տաշեան Հ. Յ. վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթմէզի, ամփոփուած եւ թարգմ. ծանօթութեամբք: 1895: Ի+Թ+202: Քր. 2.5

ԺԸ. Տիդեան Կ., Սեւ ծովու ուսական եզերքը: 1895: Ի+92: Քր. 2.—

ԺԹ. Գոլդիկեան Հ. Գ. վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մեսրոպեանը կամ Նկարագիր կեանք Հայաբնակաց ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352: Գր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Ց. վ., "Վարդապետութիւն առաքելոց" անվաւերական կանոնաց մատեանը. Թուղթ Ցակոբայ առ Կոդրատոս եւ Կանոնք Թադէի: 1896: Էջ Թ+442: Գր. 6.—

ԻԱ. Տոմաշկի վ.. Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական տեսազօտութիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիէզիկեան: 1896: Էջ Լ+62: Գր. 1.—

ԻԲ. Կարդիեր Ա., Ընգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. վ. Մէնէվիշեան: 1897: Էջ ԺԵ+107: Գր. 1.50

ԻԳ. Ցովհաննէսեան Հ. Վ. վ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897: Էջ Ը+272: Գր. 4.—

ԻԴ. Ցովհաննէսեան Հ. Վ. վ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա—Ը: 273—522: Գր. 3.—

ԻԵ. Գէյգէր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. վ. Գալէմքեարեան: Ցաւելուածք 1. Ցանկ Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց եւ պատրիարքաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Գր. 1.50

ԻԶ. Մկճկովիչեան Հ. Գ. վ., Գիրք (կամ՝ յօդուած) գրելու արուեստը: Ցաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: Էջ Լ+118: Գր. 1.25

ԻԷ. Խաչատէեան Գ. ք., Մ. Խորենացւոյ Նորագոյն աղբիւրներուն մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: Էջ Լ+53: Գր. 1.—

ԻԱ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Անտարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ընտանեսիրութիւն հայոց գրչութեան արուեստին: (10 գնհատիպ պատկերով:) 1898: Ի՟Ը ԺԱ+202: Փր. 2.50

ԻԹ. Դաղդաշեան Յ., Փ. Բիւզանդացի եւ իր պատմութեան խարդախողը: Քննութիւն Մ. Խորենացւոյ աղբիւրների մասին: 1898: Ի՟Ը Թ+175: Փր. 2.50

Լ. Մանդինեան Լ., Հայերէն քարբառախօսութիւն Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մինէվիշեան: 1899: Ի՟Ը Ի+26: Փր. —.50

ԼԱ. Քոսեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: Ի՟Ը ԺԲ+369: Փր. 5.—

ԼԲ. Քոսեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին գլխաւոր բաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: Ի՟Ը Ժ+161: Փր. 2.50

ԼԳ. Գալֆիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք Յեղիսաբեթուպոլիս Տրանսիլուանիոյ. Բ. Հատ. 1780—1825: 1899: Ի՟Ը Ի+554: Փր. 5.—

ԼԴ. Գազանճեան Յ., Եւդոկիոյ հայոց գաւառաբարբառը: 1899: Ի՟Ը Ի+120: Փր. 1.—

ԼԵ. Կարբիկեր Ա., Հեթանոս հայաստանի ուխտ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան (1 բարտէզով): 1899: Ի՟Ը 43: Փր. —.70

ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ժողովածոյք առակաց վարպետական, քան զ. Մասի, տեղեկատուութիւն եւ բառուածքներ: 1900: Ի՟Ը ԺԱ+193: Փր. 2.50

ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մասն Ընտանեսիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Ի–Ժ.

Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք: 1901: Էջ ԺԲ+384: Ֆր. 4.50

ԼՀ. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: Էջ Հ+110: Ֆր. 1.50

ԼԹ. Վէքէր Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան: 1901: Էջ Ե+77: Ֆր. 1.—

Խ. Սանտալճեան Յովհէփ Վ., Ասորեստանեայ եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Ֆր. 4.50

ԽԱ. Խաչատրեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական դիւցազնական վէպը: 1903: Էջ Հ+72 Ֆր. 1.—

ԽԲ. Մէնէվիշեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտութիւնը: Հտր Ա.: 1903: Էջ Հ+204: Ֆր. 3.—

ԽԳ. Մարկարտ Յ., Հայ Բդեաշխք: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1903: Էջ 39: Ֆր. —.75

ԽԴ. Գելցէր Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քանակաթեմերու դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: Էջ Հ+83: Ֆր. 2.—

ԽԵ. Կիւլէսէրեան Բ. Վ., Ծովք, Ծովք-Տլուք եւ Հոմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն: (1 քարտէզով): 1904: Էջ Հ+117: Ֆր. 1.50

ԽԶ. Կիւլէսէրեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսումնասիրութիւն: 1904: Էջ ԺԴ+227: Ֆր. 3.50

ԽԷ. Պէդէրսէն Հ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատմութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904: Էջ Հ+87: Ֆր. 1.25

ԽԸ. Տէր-Մկրտչեան Գ. եւ Ա՛ճառեան Հ. Ց., Քնութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ ձեռագրին: 1904: Ը՚Ջ Ը+105: Փր. 1.50

ԽԹ. Գովդիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս: Գ. հատ. 1825–1904:. Ը՚Ջ ԺԸ+658: Փր. 7.—

Ծ. Շարիք Մ., Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան քաքեւլական-ասորեստանեայ սեպագրերու համար: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկեան: 1904: Ը՚Ջ Ը+222: Փր. 3.—

ԾԱ. Խաչատրեանց Գ., Հայ Ընշաւունիք ըստ Մովս. Խորենացւոյ, կամ Նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացւոյ ասին: Թրգմ. Ա՛րսէն Ս. Սիմոնեանց: 1906: Ը՚Ջ Ը+124: Փր. 1.50

ԾԲ. Պեդերսէն Հ., Հայերէն եւ ղրացի լեզուները: Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Ը՚Ջ ԺԱ+257: Փր. 5.—

ԾԳ. Հիւբշմանն Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները: Թրգմ. Հ. Բ Պիլէգիկեան: 1907: Ը՚Ջ ԺԶ+443: Փր. 7.—

ԾԴ. Պեդերսէն Հ., Հին Հայերէնի ցուցական դերանունները: Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան: 1907: Ը՚Ջ Ը+90: Փր. 2.—

ԾԵ. Գալէմքեարեան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Ա՛րքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակին Հայ կաթոլիկեայք: 1908: Ը՚Ջ ԺԳ+433: Փր. 5.—

ԾԶ. Ա՛ճառեան Հրաչեայ, Հայերէն նոր բառեր նորագիւտ Մաշտոցոցաց գրոց մէջ: 1908: Ը՚Ջ 38: Փր. —.60

ԾԷ. Կիւլկիւրեան Բարգէն Ծ. Վ., Եղիշէ քննական ուսումնասիրութիւն: 1909: Ը՚Ջ ԻԸ+458: Փր. 7.—

ԺԸ. Ակինեան Հ. Ն., Ա. Տիմոթէոս կուզ հայ մատենագրութեան մէջ: Էջ 1—60: Բ. Ամառեան Հր., Հայերէն նոր քառեր Տիմոթէոս կուզի համաձայնութեան մէջ: 1909: Էջ 61—106: Փր. 1.50

ԺԹ. Ակինեան Հ. Ն., Զաքարիա Եպիսկոպոս Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: Էջ ԺԲ+87: Փր. 1.—

Կ. Ակինեան Հ. Ն., Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց: 1910: Էջ ԻԸ+315: Փր. 5.—

